

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця

На правах рукопису

ЯБЛОНСЬКИЙ Василь Миколайович

УДК 323.1 : 325.8 УНР 1920/1992

ДИСЕРТАЦІЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ (1920-1992 РР.)

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

_____ В. М. Яблонський

Науковий консультант:

ВЕРСТЮК Владислав Федорович

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії Української
революції (1917–1921 рр.) Інституту
історії України НАН України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Яблонський В. М. Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921-1992 рр.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2021. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У роботі комплексно проаналізовано процес становлення, діяльності та передачі повноважень Державним центром Української Народної Республіки в екзилі. У дисертації показано діяльність трьох складових Державного центру – Президента, передпарламенту та уряду – з позиції боротьби за відновлення незалежності Української держави.

Актуальність проблеми, що розглядається зумовлена відсутністю достатнього інтересу дослідників до функціонування «альтернативної української держави» на еміграції. Це стосується насамперед політичної, міжнародної, інформаційної, військової, гуманітарної та організаційної складової.

Наукова новизна дисертації полягає в у розробці проблеми, що до цього часу не отримала всебічного та цілісного висвітлення в історичній науці; комплексно досліджено функціонування Державного центру Української Народної Республіки на еміграції впродовж всього періоду його існування; проаналізовані консолідаційні процеси в середовищі української політичної еміграції у 1920 – 1990 роках; виокремлено форми діяльності еміграційного уряду на міжнародній арені щодо захисту населення України на окупованих територіях так і українців-емігрантів; на підставі архівних джерел реконструйовано діяльність представницьких інституцій на еміграції – Ради Республіки та Української національної ради; у теоретичному вимірі запропоновано підходи до проблеми спадкоємності сучасної України і УНР;

показано вплив ДЦ УНР на становлення сучасної української держави на початковому періоді та важливість збереження державної традиції.

Методологічну основу дослідження створили принцип історизму, методи аналізу та синтезу, порівняльний, проблемно-хронологічний метод й метод ретроспективного аналізу. Такий підхід дозволяв враховувати контекст історичної епохи та реалістично осмислювати факти і процеси. Для розв'язання конкретних завдань, використано структурно-функціональний аналіз. При підготовці та написанні роботи, серед інших, використовувалися описовий й аналітично-синтетичний методи. Залучення широкого кола джерел у дослідженні зумовило використання специфічних джерелознавчих методів, зокрема – верифікація джерел, перехресне співставлення джерел, визначення ступеню їх цінності для дослідження. Робота ґрунтується на значному масиві архівних документів та матеріалів, переважна більшість яких вперше уведена до наукового обігу. Дисертаційна робота базується на міждисциплінарному зв'язку історії, політології, міжнародних відносин, культурології.

Аналіз історіографії проблеми, що розглядається в дисертаційному дослідженні, показав не розробленість українською історіографією процесів функціонування еміграційного Державного центру УНР упродовж усього періоду його існування. Наукові роботи учених-попередників, які стосувалися окремих аспектів заявленої проблеми, дозволили продовжити її дослідження та вийти на певні узагальнення, що дають комплексне бачення основних форм та методів діяльності еміграційного Державного центру УНР.

Вихід на еміграцію на територію союзної Польщі легітимної влади УНР у 1920 році був спричинений низкою як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Неготовність широкого загалу українства до активної підтримки незалежності України, слабкість та неспроможність тогочасних еліт утримати цю незалежність, відсутність підтримки ключових міжнародних гравців, їхня неготовність сприйняти поділ російської держави та недооцінка російського більшовизму це лише основні серед них.

Попри це, Директорія та уряд УНР на початковому етапі еміграційної діяльності докладали максимум зусиль для відновлення своєї влади в Україні. Ці зусилля концентрувалися, насамперед, у військовій, міжнародній, парламентській та інформаційній площинах. Однак вже досить швидко стало зрозуміло, що повернення на Батьківщину це більш тривалий у часі процес, ніж планувалося спочатку. Після поразки військової операції – Другого зимового походу та подолання внутрішньої кризи, Державний центр зумів переформатувати свою діяльність і зосередитися на найбільш важливих напрямках діяльності.

Навіть у якості емігрантів ДЦ УНР становив загрозу для більшовицької влади, про що свідчать зусилля радянських політичних та безпекових органів із дискредитації, перевербування та фізичного знищення найбільш відомих діячів української еміграції. Найбільш відомими з них стали арешт і перехід на бік більшовиків отамана Ю. Тютюника та убивство Голови Директорії С. Петлюри в Парижі у травні 1926 року.

Ці події, а також політична відповідальність за поразку Української революції 1917–1921 рр., принаймні в очах інших українських політичних груп, призвели до тимчасового зниження впливу Державного центру в еміграційному середовищі та як загрози для більшовицького режиму.

Однак вже з останньої третини 1920-х рр. ДЦ активізує свою діяльність на міжнародному, військовому та науково-просвітницьких напрямках. Міністерство військових справ екзильного уряду проводило велику організаційну роботу щодо збереження старшинських та нижчих військових кадрів. Зокрема, частина старшин середньої ланки колишньої армії УНР проходила службу за контрактом в арміях союзних держав. Про рівень збереження боєздатності колишнього війська свідчить готовність українського екзильного уряду спрямувати підрозділи добровольців на допомогу фінській армії у воєнній кампанії проти СРСР у 1939-1940 рр.

Урядом УНР в екзилі, за підтримки влади країн перебування, були створені освітні та наукові установи у Польщі та Чехо-Словаччині. Вони

давали можливість отримати вищу освіту тисячам українських емігрантів та започаткували систематичне дослідження політичного, економічного та культурного розвитку України у складі СРСР. Український науковий інститут у Варшаві, крім проведення наукових досліджень був законспірованою президією екзильного уряду, який давав згоду на призначення частини інститутських працівників.

Найпомітнішим став зовнішньополітичний напрям роботи уряду, який провадився як у двосторонніх стосунках так і на міжнародних форумах. Найважливішою ділянкою роботи стала участь у структурах та організаціях при Лізі Націй. Через Товариство прихильників (приятелів) Ліги Націй еміграційний уряд та безпосередні звернення на ім'я голови Асамблеї чи голови Ради Ліги Націй представники ДЦ УНР обстоювали інтереси України. Уряд ставав на захист українських емігрантів, виступав проти примусової праці, терору та репресій в СРСР, проти радянської ідеї «економічного замирення» та прийняття СРСР до Ліги Націй. Використовуючи механізми цього міжнародного форуму, ДЦ став на захист українського населення у Польщі, яка у 1930 році провела дискримінаційну акцію «пацифікації», виступав за участь України у пан-європейському процесі, «прометеївському» русі та ін.

Одним із найдієвіших заходів еміграційного уряду став захист населення України від сталінського Голодомору у 1932–1933 рр. Крім великого міжнародного резонансу, уряд у співпраці із іншими українськими та міжнародними структурами долучився до організації допомоги українцям, які страждали від голоду.

Події Другої світової війни не справдили сподівання ДЦ УНР на відновлення незалежності України. Структури ДЦ УНР у Франції, Польщі та Чехо-Словаччині опинилися під нацистським контролем що унеможливило активну діяльність еміграційного уряду. Лише на заключному етапі цієї війни у Європі уряд долучився до спроб консолідувати розрізнені військові

формування, які діяли в німецькій армії. Зрештою, це допомогло уберегти більшість цих частин від радянського полону.

Повоєнна діяльність Державного центру УНР позначена реальними заходами із консолідації еміграційних партій та груп. Апогеєм цієї діяльності стали події 1948 року, коли переважна їх більшість (за винятком не найбільш чисельної політичної групи українських монархістів – Союзу гетьманців-державників) увійшла до реорганізованої системи Державного центру. За узгодженим «Тимчасовим законом про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі», який у червні 1948 року підписав Президент УНР А. Лівіцький, у системі ДЦ діяли три основні інституції: Президент, Українська національна рада та уряд.

Новелою цього закону стало чітке розмежування їх повноважень та створення представницької інституції – еміграційного передпарламенту, до якого на початковому етапі обиралися представники політичних партій за умовно пропорційною системою виборів. Пізніше, до партійної складової УНРади, додалося ще два сектори – громадський (до якого обиралися активні діячі товариств прихильників ДЦ УНР) та номінаційний (до нього кооптувалися подані урядом і узгоджені з Президентом представники громадськості).

Наявність такого представницького майданчика дозволило вирішувати багато суперечливих питань поточної політики, але повністю не усунуло проблему лідерства у національно-визвольному русі серед політичних партій та груп. СГД, а згодом і «революційна» ОУН виступали із альтернативними концепціями відновлення незалежної Української держави. Меншою мірою проявлялися суперечності з іншими політичними силами, які, як правило, мали несистемний характер. З огляду на це, ДЦ УНР здійснював перманентні спроби консолідації наявних політичних сил в еміграції – питання єдності дій грало свою екзистенційну роль.

Основними напрямками діяльності еміграційного уряду у повоєнний період стали боротьба із тоталітарним режимом в УРСР та країнах-сателітах

СРСР, здійснення інформаційних впливів на територію України через західні радіостанції (у першу чергу йдеться про радіо «Визволення»/«Свобода»), встановлення двосторонніх зв'язків із еміграційними центрами окупованих країн, сприяння дослідженням становища в Україні науковими установами, проведення політики збереження української культури та історії.

Ще однією важливою особливістю діяльності Державного центру УНР на еміграції у цей період стала репрезентованість у ньому представників усіх регіонів України. Із чотирьох обраних президентів УНР два з них репрезентували західні українські землі, два інші – Наддніпрянщину.

Українським політичним емігрантам, які були носіями влади в УНР, вдалося створили феномен держави у вигнанні не зважаючи на протидію і терор радянських спецслужб, протидію учорашніх союзників, відсутність сталих традицій творення держави, інколи невелику прихильність влади країн перебування, відсутність належних умов для повноцінної політичної діяльності тощо. Вони не просто «імітували державу», як це намагалися представити їх опоненти, вони зберігали інституційну пам'ять, історичну пам'ять, зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні ЗМІ, міжнародні політичні та громадські заходи. Аналіз 72 років діяльності переконливо доводить, що без здобутків ДЦ УНР в екзилі важко було б уявити процеси осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства.

Зрештою, Державний центр УНР в екзилі виконав свою історичну місію – він зберігав українську державницьку традицію упродовж непростих десятиліть еміграції, передавши свої повноваження всенародно обраній владі в Україні у 1992 році.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, еміграція, уряд в екзилі, політична консолідація, Українська національна рада, президент УНР, виконавчий орган, еміграційна «конституція», відновлення незалежності, правонаступництво.

SUMMARY

Yablonskyi V. M. Activities of the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile in 1921-1992.

A thesis for a degree of Doctor in History in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021. – Qualification scientific work with the rights of the manuscript.

The thesis comprehensively analyzes the process of creation, activity and transfer of powers by the State Center of Ukrainian People 's Republic in exile. The thesis shows the activity of three components of the State Center – the President, the pre-parliament and the government – from the standpoint of the struggle for the restoration of independence of Ukrainian state.

The relevance of the research is conditioned by the lack of sufficient interest of researchers in the functioning of the «alternative Ukrainian state» in exile. This applies primarily to the political, international, informational, military, humanitarian and organizational components.

The scientific novelty of the thesis is to examine the problem that has not yet received comprehensive and holistic coverage in historical science; to comprehensively study functioning of the State Center of Ukrainian People's Republic in exile during the whole period of its existence; to analyze the consolidation processes among the Ukrainian political emigration in 1920 – 1990; to specify the forms of activity of the emigration government in foreign affairs concerning protection of the population of Ukraine on the occupied territories and of Ukrainian emigrants; to reconstruct the activity of representative institutions in exile – the Council of the Republic and the Ukrainian National Council – on the basis of archives; to offer the theoretical approaches to the problem of continuity from Ukrainian People's Republic to modern Ukraine; to show the influence of Ukrainian People's Republic on the creation of modern Ukrainian state in its initial period and the importance of preserving the state tradition.

The methodological basis of the thesis is formed by the principles of historicism, methods of analysis and synthesis, comparative, problem-chronological, retrospective analysis methods. This approach allowed to take into account the context of the historical epoch and to realistically comprehend the facts and processes. In order to solve specific problems, structural and functional analysis was used. Descriptive and analytical-synthetic methods were used as well. The involvement of a wide range of sources in the study led to the use of specific source methods, in particular – verification of sources, cross-comparison of sources, determining the degree of their value for research. The work is based on a significant array of archival documents and materials, the vast majority of which were introduced into scientific circulation for the first time. The thesis is based on the interdisciplinary connection of history, political science, international relations, culturology.

The analysis of the historiography of the problem considered in the thesis showed that the Ukrainian historiography did not examine the processes of functioning of the emigration State Center of Ukrainian People's Republic during the whole period of its existence. The scientific works of predecessors, related to certain aspects of the mentioned problem, allowed to continue its research and come to certain generalizations that give a comprehensive vision of the basic forms and methods of activities of the emigration State Center of UPR.

The emigration of legitimate state authorities of Ukrainian People's Republic to the territory of allied Poland in 1920 was caused by a number of both internal and external factors. The unwillingness of Ukrainian society to actively support Ukraine's independence, the weakness and inability of the elites of that time to maintain that independence, the lack of support from key international players, their unwillingness to accept the division of the Russian state and the underestimation of Russian Bolshevism are among them.

Nevertheless, the Directory and the government of Ukrainian People's Republic at the initial stage of emigration activities made every effort to restore their power in Ukraine. These efforts were concentrated primarily in the military,

international, parliamentary and information spheres. However, it soon became clear that repatriation was process much longer than originally planned. After the defeat in the military operation (the Second Winter Campaign) and overcoming its internal crisis, the State Center was able to change the format of its activities and focus on the most important areas.

Even as emigrants, the Central Committee of Ukrainian People's Republic posed a threat to the Bolshevik government, as evidenced by the efforts of Soviet political and security agencies to discredit, recruit, and even murder the most prominent figures in Ukrainian emigration. The most famous cases were the arrest and transfer to the Bolsheviks of Ataman Yurii Tyutyunyk and the assassination of the Head of the Directory Simon Petliura in Paris in May 1926.

These events, as well as the political responsibility for the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, at least in the eyes of other Ukrainian political groups, led to a temporary decline in the State Center's influence in emigration and as a threat to the Bolshevik regime.

However, since the last years of 1920s, the SC was intensifying its activities in the international, military, scientific and educational spheres. The Ministry of Military Affairs of the exile government carried out extensive organizational work to retain senior and lower military personnel. In particular, some middle-ranking officers of the former army of Ukrainian People's Republic served under contracts in the armies of the allied states. The level of preservation of the combat capability of the former army is evidenced by the readiness of Ukrainian exile government to send volunteer units to help Finnish army in the military campaign against the USSR in 1939-1940.

The government of Ukrainian People's Republic in exile, with the support of authorities of the host countries, established educational and scientific institutions in Poland and Czechoslovakia. They provided higher education to thousands of Ukrainian emigrants and began a systematic study of the political, economic, and cultural development of Ukraine within the USSR. The Ukrainian Research Institute in Warsaw, in addition to conducting research, was a secret

presidium of the exile government, which agreed to appoint some of the institute staff.

The most notable was the foreign policy activities of the government, which were carried out both in bilateral relations and in international forums. The most important part of the work was participation in the structures and organizations of the League of Nations. Through the Society of Supporters (Friends) of the League of Nations, the emigration government and direct appeals to the President of the Assembly or the Chairman of the Council of the League of Nations, representatives of Ukrainian People's Republic defended the interests of Ukraine. The government defended Ukrainian emigrants, opposed forced labor, terror, and repression in the USSR, and opposed the Soviet idea of «economic appeasement» and the admission of the USSR to the League of Nations. Using the mechanisms of this international forum, the SC defended Ukrainian population in Poland, particularly during discriminatory action of «pacification» of 1930. It advocated Ukraine's participation in the pan-European process, the «Prometheus» movement, and others.

One of the most effective measures of the emigration government was to protect the population of Ukraine from the Stalinist Holodomor in 1932–1933. In addition to the great international resonance, the government in cooperation with other Ukrainian and international structures joined the organization of assistance to Ukrainians suffering from hunger.

The events of the Second World War did not meet the expectations of Ukrainian People's Republic for the restoration of Ukraine's independence. The structures of Ukrainian People's Republic in France, Poland, and Czechoslovakia came under Nazi control and it made impossible for the emigration government to be active. Only at the final stage of this war in Europe did the government join the attempts to consolidate the disparate military units operating in the German army. In the end, it helped most of these units to avoid being captured by Soviets.

The post-war activity of the State Center of Ukrainian People's Republic is marked by real measures to consolidate emigration parties and groups. The culmination of it were the events of 1948, when the vast majority of them (with the exception of not the largest political group of Ukrainian monarchists – the Union of Hetman-Statesmen) entered the reorganized system of the State Center. According to the agreed «Provisional Law on the Reorganization of the State Center of UPR in Exile», signed in June 1948 by the President of UPR A. Livytsky, there were three main institutions in the SC system: the President, the Ukrainian National Council and the government.

The novelty of this law was clear separation of their powers and creation of the representative institution – the emigration pre-parliament, to which at the initial stage were elected representatives of political parties by proportional system of elections. Later, two more sectors were added to the party component of UPR Council – the public sector (to which activists of the supporters of UPR State Center were elected) and the nomination sector (co-opted by government representatives and agreed with the President).

Such a representative platform allowed to resolve many controversial issues of current policies, but it did not completely eliminate the problem of leadership in the national liberation movement among political parties and groups. United Hetman Organization, and later the «revolutionary» OUN came up with alternative concepts for the restoration of independent Ukrainian state. Contradictions with other political forces, which were usually unsystematic, were less evident. That is why, the SC of Ukrainian People's Republic made permanent attempts to consolidate the existing political forces in exile – the issue of united actions was the prominent one.

The main activities of the emigration government in the postwar period were the struggle against the totalitarian regime in the USSR and the satellite countries of the USSR, the implementation of informational influences on the territory of Ukraine through Western radio stations (primarily Radio Liberty / Free Europe), the establishment of bilateral communications, relations with the

emigration centers of the occupied countries, assistance in research of the situation in Ukraine by scientific institutions, conducting the policy of preserving Ukrainian culture and history.

The important feature the State Center of the Ukrainian People's Republic in emigration during this period – it included the representatives of all Ukrainian regions. Of the four elected presidents of Ukrainian People's Republic, two represented the western Ukrainian lands, and the other two – the Dnieper lands of Ukraine.

Ukrainian political emigrants who held power in UPR managed to create the phenomenon of the state in exile despite the opposition and terror of the Soviet secret services, the opposition of former allies, the lack of established traditions of statehood, sometimes not very positive attitude of the local authorities, etc. They not only «imitated the state» as their opponents tried to portray them. But they preserved institutional and historical continuity, national traditions, own church, promoted their ideology through emigrant Ukrainian and foreign media, international political and social events. The analysis of 72 years of activity convincingly proves that without the achievements of the State Center of Ukrainian People's Republic in exile it would be difficult to imagine the processes of understanding our history and understanding the directions of modern Ukrainian society development.

The State Center of Ukrainian People's Republic in exile fulfilled its historical mission – it preserved the Ukrainian state tradition during the difficult decades of emigration, handing over its powers to the popularly elected authorities of Ukraine in 1992.

Key words: Ukrainian People's Republic, emigration, government in exile, political consolidation, Ukrainian National Council, President of Ukrainian People's Republic, executive body, emigration «constitution», restoration of independence, succession.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Яблонський В. М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.

Рецензія:

Шаповал Ю. ДЦ УНР в еміграції: невідома історія. [Рец.]: Яблонський В.М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с. // Український історичний журнал, 2020. № 6. С. 193–195.

2. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ: Альтерпрес, 2001. 160 с.

Рецензія:

Emilian Wiszka. Dwa lata działalności Dyrektoriatu URL. [Рец.]: Wasyl Jablonskyj “Wid władzy p’jatyoch do dyktatury odnoho. Istoryko – politycznyj analiz Dyrektoriji UNR”, Kyjiw 2001. *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż, 2001. Zeszyt 138. S. 193–197.

Зарубіжна колективна монографія

3. Яблонський В. Ідеологія відновлення незалежності України урядом у вигнанні у міжвоєнний період (1921–1939 pp.) // Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność). Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. S. 284-298.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та виданнях, що включені до наукометричних баз:

4. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського Національного лінгвістичного університету. Серія

«Історія, економіка, філософія». / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. К.: Вид. центр КНЛУ, 2001. Вип. 5. С. 42–55.

5. Яблонський В. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 353–362.

6. Яблонський В. Лист Д.Скоропадського до Дм. Андрієвського // Вісник Київського Національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 16 / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2011. С. 81–86.

7. Яблонський В. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т.23.: На пошану професора С.А. Копилова. С. 380–387.

8. Яблонський В. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінюка. С.600–610.

9. Яблонський В. Тоталітаризм чи демократія: боротьба ідей в українському еміграційному середовищі (20-30 рр. ХХ ст.). // Українознавчий альманах. Випуск 13. Київ, Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2013. С. 185–191.

10. Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей, 2014. Вип. 10. С. 330–348.

11. Яблонський В. Державний центр УНР в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Том 24. С. 327–337.

12. Яблонський В. Листи з провідних кругів УНР // Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 2. С. 152-161.

13. Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності // Український історичний журнал, 2014. №2. С. 131–143.

14. Яблонський В. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. Т.25. С. 362–370.

15. Яблонський В. Особливості сприйняття УНР в Україні після проголошення незалежності // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 2017. Вип. 20. С. 163–171.

16. Яблонський В. Зовнішня політика Директорії УНР як чинник збереження держави (1920) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 24. Зовнішня політика і дипломатія: інституціоналізація, трансформація, традиціоналізм. Частина I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В. Г. Ціватого, Н.О. Титаренко. Київ, 2017. С. 106–112.

17. Яблонський В. Міжеміграційний рік: Директорія та уряд УНР у 1920 році // Іван Огієнко і сучасна наука і освіта : науковий збірник : серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 223 – 228.

18. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 рр.: історіографія проблеми // Український історичний журнал, 2020. № 4. С. 155–165.

19. Яблонський В. Ідея соборності в суспільно-політичній діяльності Державного центру УНР у 1920 – 1930 рр. // Європейські історичні студії, 2020. № 17. С. 166–182. Режим доступу: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17>

20. Яблонський В. Заходи радянських органів держбезпеки із дискредитації очільника ДЦ УНР Симона Петлюри // Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки», 2020. Вип. 10. С. 149–181. (у співавторстві з Я. Файзулінім).

21. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі на завершальному етапі Другої світової війни (1944–1945 роки) // Zaporizhzhia Historical Review. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Вип.2(54). С.195–202.

22. Яблонський В. Діяльність уряду ДЦ УНР в екзилі в Лізі Націй (1920-ті – початок 1930-х рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки», 2020. № 2. С. 77–83.

23. Яблонський В. Національно-визвольна боротьба Державного центру УНР в екзилі й ідеологія «непередрішенства» у 1950-х роках // Емінак: науковий щоквартальник, 2020. № 4 (31). С. 192–201.

24. Яблонський В. Проблема соборності України в діяльності Державного Центру УНР в екзилі в міжвоєнний період // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. Вип. 15. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 213–235.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

Збірник документів:

25. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.

Рецензії:

Савченко Г. Рец. на: Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с. // Українознавство. 2013. № 2. С. 164–165.

Рябошапко Л. Державницька позиція в еміграційному просторі: репрезентація суверенності. [Рец.]: Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с. // Віче. 2013. Травень. С. 12–15.

статті в зарубіжних виданнях:

26. Vasyl Jablonskyj. Symon Petlura et les problemes de consolidation de l'emigration politique ukrainienne de 1947 a 1950 // Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine. 24 novembre 2004. Journée d'etude internationale. Paris-Kyiv, 2008. С. 23-31.

27. Яблонський В. Рік перед еміграцією: вищі органи влади Української Народної Республіки в 1920 році // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazyjskiej – przeszłość i teraźniejszość. Toruń-Saragossa, 2015. № 4. S.117-121.

статті в наукових журналах і збірниках:

28. Яблонський В. Союз гетьманців-державників і реорганізація Державного центру УНР в екзилі. Наукові записки. Серія «Філософія». Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». Вип. 2. 2008. С. 204–213.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Яблонський В. Директорія УНР: творення конституційно-правових засад української державності // Симон Петлюра у контексті українських національно – визвольних змагань. Фастів : Поліфаст, 1999. С. 98–117.

30. Яблонський В. Державний Центр УНР в екзилі у міжвоєнний період (1921-1940 рр.) // Десять років незалежності України: минуле і сучасне державотворення. Тези наукових доповідей / Під ред. О.Рєнта, Ю.Терещенка та ін. Київ, 2001. С. 63–65.

31. Яблонський В. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції. Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали Всеукраїнської наук. конференції (Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р.) / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 93–105.

32. Яблонський В. Рада Республіки і Українська Національна Рада – еміграційні передпарламенти України // Розбудова держави. 2012. № 1. С. 18–26.

33. Яблонський В. Представницькі інституції в системі Державного центру УНР в екзилі. Українська революція 1917 – 1921: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2013. С. 519 – 532.

34. Яблонський В. Соборність України в ідеології та діяльності Державного центру УНР в екзилі (1921–1939). Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 24 березня 2017 р. // Межибіж, 2017, №1. С. 77–82.

35. Яблонський В. Особливості сприйняття та спадкоємності УНР в сучасній Україні // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тиліщак, Володимир Бойко. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 372–383.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	22
ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	33
1.1. Історіографія проблеми.....	33
1.2. Джерельна база дослідження.....	49
1.3. Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи.....	56
Висновки до розділу 1	59
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ У 1921– 1945 РОКАХ.....	61
2.1. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду.....	61
2.2. Політико-правове підґрунтя функціонування уряду в еміграції.....	76
2.3. Ідеологічні принципи ДЦ в екзилі.....	88
Висновки до розділу 2	111
РОЗДІЛ 3. ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 1921 – 1945 РОКАХ.....	114
3.1. Уряд в умовах політичної боротьби української еміграції.....	114
3.2. Діяльність ДЦ УНР на міжнародній арені.....	148
3.3. Державний центр в умовах Другої світової війни.....	187
Висновки до розділу 3	215
РОЗДІЛ 4. РЕОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ В ЕКЗИЛІ У 1945 – 1948 РОКАХ.....	217
4.1. Підготовчі процеси та реорганізація урядових інституцій УНР.....	217
4.2. Тимчасовий закон про реорганізацію ДЦ УНР.....	234
4.3. Міжпартійна боротьба.....	245

Висновки до розділу 4	283
РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА У 1948 – 1992	
РОКАХ.....	285
5.1. Перша – п’ята сесії УНРади (1948 – 1966 рр.).....	285
5.2. Шоста – десята сесії УНРади (1967 – 1991 рр.).....	316
Висновки до розділу 5	351
РОЗДІЛ 6. ПРЕЗИДЕНТ ТА УРЯД УНР У 1948 – 1992 РОКАХ..	353
6.1. Президент.....	353
6.2. Уряд.....	371
Висновки до розділу 6	419
ВИСНОВКИ.....	421
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	431

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АБН – Антибільшовицький блок народів
- АКВБ – Американський комітет визволення від більшовизму
- БУД – Братство української державності
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ГДА СЗРУ – Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України
- ДЦ УНР в екзилі, уряд УНР в екзилі – Державний Центр УНР в екзилі
- ЗМІ – засоби масової інформації
- ЗП УГВР – Закордонне представництво УГВР
- ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
- ЗЧ ОУН – Закордонні частини ОУН
- ЗША – З'єдинені Штати Америки
- ІВІК СРСР – Інститут вивчення історії і культури СРСР
- Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал
- КОНР – Комітет освободження народів Росии (Комітет звільнення народів Росії)
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПУ – Комуністична партія України
- КУК – Комітет українців Канади
- КУШПО – Конференція українських політичних партій і організацій
- КЦАБ – Координаційний центр антибільшовицької боротьби
- ЛВУ – Ліга визволення України
- ЛН – Ліга Націй
- НБСЄ – Рада з безпеки і співпраці в Європі
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ООЧСУ – Організація оборони чотирьох свобод України
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ОУНз, двійкарі – Організація українських націоналістів за кордоном

ОУНр, ОУНб – Організація українських націоналістів революціонерів (бандерівців)

ОУФ – Об'єднання українців Франції

Паризький блок – Ліга визволення народів СРСР

ПАУК – Пан-Американська Українська Конференція

ПРОТОФІС – Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства

ПУН – Провід українських націоналістів

РОА – Российская освободительная армия (Російська визвольна армія)

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СВУ – Спілка визволення України

СГД – Союз гетьманців-державників

СЗСУ–СП – Союз земель соборної України – Селянська партія

СКВУ – Світовий конгрес вільних українців

СРСР (СССР) – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУА – Союз українок Америки

СУБ – Союз українців Британії

СУМ – Спілка української молоді

СФУЖО – Світова федерація українських жіночих організацій

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УВО – Українська військова організація

УВАН – Українська вільна академія наук

УВКР – Українська всесвітня координаційна рада

УВУ – Український вільний університет

УГВР – Українська головна визвольна рада

УГК у Львові – Український горожанський комітет

УГК – Український громадянський комітет

УГКЦ – Українська греко-католицька церква.

УДР – Український демократичний рух

УДРП – Українська демократично-революційна партія

УДХП – Українська демократично-хліборобська партія
УІБ, Укр. Інформ. Бюро – Українське інформаційне бюро
УКБ – Український комітет біженців
УККА – Український конгресовий комітет Америки
УКУ – Український католицький університет
УКЦ – Українська католицька церква (назва УГКЦ з 1957 по 1991 р.)
УНА – Українська національна армія
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНДС – Український національно-державний союз
УНІ-В – Український науковий інститут у Варшаві
УНК – Український національний комітет
УНР – Українська Народна Республіка
УНРА – Українська національно-революційна армія
УНРада – Українська національна рада
УНС – Український народний союз
УПА – Українська повстанська армія
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УПЦ – Українська православна церква
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
УРДП – Українська революційно-демократична партія
УРДП (Вперед) – Українська революційно-демократична партія
УРСР (УССР) – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГД – Український союз гетьманців-державників
УСХД – Український союз хліборобів-державників
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСелП – Українська селянська партія
УСП – Українська соціалістична партія
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦК – Український центральний комітет

ЦББ – Центральне бюро біженців

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки

ЦК – Центральний комітет

ЦПУЕН – Центральне представництво української еміграції Німеччини

ВСТУП

Актуальність теми. Постання незалежної України в 1991 році створило ключову умову для кардинального переосмислення історичного минулого. Важливим наслідком стало активне розгортання наукових студій, присвячених боротьбі української діаспори за відновлення державності України.

Після поразки Української революції 1917-1921 років вищі органи влади Української Народної Республіки продовжили роботу на еміграції. Люди, які були змушені стати політичними емігрантами, зуміли створити феномен держави у вигнанні попри цькування і терор більшовицьких спецслужб, протидію учорашніх союзників, інколи невелику прихильність влади країн перебування тощо. Вони не просто «імітували» державу, як це намагалися представити опоненти упродовж їх понад сімдесятилітню діяльність. Вони зберігали інституційну пам'ять (державні інституції – президент, парламент, уряд, армія, суд), історичну пам'ять (дослідницькі установи, центри, із великим науковим доробком), зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні медіа, міжнародні заходи та інші дискусійні майданчики. Без здобутків Державного центру УНР в екзилі важко було б уявити процеси осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства.

Один із найцікавіших українських істориків ХХ століття Іван Лисяк-Рудницький підкреслював: «Епохальне значення УНРади в тому, що наша новітня історія ще не знала об'єднання політичних сил на такому широкому фундаменті. Треба виразно відмітити факт, нашою громадськістю звичайно недобачуваний: Українська Національна Рада, будучи продовженням традицій нашої державності доби визвольних змагань, рівночасно позначає великий прогрес української політичної думки в порівнянні зі станом 1917-1921 рр. Прогрес полягає в тому, що УНРада є першим нашим національно-

державним центром справді всеукраїнського або, як ще звичайно кажуть, «соборного» значення». Попри наявність наукових робіт щодо окремих аспектів означеної теми, на даний час відсутні дослідження комплексного характеру присвячені ДЦ УНР.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у межах планових наукових тем відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України: 1) «Революційна доба 1917 – 1921 років в системі координат сучасної історіографії» (2015 – 2017 рр., номер державної реєстрації 0114U007150); 2) «Українська революція 1917 – 1921 років: енциклопедичний вимір» (2018 – 2020 рр., номер державної реєстрації 0117U005129).

Метою дослідження є аналіз діяльності Державного центру УНР на еміграції в політичній, міжнародній, інформаційній та культурно-гуманітарній площинах.

Відповідно до зазначеної мети, окреслено такі **дослідницькі завдання:**

- здійснити аналіз історіографії, з'ясувати стан опрацювання наукової проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- окреслити теоретичні проблеми дослідження, обґрунтувати науковий понятійний апарат і методологічний інструментарій;
- з'ясувати історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду;
- розкрити правове підґрунтя функціонування уряду в еміграції;
- визначити ідеологічні принципи ДЦ в екзилі;
- простежити діяльність уряду в умовах політичної боротьби української еміграції;
- визначити роль і місце ДЦ УНР на міжнародній арені у міжвоєнний період;
- простежити функціонування Державного центру в умовах Другої світової війни;

- розкрити підготовчі процеси та реорганізацію урядових інституцій УНР у 1945 – 1948 роках;
- з'ясувати роль Тимчасового закону про реорганізацію ДЦ УНР у повоєнному функціонуванні еміграційного уряду;
- виокремити основні прояви партійної боротьби на еміграції у 1950 – 1980 роках;
- визначити вплив Української національної ради у консолідаційних процесах;
- простежити трансформацію інституту президенства в системі Державного центру УНР;
- сформулювати основні напрями діяльності виконавчого органу (уряду).

Об'єктом дослідження є основні форми та напрями роботи політичних структур української еміграції щодо збереження та відновлення української державності.

Предметом дослідження визначено діяльність Державного центру УНР в екзилі у 1921-1992 роках.

Хронологічні межі охоплюють весь період існування ДЦ УНР. Нижня межа визначена переходом Директорії, уряду та армії УНР на еміграційне становище на рубежі 1920 – 1921 років. Для історичного порівняння у дослідженні здійснюються екскурси у 10-30-ті рр. XVIII ст. та 1917-1920 рр. Верхня межа означена передачею владних повноважень ДЦ УНР президентові та урядові незалежної України у 1992 році у Києві.

Територіальні межі охоплюють терени країн, де в різний час перебували основні інституції Державного центру – президент, уряд та представницькі політичні органи. Йдеться, насамперед, про Польщу, Францію, Чехословаччину, Німеччину, Велику Британію, США, Канаду, а також Україну, як об'єкт спрямування зусиль ДЦ УНР.

Методологія дослідження. Основою дослідження є методологічний принцип історизму, методи аналізу та синтезу, порівняльний, проблемно-хронологічний метод й метод ретроспективного аналізу. Це дозволяло

уникати штучного застосування методологічних конструкцій без урахування контексту історичної епохи та реалістично осмислених фактів і процесів. Для розв'язання конкретних завдань, використано структурно-функціональний аналіз. При підготовці та написанні роботи, серед інших, використовувалися описовий, порівняльний й аналітично-синтетичний методи. Одним із найважливіших був неупереджений типологічний аналіз праць з окресленої проблеми. Оскільки дослідження базується на залученні широкого кола джерел, тому в роботі було використано також й специфічні джерелознавчі методи, зокрема – верифікації джерел, перехресне співставлення джерел, визначення ступеню їх цінності для дослідження. Одним з базових також став історико-критичний метод, що, зокрема, дозволило співставити різні думки й оцінки щодо легітимності й діяльності Державного центру УНР в екзилі.

Наукова новизна дисертації полягає в у розробці проблеми, що до цього часу не отримала всебічного та цілісного висвітлення в історичній науці. Вона обумовлена отриманими результатами роботи, викладеними в основних положеннях і висновках дослідження:

комплексно досліджено функціонування Державного центру Української Народної Республіки на еміграції впродовж всього періоду його існування;

проаналізовані консолідаційні процеси в середовищі української політичної еміграції у 1920 – 1990 роках;

виокремлено форми діяльності еміграційного уряду на міжнародній арені щодо захисту населення України на окупованих територіях так і українців-емігрантів;

на підставі архівних джерел реконструйовано діяльність представницьких інституцій на еміграції – Ради Республіки та Української національної ради;

у теоретичному вимірі запропоновано підходи до проблеми спадкоємності сучасної України і УНР;

показано вплив ДЦ УНР на становлення сучасної української держави на початковому періоді та важливість збереження державної традиції.

Практичне значення дисертаційної роботи. Положення та висновки дисертації можуть бути використанні для підготовки узагальнюючих праць з історії України, історії української політичної еміграції ХХ ст. та історії українського парламентаризму. Дисертаційне дослідження може бути використане при викладанні курсів для здобувачів за спеціальністю «історія» та «політологія».

Особистий внесок. Дисертаційна робота є результатом багаторічних наукових досліджень автора з історії української політичної еміграції ХХ ст. та Державного центру Української Народної Республіки на еміграції. Автору належать основні теоретичні положення, висновки, практичні пропозиції, викладені в ній. Публікації за темою дисертації (за винятком однієї, у якій 50% обсягу тексту належить дисертанту) є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні ідеї та положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданнях відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень, кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

За результатами дисертаційного дослідження в Київському університеті імені Бориса Грінченка (факультет права та міжнародних відносин, напрям підготовки 6.030205 «Країнознавство») був підготовлений і прочитаний курс «Державний центр Української Народної Республіки на еміграції (1921-1992)».

Матеріали дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, конгресах та круглих столах: «Симон Петлюра у контексті українських національно – визвольних змагань» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський педагогічний університет,

травень 1999 р.); «Десять років незалежності України: минуле і сучасне державотворення» (Бердянськ, Інститут історії України НАН України, Київський національний лінгвістичний університет, травень 2001 р.); «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний університет, 17–18 вересня 2003 р.); «Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine» (Париж, Українська Бібліотека імені Симона Петлюри, 24 листопада 2004 р.); «Творча спадщина В. Липинського в контексті становлення української політичної та культурно-релігійної ідентичності» (Острого, Національний університет «Острозька академія», 12–13 квітня 2006 р.); «Над Віслою і Дніпром. Польща і Україна в європейському вимірі: минуле і сучасність» (Київ-Чернігів, Київський національний лінгвістичний університет, травень 2007 р.); «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 р.» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний університет, 6–7 грудня 2007 р.); «Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 6–7 жовтня 2009 р.); «Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення» (Київ, Український інститут національної пам'яті, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 25 квітня 2012 р.); «Українська політична нація: інституційні та соціокультурні чинники формування» (Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, 20 вересня 2012 р.); «Дмитро Донцов: постать на тлі епохи» (Мелітополь, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 24–25 травня 2013 р.); «Конституційні ідеї та проекти Михайла Грушевського й сучасність» (Київ, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, 25 червня 2014 р.); «Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 20 січня 2015 р.); «Людина, етнос, нація в світовій історії: державотворчі процеси на євразійському просторі (XIX – початок XXI ст.)»

(Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 21 травня 2015 р.); «Styl i jakość życia współczesnego człowieka» (Сталева Воля, Католицький університет Любліна імені Івана Павла II, 24 травня 2016 р.); «Symon Petlura hier et aujourd'hui» (Париж, Українська Бібліотека імені Симона Петлюри, Посольство України у Франції, 28 травня 2016 р.); «Українська національно-демократична революція 1917–1921: передумови, процеси, наслідки, уроки» (Меджибіж, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», 24 березня 2017 р.); «Зовнішня політика і дипломатія Української Народної Республіки (до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.)» (Київ, Дипломатична академія України, 28 квітня 2017 р.); «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)» (Київ, Інститут історії України НАНУ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1-2 червня 2017 р.); «Українське право й законодавство за доби Української революції (1917 – 1921 рр.)» (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 30 листопада 2017 р.); «Історичні контексти Української Соборності» (Київ, Інститут історії України НАН України, 21 січня 2019 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 35 публікаціях, із яких – 2 монографії, 1 розділ в зарубіжній колективній монографії, 21 стаття, опублікована у фахових виданнях України (у тому числі одна у співавторстві); 4 публікації додатково відображають результати дисертації (у тому числі 2 – у зарубіжних виданнях); 7 – засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, шести розділів із 16 підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (574 позицій на 56 сторінках). Виклад основного матеріалу обіймає 430 с., загальний обсяг праці складає 486 с.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз діяльності Державного центру УНР в екзилі висвітлюється в працях істориків, мемуарах сучасників і членів уряду, науково-публіцистичних виданнях. Пов'язана з цим проблематика перебуває у фокусі уваги багатьох (вітчизняних і зарубіжних) дослідників. Значною мірою це детерміновано потребою конструювання нового національного гранд-наративу, в якому робота Державного центру УНР в екзилі постає вагомим етапом визвольних змагань, досвідом української дипломатії і державницьких прагнень (у цьому сенсі «історизація» ДЦ УНР є інтегральною частиною сучасності).

Слід також зауважити, що сучасний процес дигіталізації науки відкриває додаткові можливості для аналізу історіографії проблематики, позаяк джерела й розвідки, раніше маловідомі або й невідомі науковій спільноті, сьогодні розміщено в інтернеті.

Поза межами України роботу ДЦ УНР упродовж десятиліть аналізували представники української діаспори, серед яких – й колишні очільники (тут в першу чергу слід згадати Симона Петлюру) [277; 279; 280; 281; 282; 283] й урядовці. Вони опублікували низку статей, брошур, мемуарів, нарисів, в яких йшлося про діяльність ДЦ УНР в екзилі. До значної міри, програмовою роботою стала стаття С. Петлюри «Сучасна українська еміграція та її завдання» де керівник Державного центру викладає своє бачення діяльності еміграційного уряду і еміграційного громадянства. Головним висновком роботи є те, з виходом на еміграцію боротьба за Українську державу не закінчилася і при правильній організації діяльності – відновлення УНР є цілком реалістичним завданням, за умови подолання

роз'єднаності політичних партій та їх прихильників [281, с. 223, 236-241, 273].

Українська зарубіжна історіографія, попри публіцистичний стиль викладу, містить строкатий фактичний матеріал, подає різні (часом – полярні) оцінки учасників або сучасників подій, у тому числі з посиланням на документи й листування.

Свої спогади про події 1920-х років, зокрема, виклав прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ уряду УНР доби Директорії Ісак Мазепа в книзі «Україна в огні й бурі революції» (у 3-х частинах). Першим рокам діяльності ДЦ УНР на еміграції присвячена третя частина згаданої праці – «Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У. Н. Р.» [256; 257]. Автор, серед іншого, докладно висвітлює обставини зменшення активності українського визвольного руху на початку 1920-х років і контраверсійні обставини військово-дипломатичних взаємин УНР і Речі Посполитої.

На наш погляд, наріжним каменем для вивчення діяльності еміграційного уряду у міжвоєнний період є дослідження одного із колишніх очільників УНР на еміграції, активного громадського діяча, журналіста Миколи Лівицького «ДЦ УНР в екзилі між 1920-1940 роками» [244]. Автор висвітлив діяльність УНР на еміграції в цілому, особливо не деталізуючи окремі її аспекти. Так, лише фрагментарно розкрито роботу дипломатичної служби, військової ділянки роботи, зв'язки з Україною, стосунки між знаковими постатями української еміграції. Це й не дивно, адже Микола Лівицький покликається переважно на власні спогади та спостереження. Особливо цікавими є свідчення автора про малодосліджену структуру – Братство української державності – підпільну представницьку організацію. Апелює він і до документальних свідчень, проте останні представлені недостатньо повно. Позиція автора зводиться до того, що, попри всі внутрішні суперечки й переїзди урядовців ДЦ УНР, він залишався провідним представницьким органом українських політичних сил, який мав на меті консолідувати розпорошені організації і угруповання.

Автор, підсумовуючи об'єднавчу роль ДЦ УНР в українському визвольному русі, солідаризується з твердженням А. Юриняка, автора статті «Партійність і державність», опублікованої в нью-йоркському часописі «Свобода» від 30 грудня 1975 року: «Аж дивно, що ми, – будучи, як кажуть, «не вчорашні», а маючи чималенький досвід з доби наших визвольних змагань і пізніше, – не вміємо чи не хочемо використати той незаперечний факт, що тут, в еміграції, маємо законних представників нашого останнього уряду в Рідній Землі, який не зрікся своїх прерогатив і не був їх позбавлений своїм народом, а був змушений залишити Батьківщину під навалом ворога-окупанта. Кожна політично-думаюча людина в іншому народі обов'язково захопилася б за цей атут («козир» з французької – В. Я.) у боротьбі за суверенність. А в нас він недооцінений і марнується. Веду мову про Державний Центр УНР; це власне він має те, чого не мають інші претенденти на владу, а саме: спадкоємність, тяглість державності, ненакиненої окупантом, а як вияв суверенної волі народу на Рідній Землі» [244, с. 70–71].

Полемізуючи з сучасниками, прибічниками національно-демократичних переконань, украї критичну позицію стосовно статусу і перспектив ДЦ УНР з притаманним йому ригоризмом висловив відомий діяч партії українських есерів («центральна течія»), «поборювач» Уряду УНР в екзилі Микита Шаповал у розвідці «Занепад УНР» [329]. На його думку, факт існування «петлюрівського» еміграційного уряду УНР не є доказом суб'єктності Української держави або тяглості її інститутів, а лише формою політичної організації державницького спрямування. Його зовнішньополітична вага, на думку автора, є декларативною, обмеженою і суттєво не впливає на стан справ у (тодішній) УСРР [329, с. 39–40]. Своїм опонентам автор закидає нерозуміння реальної ситуації, яка, на його думку, полягала в цілковитій поразці українського визвольного руху і відсутності серйозних ресурсів щодо його представництва на еміграції.

Для дослідження вказаної теми важливою є праця дипломата, правозахисника, міністра закордонних справ УНР в екзилі Олександра

Шульгина «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» [335]. Книга є нарисом ідеології УНР і містить загальний огляд діяльності її уряду на еміграції до середини 1930-х років. О. Шульгин навів чимало різноманітних документальних джерел (що є досить важливим, з огляду на обмеженість архівних джерел міжвоєнного періоду), наголосив на окремих аспектах зовнішніх зносин та контактів УНР на еміграції, висвітлив її співпрацю з міжнародними організаціями. Особливої уваги заслуговують документи, які стосуються Голодомору 1932-1933 років і тогочасних польсько-українських взаємин [335, с. 206–215].

Фрагментарно інформація про роботу еміграційного уряду УНР у культурно-освітній сфері впродовж 1921-1938 років відображена в монографії Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» [269]. Це дослідження побудоване на унікальних матеріалах Музею визвольної боротьби, який був вивезений у 1945-1946 роках до СРСР, і дотепер його матеріали не віднайдені. Відтак, ця праця є водночас і аналітичним авторським дослідженням, і антологією джерельних матеріалів. Продовженням цієї роботи став другий том, виданий сучасними дослідниками 1999 року, до якого увійшли підготовлені С.Наріжним, але не опубліковані матеріали [270].

Значна кількість публікацій в українській закордонній історіографії присвячена окремим громадсько-політичним діячам. Зокрема, Дмитро Дорошенко написав про Олександра Лотоцького (міністра внутрішніх справ УНР в екзилі у 1927-1930 роках) [218, С. 49–50]. Чимало праць – як компліментарних, так і критичних – присвячено Головному Отаманові УНР Симону Петлюрі [229; 230; 236; 237; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 289]. Деякі з них, хоча і апологетичні, становлять справжню бібліографічну рідкість [303; 304].

Частково проблематика, що нас цікавить, висвітлена у публікаціях представників ДЦ УНР в екзилі – А. Яковліва, О. Шульгина, К. Паньківського, М. Лівицького, Я. Рудницького та інших [341; 342; 343; 344;

345; 346; 336; 337; 338; 321; 301; 302]. До прикладу, урядовець і правник Андрій Яковлів, полемізуючи з вельми критично і скептично налаштованим Микитою Шаповалом (*Думка якого наведена вище. – В. Я.*), зауважує, що «Державний центр і уряд УНР посідають всі законні права і легальний титул влади УНР. Ці права і титул уряд УНР не узурпував..., а дістав від Української Конституанти, від Трудового Конгресу. Уряд УНР тримає легальний титул влади не тому, щоб з ним були пов'язані якійсь персональні вигоди для його членів,... і не з жадоби до влади, а тому що права верховної влади були «покладені» на Директорію волею Трудового Конгресу» [341, с.15].

Книга спогадів голови уряду УНР в екзилі (1945–1948) Костя Паньківського-молодшого «Від комітету до Державного центру» висвітлює перебіг подій, пов'язаних із діяльністю ДЦ УНР у 1944–1949 роках [275]. Ця публікація мала неабиякий резонанс у середовищі тодішньої української еміграції, викликавши як схвальні відгуки, так і жорстку критику. Побіч з власними думками і споминами про долю українських емігрантів у Німеччині, Польщі, США, автор подав листи, декларації, комунікати і доповіді з 1944 і 1945 років. Як зауважує автор у передмові, «їх завдання – передати думки і настрої тих часів, незакрашені мудрістю пізніших днів» [275, с. 6]. Інші його спогади «Від держави до комітету» охоплюють період 1941–1944 років і показують, у тому числі, еволюцію поглядів автора на тлі непростих часів Другої світової війни [274].

Міркування голови уряду та Президента УНР (1967–1989) Миколи Лівницького щодо бачення ним перспектив діяльності ДЦ УНР подані в його працях «Проблеми української міжнародної дії» (1963) [246], «Вимушена відповідь» (надруковану у ФРН 1960 року) [242], «Перспективи української визвольної політики. Українська Народна Республіка – дороговказ на майбутнє» опубліковану у Нью-Йорку 1965 року [245], «Відносини Захід-Схід і проблеми поневолених Москвою націй» видану в Мюнхені 1975 року [243]. Автор аналізує історичний досвід українського визвольного руху, його

поразки й перспективи, подає своє бачення міжнародної політики та майбутнього Української держави. В тому числі, посилаючись на тривалу працю свого батька, Андрія Ливицького, епістолярна спадщина якого нещодавно стала більш доступна дослідникам і широкому загалові [241].

Не можна обійти увагою і публікації активного діяча еміграційного уряду Михайла Добрянського. Праці «До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація» (1955) та «Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді» (1969) [213; 214] містять аналіз стану справ у ДЦ УНР, проблем і перспектив його діяльності, а також майбутнього українського визвольного руху в цілому. Автор обстоює думку, що попри ідеологічні розбіжності представників емігрантського передпарламенту, він залишається представницьким органом УНР і провадить боротьбу за майбутню суверенну Україну [213, с. 14-16].

На з'ясування причин криз в ДЦ та шляхів до політичної консолідації в повоєнний період спрямована робота 1958 року Федора Пігідо «Консолідація і т. зв. Непередрішенство» [285], брошури «Криза в Державному центрі. Вияснення і заява» (1978) [238], «Проти гуляйпільщини в політичній дії» (1981) [295], та інші публікації [267, 268, 300].

Зарубіжні публікації становили своєрідну, але реальну історіографічну основу, що на неї вже могли спертися дослідники незалежної України. Серед сучасних дослідників різні аспекти діяльності ДЦ УНР в екзилі досліджували переважно історики: Д. Будков, Д. Веденєєв [356], С. Віднянський [357; 358], Т. Вронська [362; 444], В. Гаврик [512], А. Іванова [515; 516], С. Литвин [401], О. Малюта [402], Ю. Недужко [416; 417], В. Парандій [422; 423, с. 13–17; 424, с. 44–47], В. Піскун [430; 431, с. 52–63], В. Сідак [441, с. 5–20; 444], І. Срібняк [445; 448], В. Трощинський [453], та інші [361, с. 65–72; 411, с. 505–514; 421, с. 75–85].

До базових праць української історіографії, в яких ґрунтовно висвітлено різні аспекти діяльності ДЦ УНР, слід віднести розвідки В. Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і

соціально-політичне явище» [453], В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)» [430], Д. Веденєєва і Д. Будкова «Юність української дипломатії» [356], І. Срібняка «Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.)» [448] та інші.

Окремо варто зупинитися на ґрунтовній роботі Володимира Трощинського, виданій 1994 року. У монографії на основі широкого масиву джерел здійснено аналіз української еміграції в міжвоєнний період – розкрито причини появи, основні проблеми та напрями діяльності. Окремий розділ присвячено ДЦ УНР, у якому досліджується становлення еміграційного уряду та його розвиток.

Автор у полеміці з Ярославом Рудницьким [301; 302], вслід за Василем Маркусем [403, с. 70–84], доходить висновку що «його міжнародно-правне існування як екзильного уряду тривало лише короткий час безпосередньо після залишення України, коли він перебував у Тарнові. Згодом він став з погляду міжнародного права політичним центром, що символізував... ідеали незалежності тієї держави, що існувала в 1917-1921 рр., але урядом в екзилі (в технічному сенсі слова!) він перестав бути вже в 1922-1923 рр.» [453, с. 98].

Монографія Валентини Піскун [430] присвячена дослідженню феномену української політичної еміграції. Обмежившись періодом 20-х років ХХ століття, авторка всебічно висвітлила проблеми соціальної адаптації, політичної поведінки й мотивації емігрантів. Вона проаналізувала їх громадянську позицію, національну свідомість і політичний вибір. Значну увагу приділено описові диверсійних акцій більшовиків у емігрантському середовищі, спрямованих на його дискредитацію, тиск і підкуп чільних діячів.

Дослідження Дмитра Веденєєва та Дмитра Будкова [356], базоване на широкому колі архівних документів і літератури, вперше комплексно висвітлює процес організаційно-правового й функціонального становлення

дипломатичної й консульської служби різних історичних форм української державності 1917–1923 років: національно-республіканських періодів Української Центральної Ради і Директорії, гетьманської, радянської (УСРР), ДЦ УНР в екзилі. У розвідці розглядаються міжнародні умови формування дипломатичних відомств, їх службові завдання, процес творення центрального апарату відомств зовнішніх зносин, дипломатичних й консульських представництв, питання управління ними, підбір і розстановка кадрів. Окремо аналізується проблема стосунків між дипломатією УСРР і радянськими спецслужбами.

Робота Ігоря Срібняка [448], опираючись на широку джерельну базу дає широкий зріз діяльності екзильного Уряду УНР щодо збереження та реорганізації інтернованої у таборах Польщі й Румунії Української армії та здійснює комплексний аналіз військово-організаційних заходів Державного центру УНР, що мали своїм завданням підтримку та подальше розгортання національного протибільшовицького руху на теренах України. Крім того, І. Срібняк зосередив свою увагу на висвітленні основних етапів реорганізації Армії УНР, організації військово-фахової освіти та культурно-освітньої роботи, піднесення національно-патріотичного рівня інтернованого українського вояцтва.

Вагомий внесок у дослідження проблеми вніс Юрій Недужко [415; 416; 417]. Особливу увагу він звернув на міжнародні заходи та інформаційну політику екзильного уряду УНР, проаналізувавши співпрацю закордонних українців із східноєвропейською політичною еміграцією та Американським комітетом визволення від більшовизму. Спираючись на широку джерельну базу, Ю. Недужко висвітлив формування українського національно-визвольного руху в еміграції, євроатлантичний вектор міжнародної політики уряду УНР в екзилі, а також використання українською діаспорою радіостанції «Визволення» у процесі боротьби за державну незалежність України.

Попри різницю в поглядах і оцінках, усі вчені сходяться на тому, що ДЦ УНР постав за несприятливих міжнародних обставин міжвоєнної доби, коли його суб'єктність у світовій дипломатії залежала від ситуативних інтересів і мотивації союзників (насамперед, Польщі, Франції і США), зацікавлених (або не зацікавлених) у відновленні суверенної України. Дослідники відзначають вагомий внесок української діаспори країн Заходу у здобуття державної незалежності України. Зусилля закордонних українців, на їхню думку, були скеровані на проведення масштабних міжнародних інформаційних кампаній, спрямованих на захист прав і свобод людини, висвітлення правдивої історії України, розкриття справжньої сутності радянської влади. «Заради історичної об'єктивності, – слушно підкреслює Ю.Недужко, – необхідно відзначити, що саме він (ДЦ УНР. – *В.Я.*) забезпечував безперервність української державницької традиції в країнах Заходу протягом 1920-1992 років» [417, с. 94–95].

Впадає в око і така особливість сучасної української історіографії: основну увагу українських дослідників прикуто переважно до міжвоєнної доби, тоді як повоєнна діяльність уряду, зокрема – УНРади, залишилася на маргінесі.

Ми виходимо з тієї точки зору, що Державний центр – еміграційний уряд УНР – і таким залишався упродовж усього періоду свого існування. За різних періодів він з більшою чи меншою успішністю провадив свою діяльність. Аргументом проти такої позиції є відсутність міжнародного визнання. Українські уряди (1917–1921 рр.), попри підтримку в Україні, не завжди мали визнання провідних акторів світової зовнішньої політики. Понад те, 1919 року на Заході влада Директорії УНР вважалася мало не більшовицькою, але це не завадило країнам Антанти згодом визнати СРСР і УСРР, ігноруючи уряд УНР.

Такий аргумент був би важливий для екзильного уряду як усталеного політичного інституту, який за певних причин змушений полишити свою територію і вести боротьбу за повернення. Зовнішнє визнання, за всієї його

важливості, не було визначальним (критичним) для українського еміграційного уряду, який у вигнанні змушений був доводити не тільки право свого народу на власну державу, але й часто-густо просто нагадувати про наявність такого народу. Зрозуміло, що аналогія не є доказом, однак нікому не спадає на думку відмовляти в легітимності уряду СРСР лише з тієї причини, що він тривалий час не був визнаний провідними країнами світу. Зрештою, визнання прийшло, за наявності більшовицького уряду, але змінилося ставлення згаданих держав.

Наступний аргумент – стан війни з новим режимом на власній території. Зрозуміло, що наявні ресурси не дозволяли еміграційному урядові вести боротьбу на рівних. Утім, протистояння (зокрема, юридичне і семантичне: боротьба за образи, символи, смисли) між УНР, з одного боку, і УСРР/УРСР і СРСР – з іншого, не припинялося до колапсу Радянського Союзу в 1991 році. Воно набувало різноманітних форм: військове (розвідувальне, терористичне), інформаційне, ідеологічне, наукове, культурне тощо, але ніколи не втрачало актуальності й політичної напруги.

Крім того, ми не повинні забувати, що дискусія 1980-х років між Василем Маркусем та Ярославом Рудницьким про те, чи був ДЦ УНР «справжнім» екзильним урядом, є не що інше як конотація, продовження суперечки, започаткованої у першій половині 1920-х років противниками Директорії УНР та Симона Петлюри [328; 329; 331]. Ціна питання залишалася тією ж – право на лідерство в українському визвольному русі. З часом з'являлися нові учасники, нові гравці визвольного руху, але право називатися урядом залишалося виключно в ДЦ УНР. Тому, на нашу думку, сучасні дослідники мали б з більшою обережністю переносити проблеми такого протистояння на сучасне історіографічне поле.

Дискусії українських республіканців і монархістів, націоналістів і демократів, і право уряду – це проблеми однопорядкові у розумінні внутрішньої боротьби за лідерство. Теза про перетворення ДЦ УНР на громадську організацію частини української еміграції, що її обстоювали ще

опоненти Симона Петлюри після його загибелі, на наш погляд, є контраверсійною і недостатньо обґрунтованою.

Окремо доречно розглянути монографію Данила Яневського [491]. Оминаючи дискусійні твердження автора щодо окресленого ним періоду, ми зупинимося лише на деяких питаннях, які безпосередньо стосуються проблематики нашого дослідження. Цей дослідник, як нам видається, дещо поверхово підходить до проблеми легітимності політичних режимів на території України в 1917-1920 роках. Вважаючи їх нелегітимними (за винятком ЗУНР), він виходить за межі існуючої наукової дискусії, створюючи собі досить комфортні та стерильні умови, за яких йому немає конкурентів [491, с. 440]. І якщо у частині тверджень щодо радянських режимів в Україні з автором можна погодитися – це була влада привнесена ззовні у мілітарний спосіб, то подібна оцінка двох УНР та Української Держави є великим перебільшенням.

Говорячи про легітимність режимів, дослідник послуговується критеріями, які були б слухними за сталого державного розвитку, а не за умов Першої світової і громадянської війни, революційних пертурбацій, сплеску анархії та відсутності традицій демократії і парламентаризму. Очевидно, що в силу незавершеності тієї чи іншої політичної системи (за Д. Яневським. – В. Я.) говорити про ступінь її легітимності не зовсім коректно.

Часто приймаючи позицію одних сучасників тих подій, Д. Яневський так само послідовно не сприймає позицію інших. У роботі наскрізно проходить прихована чи відверта дискусія з поглядами Симона Петлюри. З огляду на формат цих міркувань, наведемо лише один приклад. Історик, полемізуючи з головою Директорії щодо незавершеності боротьби за незалежність України 1920 року, ригористично стверджує: «...Історичний факт залишився історичним фактом: Українська Народна Республіка припинила своє існування» [491, с. 375].

Дискутувати з таким безапеляційним висновком тут, очевидно, немає потреби, оскільки подальша історія ДЦ УНР якраз і є предметом розгляду

цієї дисертації. Але якщо послуговуватися не тільки законами формальної логіки, але й історичними фактами, то варто зазначити, що УНР юридично припинила своє існування 24 серпня 1992 року, з передачею ДЦ УНР своїх повноважень тодішньому чинному Президентові і урядові вже незалежної України.

Юридичні нюанси утворення ДЦ УНР на еміграції розглядає Ірина Панова в статті «Утворення Державного центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект» [421]. Дослідниця наголошує на суперечливості оцінок політичної і правової ваги утворення ДЦ УНР як інституту влади в українській історіографії. Задля деталізації питання утворення українського уряду на еміграції вона зосереджується на юридичному аналізі тогочасних подій та нормативних документів. На думку дослідниці, ДЦ УНР діє легально як громадська організація, створює свої органи та структурні підрозділи в різних країнах, бере активну участь у різних міжнародних і громадських організаціях, веде активну пропагандистську і видавничу діяльність. Водночас, як зауважив Володимир Трембіцький, уряд УНР на еміграції продовжував активну нормотворчу діяльність. Утім, нормативні акти ДЦ, оскільки він мав статус громадської організації, не мали юридичної сили й відігравали роль документів програмного і організаційно-установчого характеру [567].

У цьому ж тематичному річищі висвітлена проблематика в статті Ірини Музики «Документальна спадщина ДЦ УНР в екзилі як пам'ятка правової думки» [411]. Розвідка присвячена вивченню документальної спадщини ДЦ УНР на еміграції як пам'ятки правової думки. Авторка розглянула основні напрями політико-правової думки громадських діячів та політичних угруповань, які брали активну участь в діяльності ДЦ УНР в екзилі. Вона проаналізувала постанови, декларації, меморандуми, ноти, резолюції, звернення, програмні документи політичних партій та інші джерела, що дають уявлення про особливості та еволюцію політико-правової думки керівництва та осередків ДЦ УНР у вигнанні.

«Конституцію», що нею керувався ДЦ УНР у 1948-1992 роках, проаналізував автор цих рядків [481]. Було розглянуто обставини ухвалення і зміст «Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі», підписаного Президентом УНР Андрієм Лівичем 10 червня 1948 року. На нашу думку, «Тимчасовий закон», з одного боку, створював умови для практичної діяльності всіх інститутів і структур ДЦ УНР. З іншого – забезпечував важливий символічний зв'язок із конституційними законами доби Української революції, що означувало безперервність боротьби українців за відновлення незалежності своєї держави [491, с. 347–348].

Робота керівних органів ДЦ УНР (у статті вони названі «політично-громадські органи УНР») упродовж усього періоду існування еміграційного Державного Центру побіжно проаналізована в статті Ольги Вовк і Жанни Дзейко [361]. Зокрема, авторки через призму «Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі» оцінюють «способи організації органів УНР» як президентсько-парламентську республіку, розглядають основні положення Закону, цілком доречно акцентують увагу на визначенні ним «компетенції складових частин Державного центру УНР». Однак, стаття не містить визначення поняття «політично-громадські органи УНР в екзилі», яке винесене в заголовок. Також авторки не врахували суттєвих змін, що їх зазнав документ з моменту ухвалення. Опрацьовуючи текст Закону в редакції 1989 р., дослідниці кваліфікують його як текст, ухвалений 1948 р., не аналізуючи зміни, які вносилися до нього на сесіях УНР, з другої по десятку.

Соціально-політичний аспект діяльності ДЦ УНР у своєму дисертаційному дослідженні розглянула Валентина Парандій [422]. Вона також проаналізувала роботу військової спецслужби ДЦ УНР на еміграції упродовж 1926-1936 років, зокрема, на тлі протистояння радянським спецслужбам [517]. Підсумовуючи викладене у цій статті, авторка слушно зазначила: «Праця української еміграції, а серед неї й уенерівської, не була марною, її активні діячі чесно і наполегливо боролись за незалежну Україну.

Проте на тому історичному етапі перемогти не змогли. Але вони наблизили цю перемогу» [517, с. 30].

Діяльність ДЦ УНР на еміграції спрямована на відновлення незалежності України упродовж Другої світової війни, висвітлена в статті Валентини Парандій [423]. У ній зроблено акцент на політичних процесах у середовищі «петлюрівської» частини української еміграції й окреслено зовнішньополітичні пріоритети еміграційного уряду УНР. Авторкою визначено ключові проблеми організаційно-політичної діяльності ДЦ УНР на території країн перебування, окупованих третьою стороною – роз'єднаність та наявність двох керівних осередків у Франції та Польщі (на першому етапі війни). У статті привернута увага до спроб еміграційного уряду щодо відновлення своєї присутності на території України та чинників провалу такої політики.

Аналізу проблеми правонаступності України в контексті прийняття історико-культурної, ідеологічної та правової спадщини Української Народної Республіки присвячені публікації Анастасії Іванової [515; 516]. Її розвідки містять досить схожі положення. Зокрема, авторка зазначає, що «передумови такого роду ініціатив (щодо змін «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. – *В.Я.*) були створені ще на початку 1990-х років, коли ні наукове, ні політико-правове середовище не виявилось готовим дати фахові юридичні оцінки історико-правовим реаліям українського державотворення» [515]. На нашу думку, тут ідеться не стільки про неспроможність згаданих середовищ до певних оцінок, скільки про відсутність політичної волі у тодішнього керівництва держави брати на себе юридичну відповідальність такого правонаступництва.

Далі, цілком справедливо стверджується, що «юридично питання правонаступництва вирішені в Законі України «Про правонаступництво України», згідно з яким Україна визнала державний кордон Союзу РСР... Також Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України і

проголосила себе правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки... На законодавчому рівні питання правонаступництва сучасної України не прозвучали» [516, с. 20].

Авторка також покликається на думку безіменних «українських юристів» які вважають, що «Уряд УНР в еміграції не міг залишатися легітимним органом держави, якої вже не існувало. Отже, з формально-юридичної точки зору на початок 1990-х його діяльність мала суто громадський характер». [516, с. 23].

На наше переконання, Державний центр УНР якраз і залишався легітимним органом держави у вигнанні. Тим більше, що сама А.Іванова пише про потребу визнання того, «що фактична передача повноважень та регалій УНР Миколою Плав'юком та прийняття їх Президентом України, – України, як правонаступниці УРСР – означає також закінчення протистояння урядів УНР та УРСР, яке тривало із 1920-х років. Це дасть змогу будувати політику незалежної України як держави, що примирила обидві сторони історичного конфлікту» [516, с. 23]. Якщо визнати за правильне твердження про діяльність Державного центру УНР в екзилі наприкінці його існування, винятково як громадської структури, то втрачається сенс у «примиренні» різнопорядкових інституцій: громадської організації та уряду. Крім того, як добре відомо і добре показано у наявних публікаціях, екзильний уряд УНР ніколи не припиняв протистояння із урядом УРСР і не прагнув примирення з прокремлівськими структурами. Натомість, багаточисельні рішення і заяви очільників Державного центру завжди свідчили про готовність передачі власних, багато у чому символічних, повноважень законно обраній владі незалежної України.

Разом із тим вартісними і цілком логічними видаються пропозиції А.Іванової щодо доцільності створення експертної наукової комісії для подальшого вивчення питання правонаступності та про необхідність,

посилаючись на досвід наших сусідів, закріпити у Конституції України історичні основи державності [515; 516].

Свій внесок у розробку досліджуваної дисертантом проблематики зробили польські історики. Насамперед слід згадати наукові доробки Е. Вішки, який ґрунтовно досліджує українську еміграцію та її пресу у Польщі у 1920 – 1939 рр. та роботу З. Карпуся присвячену інтернованим воякам [507; 509; 510].

Етапним дослідженням у польській історіографії стала монографія Я. Бруського «Петлюрівці. Державний центр УНР в еміграції (1919-1924)» [493]. У цій роботі дослідник ґрунтовно аналізує діяльність українського уряду у вигнанні у перший період його діяльності, використовуючи широку джерельну базу. Автор висвітлює, зокрема, стосунки Державного центру УНР з польською владою. В іншій своїй роботі, присвяченій політиці «прометеїзму», він зупиняється на аналізі політики II Речі Посполитої щодо Радянської України [492]. Діяльність ДЦ УНР у Польщі в своїй статті декілька років тому висвітлив Я. Пісулінський [505]. Він також опублікував розлоге дослідження «українського питання» в польській зовнішній політиці міжвоєнної доби, беручи до уваги історичний досвід УНР, ЗУНР і УСРР [506].

При цьому необхідно зауважити, що польські вчені ґрунтовно розглядають лише міжвоєнний період діяльності ДЦ УНР, який пов'язаний із перебуванням емігрантського уряду на їх Батьківщині (Тарнов, Ченстохова, Варшава), у контексті його співпраці з владою Юзефа Пілсудського.

Таким чином, аналіз наявної історіографії, з одного боку, засвідчує точність відомого вислову проте, що історія є «найполітичнішою з наук», оскільки чимало публікацій про діяльність ДЦ УНР підготовлено його безпосередніми учасниками. З іншого боку, маємо вагомий масив розвідок, що належать не до політичного, а до академічного дискурсу. Ці особливості історіографії прагнув врахувати дисертант.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дисертаційного дослідження можна поділити на опубліковану та неопубліковану частину.

В опублікованих джерелах за видовою класифікацією доцільно виокремити три підгрупи: документальні джерела, наративні джерела та періодична преса.

Представниками української діаспори було зроблено і перші серйозні кроки із створення документальної бази для вивчення діяльності ДЦ УНР. Суттєвим здобутком на цьому шляху став збірник «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали» (за редакцією Любомира Винара та Наталі Пазуняк) [211]. Ця публікація 1993 року містить найважливіші документи ДЦ УНР та нариси про його очільників, супроводжується змістовними коментарями укладачів та фотоілюстраціями. Частина збірника присвячена процесу передачі повноважень Державного центру владі незалежної України у серпні 1992 року. Це – перше комплексне видання джерел з історії діяльності ДЦ УНР на еміграції впродовж понад 70 років. Ширша документальна основа дозволила висвітлити більшу кількість різних аспектів проблеми.

Розлога документальна база аналізованої проблематики міститься у збірнику «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992» [318]. Це видання є найповнішим зібранням – своєрідною антологією джерельної бази з досліджуваної теми. У ньому оприлюднено документи українських еміграційних представницьких органів – Ради Республіки (1921 р.) та Української Національної Ради (1948–1992 рр.). Переважна більшість документів в Україні опублікована вперше. Наведена у виданні колекція унікальних історичних документів, які охоплюють 72 роки діяльності ДЦ УНР в екзилі, унаочнює його спадщину, засвідчуючи неперервність демократичних традицій українського парламентаризму й державності упродовж усього ХХ століття. Збірник

містить стенограми, резолюції, декларації, промови керманичів, котрі розкривають головні напрями багатовимірної діяльності представницьких органів у структурі ДЦ УНР.

Крім того, матеріали які стосуються повоєнного періоду розкривають діяльність не лише УНРади. Вони, як правило, містять детальні звіти про діяльність президентів та урядів УНР між сесіями, а отже дають чимало інформації про роботу виконавчих інституцій ДЦ на міжнародному, інформаційному, гуманітарному, організаційному та інших відтинках роботи.

Цінними джерелами є опубліковані матеріали сесій Української національної ради. Як правило, такі об'ємні збірники видавалися через кілька місяців після сесії, після опрацювання протоколів засідань. Першим таким виданням стали документи другої сесії [314]. Особливо ґрунтовними виданнями були друковані матеріали з третьої по п'яту сесію включно [299; 311; 324]. У цих збірниках надавалася детальна інформація про перебіг сесії, звіти президентів, голів УНРади та уряду, окремих ресортів (міністерств), урядових представництв у різних країнах світу. Хороша, як на той час, поліграфічна база дозволяла розміщати в цих виданнях фотографії діячів, висвітлювати публічні заходи Державного центру, взірці облігацій Позички визволення України, марки еміграційного уряду та інші матеріали.

Видання матеріалів з шостої по десяту сесії мають більш лапідарне виконання, без публікації протоколів засідань та ілюстративних матеріалів. Це були, як правило, тиражовані на різнографах брошури менші за обсягом та простіші за виконанням [334; 212]. Така зміна підходів до видавничих продуктів не в останню чергу зумовлена зменшенням фінансової спроможності Державного центру через звуження партійної бази та об'єктивними демографічними процесами.

Про розвиток та зміни «екзильної конституції» Державного центру УНР свідчать видання різних років «Тимчасового Закону про реорганізацію ДЦ в екзилі». Серед інших, важливими є видання 1979 року [309], де у новій редакції Закону суттєво зменшувалися повноваження УНРади на користь

президента та уряду та редакція 1989 року [310] у якій відновлювалися чимало положень первісного закону від 1948 року.

Значний інтерес для розв'язання поставлених у дисертації завдань викликають джерела особистого походження: мемуари, щоденники, листування тощо. Ці праці містять велику кількість ексклюзивних фактів, проливають світло на мотивацію тих або інших вчинків багатьох політичних діячів, себто містять деталі, що без них не можна зрозуміти підґрунтя важливих подій. Разом з тим згадані джерела вимагають від дослідника обережності, потребують критичної перевірки, верифікації.

Періодичні видання української діаспори опрацьовувалися дисертантом у Відділі україністики Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, у Бібліотеці імені Олега Ольжича в Києві та в інших книгозбірнях. Було використано також доступні електронні ресурси.

Важливі питання досліджуваної теми знайшли відображення на сторінках наукових і публіцистичних часописів: «Тризуба», «Свободи», «Діла», «Українського історика», «Мети», «Українського слова», «Бюлетеня Українського Інформаційного Бюро», «Українського самостійника» та інших.

У перелічених виданнях публікувалися перші історіографічні дослідження проблематики. Слід особливо зупинитися на часописі «Тризуб». Видання систематично публікувало документи та інформацію пов'язані із діяльністю ДЦ УНР в екзилі: програмові та біографічні матеріали, політичну та міжнародну хроніку, історичні, економічні, культурологічні та інші дослідження. Якщо додати тривалість (понад п'ятнадцять років) та періодичність виходу (щотижня, за невеликими винятками) – роль часопису важко переоцінити для дослідження згаданої проблематики. У цьому контексті важливо згадати роботу Аліни Тимошик-Сударикової, яка присвячена створенню та діяльності часопису [308]. У виданні вміщено хронологічний покажчик усіх публікацій «Тризуба». У 60-70-х роках минулого століття значну роботу було проведено часописом «Український

історик». Він публікував роботи діячів УНР, оприлюднював огляди джерел і статті діаспорних дослідників.

Завдяки застосуванню цифрових технологій в історичній науці ми маємо змогу використовувати фонди електронних бібліотек та архівів окремих періодичних видань. У першу чергу слід згадати електронний ресурс «Діаспоріана» – українську діаспорну електронну бібліотеку. В цій бібліотеці досить повно представлений науковий доробок українських істориків, спогади діячів Державного центру та сучасників, є значний обсяг періодичних видань за темою дослідження.

На інших інтернет-ресурсах є оцифровані повнотекстові випуски журналу «Український історик» за 1965-1991 роки, газети «Свобода» за понад столітню історію її видання, частково газети «Діло», часопису «Тризуб» та деяких інших тогочасних періодичних видань.

Неопублікована частина джерельної бази включає в себе насамперед опрацьовані дисертантом документи Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України) у фонді 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі». Він нараховує 2198 справ з 1920 по 1991 роки.

До цього фонду увійшли документи інституцій Державного центру УНР з країн перебування (ФРН, Великої Британії, США, Канади) та інших країн світу, де існували представництва виконного органу (уряду) УНР в екзилі. Іншою складовою фонду стали документи, зібрані окремими політиками та громадськими діячами, зокрема Президентом УНР в екзилі Степаном Витвицьким, головою Союзу українських ветеранів генералом Василем Філоновичем та іншими.

Фонд 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі» містить машинописні та друковані документи органів влади (Президента, президії УНРади, сесій УНРади, виконного органу, представництв ВО ДЦ УНР та товариств прихильників УНР), офіційне та приватне листування, періодичні видання, наукові, публіцистичні роботи та підготовчі матеріали до них, фото

з офіційних та приватних зібрань, поштові марки, гроші УНР та інші документи.

У фонді зберігаються також документи та листи інших політичних, громадських, релігійних і наукових організацій, приватних осіб які співпрацювали з цими інституціями. Крім цього, тут зосереджена документація, яка стосується внутрішньо організаційної, фінансової та господарської діяльності ДЦ УНР.

Підсумовуючи, слід сказати, що фонд 5235 ЦДАВО України є найбільш повним зібранням документів, які стосуються діяльності ДЦ УНР в екзилі з середини 1940-х – початку 1990 років. Опрацювання цих джерел дозволило дисертантові зрозуміти і проаналізувати механізм функціонування Державного центру УНР, взаємодію між його складовими частинами, політичним та громадським представництвом і політичними силами які не входили до ДЦ.

Великий інтерес і цінність становлять також опрацьовані дисертантом у названому архіві особовий фонд Симона Петлюри (3809), фонд Канцелярії Директорії УНР (1429), Міністерства закордонних справ УНР (3696), Військового міністерства УНР (1075), а також Ради народних міністрів УНР (1065). Матеріали з цих фондів стосуються насамперед перших років діяльності еміграційного Державного центру УНР. Серед іншого, слід відзначити збірку документів першого еміграційного передпарламенту – Ради Республіки (1921), яка міститься у фонді Ради Республіки УНР (3656). Серед іншого, у цьому фонді є законодавство про Раду Республіки, постанови Ради народних міністрів про її скликання та протоколи засідань сесії.

Важливі й цінні документи дисертанту пощастило виявити у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Йдеться про фонд 35 «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі». Він налічує 89 справ та охоплює період з 1920 до 2006 року.

Це, зокрема, комунікати, відозви, декларації, підготовчі документи з проведення політичних форумів, протоколи засідань Уряду УНР в екзилі, листування (зокрема, конспіративне), відбитки статей, проекти і варіанти законів, постанови, ухвали, резолюції, звіти, розпорядження, бюлетені про становище в СРСР та країнах Європи, документи, що відбивають відносини ДЦ УНР з іншими еміграційними політичними і громадськими структурами, тексти доповідей, обіжники, меморандуми та інші документи (зокрема, документи, що висвітлюють організаційну діяльність Австралійської репрезентації Державного центру УНР в екзилі та її відносини з іншими організаціями). Особливістю цієї збірки є значна кількість документів із власноручними підписами діячів ДЦ та оригінали листів до них. Одним із найважливіших документів колекції є оригінал «Грамоти про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру УНР в екзилі» від 22 серпня 1992 року за підписами очільників ДЦ – Миколи Плав'юка, Михайла Воскобійника та Івана Самійленка.

У 2019-2020 роках Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України відкрив доступ документальних матеріалів про діяльність Державного центру УНР у 20-30 роках ХХ століття. Основу колекції становлять документи Іноземного та Контррозвідувального відділів Державного політичного управління УСРР у 1919–1936 роках.

Збірка містить майже 350 документів: оригінали та копії документів екзильного уряду УНР, дипломатичні меморандуми та заяви, накази, резолюції, відозви, листи, фотографії тощо. Серед них можна знайти матеріали про тогочасних лідерів українських державних інституцій на еміграції та документи, що стосуються убивства Симона Петлюри. Ці документи зібрані в тематичному збірнику в трьох томах «Діяльність УНР 1920–1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки».

Дисертантом були також проаналізовані документи й матеріали, що зберігаються у фондах Поточного архіву ОУН в Києві. Тут, зокрема, знаходяться матеріали екзильного уряду УНР, УНРади, Фондації імені Олега

Ольжича. З-поміж них велику цінність становлять аудіозаписи спогадів Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка.

Тарнівський період діяльності та пізніший, варшавський, представлені фондом мікрофільмів Товариства імені Тараса Шевченка з Бібліотеки народової у Варшаві, фондом 380 «Інтернована українська армія» Центрального військового архіву у Варшаві та Архівом актів нових (Варшава). Документи цих архівних установ стосуються діяльності голови Директорії, Ради Республіки, Ради народніх міністрів, окремих міністерств, підготовки другого Зимового походу, стану інтернованої української армії. Тут також представлені щоденники, спогади та рукописи праць українських політиків та військових. Особливу цінність для проблематики дисертації становлять протоколи засідань Ради Республіки та регламент (регулямін) її роботи з фондів Бібліотеки народової у Варшаві.

Аналіз джерельної бази дослідження був би неповним без огляду фондів Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. Фонди бібліотеки зберігають унікальні архівні матеріали та містять колекцію понад 30 000 книг. Серед іншого тут є архів часопису «Тризуб», архіви діячів УНР (В. Прокоповича, Д. Андрієвського та ін.), архів Дипломатичної місії УНР у Франції, архів Головної еміграційної ради, матеріали судового процесу над вбивцею Головного отамана, агентом ОГПУ СРСР Самійлом Шварцбардом, окремі документи Симона Петлюри та інших політиків і урядовців.

Специфічну групу джерел, використаних в дослідженні становлять різноманітні фінансові звіти. Насамперед це матеріали ресорту фінансів екзильного уряду та представництв виконавчого органу у різних країнах світу. Ці документи дозволяють визначити рівень підтримки Державного центру УНР в езилі серед еміграційного громадянства та його активність у різних країнах світу.

Огляд джерельної бази засвідчує, що висвітлення обраної теми відбулося на максимально можливій сукупності різноманітних джерел. Йдеться про неопубліковані джерела різного походження та видової ознаки.

Більшість з них вперше залучено до наукового обігу. Йдеться також про опубліковані матеріали, що мають відношення до предмету дисертаційного дослідження. Ключове завдання полягало не лише у віднайденні і опрацюванні відповідних джерел, а й у кваліфікованій інтерпретації їх змісту, реалістичній оцінці їх значення для розуміння досліджуваної проблематики. У свою чергу, це було підпорядковано зусиллям дисертанта по створенню цілісної картини діяльності Державного центру УНР в екзилі.

1.3. Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи

Готуючи своє дослідження, дисертант використовував кілька ключових понять, що становлять теоретичні основи дисертації.

Базисним в дисертації є поняття «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі». Воно є самоназвою, тому більш коректно буде послуговуватися саме ним. Походить від англійського слова «exile» – вигнання, вигнанець, емігрант. У науковому обігу присутні також тотожні поняття: «Державний центр Української Народної Республіки на еміграції», «Державний центр Української Народної Республіки у вигнанні», «Державний центр Української Народної Республіки в еміграції».

Останнє поняття, на наш погляд є менш коректним, оскільки більш уживаним у цій конструкції є прийменник «на». Також інколи вживається як відповідник поняття «Уряд Української Народної Республіки на еміграції/у вигнанні/ в екзилі». Вживання поняття «уряд» у розумінні «Державний центр» також допускається, але для читача який не зовсім розуміється на подібних тонкощах, інколи можуть виникати певні складнощі у сприйнятті, оскільки в системі Державного центру існувала окрема інституція виконавчої влади – уряд.

Поняття «уряд Державного центру УНР» у тогочасній політичній практиці також мало певні відповідники. Тривалий час (до 1970-х років) більш уживаними, особливо назовні, були поняття «виконний орган», «виконавчий орган». Це було пов'язано із певними застереженнями частини

діячів Державного центру УНР, що використання поняття «уряд» може викликати недружні дії з боку офіційної влади країни перебування Державного центру. На практиці такі побоювання були значним перебільшенням, оскільки уряди західних країн ставилися із відомою часткою емпатії до українських політичних емігрантів.

Представницькі органи в системі Державного центру – Рада Республіки та Українська національна рада (УНРада) сприймалися еміграційною громадою як екзильні передпарламенти. Розуміючи умовність діяльності цих представницьких інституцій, еміграційні політики вживали поняття «передпарламент» у розумінні «представницький орган, що працює до скликання парламенту незалежної України».

Поняття «Президент Державного центру УНР» неформально почало застосовуватися ще у міжвоєнний період, а нормативне закріплення отримало у «Тимчасовому законі про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» у 1948 році. Симон Петлюра та «ранній» Андрій Лівіцький послуговувалися посадами голова Директорії та Головний Отаман військ УНР. З 1948 року Андрій Лівіцький, Степан Витвицький, Микола Лівіцький та Микола Плав'юк послуговувалися титулом Президент УНР.

Специфіка окреслених у роботі наукових завдань визначила застосування дисертантом відповідних загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що покликані насамперед сприяти цілісному аналізу проблеми.

Йдеться передусім про принцип історизму, що передбачає підхід до історичних процесів і явищ з позиції динаміки, змінності, вивчення взаємозв'язків між ними та їх взаємообумовленостей. Саме тому історія Державного центру УНР в екзилі досліджувалася у зв'язку із загальними тенденціями і процесами, що мали місце в українській політичній еміграції.

Об'єкт дослідження розглядався як цілісна система завдяки системно-структурному методу. Він орієнтував дисертанта на виявлення

різних типів зв'язку в об'єкті дослідження і формування їх у єдину теоретичну композицію. Як відомо, кожна система має певну структуру, що складається з підсистем та окремих елементів. За допомогою системно-структурного метода дисертант досліджував процес формування і еволюції Державного центру УНР у міжвоєнний період, у повоєнний час, а також за умов проголошеної Михайлом Горбачовим «перебудови», що несла в собі не лише фермент політичної демократизації, а й початки деструкції “червоної імперії” у формі Радянського Союзу, себто початки незалежної від згаданого Союзу України.

Розв'язанню поставлених завдань сприяв і проблемно-хронологічний метод. Він дозволив логічно розподілити досліджуваний матеріал на низку проблем, кожна з яких могла розглядатись у хронологічній послідовності. Це дозволило також дисертантові обґрунтувати межі основних періодів формування і розвитку Державного центру УНР в екзилі, виразно окреслити специфіку кожного із цих періодів.

Конструктивним для роботи дисертанта став метод історичної антропології. Його не можна уникнути, коли йдеться про політичну історію, адже політики не існує поза людською діяльністю. Цей метод дозволив у межах визначеного обсягу показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку політичних поглядів і кар'єри осіб, причетних до діяльності Державного центру УНР в екзилі. Це дозволило увиразнити співвідношення суб'єктивного, особистісного чинника в діях згаданих осіб і об'єктивних чинників (логіки політичної боротьби за умов протистояння двох відмінних військово-політичних та соціально-економічних систем, протистояння чи контрверсій між різними політичними сегментами в українській діаспорі тощо).

При підготовці та написанні роботи, серед інших, використовувалися також описовий, порівняльний й аналітично-синтетичний методи.

Застосування згаданих методів дозволило розв'язати поставлені в дисертації завдання, а також потрактувати досліджуваному проблему у

ширшому контексті, у зв'язку із процесами, що мали місце тоді у світі, у Радянському Союзі і в тодішній Україні.

Висновки до розділу 1

Аналіз найважливіших публікацій про діяльність Державного центру УНР дозволяє констатувати розширення знань про цю діяльність. Початок цьому поклали не лише праці дослідників з діаспори, а й, власне, учасників подій, активних політичних діячів.

Джерельну базу обраної для дослідження проблеми можна вважати цілком достатньою для багатоаспектного висвітлення основних питань. Ця база є різновидова, репрезентативна, широко представлена первинними документами, що дозволяють розглядати предмет дослідження багатогранно і реалістично.

Водночас дисертант вбачає підстави для позначення кількох проблем. За певними винятками, предметом дослідження в проаналізованих працях ставали окремі аспекти діяльності української еміграції, її дипломатії, ідеології, організаційної структури, лідерів. Боротьба ідеологій між українськими політичними силами часто досліджувалася в дискурсі «соціалізм-монархізм-націоналізм». Подібний підхід акумулював у понятті «соціалізм» всі політичні партії та групи, які не могли належати ні до монархізму, ні до націоналізму за визначенням. Очевидно, що слід насамперед визначити чіткіше, яке місце повинно бути приділене кожному із згаданих факторів у загальній картині, яка реальна вага кожного з них і як ці фактори співвідносяться одне з одним.

Отже, актуальною є потреба наукового дослідження, створення цілісної історії створення й функціонування Державного центру УНР, без ідеологічної емпатії чи – навпаки – ресентименту, без детермінованих політичною приналежністю оцінок, без однобічності і симплістики.

Зробити свій внесок у розв'язання позначеної проблеми прагнув дисертант. І в цьому – у розробці проблеми, що до цього часу не отримала

всебічного, цілісного та неупередженого висвітлення в історичній науці – полягає наукова новизна даного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ У 1921– 1945 РОКАХ

2.1. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду

Історія знає чимало випадків, коли законний уряд тієї чи іншої держави був змушений покинути територію своєї країни й опинявся з частиною своїх громадян на території чужої держави, у політичній еміграції. Такий уряд продовжує виконання частини своїх обов'язків, але вже за несприятливих і часом за непередбачуваних умов у вигнанні. Ці обов'язки зводяться головним чином до репрезентативної та мобілізаційної функцій. У різні історичні періоди існували екзильні уряди Білорусі, Болгарії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Франції та інших країн.

Має такий історичний досвід і Україна. Перший епізод функціонування уряду на еміграції розпочався ще на початку XVIII століття, після поразки 7 липня 1709 року українсько-шведської коаліції у Полтавській битві. Іван Мазепа з рештками свого війська перетнув неподалік Очакова турецький кордон і зупинився біля молдовського містечка Бендери. З цього часу «українське питання» покинуло етнічні українські території і вийшло на обшири Європи [392, с. 51]. Так була започаткована історія функціонування українських урядів у екзилі. Організована й системна робота еміграційного уряду розпочалася лише навесні наступного року. Обранню гетьманом Пилипом Орлика 5 квітня 1710 року передували хвороба і смерть Івана Мазепи 22 вересня 1709 року та вирішення низки міжстанових та майнових суперечок.

В історії України це був перший прецедент обрання вищої посадової особи за межами держави. Під час обрання Пилипа Орлика між гетьманом,

старшиною та запорожцями було укладено угоду – «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», у якій збалансовувалися інтереси гетьмана та старшини як провідної верстви України і Запорозжя як військової сили, відображалися права і вольності українського народу. Незабаром гетьман був визнаний шведським королем та турецьким султаном.

Зі смертю Пилипа Орлика у 1742 році закінчується перший досвід функціонування українського уряду у вигнанні. Спроби українського уряду вивести Україну з-під російського впливу наштовхувалися на цілковитий брак матеріальних, військових та політичних ресурсів. Ці ресурси частково можна було отримати у Швеції, Франції чи Туреччині, які були зацікавлені у створенні антимосковської коаліції. Однак, союзники дбали насамперед, і це цілком природно, про свої власні інтереси, серед яких українська незалежність не була головним пріоритетом. Це твердження стосується однаково і XVIII, і XX століття.

Інший досвід діяльності українського уряду в еміграції пов'язаний з поразкою національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Поразка мала як внутрішні, так і зовнішні причини. До перших можна віднести насамперед неготовність широкого загалу до підтримки ідеї незалежності України та неспроможність еліти існуючими засобами забезпечити утримання цієї незалежності. Як говориться в одному з документів УНРади початку 1950-х років, українська політична думка в дуже швидкому темпі проходить шлях від I до IV Універсалу, але широкий загал населення не зумів встигнути за нею. У напрямі загальнонаціонального поступу забракло загальної свідомості, що «шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю», що нація вимагає «податку гроша і крові». У той час, коли, як сказав Симон Петлюра в Києві 20 травня 1920 року, у всіх «година мала бути за день, а день за місяць», значна частина населення ще перебувала в пасивному стані або, перебуваючи під впливом федералістичних тенденцій, вагалася що вибрати «спільний казан» чи «власний» [63, арк.15].

Зовнішні чинники були не менш важливі: необізнаність світової спільноти з українською проблемою, ставлення урядів провідних держав до більшовизму, як до тимчасового явища та їх неготовність сприйняти можливість поділу Росії. За точним зауваженням Олександра Шульгина, повоєнна «втома і апатія опанували Європою в час, коли, як це говорив сам [Жорж] Клемансо, тоді вже приватна людина – треба було б напружити всі сили, підтримати Україну та разом кінчити з більшовизмом, що коштує так дорого цілому світові» [335, с. 25].

Поза будь-яким сумнівом, внутрішні причини поразки були визначальними. Це стосується усіх трьох політичних режимів даного періоду. Соціалістичний романтизм провідників Української Центральної Ради не міг вирішити головних завдань: побудова ефективної системи влади, створення власної армії й вирішення земельного питання. Як зазначають сучасні дослідники, політика аграрних перетворень Української Центральної Ради, що базувалася на державно-правових засадах і мала розтягнутися в часі, увійшла в суперечність із звичаєво-правовими поглядами селян, для яких самозрозумілою була суспільна потреба й соціальна справедливість переділу землі «тут і зараз» [401, с. 310]. Звернення по допомогу до Німеччини не додало Українській Центральній Раді авторитету в очах власного народу. Більшістю населення це було сприйнято як окупація. Хоч союз з німцями був кроком вимушеним, він відвернув від УНР і країни Антанти. Усе це разом загострило конфлікт між Українською Центральною Радою і масами, який особливо проявився в 1918 році, що зробило її падіння неминучим.

Гетьманат мав те, чого бракувало попередникам: уміння і час для організації державного життя, ведення військового будівництва та зовнішньої політики. Бракувало лише одного – української демократичності, яка заволоділа масами в 1917 році. Гетьманські урядовці, принаймні велика їх частина, були українськими швидше за потребою часу, ніж за переконаннями. Суспільство відчувало цю нещирість і віддячувало тим же.

Ситуація ускладнювалася тісною співпрацею Гетьманату з Німеччиною, ставлення до якої в більшості населення було негативне. Спосіб приходу до влади унеможлилював конструктивну співпрацю з партіями лівого спрямування. Спроба провести прогресивну, за європейськими мірками, земельну реформу провалилася, оскільки більшовицька пропаганда щодо земельного питання була більш ефективною. Успішному антигетьманському повстанню, очоленому Директорією, надало додаткового імпульсу проголошення Гетьманом 14 листопада 1918 року Грамоти щодо федерації України з майбутньою небільшовицькою Росією [217, с. 286].

Та чи не найскладніший період припадає на час Директорії, яка прийшла на місце Гетьманату й відновила Українську Народну Республіку. На тлі вкрай несприятливих зовнішньополітичних обставин наявні внутрішні проблеми переросли в непереборні конфлікти. Задавна нерозв'язана дилема – як поєднати популярні соціалістичні перетворення та національне визволення – не знайшла свого вирішення й цього разу. Зволікання з вирішенням земельного питання, обмеження виборчих прав частини українського суспільства, невдалий досвід соборного існування, неконтрольована отаманщина, популістська пропаганда більшовиків і нестримна, відверто підривна діяльність антиукраїнських сил призвели до розколу України. Директорія УНР не спромоглася перевести енергію народного повстання в конструктивне державотворче русло [468, с. 139].

До всього додавалися чвари в керівній еліті, насамперед між Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою. Єдиний реальний військово-політичний союз УНР з Польщею, за який Директорія змушена була поступитися Галичиною, не допоміг утримати державність на території України. За словами історика Василя Маркуся, практичним наслідком Варшавського договору «для України було короткотривале зайняття Києва і новий відступ в червні 1920 року, для Польщі цей договір мав цінний титул на мировій конференції в Ризі щодо східних кордонів» [406, с. 48].

Отримавши значні територіальні преференції, поляки пішли на підписання мирної угоди з РРФСР і УСРР.

УНР не мала змоги далі продовжувати збройний опір більшовикам. 18 листопада 1920 року на останньому засіданні Ради народних міністрів на території України Голова Директорії УНР наголосив на критичному становищі на фронті, підкресливши, що за браком набоїв може настати момент, коли армія буде позбавлена можливості вести бойові дії. Позиція Симона Петлюри полягала в наступному: необхідно зберегти армію, щоб при першій нагоді знову розпочати боротьбу з більшовиками.

Учасники наради констатували, що причина поразки армії УНР у боротьбі з більшовицькими військами – це брак набоїв і амуніції. Було визнано за доцільне, в разі необхідності, перехід армії й уряду УНР на територію Польщі. До Варшави негайно відрядили товариша міністра внутрішніх справ Дмитрієва для налагодження переходу й полегшення умов перебування на чужині [437, с. 356]. Вже 21 листопада 1920 року уряд і військо УНР перетнули польський кордон, де були згідно з міжнародними нормами й попередніми угодами, інтерновані.

Відповідно до закону «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 року в Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі, який продовжив державно-політичну діяльність за межами України. 24 листопада уряд УНР звернувся з меморандумом до Міністерства закордонних справ Польщі, в якому наголошував на тому, що саме він виконує державні функції, керує урядовим апаратом, представництвами за кордоном, здійснює опіку над армією. Державний скарб, цінні папери, майно, архів залишалися в безпосередньому підпорядкуванні уряду (слід зауважити, що попри військові дії, постійне переміщення урядових структур, державні фінансові операції здійснювалися згідно з законодавством). Проте, як зазначає польський дослідник Ян Яцек Брусський, «на свій меморандум українці не дочекалися ніякої відповіді. Діяльність українського уряду хоч і було толеровано, однак

нічого не вказувало на те, що польська сторона схильна його легалізувати». Більше того, міністр [Євстахій] Сапега поінформував посла Речі Посполитої в Парижі про те, що «колишній український уряд перебуває на території Речі Посполитої єдино в приватнім характері, без права функціонування діючих міністрів» [493, s. 253].

Все ж після деяких консультацій 2 грудня 1920 року Міністерство військових справ Польщі видало інструкцію, на підставі якої Армія УНР трактувалася як дружня, що відповідним чином залагоджувало побут військових у місцях інтернування. Тобто, незважаючи на Варшавську угоду, поляки не стали реальними союзниками уряду УНР, а Юзеф Пілсудський як лідер своєї нації зосередився на пошуку вигідних на той час для Польщі політичних орієнтацій. Симон Петлюра як голова Директорії УНР і Головний Отаман взяв на себе політичну відповідальність за інтерноване військо.

За цих умов Голова Директорії УНР досить оперативно окреслює план тимчасового, як тоді здавалося, перебування армії й уряду на чужій території. У спеціальному листі від 23 листопада 1920 року до вищих урядовців УНР Симон Петлюра наголошував: «Армія, розстрілявши набої, одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність» [282, с. 313].

В інтернованому стані армія мала не «розпорошуватися», зберігаючи існуючі частини та підрозділи – дивізії, бригади, полки, курені та батареї. У таборах мали зорганізуватися курси для старшин, артилеристів, кулеметників, інтендантів, польової артилерії тощо. Зберігала окреме функціонування Юнацька школа. Велися попередні консультації щодо залучення французьких військових інструкторів.

Одним із важливих завдань було збереження кавалерійських підрозділів як ударної сили армії та тягової сили для артилерії. Забезпечення санітарного контролю мало здійснюватися як власними силами, так і за допомогою польського та американського Червоного Хреста. Для організації належного харчування (за нормами встановленими у

польському війську) перед урядом ставилося завдання щодо консультацій з польською стороною та отримання відповідної позички.

Крім цього, у таборах мала бути поставлена культурно-освітня праця: видання газет, постановка театральних вистав, проведення кіносеансів та організація курсів для неписьменних.

Урядові інституції, за погодженням з польською владою, зосереджувалися в Тарнові, Жешуві, Новому Сончі та інших містах. Їм надавалася можливість внутрішньої урядової праці для підготовки повернення до України [22, арк. 70-70 зв.].

Така переконаність у швидкому поверненні ґрунтувалася на загальних настроях більшості інтернованих та на досвіді кінця 1919 – початку 1920 року, коли також у цілому був зліквідований українсько-більшовицький фронт. Ситуація кінця 1920 року була значно складнішою, але, на думку С. Петлюри, «наша боротьба не закінчилася відступом Уряду та Армії поза межі батьківщини. Те становище, в якому ми перебуваємо, можна схарактеризувати так: під натиском переважаючих сил ворога та з огляду на не сприяючу міжнародну ситуацію, ми відійшли на другу лінію наших бойових позицій, де провадимо підготовчу працю для досягнення чергової мети нашої боротьби» [252, с. 27].

Необхідно зазначити, що, надаючи притулок урядові УНР та армії, глава держави Юзеф Пілсудський керувався не лише Варшавськими угодами та моральними союзницькими зобов'язаннями, а й прагматичними намірами. Він хотів мати союзником загартовану в боях Армію УНР у перспективі неминучого, як вбачалося, збройного конфлікту з Москвою. На чужину до двох сусідніх з Україною держав, Польщі і Румунії, вийшло десь від сорока до п'ятдесяти тисяч військових і цивільних українців. Як стверджує Микола Лівіцький, детальної статистики ніхто не вів. «Військові були інтерновані у Польщі в таборах у Каліші, Александрові, Стшалкові, Вадовицях, де ще тривалий час існувала організаційна система: дивізії, бригади, полки разом зі своїми командирами» [244, с. 10].

Дослідник О. Колянчук стверджує, що Армія УНР у Польщі мала близько 35 тис. козаків, 4 тис. старшин і 100 генералів [389, s. 306]. До її складу входили значні бойові сили: стрілецькі дивізії – 1-ша Запорозька (комендант Г. Базильський), 2-га Волинська (генерал О. Загородський), 3-тя Залізна (генерал О. Удовиченко), 4-та Київська (генерал Ю. Тютюник), 5-та Херсонська (полковник О. Долуд) і 6-та Січова (генерал М. Безручко), Окрема кінна дивізія (генерал І. Омелянович-Павленко), 1-ша кулеметна (генерал Бурківський), Кордонний корпус (генерал О. Пилькевич) та інші частини і підрозділи [451, табл. 8].

Поряд із завданням утримання війська, до якого ми повернемося дещо згодом, стояло й інше, не менш важливе завдання – опікування урядовцями, членами їх родин та іншими громадянами УНР. Всі вони перетнули кордон разом з армією. Матеріальним забезпеченням українських цивільних емігрантів та наданням їм правової допомоги активно займався уряд УНР в екзилі, через спеціальний структурний підрозділ – Центральне бюро біженців із України (ЦББ), розташований у Тарнові з філією в Ченстохові. Центральне бюро біженців очолював Й. Червинський, а його ченстоховське відділення – А. Стрижевський.

Скупчення значної частини біженців із Наддніпрянської України у Галичині змушувало ЦББ ставити перед польською владою питання про необхідність створення там його відділень. Проте місцева польська адміністрація зволікала з їх відкриттям, намагаючись не допустити посилення української присутності у краї за рахунок новоприбулих. Лише завдяки наполегливості керівництва ЦББ, його філії почали функціонувати з червня 1921 року – у Тернополі і з липня – в Гусятині. Їх очолили відповідно Ф. Сумнівич і Р. Сідлецький.

Перед створеними філіями ставилося завдання не лише організації матеріальної допомоги і сприяння працевлаштуванню біженців. Важливо було налагодити зв'язки з представниками польської місцевої влади у

справах реєстрації й розташування українців, визначення їхнього правового статусу, надання юридичної допомоги і т. ін.

Справами біженців опікувався також створений у червні 1921 року у Львові місцевими громадськими діячами Український комітет біженців (УКБ), очолюваний М. Варчуком. Він мав культурно-освітню, жіночу, дитячу секції та бюро праці. Його діяльність розпочалася з організації харчування для біженців, влаштування для них театральної вистави та налагодження співпраці з Українським горожанським комітетом у Львові (УГК). Водночас в українській пресі було опубліковано звернення до підприємців і землевласників надати біженцям роботу та виділити окремим з них позику. УГК опікувався українськими емігрантами з січня 1921 року й до розпуску його польською владою у жовтні того ж року.

Для підвищення ефективності праці при ньому в червні 1921 року була заснована секція допомоги емігрантам з наддніпрянської України, яка, у свою чергу, мала такі підсекції: культурно-просвітницьку, допомоги дітям і молоді, театральну, фінансову. Очолював секцію колишній виконувач обов'язків голови апеляційного суду УНР Ростислав Лащенко. До її складу увійшли відомі громадські та політичні діячі, зокрема колишній професор Кам'янець-Подільського університету Леонід Білецький, колишній прем'єр-міністр уряду УНР Ісак Мазепа, актор, режисер і письменник Микола Садовський, правник Григорій Мінченко, архітектор Володимир Сіцінський. У жовтні цього ж року комітет був розпущений польською владою.

Спільні зусилля уряду і громадських організацій дали свій результат. Уже в січні-лютому 1921 року видатки на потреби українських біженців становили 278 тисяч польських марок. Надалі, аж до заборони УГК польською владою, сума коштів на ці благодійні заходи не зменшувалася [419, с. 108].

З метою матеріальної та фінансової підтримки українських політемігрантів уряд УНР також виділяв певні кошти для УГК і через нього реалізовував свої наміри. Зокрема, у січні 1921 року УГК отримав 100 тис.

польських марок, а у вересні того ж року – ще 15 млн. гривень [419, с. 110]. Ці кошти витрачалися на матеріальну допомогу біженцям, відкриття для них дешевих їдалень (найбільш знедолені отримували безкоштовні обіди), організацію бюро праці, різних майстерень. Подібні заходи проводилися не лише у Львові, а й у центрах найбільшого скупчення біженців – Тернополі, Гусятині, Чорткові, Копиченцях.

Посильну допомогу українським біженцям надавали деякі міжнародні організації, передусім Міжнародний Червоний Хрест, Союз християнської молоді, Британська благодійна місія.

Підтримкою в Польщі вихідців із Наддніпрянщини активно займалося «Українське товариство допомоги збігцям із України та їх родинам», створене у серпні 1921 року у Варшаві. Восени філії товариства відкрилися у Тарнові, Ченстохові та Каліші й наприкінці того ж року – у Львові.

Назване товариство і ЦББ мали подібну мету, але статус їх різнився: ЦББ хоч і неофіційно, але все-ж було афілійоване з державними структурами уряду УНР в екзилі й опиралося у своїй діяльності головню на матеріальну підтримку польської влади.

Товариство ж допомоги біженцям, як громадська організація, здобувало кошти передусім своїми силами – завдяки пожертвуванням, влаштуванням концертів, вистав, лекцій, публікації видань, прибутки від яких надходили на його рахунок.

За окремими філіями товариства закріплювалися різні категорії біженців. Так, відділення в Тарнові і Ченстохові допомагали насамперед державним службовцям та іншим емігрантам, у Львові – безробітним вихідцям із Наддніпрянщини, у Каліші опікувалися, як правило, інтернованими у місцевому таборі військовими Армії УНР.

Про діяльність даного товариства можна довідатися з касової книги скарбника Тарновської філії. Фінансові надходження від Центрального комітету товариства, за рахунок членських внесків та пожертвувань громадських об'єднань і приватних осіб за період з 1 листопада 1921-го по 31

грудня 1922 року становили 439 348 п[ольських] м[арок]. З них було витрачено (на функціонування їдальні товариства, медичну допомогу хворим у шпиталях, позички емігрантам на лікування, придбання одягу і взуття, на проїзд у пошуку праці тощо) 248 540 п[ольських] м[арок] і залишилося в скарбниці 190 808 п[ольських] м[арок] [31, арк 1–4].

Досить значні суми мало в своєму розпорядженні калуське відділення «Українського товариства допомоги збігцям із України та їх родинам», яке очолював генерал-хорунжий Микола Шаповал (до слова, брат Микити Шаповала). Так, 14 жовтня 1923 року фінансовий баланс філії становив 91 254 142 п[ольських] м[арок] і 7 168 чеських крон [31, арк 1].

Згодом, з посиленням політичного тиску з боку Москви та Харкова, польський уряд вживав заходів до обмеження діяльності структур близьких до екзильного українського уряду. У царині опікування справами біженців, це призвело до того, що частина функцій ЦББ перейшли до Українського центрального комітету, юридично оформленого в серпні 1923 року. Поряд з ним продовжувало опікуватися вихідцями з України вже згадуване «Українське товариство допомоги збігцям з України та їх родинам».

Отже, посильна матеріальна та фінансова підтримка, а також правова допомога, надані українським біженцям, дали змогу їм вижити в цей складний період їхнього емігрантського життя. Водночас українські емігранти продемонстрували високу здатність до самоорганізації, згуртованості та взаємодопомоги. Все це допомогло їм не лише вижити фізично, а й адаптуватись до нових умов, що склалися.

Відповідно до стратегічної мети Державного центру у Тарнівський період – відновлення законної влади в Україні збройним шляхом, слід було зберегти армію у стані максимальної боєготовності. 7 грудня 1920 року голова Директорії у листі до голови уряду та міністрів УНР, ставив найважливішим завданням у порозумінні з польською владою створити всі необхідні умови для життєдіяльності інтернованої армії та урядовці [40, арк 64–64 зв.]. Дещо раніше він видав наказ (у тому числі й за підписом

командувача Армії УНР генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка): «Ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватися на загальних умовах в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну» [23, арк 69]. На кінець січня 1921 року кількість інтернованих вояків української армії становила 17 464 осіб [317, с. 427].

З одного боку, ситуація в Україні додавала керівництву ДЦ певного оптимізму – практично уся територія України була охоплена антибільшовицьким повстанським рухом. Усвідомлюючи важливість збереження боєздатного війська, Симон Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В'ячеслава Прокоповича писав: «Ми повинні вжити всіх заходів, аби зберегти єдність нашої армії, підтримати її фізично і морально здоровою... Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої нашої армії» [40, арк 64–64 зв.].

Як зазначає Ігор Срібняк, інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 року було визначено правове становище Армії УНР. Вона трактувалася як дружня й союзна до польського війська. Зокрема у найбільшому на території Польщі Калуському таборі дислокувалися 2-а Волинська і 3-тя Залізна дивізії зі своїми частинами, штабами й тилowymi службами. Вони склали військову групу, яку очолив генерал Олександр Удовиченко. У таборі Олександрові-Куявському розмістилися 4-та Київська і 6-та Січова дивізії. Цю групу очолював генерал Марко Безручко. Менш чисельні частини, зберігаючи свою організаційну структуру, були розміщені в спеціальних таборах Ланцуті, Пикуличах, Вадовицях, Стшалкові та інших [448, с. 20–21].

Однак, з іншого боку, ситуація дедалі ускладнювалася. Зовнішньополітичні чинники склалися не на користь УНР. Польський уряд, підписавши Ризький мирний договір, зменшував і без того незначну

підтримку українському інтернованому війську. Більшовицька влада досить успішно діяла і на зовнішньо- і на внутрішньополітичному «фронтах». «Червоні» докладали максимуму зусиль для придушення «контрреволюції та бандитизму» на території України. Для цього використовувався широкий спектр засобів – від військово-політичних до соціально-економічних та культурних. У міжнародних стосунках, вдало маніпулюючи загрозою збройної сили, Москва й Харків змусили Варшаву (очевидно, не без консультацій останньої із своїми західними союзниками) фактично відмовитися від прямої підтримки УНР. Такий кардинальний зовнішньополітичний розворот нівелював для польської сторони цінність союзницьких стосунків з українцями, що, зі свого боку, позбавляло будь-якого сенсу надання допомоги інтернованій армії. Українська армія із конкурентної переваги, перетворилася для Речі Посполитої на серйозний ризик.

Моральні й матеріальні умови перебування в таборах інтернованих частин українського війська були надзвичайно важкими. Все це негативно впливало на морально-бойовий дух вояцтва. Відтак воєнно-політичному керівництву УНР довелося проявити величезну енергію й дипломатичні здібності, щоб поліпшити умови життєдіяльності інтернованих частин, піднести морально-бойовий дух особового складу армії.

Позитивну роль відіграло утворення на початку 1921 року Вищої Військової Ради у складі авторитетних генералів Сергія Дельвіга, Михайла Омеляновича-Павленка, Володимира Сальського, Володимира Сінклера, Юрка Тютюнника та Олександра Удовиченка. Очолив Раду військовий міністр Микола Юнаків [448, с. 36–37]. 9 лютого 1921 року Симон Петлюра доручає генерал-хорунжому Всеволоду Петріву в найкоротший термін об'їхати табори інтернованих у Польщі, ознайомитися з фактичним станом українських вояків і передати зібрані матеріали для вивчення Вищій Військовій Раді. Невідомий автор 19 червня 1921 року так описував становище в таборі Ланцут: «Неволя сучасна й невідомість майбутнього так

гнітять душу, туманять мозок і волю, що людина поневолі теряє під собою ґрунт, стає безсильним і безвольним й робиться цяцькою ріжних авантюристів і провокаторів» [43, арк. 1]. Уряд докладав значних зусиль для покращання ситуації. Починаючи з 16 листопада 1921 року, у таборах проводилися регулярні заняття на академічних, богословських, українознавчих, педагогічних курсах, курсах іноземних мов, правопису. До їх програм входили історія України, географія, математика, українська мова, психологія, педагогіка.

Така ситуація змусила Симона Петлюру видати 22 березня 1922 року спеціальний таємний наказ, щоб зупинити процеси деморалізації серед інтернованого українського вояцтва. «Тяжкі обставини, – мовилося в наказі, – перебування в умовах інтернування нашого славного вояцтва впливають деморалізуюче на декого з старшин та козаків. Ворожа більшовицька агітація, використовуючи лихий стан нашого вояцтва, за всяку ціну змагається розколоти єдність його та віру в остаточну перемогу нашої справи. На великий жаль, знайшлися і серед старшинства нашого і серед козацтва деякі іуди, які за більшовицькі гроші продались ворогові і почали провадити зрадницьку працю на шкоду нашої армії та цілої боротьби нашої за державність українську» [28, арк. 28]. З огляду на це, командирам дивізій та окремих частин під особисту відповідальність доручалося забезпечити посилення ефективності праці культурно-просвітницьких підрозділів. Просвітницька робота, інформаційна діяльність ставали одним із пріоритетних напрямів. Важливим робилося все: і регулярні лекції щодо сучасного «політичного моменту» української історії і культури, бесіди генералів та старшин з особовим складом, підготовка друкованих матеріалів на цю тематику.

Разом із посиленням ідеологічної та культурно-просвітницької роботи серед особового складу, спеціальні підрозділи мали б «збільшити свою працю по охороні частин армії від злочинного та розкладового елемента. Вся

праця в цьому повинна провадитись в тісному контакті во всіх частинах та за відповідальністю комдивів Генштабу» [28, арк. 28].

У цей же час з Тарнова до Калуша було переведене військове міністерство, в якому працювали генерали Михайло Омелянович-Павленко, Марко Безручко, Сергій Дядюша та генеральний штаб, який очолив генерал Віктор Куш.

Інші українські урядові установи залишалися в Тарнові. У готелі «Брістоль» розмістилися канцелярія голови Директорії і Головного Отамана, тут мешкав і Симон Петлюра. Міністерство закордонних справ знаходилося в готелі «Золінгер» [244, с. 11].

Табори для інтернованих у Польщі на кінець 1921 року чисельно зменшилися до трьох, а вже 1924 року був зліквідований останній і найбільший табір – калуський. З цього часу йде на спад і організований партизанський збройний опір на території України.

За словами Олександра Шульгина, «сталосся найгірше: уряд і армія справді опинилися *без території*. Але склавши зброю фізичну, не склали вони зброї духовної» [335, с. 110]. За таких умов розпочалася діяльність урядових інституцій УНР (Голови Директорії, Головного отамана, Ради народних міністрів, армії УНР та ін.) на еміграції, які згодом трансформувалися у Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Упродовж своєї діяльності ДЦ УНР кілька разів реформувався, зменшувалася чи збільшувалася політична і громадянська база його підтримки, але діяльність його не припинятиметься аж до передачі повноважень владним інституціям України у 1992 року.

2.2. Політико-правове підґрунтя функціонування уряду в еміграції

Правові підстави репрезентації України урядом УНР в екзилі закладалися творенням революційних державних органів. Початком цього процесу стало заснування в березні 1917 року першого народного представництва в Україні – Української Центральної Ради. Якщо не брати до уваги скликання Всеросійських Установчих зборів (які фактично не розпочали свою діяльність), то УЦР мала чи не найвищий ступінь легітимації серед усіх органів влади на території колишньої Російської імперії. Попри те, що формування цього органу відбувалося не на основі загального виборчого права, склад Ради досить повно представляв усі соціальні групи населення УНР. Упродовж усієї своєї діяльності Українська Центральна Рада постійно збільшувала це представництво, надаючи особливої уваги національним меншинам.

УЦР з лідера й організатора українського національно-визвольного руху менше ніж за рік перетворилася на державну інституцію – верховний орган влади України. Опираючись на безпрецедентну підтримку мас, крок за кроком вона здобувала державний суверенітет.

Перший Універсал від 10 червня 1917 року, визначаючи Тимчасовий уряд за верховну владу, проголосив автономію України, перевівши місцеві органи влади під юрисдикцію УЦР. 23 червня на сесії Української Центральної Ради було створено український уряд – Генеральний секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком, до складу якого, зокрема, увійшли Симон Петлюра, Борис Мартос, Валентин Садовський та Олександр Шульгин. Керівник уряду з цього приводу зауважував: «Це не було міністерство (*уряд – В.Я.*) в звичайному розумінні. Але це була рада міністрів для української організованої демократії. Це був уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили» [197, с. 58].

III Універсал, після більшовицького перевороту в Петрограді, проголосив про створення Української Народної Республіки, яка формально зберігала федеративний зв'язок із неіснуючою демократичною Російською республікою. Було також визначено термін виборів до Українських Установчих зборів – 27 грудня 1917 року та день їх скликання – 9 січня 1918 року.

22 січня 1918 року IV Універсалом Центральної Ради відбулося проголошення самостійності України. Універсал підтвердив повноваження влади Центральної Ради до моменту скликання установчих зборів, перетворив Генеральний Секретаріат на Раду Народних Міністрів та доручив їй продовжувати переговори з Центральними державами для підписання мирного договору. Цей документ задекларував готовність здійснити перевибори місцевих органів влади. Кількома днями пізніше був прийнятий закон про національно-персональну автономію для національних меншин. Ухвалення цього законодавства стало початком фактичного відновлення української державності.

Закономірним наслідком державотворчого процесу в Україні, започаткованого в березні 1917 року, стало прийняття Конституції УНР. IV Універсалом декларувалася необхідність якнайшвидшого прийняття Основного закону незалежної держави. Підготовлений парламентською комісією проект Конституції опирався на українську політичну та правничу думку й водночас орієнтувався на демократичні конституції країн Європи і США. 29 квітня 1918 року Центральна Рада прийняла Конституцію України – «Статут про державний устрій, права і вільності УНР». Попри те, що згадана конституція не була уведена в дію, цей документ заклав правові підвалини відродження держави в Україні.

Конституція проголошувала, що Україна є суверенною, самостійною державою. Суверенне право в державі належить народові і здійснюється через Всенародні Збори України. Основний закон не визначав кордонів держави, але наголошував, що її територія є неподільною. Законодавчу владу

мали здійснювати Всенародні Збори. Згідно з Конституцією вони мали обиратися «загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорціональним голосуванням усіх, хто користується громадянськими та політичними правами на Україні і в них судово не обмежений» [211, с. 298].

Переворот, який відбувся в Україні 29 квітня 1918 року, змінив форму державного ладу: замість УНР була утворена Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Відповідно до засадничих документів нового керівника держави – «Грамоти до всього Українського Народу» та «Законів про тимчасовий державний устрій України» – до обрання Союму «влада управи (*верховна влада – В. Я.*) належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави» [217, 36]. Дата виборів, порядок представництва та повноваження Союму не визначалися. Разом з тим, у головному питанні, себто у ствердженні державного суверенітету України, ці документи консолідувалися з IV Універсалом та Конституцією УНР.

Гетьманат мав значно вужчу соціальну базу, ніж Українська Центральна Рада. Більшість лівих та центристських партій бойкотували нову владу аж до 25 жовтня 1918 року, коли Український Народний Союз, створений за участю Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів революціонерів, погодився визнати Гетьмана главою держави за умови сформування нового уряду, куди увійшли б і представники УНС. До нового кабінету Федора Лизогуба увійшли представники партії кадетів, Протофісу, а також п'ять представників УНС (Андрій В'язлов, Володимир Леонтович, Олександр Лотоцький, Максим Славинський, Петро Стебницький) [466, с. 255].

Спільна робота коаліційного уряду була короткочасною. Одразу ж виявилися серйозні ідеологічні розбіжності. Після того, як генерал Антон Денікін став верховним головнокомандувачем усіма збройними силами на території колишньої Російської імперії, міністри – представники Протофісу пропонували підпорядкувати йому і українське військо. Міністри від Національного союзу виступили проти.

Становище Української Держави у другій половині осені 1918 року різко погіршилося. «Союзник-окупант» – німецька армія під впливом революційних процесів стрімко втрачала боєздатність. Україна опинилася в лещатах між Антантою, армією Денікіна та більшовиками. Гетьманату, який втрачав залишки і внутрішньої підтримки, самостійно не вдалося взяти під контроль всю територію держави.

Шукаючи нових союзників, Гетьман зупинив свій вибір на Білій Росії та Антанті. Нові союзники виставили надвисоку ціну, на яку гетьманська адміністрація пристала. 14 листопада 1918 року уряд Ф. Лизогуба був розпущений, а Гетьман доручив Сергієві Гербелеві сформувати новий уряд у якому б не було прони́мецьки орієнтованих міністрів. Була оприлюднена гетьманська грамота, згідно з якою мала б змінитися уся попередня логіка розвитку національно-визвольного руху: «На принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила російської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць» [217, с. 286]. У становленні української державності це був крок назад і він став свідченням того, наскільки розмитою для частини української еліти, була межа між автономістськими та самостійницькими переконаннями.

Павло Скоропадський розумів загрози й від внутрішньої опозиції. Він заборонив проведення 17 листопада ініційованого УНС передпарламенту – «Національного Конгресу», небезпідставно побоюючись, що там може статися усунення його від влади. Однак силовому розвитку подій Гетьман запобігти не зумів. Національний Союз зусиллями своїх лідерів – Володимира Винниченка й Микити Шаповала – включається до підготовки повстання. 13 листопада 1918 року створюється Директорія у складі Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Федора Швеця, Опанаса Андрієвського та Андрія Макаренка. Новий революційний орган очолює повстання проти Гетьмана. Повстання було успішним: 14 грудня 1918 року Павло Скоропадський зрікся своєї влади, а голова уряду С. Гербель цього ж дня передав усю владу Директорії.

Директорія була колективним органом у складі п'яти членів. «Можна стверджувати, що такий склад Директорії диктувався тим, що всю відповідальність брали на себе фактично дві партії – УСДПР і УПСР. Тому видається логічним, що три постійних члени Директорії репрезентували ці сили» [468, с. 26–27]. До цього можна лише додати, що уведення до вищого керівного органу трьох невідомих широкому загалу діячів було зумовлено, з одного боку, уявленнями про тимчасовість Директорії, з іншого – такий «кадровий баласт» допомагав би В.Винниченку блокувати діяльність популярного в народі С.Петлюри.

Впродовж збройної боротьби проти Гетьманату, й деякий час після її закінчення, Директорія УНР виступала як орган з диктаторськими правами, уособлювала в собі законодавчу, виконавчу та судову владу [343, с.22]. Але прибувши до Києва, Директорія на державній нараді, яка відбулася 16 січня 1919 року, намагається провести розмежування влади з Радою Міністрів. З початку повстання, при Директорії діяв дорадчий орган «Тимчасова Рада Завідуючих державними справами». Володимир Винниченко писав, що «з виїздом Директорії з Вінниці Тимчасова Рада... автоматично припинила свою діяльність. В Києві аж до приїзду Директорії та призначення першої Ради Народних Міністрів адміністраційну владу виконував Революційний комітет у складі чотирнадцяти комісарів» [199, с. 192–193].

У цей період діяльність Ради Народних Міністрів, як і самої Директорії, не була визначена законодавством. Згідно з Універсалом Трудового конгресу України «владу виконавчу Директорія має доручити Раді Народних Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву його засідань, перед Директорією» [257, с.523]. Тому попри чисто виконавчі повноваження уряд мав право готувати законопроекти, які згодом затверджувалися Директорією. Остання ж, окрім законодавчих функцій, виконувала ще й репрезентативні – як колективний глава держави. Однак відсутність чіткої регламентації повноважень цих двох органів досить часто призводила до конфліктних ситуацій [468, с. 59].

Тимчасовий статут Ради Народних Міністрів не регламентував розмежування повноважень уряду та Директорії. У цьому документі більше згадувалося про процесуальні моменти роботи Ради Міністрів і лише побіжно про механізм взаємодії з Директорією. Говорилося про те, що члени й голова Директорії можуть скликати й бути присутніми на засіданнях уряду без права вирішального голосу. Однак у разі своєї присутності на засіданні Ради Народних Міністрів голова Директорії був зобов'язаний головувати на ньому. Контроль над урядом мав здійснювати ще й державний секретар. Він же міг виступати із законодавчою ініціативою, якщо та чи інша проблема стосувалася його компетенції. Голова Директорії в разі необхідності мав право також скликати засідання Ради Народних Міністрів і формувати порядок денний. І нарешті згідно з тимчасовим статутом, всі закони та постанови уряду набували чинності лише після їх затвердження Директорією [21, с. 1–4 зв.]. Таким чином, як бачимо, діяльність Ради Народних Міністрів повністю контролювалась Директорією. Стосовно останньої не існувало жодних законів чи нормативних актів. Виняток становить лише універсал Трудового Конгресу, за яким «вся вища власть... на час перериву засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії» [257, с. 522].

Директорія в первісному кадровому стані перебувала трохи більше двох місяців. У січні на Трудовому Конгресі шостим її членом став Євген Петрушевич, а вже 9 лютого 1919 року подає у відставку Володимир Винниченко. Перший голова Директорії, очевидно, пішов на цей крок через неможливість провадження пробільшовицької політики, апологетом якої він був.

У квітні інший член Директорії Опанас Андрієвський взяв участь у спробі державного перевороту, який очолив отаман Володимир Оскілко, за підтримки Української партії соціалістів самостійників й Української народно-республіканської партії. Заколотники вимагали призначення Є. Петрушевича тимчасовим президентом України до скликання Установчих зборів; передачі військової влади командувачу Українською галицькою

армією генералу М. Омеляновичу-Павленку; усунення від керівництва військовими справами Симона Петлюри і Андрія Макаренка; створення коаліційного уряду за участі представників ЗОУНР. Після безкровної ліквідації антидержавного виступу 4 травня 1919 року О. Андрієвський вийшов зі складу Директорії на підставі листа, в якому він стверджував, що не може працювати в Директорії, а тому не може нести відповідальність за її роботу [22, арк. 34–35].

Цей епізод викликав критику з боку М. Шаповала, який вважав, що О. Андрієвський не заявляв про свій вихід із Директорії, а лише про те, що не зможе фактично брати участь в її роботі. Далі він стверджує, що «колегіальний орган верховної влади не може позбавити свого члена прав проти його волі. Лише сам член верховної колегії може відмовитись од свого звання як це зробив Винниченко» [329, с. 31].

З ним не погодився Андрій Яковлів, який вважав, що О. Андрієвський відмовившись від роботи та відповідальності, таким чином вийшов з Директорії, яка прийняла ухвалу «вважати п[ана] Андрієвського вибувшим із складу Директорії». Андрієвський сам по своїй волі відмовився від обов'язків і позбавив себе членства у цьому органі влади [344, с. 42–43]. За цими юридичними суперечками губиться очевидний факт: Опанас Андрієвський підтримав військовий заколот проти Директорії. І такими діями він фактично унеможливив своє подальше перебування в цій владній інституції.

9 травня 1919 року члени Директорії обрали С.Петлюру головою Директорії, а 13-го ухвалили рішення про те, що її рішення надалі будуть чинними в разі скріплення їх підписом голови Директорії [40, арк. 138].

15 листопада 1919 року за спільним рішенням Директорії та уряду А. Макаренко і Ф. Швець виїхали з дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі, який мав «затверджувати всі закони й постанови, ухвалені Радою Міністрів» [40, арк. 138 зв.]. Згадана постанова розвивала закон Трудового Конгресу, передбачаючи механізм заміщення вищої державної посади в державі. У ній йшлося про те, що у разі

смерті голови Директорії його обов'язки мають виконувати інші члени Директорії до обрання «представництва від українського народу». Цю постанову М. Шаповал називає «ліквідаційним актом УНР», «останнім актом Директорії» [329, с. 11, 21] на тій підставі, що це була остання постанова Директорії, як законного органу верховної влади. На його думку, постанова від 15 листопада є недійсною на тій підставі, що А. Макаренко і Ф. Швець не мали права давати Петлюрі повноважень підписувати закони іменем Директорії, тому що «Директорію Конгрес установив, як орган колегіальний» [329, с. 31].

З твердженнями М. Шаповала не погоджується А.Яковлів. Трудовий Конгрес не утворював Директорію, – вона існувала до нього з 13 листопада 1918 року Конгрес лише передав верховну владу існуючій уже Директорії. Не утворивши Директорії, Конгрес відповідно не прийняв жодної постанови у справі регламентації її структури та роботи. Вона сама прийняла відставку В. Винниченка та і обрала на його місце С. Петлюру; признала необхідною для кворуму присутність С. Петлюри; прийняла відставку О. Андрієвського. Ця постанова, на думку А. Яковліва, ні в чому не порушувала закону Трудового Конгресу, й тому є законною. До цього треба додати, що постанова від 15 листопада виходила з рішення Трудового Конгресу від 28 січня про те, що Директорія має: «видавати закони» [242, с. 44–45].

Після повернення навесні 1920 року голови Директорії в Україну виникла потреба відкликання з відрядження А. Макаренка і Ф. Швеця. Уряд спеціальною постановою від 21 травня того самого року скасував видані їм повноваження і зажадав негайного повернення до України [40, арк. 7]. Не дочекавшись відповіді, Рада міністрів повернулася до цього питання ще раз і 17 жовтня ухвалила постанову, якою закликала Макаренка й Швеця повернутися до виконання своїх обов'язків. Своїм неповерненням вони продемонстрували, що «відірвались від уряду і реальної української політики», «позбавили себе прав членів Директорії. Скоріш за все, вони

реально оцінили всі обставини і всі шанси УНР і вирішили не повертатися, позаяк не бачили у цьому реальної перспективи для себе» [468, с. 51].

У грудні 1920 року ці экс-урядовці здійснили спробу повернутися до активного державного і політичного життя. Сергій Шелухін стверджує, що «коли члени Директорії Андрієвський, Швець, Макаренко були у Відні і бачили, що польська орієнтація веде українську націю в ярмо та до нищення, покликали Петлюру з Польщі до себе у Відень, щоб в колегії, як зазначено законом 28 січня 1919 року разом працювати на порятунок, то у відповідь почули загрози й лайку» [113, арк. 30]. Одна й та ж сама ситуація бачилася з України і з Австрії по-різному. Емоційність реакції Симона Петлюри слід шукати в запізній активності колишніх членів Директорії. Очевидно, його відповідь була досить переконливою, оскільки Ф.Швець, А.Макаренко, і О.Андрієвський невдовзі припинили свої спроби повернутися до реальної політики.

На відміну від України, де уряд і Директорія УНР уособлювали боротьбу за незалежність, у відносно мирній еміграції у них стало більше опонентів та претендентів «на булаву». Петлюра вже на еміграції не тільки не склав повноважень, але постійно, аж до самої загибелі, виконував свої обов'язки. Правовою основою для існування «екзильного легального уряду УНР» як Державного центру УНР є «Закон Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 року. Як стверджує А.Яковлів, за «своїм характером цей закон не є основним конституційним законом, а лише тимчасовим, що звів до купи прийняті раніше постанови та оформив фактичний стан речей. В законі зазначалося, що він визначає тимчасові правила верховного управління й законодавства «до часу, коли матиме чинність в У.Н.Р. ухвалена народнім представництвом повна конституція» [344, 28–29].

Проблема правонаступництва у вищій владі в тодішньому українському законодавстві, як і інші питання конституційного характеру, була розроблена недостатньо. Однак «Закон Про Тимчасове Верховне

Управління» містив норму про те, що коли голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворобу, від'їзд та з інших причин, то його обов'язки виконує, з ухвали Державної Народної Ради, голова Державної Народної Ради. До скликання Державної Народної Ради заступництво голови Директорії надається Колегії, яка складається з трьох членів: голови ради народних міністрів, порядкуючого в Найвищому суді УНР і представника всіх політичних партій України; або ж, до скликання колегії голову Директорії заступає голова Ради Народних міністрів.

Дискусії про легітимність Директорії після листопада 1920 року мають швидше політичний, ніж правовий характер, з великою часткою суб'єктивних нашарувань. Останні стосуються, насамперед, особистості Симона Петлюри та його діяльності на чолі УНР. Його «феномен полягає в тому, що він вступив на найвищий щабель державної ієрархії УНР не прагнучи диктаторських повноважень» [468, с. 53]. Про це, зокрема, свідчать неодноразові намагання у 1920 року повернути до Директорії Ф.Швеця і А.Макаренка. Слід наголосити, що С.Петлюра, попри наявні його недоліки як політика і державного діяча, залишався репрезентантом і очільником УНР. Натомість його критики, як правило, перебували за межами України і реальної політики. При цьому, статусу емігрантів вони набували за власними рішенням, а не через дії влади УНР чи особисто Головного Отамана. Через об'єктивні та суб'єктивні чинники Директорія УНР перестала діяти як колективний державний орган, зберігаючи при цьому свою легітимність та правонаступництво влади.

Симон Петлюра усвідомлював ризики становища екзильного уряду на чужій території та загрози протистояння з міцніючою більшовицькою державою. 5 червня 1925 року у листі до голови уряду Андрія Лівницького він писав: «Нам персонально треба обговорити й справу формального характеру – дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерті. Очевидна річ, що із своєї волі умірати не хочу, але всі ми під Богом ходимо. Сидоренко, Василько, Чижевський пішли в далеку дорогу, не полагодивши

як слід, своїх «земних» справ, в тому числі й державних. Цей «прецеденс» змушує мене подумати про несподіванки, що не залежать від нашої волі, і спільно з відповідальними людьми оформити правні моменти існування Державного Центру, на різні випадки. Вам в першу чергу слід все це на увагу взяти і, державному мужеві, відповідні форми та артикули запропонувати, щоби, боронь Боже, на ґрунті неполагоджености нашої справи не постали які ускладнення для неї в майбутньому. Пишу про це, свідомий відповідальности перед справою і історією» [251, с. 73].

Процедура переходу влади від С.Петлюри до А.Лівицького також викликала в опонентів ДЦ неоднозначні оцінки. Андрій Яковлів писав: «Закон 12 листопада 1920 року ні в чому не порушує закону Трудового Конгресу, в якому випадки заміщення непередбачені. Закон 12 листопада 1920 року не порушує і постанови Директорії з 15 листопада 1919 року, він лише доповнює її встановленням тимчасового порядку заміщення голови Директорії» [344, с. 60].

Йому опонує Р. Борисевич: «На всякий випадок про тверджену легітимність верховної влади нашого Державного Центру і мови бути не може». Апеляція до закону Трудового Конгресу, на його думку, є некоректною, оскільки він жодним чином не регламентував діяльність Директорії і тим більше її перебування у вигнанні [113, с. 35].

Іван Самійленко переконаний, що легітимність Державного центру УНР не викликає сумніву, оскільки «Україна була окупована збройно агресором, а советська система насаджена силою зброї». Державний центр був продовжувачем справи Директорії згідно з законодавчими актами «з 21 травня та 12 листопада 1920 року, виданих на території України», яка була визнана «сорока двома державами світу, в тому числі й советською Росією».

Таким чином, ДЦ УНР в екзилі став державно-політичним центром українського народу, репрезентантом легітимної української влади, витісненої з власної території внаслідок військової інтервенції. Еміграція у 1920 році голови Директорії Симона Петлюри з урядом, армією,

дипломатичним визнанням у світі не могла зрівнятися з еміграцією попередньої доби, оскільки жодна еміграція до чи після цього періоду не мала державно-політичних атрибутів української держави. Емігрував загальноукраїнський уряд, легітимна влада України. На еміграцію вийшла «державна» – Державний центр Української Народної Республіки, який основним своїм завданням визначав відновлення суверенної Української держави.

У цьому полягає основоположна різниця між Державним центром і різноманітними емігрантськими організаціями [211, с. 68], які утворилися після 1920 року, репрезентуючи політичні течії чи громадські інтереси українців, які опинилися поза Україною.

2.3. Ідеологічні принципи ДЦ в екзилі

Ідеологічно різнополярне ХХ століття вимагало від українського екзильного уряду побудови й підтримки таких парадигм, які б мобілізували українське громадянство (як в Україні, так і поза її межами) на боротьбу за відновлення державної незалежності. Складність ідеологічного напрямку діяльності еміграційного уряду полягала в необхідності об'єднання у межах одного Державного центру політичних сил, які сповідували різні політико-ідеологічні доктрини. Різні світоглядні позиції, моделі майбутнього та методи їх досягнення тривалий час ставали на заваді такого об'єднання. Разом з тим, агресивне зовнішнє середовище вимагало від ДЦ УНР конкурентної політики, насамперед в ідеологічній царині.

Ідеологічні напрацювання Державного центру простежуються в працях його очільників та урядових документах. Насамперед йдеться про публіцистичні роботи С.Петлюри, В.Прокоповича, О.Шульгина, О.Лотоцького [281; 279; 280; 335; 342; 247; 252; 293; 282; 283], декларації уряду [202, с. 4–5; 335, с.118–127] та інші документи [234, с. 3–7; 294, с. 2–8].

Головний постулат українського уряду в еміграції – віра й упевненість у відновлення власної держави. Це чітко простежується у словах Симона Петлюри: «В українську державність ми віруємо. Українську державність ми ісповідуємо, в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці. Бо її духом, потребами овіяне все наше життя» [247, с. 4].

Разом зі збереженням стратегічної ідеї незалежності була зроблена реальна оцінка стану еміграційного уряду, його ресурсів та можливостей у досягненні мети: «На сьогодні українське громадянство може ставити для діяльності лише ті завдання, які воно в силі покорити. Підрахунок наших сил і організаційних засобів каже нам, що територіально-максималістичні гасла на сьогодні, ні в умовах нової боротьби з большевиками не можуть бути

зреалізовані, а в основу політичної діяльності українського громадянства повинен бути покладений реальний програм можливих досягнень» [247, с. 8].

С. Петлюра, як пише О. Лотоцький, «зорієнтувавшись в нових обставинах життя і праці на чужому терені, був провідником ідейним та організатором українського життя і на еміграції» [249, с. 6-18]. 1923 року він видає окремою брошурою свою програмову працю «Сучасна українська еміграція та її завдання». Розглядаючи еміграцію як один із важливих чинників української визвольної боротьби, С. Петлюра бачить перед нею низку завдань. Передумовою успішної діяльності українського політикуму він розуміє консолідацію всіх політичних сил. «Цей шлях і для нас є єдиним, бо він забезпечує найменшу затрату сил, жертв, енергії з найбільшими позитивними наслідками.

Отже, пріоритет державности над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими та груповими, партійними мусимо ми на еміграції зрозуміти і відчути як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва! Зрозуміння ваги цієї тези навчить нас підпорядковувати себе і свою діяльність вимогам державної дисципліни, а це своєю дорогою не може не вплинути на поглиблення і зміцнення нашої організованости. Наша сила в єдності, а порука успіху наших змагань в державній слухняності!» [281, с. 241].

Частина завдань, визначених головою Директорії, мала б реалізовуватися як на міжнародній арені (Ліга Націй, інші міжнародні інституції), так і в окремих країнах. Серед цих завдань можна виокремити кілька груп. По-перше, це боротьба проти ідеї «великої єдиної Росії», проти ідеї федерації та проти окупаційного уряду. Навіть після кількох років збройної боротьби українців за свою незалежність необхідно було доводити світовому співтовариству своє право на окремішність. «Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії, нині советської «федеративної республіки»...

Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженіми, поки на півдні імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу» [281, с. 242]. Цей висновок залишався актуальним до кінця ХХ століття.

Друга група завдань перед українською еміграцією стосувалася «з'ясування ваги української проблеми» не тільки як проблеми одного народу, а як проблеми загальноєвропейської. Дієвими засобами тут мали стати робота українських журналістів у європейських засобах масової інформації та організація різноманітних лекцій з української проблематики.

Наступні завдання, які ставив Симон Петлюра перед своїми однодумцями, можна визначити як органічне входження до Європи та перейняття наукових здобутків для визвольної боротьби. Йшлося і про вивчення мови та опрацювання творів про країну перебування, і про організацію праці в справі перекладів, написання оригінальних праць, збирання бібліотечних фондів та архівні розвідки, видавничу справу та заопікування співвітчизниками і особливо студентами.

Насамперед Головний Отаман звертав увагу на те, щоб мала змогу завершити своє навчання велика група українських студентів, які з навчальних аудиторій пішли «у фронтові університети». У липні 1921 року у Тарнові він мав ґрунтовну зустріч з делегацією Союзу українських студентських громад у Польщі на чолі з Т. Олесіюком та ознайомився з постановами з'їзду Союзу. Під впливом цієї зустрічі Петлюра написав листа до міністра освіти УНР Петра Холодного, адресуючи копії прем'єр-міністру і військовому міністру. Голова Директорії відзначив «глибоку любов нашого студентства до батьківщини, і про бажання використати час інтернування для незалежної наукової підготовки для дальшої участі в боротьбі за нашу державність та будівництво держави. Влада державна повинна всіма силами сприяти такому настрою нашого студентства і допомогти реалізації його як явищу, відповідаючому завданням державного будівництва» [282, с. 457].

Попри усі інші важливі напрями діяльності, діяльність в Україні залишалася пріоритетною для уряду. Хоч би якою організованою та згуртованою була б українська еміграція, без зв'язків з Україною та реальних впливів на населення робота ДЦ ставала малоефективною і символічною. Як зазначено в Декларації «У зв'язку з процесом С.В.У.», уряд виходив з ідеологеми, що за роки перебування України у складі Радянського Союзу «з багатой многочисленної України ворог зробив країну нещастя й плачу, а вільний народ український примушено жити в неволі, злиднях, голоді й холоді» [335, с. 123]. Документ констатував, що нова влада і надалі здійснювала наступ на усіх ділянках життя: «...в державній – шляхом знищення останніх ознак відокремленості України від Москви; в економічній – через захоплення Москвою центрів української промисловості та грабіжницький вивіз природних багатств України і здобутків сільського господарства, відібрання в селян землі та примусове утворення колективних господарств; в соціальной – шляхом роз'єднання селянства, сіянням ворожнечи. Заведенням кріпацтва в колективах та примусових робіт; в релігійній – шляхом скасування Української Православної Церкви, переслідування релігії, розповсюдження безбожництва; в культурній – скасуванням волі наукового дослідження й думки та переслідуванням вчених і діячів культури» [335, с. 124].

Відновлення незалежності, на переконання очільників Державного центру, мало відбуватися шляхом збройної боротьби: «шлях звільнення кожної нації густо кропить кров'ю» [258, с. 2]. «Нація свідомо повинна перейнятися необхідністю оборони батьківщини і завше повинна бути готовою до тої оборони. Нація повинна зрозуміти вагу цієї ідеї бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель» [252, с. 41]. Проблема війни в умовах втрати власної державності мала б постати для громадян як чинник національної політики відновлення держави. Особливість ситуації для України полягала в тому, що кістяк армії був збережений урядом УНР на неконтрольованій більшовицькою владою території. За певних внутрішніх та зовнішніх умов,

урядом могла бути відновлена цілком боєздатна армія для продовження боротьби за незалежність. «Ціна крові і жертв, що ними купується мир і добробут нації, писав Симон Петлюра, завжди буде меншою, коли раніш думають про відповідальну роллю війська» [252, с. 41]. Продовжуючи свою думку, він застерігав: «не забуваймо про меч: учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любові до Батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, – в симбіозі яких знайдемо і вірний шлях звільнення і програм для будівництва» [258, с. 3].

Провідники УНР остаточно зупинили свій вибір на західній моделі розвитку держави, відійшовши від ідеологічних експериментів на кшталт лівого «трудового принципу» 1919 року. Цьому сприяли й досвід стосунків УНР з більшовиками в доеміграційний період, і більшовицька практика на окупованій території, і досвід перебування в екзилі на території європейських країн. «Уряд Української Народньої Республіки не визнає ніякої диктатури, державної чи класової, всіма засобами буде боротися проти насилля, ексцесів, надужиття, сваволі, позасудової розправи сильнішого над слабішим. Він буде вживати всіх заходів, щоб знищити посіяну ворогами ворожнечу між народами і класами України та встановити мирне співжиття їх на спільній Батьківщині» [335, с. 126].

Альтернативою більшовицькій ідеології та державі мала стати ідеологія побудови демократичної і правової держави: «Уряд Української Народної Республіки весь час бореться і буде боротися до кінця за відновлення Української Національної Держави на основах повної незалежності, народоправства та демократичного державного ладу. Він стремить до того, щоб на самостійній, ні від кого незалежній Україні було встановлено такий державний, соціяльний лад, який існує в передових демократіях світу, щоб наш нарід, селянство й робітники, жили в таких умовах, в яких вони живуть на заході та в яких мають право жити з огляду на їхню працю, на їхню важливу ролю у вільній, демократичній Українській

Державі» [211, с. 131]. Державна влада в Україні мала встановитися ґрунтуючись на праві і законі.

Розуміння демократії українськими діячами було ідентичним західному: право, закон, свобода. Адже право і закон, на думку О. Шульгина, є найкращим знаряддям влади для наведення ладу і спокою в понівеченій країні. Право і закон дадуть свободу в межах закону, яка є найбільшим добром людини. Ідеологія права й закону підніме авторитет України на міжнародній арені. Проте О. Шульгин допускав, що у ході розвитку України від постколоніального до незалежницького етапу можливий навіть диктаторський режим, який обов'язково має перейти в демократичний після завершення перехідного періоду та скликання Всеукраїнських Народних зборів [335, с. 49]. Такі рецидиви тоталітаризму в поглядах політика цілком демократичних переконань можна спробувати зрозуміти, згадавши геополітичну ситуацію в Європі у 20-30-х роках минулого століття. Тоталітарні режими в багатьох країнах у міжвоєнний період стали майже нормою. Радянський Союз, Італія, пізніше Німеччина, майже усі новопосталі після Першої світової війни країни (за винятком, Чехословаччини та Фінляндії) йшли шляхом, далеким від демократичного. Крайні погляди, з їхніми простими рецептами перетворення світу, набували все більшої популярності й серед частини українців. Однак, слід зазначити, що твердження про користь диктатури так і залишилися умоглядними побудовами, які не мали свого продовження в подальшій політиці ДЦ УНР.

Логіка соціально-економічних перетворень в майбутньому також розглядалася у контексті економічної демократії та ринкових перетворень. З огляду на те, що в Україні на той момент більшість населення була зайнята в аграрному секторі, уряд надавав великої уваги вирішенню земельного питання. Він обстоював право власності на землю за селянством, виступав проти поміщицького землеволодіння та колгоспного ладу, як «нової панщини» у якому «селян позбавлено права на землю, на здобутки їхньої праці та перетворено у безправних кріпаків північного деспотизма» [335, с.

126]. Українському робітництву гарантувалися широкі політичні та соціальні права – проведення страйків, створення об'єднань, державний контроль над охороною праці, врегулювання тривалості робочого дня, широкий соціальний захист.

Ще однією важливою ідеологічною проблемою, навколо якої в українській еміграції вирувала полеміка, була зовнішньополітична діяльність уряду. Власне, дискусії не припинялися, в основному, навколо підписання і умов Варшавського договору. Ця тема завжди мала дещо більші сенсові межі ніж зовнішньополітичні, оскільки найгострішою її складовою була проблема збереження УНР та соборності України з усім комплексом ідеологічних, політичних, територіальних та інших складових. Те, що територіальні поступки відбулися коштом частини земель на заході України, значно розширило географію противників цієї угоди. Добре розуміючи, що йшлося про існування української держави, критики голови Директорії і в Україні, і на еміграції здебільшого апелювали до емоцій, а не до зважених аргументів. І якщо перші ставили за мету розкол і послаблення українського руху, то другі використовували подібну критику як інструмент у боротьбі за впливи на формування та репрезентацію української політики на еміграції [330]. Офіційна позиція еміграційного уряду була відображена в тогочасних документах, в яких наголошувалося на відданості ідеї самостійності України, як свідомого вибору українського народу і запевнялося, що екзильний уряд не допускатиме підписання жодного договору, який би обмежував суверенітет держави [335, с. 125–126].

Оскільки цю тему не можна вважати закритою і сьогодні [355; 368; 398; 440, с. 130–139; 520], дозволимо висловити кілька думок із цього приводу. Якщо спробувати поглянути на проблему з погляду історичних аналогій, то ми можемо побачити чимало прикладів, коли питання збереження державності вирішувалося територіальним коштом. Найближчий у часі до Варшавського договору приклад, це територіальні поступки Радянської Росії на переговорах у Бресті. Спочатку задача територій в обмін на мир викликала

шквал критики навіть серед найближчих соратників тодішнього глави більшовицького уряду Володимира Ульянова (Леніна). Однак після утримання влади й повернення цих територій, дана політика характеризувалася вчорашніми критиками, як блискучий тактичний хід задля збереження влади й держави.

Отже, підписання Варшавського договору слід розглядати в контексті конкретних політичних, економічних, військових та зовнішньополітичних умов та наявності реальних засобів до ведення політики орієнтації на власні сили або з обмеженим числом союзників. З огляду на це, саме по собі визнання Директорії УНР країною-союзником держав-переможців у Першій світовій війні було дуже важливим, а у разі збереження держави ситуація для українців також сприймалася б як досягнення у становленні незалежності. Тому, з цього погляду, українсько-польські домовленості 1920 року були виправдані, які б обвинувачення ідеологічного чи етичного характеру не висувалися опонентами. Крім того, якщо говорити про еміграційний період діяльності, то Варшавський договір давав можливість збереження армії і уряду, убезпечував десятки тисяч людей від більшовицьких переслідувань й уможливив розгортання на еміграції підготовки до подальшої визвольної боротьби.

Важливими чинниками творення ідеології уряду УНР в екзилі були етнополітична та релігійна складові. Україна потребувала одночасного захисту й підтримки титульної нації та забезпечення прав національних меншин, згідно з нормами міжнародного права. Уряд визнавав за громадянами України волю віри й право на вільне задоволення релігійних потреб [335, с. 126]. І якщо більшовицька етнополітика у 1920-х роках була досить конкурентною, то антирелігійна політика Москви створювала уряду сприятливе поле для впливів на українців.

Проблема церкви взагалі залишалася досить актуальною. При тій важливій ролі церкви в житті українського селянства та суспільства в цілому, позиціонування очільників УНР щодо християнської, насамперед

православної віри, будівництво держави було неможливе без ідеологічної підтримки з боку церкви. Православна церква Московського патріархату, навіть за умов ворожого ставлення до неї більшовиків, залишалася суспільною інституцією, чії завдання були далекими від підтримки української незалежності. Політичне керівництво УНР здавало собі справу у тому, що якими б успішними в майбутньому не були політичні здобутки, церковна залежність вступала б у протиріччя з ідеєю державного суверенітету. Тому справа творення української церкви не знімалася з порядку денного.

Симон Петлюра мав власне бачення цієї проблеми. У листі до Івана Огієнка від 19 грудня 1921 року він наголошував на незавершеності процесу автокефалії у 1917-1921 роках: «Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я... приходжу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця постановленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви. Ми бачимо її в так званій автокефалії. Це алгебраїчна формула, що її можна вирішувати різно з погляду церковної практики. Справа автокефалії церкви може розумітися всіляко, як з погляду теоретично-канонічної, так і з погляду церковної практики. На мою думку, ця справа нашими церковними діячами не розкрита як слід, не конкретизована, а щодо свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена. Ми гадаємо, що як будемо мати власних єпископів, то цим уже ставимо церкву на тверду основу, з якої ніякі політично-церковні конфлікти її не зсунуть. Далі власного митрополита в столичному місті наші автокефальні мрії й змагання не йдуть, а поза «вищу церковну раду» при тому ж митрополитові не сягають» [279, с. 400].

Помилковість та облудність таких підходів продемонструвала «практика за часів Скоропадського, що автокефальним змаганням української церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молоді церкви од московського патріарха, тим самим саму

ідею автокефалії повернувши в нівець, а маєстат голови московської церкви піднявши до становища зверхника нашої церкви фактично» [279, с. 400–401].

Фактично таку модель залежності від російської церкви взяли на озброєння і більшовики після зміцнення свого режиму в Україні. Ця модель проіснувала в Україні ще ціле століття, аж до отримання Томосу Православною Церквою України 5 січня 2019 року. Послідовний прихильник державної незалежності, Симон Петлюра обстоював і незалежність церковну. Він розумів і те, що якими б успішними не були політичні кроки при відновленні незалежності держави, вони будуть багато у чому нівелюватися залежністю церковною. «Нація, що стремить до власного політичного життя, не може помиритися з такою залежністю. На прикладі сербської церкви православної ми бачимо, що при першій змозі, в парі з затвердженням політично-державної самостійності, провадиться затвердження і церковної незалежності в формі організації власного патріархату» [279, с. 401].

Київські ухвали 1918 року про підпорядкованість московському патріархові, частково можуть бути пояснені вимушеністю під тиском певних політичних обставин, а частково – відсутністю політичної волі. Тому їх скасування мало б відбутися на повноважному представницькому зібранні – церковному соборі. Таке рішення поклато б початок усамостійненню української православної церкви з подальшою підтримкою Вселенського патріарха.

Відсутність чіткої організаційної структури української церкви не сприяє і внутрішній церковній дисципліні, провокує відцентрові тенденції серед вищого духовенства та не сприяє авторитетові церкви як суспільної організації. До таких висновків, як вважають деякі дослідники, Симона Петлюру спонукав, зокрема, аналіз причин втрати державності Україною у другій половині XVII століття, де він бачив незавершеність процесу консолідації української нації, брак єдиної державної ідеології у наступників Богдана Хмельницького, а також втрату українською церквою тогочасної автокефалії через її незавершену організаційну структуру [437, с. 476].

С. Петлюра підкреслював, що український патріарх – рівний патріарху московському – «це річ, потреба якої вимагається інтересами української церкви та своєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть. ... В майбутніх конфліктах нашої держави з Москвою ієрархічно міцна, внутрішньо дисциплінована українська церква може відограти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби» [279, с. 403]. Роль церкви в сучасній російсько-українській війні є промовистим підтвердженням цих слів.

Важливим аспектом діяльності екзильного уряду була проблема об'єднаності, соборності українських земель. Ідея єдності України, в силу зрозумілих причин, не знаходила підтримки в урядових колах тих держав, до яких належали окуповані українські території. З огляду на це, діяльність еміграційного уряду серед українського населення часто розцінювалася урядовими чинниками Польщі, Румунії та Чехословаччини як посягання на територіальну цілісність.

Крім того, ідея соборності, радше її трактування політичними супротивниками, ставала інструментом політичної боротьби. Не уникнув цієї проблеми і Державний центр УНР, діяльність якого була позначена протистоянням з внутрішніми опонентами. Суперництво між галичанами і наддніпрянцями творило відповідну систему поглядів щодо соборності України. Усталене, зокрема, з подачі Михайла Грушевського [367] розуміння Галичини, як «українського П'ємонту», часто зобов'язувало діячів з колишньої ЗУНР до відповідного позиціонування і діяльності.

Симон Петлюра мав свої погляди на проблему соборності України. Вони ґрунтувалися, перш за все, на недавньому досвіді об'єднаної УНР. Працюючи над концепцією програми державного будівництва незалежної України, він був переконаний, що її політичною ідеєю стане «наддніпрянський централізм». В одному з листів він підкреслював, що «у справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України. Основою державности повинна бути Центральна

Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її... Я мав в собі досить опорної сили не зважати на брехні й інсинуації та йти дорогою випробуваного реалізму і наддніпрянського централізму, який, врешті-решт, раніше чи пізніше приведе до об'єднання українських земель, себто до фактичної соборности» [280, с. 519].

На цій думці він наголошує неодноразово. Незадовго до смерті в одному із своїх листів Симон Петлюра знову пише: «Основною передумовою будівництва української держави (в новому ренесансі) є усвідомлення тези, що метрополія держави і її територіальна та стратегічна база мусить бути спочатку утворена на Великій Україні, на Дніпрі – Чорному морі. В міру скріплення цієї бази (організація військових заводів, підготовка військових кадрів армії, накопичення матеріальних ресурсів і т. п.) можуть стати актуальними і завдання щодо прилучення земель, заселених українським народом, від чого наша нація ніколи не може відмовитися, бо це її ідеал, одночасно і раціональний, і реальний» [280, с. 579].

10 травня 1926 року, за два тижні перед своєю загибеллю, С. Петлюра писав до Ю. Гуменюка: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр[аїнська] Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде» [279, с. 453]. З огляду на зростаючу політичну та національну активність на західних українських землях, С. Петлюра застерігає політиків щодо спроб перенесення політичної культури та суспільних практик Галичини на Наддніпрянщину.

До проблеми соборності він пропонував підходити реально, не перебільшуючи власних сил: «Україна, після років чужоземної виснажуючої окупації і господарчої руїни, не буде в стані і обмежиться реалізацією свого державного ідеалу на території, доступній її адміністративному опануванню,

не наражаючись на зайву боротьбу і конфлікти за частини своїх етнографічних земель, що в результаті революційних подій попали під владу сусідніх держав» [252, с. 18]. Головним завданням для українців має бути консолідація східних та західних земель. Винуватцями цього С. Петлюра вважає галицьких політиків: «Коли ми не переборемо галицького сепаратизму, то він боком вилізе Україні і знову нанесе нашій справі такий самий тяжкий удар, як за тих часів, коли Галич блокував з Суздалем проти Києва (очевидно, С.Петлюра говорить про укладений в середині XII ст. союз між Володимирком Галицьким і Юрієм Суздальським проти київського князя Ізяслава Мстиславовича – *В.Я.*), або коли галицька армія блокувала з Денікіним... теж проти Києва» [252, с. 18]. Обидва приклади були доконаними історичними фактами і Симон Петлюра, як досвідчений полеміст вжив їх досить доречно. Однак, навіть якщо така аргументація й виглядала переконливо в контексті тодішнього протистояння галичан і наддніпрянців, все ж мало сприяла досягненню порозуміння між ними.

Дані підходи були розвинуті прем'єр-міністром В'ячеславом Прокоповичем, зокрема, у його статті «Свято незалежності». Вона побачила світ у січні 1931 року в часописі «Тризуб» – офіційному органі ДЦ УНР. У роботі продовжується полеміка з галицькими політиками щодо шляхів відродження самостійності України, головним чином, через призму значення дати 22 січня в новітній історії держави. Відповідь на запитання «Що треба святкувати 22 січня?» – лежить на поверхні: проголошення незалежності держави 1918 року і проголошення об'єднання українських земель 1919 року. Попри усю важливість об'єднання ЗУНР і УНР, головною подією, на переконання В. Прокоповича, є проголошення незалежності держави. Акт Злуки двох частин України став прямим наслідком боротьби за незалежність. «Але проголошено лише самий принцип. Зосталися дві Українські Держави, два уряди, два війська, і розбіжними шляхами незабаром пішли їх змагання забезпечити своє існування і ріжня доля судилася землякам нашим над Дніпром, і над

Дністром» [293, с. 4–5]. Більше того – поза Актом Злуки залишилися значні території населені українцями: «Курщина, Воронежчина, Донщина, Кубань, Холмщина, Підляшшя, Буковина та Закарпаття». Де вони в урочистому акті 22 січня 1919 року? Чи нашим «соборникам» пече тільки доля або недоля Галичини, а до інших українських земель їм байдуже? І коли сьогодні того дня справляють свято соборности, то одбувається, може несвідома, підміна того, що було, тим, що хотіли б, щоб було, заміна згадки про конкретний факт мрією, ідеалом» [293, с. 5–6]. Польща та Чехословаччина, які здобули і незалежність і соборність після Першої світової війни є швидше винятком ніж правилом. В. Прокопович наводить приклади потужних європейських держав, які тривалий час мають незалежність, однак не контролюють усі території, які населені титульною нацією. Італійські, на його думку, Савойя та Ніцца належать Франції, мільйони німців мешкають у Чехії, Польщі та інших країнах, але це не заважає Італії та Німеччині бути суверенними державами.

«Україні, щоб здобути оту соборність, треба подолати тільки чотири держави – Росію, Польщу, Румунію та Чехословаччину. І треба далі, однявши в них зайняті ними українські території, те все в купі втримати». Попри фантастичність, на перший погляд такого сценарію, він визначає головний вектор – боротьбу з московською державою, під час якої мають бути об'єднані зусилля усіх земель, усіх українців. А «ті, хто робить на святі 22-го січня наголос на соборності, – або невинуваті мрійники, або люди, які, свідомо чи несвідомо, намагаються привести націю до соборності в ярмі – в однім ярмі московським» [293, с. 7]. Отже, соборність на цей момент для В. Прокоповича – це досить далекий ідеал, до якого треба прагнути. І шлях до нього лежить через встановлення незалежності, у боротьбі з найголовнішим ворогом – Москвою, досягши порозуміння на південно-західних кордонах держави.

Ідеал соборності, на думку В. Прокоповича, буде спонукати українців до поглиблення єдності. Зокрема, для подолання москвофільства на Галичині

та Закарпатті, розвінчання теорій «одного з Москвою народу», окремого русинського чи лемківського народів, розвіяння фантазій про окрему «козачу націю», подолати покруч малоросійства на Наддніпрянщині та ін. Тому «треба багато праці, щоб чорноморці і лемки справді всією істотою почувли себе синами єдиної нації. Кожен через кордони, які нас ділять, повинен почувати себе неподільною частиною єдиного тіла, одиницею, що вкупі всі вони творять собою суцільну націю, оту дійсно соборність нації» [293, с. 8].

Міністр закордонних справ УНР О. Шульгин дотримувався таких самих поглядів на проблему соборності та здобуття незалежності України. Будучи прихильником «поміркованого крила» він висловлював переконання, що «непорозуміння між наддніпрянцями і галичанами, по-між тими, що стоять на ґрунті політики УНР, і її противниками» «повстало від 1920 [року], або навіть раніше, від часу, коли почалися сварки між галицькою і наддніпрянською частинами нашої делегації в Парижі, від часу, коли частина галицької армії перейшла на бік Денікіна». Українці, особливо на еміграції, часто жили в реаліях 1920 року, «себто (може і з нашої вини) лінії наддніпрянської, УНР-івської політики вони майже не розуміли. Ця контроверза витворена самими обставинами, вона є трагічна в самій своїй суті, але саме через це, на мою думку, не треба її замовчувати, а руба, ясно ставити, і тоді прірва, яка нас часом розділяє, може перетворитися у маленький рівчачок, коли не зникне цілковито» [338, с. 6].

Позиція ДЦ УНР чітко звучала і в офіційних документах уряду. Зокрема, в «Комунікаті Українського Товариства Прихильників Ліги Націй» йшлося про те, що терен підрадянської України з майже 35 мільйонним населенням є «доброю базою для створення нашої державности і незалежности. Але наші максималісти хочуть відразу осягнути об'єднання всіх земель, населених українцями: як східніх, так і західніх. Такі жадання не уявляються нам особисто реальними, бо при сучасних обставинах, навіть для осягнення більш вузьких завдань нам потрібно мати дуже велику силу, мати за собою симпатію всієї Європи і в тому числі і наших ближчих західніх

сусідів. Але додержуючись поміркованої політики, ми не забуваємо за наших братів, розкиданих по західних державах. Ми вимагаємо для них повного задоволення їх права, як національних меншостей» [335, с. 227].

Політичне убивство Головного Отамана Симона Петлюри у травні 1926 року стало певним поштовхом до поліпшення стосунків між ДЦ УНР та галицьким політикумом. Така консолідація була викликана як розумінням спільної загрози з боку нової тоталітарної Росії, так і усуненням особистісного чинника – особа С. Петлюри несла на собі відбиток протистоянь між ЗУНР і УНР 1919-1920 років. Цьому зближенню сприяло ще й те, що особисто Андрій Лівіцький перебував у добрих стосунках з митрополитом Андреем Шептицьким, та низкою інших галицьких діячів – Олександром Луцьким, Степаном Бараном, Дмитром Левицьким, Міленою Рудницькою та ін. Такі ж добрі стосунки у Президента склалися з редактором щоденної газети «Діло» Василем Мудрим. Був навіть час, коли це видання мало фінансові проблеми й уряд УНР та А. Лівіцький особисто підтримували його матеріально.

За словами Миколи Лівіцького, «існувала неписана умова поміж чинниками уряду УНР і УНДО: уряд заступає українську визвольну справу в цілому на міжнародному форумі, а УНДО й інші українські партії захищають інтереси українського населення в Польщі» [244, с. 54].

Діяльність уряду стосовно захисту українських прав у Польщі була доволі таки непростю справою. Перебування Президента та частини міністрів УНР у Польщі мало свої негативи. Так уряд мав «не звертати уваги» на деякі дії поляків стосовно українців. Але він не міг не звернути увагу на «пацифікацію» – масові репресії щодо українського населення Галичини, проведених польським урядом Юзефа Пілсудського, за безпосередньою участю міністра внутрішніх справ Феліціана Славой Складовського. Приводом для цього умиротворення послужили численні протипольські акції: підпали майна польських власників, пошкодження ліній зв'язку, що відбувалися влітку та восени 1930 року. Відповідальність за ці

акції польська влада поклала на українське підпілля – ОУН. Провід ОУН публічно визнав причетність до організації саботажів як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях.

Репресивні заходи польського уряду тривали від 14 жовтня до кінця листопада 1930 року. Їм передували арешти визначних українських громадських та політичних діячів, зокрема Д. Паліїва, В. Целевича, І. Ліщинського, В. Кохана, О. Когута та ін. Всього ж протягом цього періоду було затримано 1739 осіб, 1143 віддано до суду [521, с. 559]. Звичайним явищем ставали фізичні розправи, знущання та конфіскація майна українців. Ліквідовувалися філії українських громадських організацій таких як – «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Також було заарештовано майже все керівництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та ряд лідерів Української соціалістично-радикальної партії (УСРП).

Українські політичні партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини. Керівництво УНДО апелювало до польської адміністрації та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилася спроба митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького досягти порозуміння з урядовими колами польської держави з метою припинення «пацифікаційної» операції.

Зважаючи на перебіг обставин Олександр Шульгин від імені уряду УНР звернувся з нотою протесту до польського Міністерства закордонних справ, яке очолював Август Залеські. Шульгин вимагав покарати винних за неадекватне застосування сили, та закликав поляків до нової політики стосовно української меншості у Польщі. Друкований орган уряду «Тризуб», який видавався у Парижі писав з цієї нагоди «Олександр Шульгин від імені уряду УНР подав у Женеві ноту п[анові] міністру закордонних справ Польщі Залесьському з приводу галицьких подій, в якій, во ім'я майбутнього співжиття двох сусідніх держав УНР і Речі Посполитої Польської –

привертає увагу міністра Залеського до необхідності дати реальне задоволення вимогам української меншості в Польщі» [276, с. 2].

Ця проблема знайшла своє висвітлення і в європейській пресі. Зокрема, досить відомий журналіст Вільям Мартен у швейцарському виданні «Journal de Genève» писав, «що справа ця дуже складна. Що торкається самих фактів, то їх треба з констатувати на місці незалежними свідками. Що-до відповідальностей, то вони сягають в минуле і, немає в тому сумніву, поділені між обома сторонами. Поляки обвинувачують українських терористів. Українці з свого боку закидають Польщі, що недодержано умов, згідно яким дістала вона Галичину, а саме – не дала їй автономії.

Але як же вона дала б, коли з певністю автономна Галичина, як найскоріше відділилася б від Польщі, щоб підпасти може під вплив Москви? Небезпека для Європи і для миру була б величезна. В дійсності справжня помилка падає на Європу, яка, в 1920 року не зуміла побачити, що в її інтересі було підтримати Україну і дати їй незалежність» [548, с. 21]. Європа, очевидно, розуміла глибину цього протистояння, і намагалася дотриматися збалансованої позиції.

Справа пацифікації у Галичині була поставлена урядом на форумі Міжнародної Унії Приятелів Ліги Націй, який відбувся у жовтні 1931 року у Перуджі. Перед цим, ще в лютому у Брюсселі було створено підкомісію Ліги Націй у складі: К. Баккер-ван Боссе, П. Стронського та О. Шульгина. Підкомісія мала вивчити ситуацію у Галичині та подати свій звіт. Польська сторона всіляко чинила опір у розслідування цієї справи. Польський уряд не дозволив делегації галицьких українців на чолі з А. Горбачевським поїздки до Перуджі, то ж О. Шульгин самостійно представляв інтереси української сторони.

Підкомісія засідала декілька разів. Представник українського уряду наполягав, щоб вона обмежилася лише доповіддю голови Баккер-ван-Боссе, а резолюцію, щоб виробили сторонні особи, які б не мали відношення до її діяльності. Проте ця пропозиція не зустріла підтримки з боку голови.

Підкомісія не надала голові ніяких інструкцій, покладаючись на її розуміння ситуації.

На підставі виступу К. Баккер-ван-Боссе, 6 жовтня було ухвалено таку резолюцію: «Комісія меншостей Міжнародної Унії Т[оварист]в для Ліги Націй,

1) Констатуючи, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості й поваги до права, висловлює сподіванку, що уряд польський зробить відповідні заходи для залагодження подій, які стали предметом скарг, поданих до Ліги Націй;

2) зважаючи на те, що Комітет Трьох вирішив поставити на порядок денний Ради Ліги Націй ці скарги, чекає з довір'ям рішення Ради;

3) Констатуючи, що розв'язання питань зв'язаних з українськими меншостями в Польщі утруднюються відсутністю з боку певних елементів лояльності, що проявляються, між іншим, терористичними актами;

4) Висловлює переконання, що, не дивлячись на всі труднощі сьогодняшнього дня, співпраця між урядом і політичними партіями українських меншостей в справі досягнення задовольняючого рішення цілої проблеми українських меншостей в Польщі – є необхідною» [335, с. 227].

6 жовтня 1931 року розпочалися дебати щодо основних положень доповіді голови підкомісії. К.Баккер-ван-Боссе констатувала, що проблема української меншості поставлена на січневу сесію Ліги Націй. Вона також зупинилася на проблемі переговорів між польським урядом та українськими політичними партіями, які завершилися невдачею через вимогу з польського боку відкликати скаргу з цієї міжнародної інституції. Головуюча рішуче засудила прояв терору стосовно національних меншин і висловила сподівання на порозуміння між сторонами шляхом розширення українського самоврядування.

Після цього виступив Олександр Шульгин. Він наголосив, що «резолюція, що лежить перед вами, є ділом компромісу. Отже ця, резолюція

не задовольнить, певно, ні одну ні другу сторону. Вона в усякому разі слаба, щоб мала вона дати повне вдоволення українцям з Галичини, нерви яких дуже напружені. Резолюція не говорить про минуле. Вона обходить справу кваліфікації тих тяжких подій, що мали місце в-осени 1930 року, себ-то так званої «пацифікації». Але я нагадую, що в Брюселю подібні методи репресій супроти меншостей були категорично і однодушно осуджені цілою комісією. Резолюція констатує один поважний факт, а саме, що нині справа подій в Східній Галичині вже стоїть на порядку денному Ради Ліги Націй. Це дає моральну сатисфакцію українцям» [335, с. 225].

О. Шульгин також висловив сподівання, «що справа Східної Галичини буде нарешті полагоджена, що заспокоються нарешті пристрасті з нею зв'язані», а європейські держави де є європейські меншини будуть поважати їх права та власні зобов'язання. «Приблизно рік назад [1930 рік. – В.Я.] в чеському парламенті д[октор] [Едвард] Бенеш, міністр закордонних справ, заявив, що Підкарпатська Русь отримає ту автономію, що в свій час, в 1919 році, їй була обіцяна. Польський уряд так само зв'язаний є обіцянкою дати автономію Східній Галичині. Ми сподіваємося, що він так само цю обіцянку виконає» [335, с. 228–229].

У ході дебатів виступили також представники низки європейських країн. Частина з них посідала більш виразно проукраїнську позицію. Аменде, Д. Кунц (Австрія), Д. Юнганс (Німеччина) виступили проти терору як способу досягнення політичних цілей, однак за право західних українців належати не до польської, а до української держави. Однак більшість виступила за компромісний варіант. Шахович (Югославія), Пілат (Румунія), А.Джаніні (Італія), на загал підтримали документ запропонований підкомісією. Була прийнята поправка Джаніні замінити в останньому пункті резолюції фразу «з політичними партіями», на фразу – «з меншостями». З резолюцією погодилася і польська сторона, про що засвідчив виступ П. Стронського. Зокрема, він наголосив, що «є два методи виходу з становища, в якому він (як представник польської сторони. – В.Я.)

знаходиться: або сказати, що все є добре, бо «ми це зробили». Або визнати одверто, «що не все є добрим, «що ми теж де в чому винні». Він, Стронський, обирає цей останній шлях і резолюцію в цілому приймає» [335, с. 229].

Після довгих дебатів «Комісія меншостей Міжнародної унії товариств для Ліги Націй» 6 жовтня 1931 року ухвалила резолюцію. В ній констатовалося, що держава не може ніколи, навіть коли трапляються події, що заслуговують осуду, вважати себе увільненою від тих обов'язків відносно своїх підданих, які випливають з ідеї справедливості і поваги до права. Висловлювалося сподівання, що польський уряд зробить відповідні заходи для залагодження подій, які стали предметом скарг, поданих до Ліги Націй.

У резолюції зазначалося, що розв'язання питань, пов'язаних з українськими меншостями у Польщі, утруднюється відсутністю з боку певних елементів лояльності, що проявляються, між іншим, терористичними актами.

У резолюції висловлювалось переконання, що, не дивлячись на всі труднощі сьогодення, співпраця між урядом і політичними партіями українських меншостей у справі досягнення задовольняючого рішення цілої проблеми українських меншостей в Польщі – є необхідною [335, с. 223].

І екзильний уряд УНР, і Олександр Шульгин були свідомі того, що резолюція, з точки зору захисту українських інтересів, мала би бути сильнішою. Але проти такого посилення була більшість згаданої комісії. В заслугу зусиллям українських представників можна поставити перший пункт резолюції, який нівелює подальші згадки про відсутність лояльності та терористичні акти з боку українського населення до польської влади.

Попри важливість цієї резолюції для розуміння міжнародним співтовариством «українського питання», не менш важливим є сам процес обговорення, де міністр О. Шульгин говорив і про проблеми щодо створення української автономії в Польщі, Румунії та Чехословаччині і про прагнення до цілісності України, її соборності та боротьбу українців за відновлення незалежної держави. Не менш важливо таку позицію екзильного уряду

необхідно було донести до українського громадянства на окупованих територіях та політичних сил на еміграції.

Інший важливий епізод діяльності уряду УНР в екзилі стосувався українських територій, що контролювалися урядом Чехословаччини. Як відомо, закарпатські українці активно обстоювали ідею об'єднання з іншими українськими землями. Ще 21 січня 1919 року представницьке зібрання «Собор русинів» за участі понад 400 делегатів проголосило злуку Карпатської України з Українською Народною Республікою. Цим планам не судилося здійснитися через поразку УНР в більшовицько-українській війні 1919–1920 років та несприятливу міжнародну кон'юнктуру. Унаслідок підписання країнами Антанти Сен-Жерменського мирного договору з Австрією (1919 р.) і Тріанонського (1920 р.) з Угорщиною, цей регіон увійшов до складу новоутвореної держави Чехословаччина на правах автономії.

Проте чехословацький уряд не поспішав надавати автономний статус Карпатській Україні, який був передбачений зазначеними договорами. З огляду на те, що Чехословаччина була досить демократичною державою, місцеве українство зміцнилося в міжвоєнний період. Світська інтелігенція, вчителі, студенти, гімназисти, ставали ініціаторами створення українських культурних товариств («Просвіти», «Пласту», інших об'єднань), кооперативів, часописів. У роботі цих громадських організацій активну участь брало селянство.

Лідером українського (народовського) руху був Августин Волошин, який очолював Християнську народну партію. Народовці пропагували єдність закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і мадяронами. Сприяла цьому процесу активна діяльність українських державних наукових та освітніх установ у ЧСР (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський

видавничий фонд та інших). Прага справедливо вважалася одним із центрів українського міжвоєнного культурного та громадсько-політичного життя.

Державний центр УНР відстежував ситуацію в цьому регіоні. За свідченнями М. Лівіцького, «ще на початку 1938 року голова уряду В. Прокопович вислав телеграму до Невіла Чемберлена і Адольфа Гітлера з нагоди їх зустрічі у Кельні (Німеччина). У цій телеграмі В. Прокопович домагався від обох політиків взяти до уваги прагнення українського населення в Карпатській Україні жити своїм окремим життям. Ця телеграма була видрукована у швейцарській і німецькій пресі, так що можна вважати, що за почином уряду УНР справа Карпатської України вийшла вперше на міжнародний форум». Це питання також було поставлене в спеціальному меморандумі еміграційного уряду до Невіла Чемберлена, Едуара Даладье, Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні з нагоди переговорів у Мюнхені [244, с. 55]. Обидва звернення українського еміграційного уряду цими політиками були зігноровані. Більше того, за результатами цього пакту, частина Карпатської України була приєднана до Гортиської Угорщини.

Складне міжнародне становище Чехословаччини і зростаюча боротьба українців за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати Карпатській Україні статус автономної республіки. 8 листопада 1938 року було утворено перший автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм. 27 листопада 1939 року А. Бродія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром було обрано Августина Волошина. Рішенням Віденського арбітражу 1938 року частина Закарпаття (Ужгородський, Іршавський, Мукачівський, Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачево і Берегове були приєднані до Угорщини – союзниці Німеччини. За цих умов столицю Карпатської України було перенесено до міста Хуст.

Так розпочалося створення української автономії. Наприкінці 1938 – на початку 1939 року до Хуста за дорученням уряду УНР приїздив М. Лівіцький. Він мав зустрічі з головою уряду Августином Волошином,

міністрами Юліаном Реваєм та Августином Штефаном. М. Лівіцький від імені уряду УНР пропонував урядові Карпатської України не тільки всебічну підтримку на міжнародному форумі, але зробив конкретну пропозицію, що уряд УНР може дати в розпорядження уряду в Хусті 4000 старшин для організації армії Карпатської України [244, с. 56]. Ця пропозиція мала б остаточно залагодитися з колишнім послом УНР в Празі Максимом Славинським, але через швидкоплинність подій, масового переходу українських військових з території Польщі та інших європейських країн не відбулося. Серед тих військових Армії УНР, які взяли участь у бойових діях в складі «Карпатської Січі» проти угорських військ були, зокрема, генерал Всеволод Петрів, полковники Василь Филонович та Сергій Єфремов. На цих зустрічах також обговорювалося питання можливого переїзду Державного центру УНР в екзилі до Карпатської України.

Але події пішли іншим шляхом. У ніч з 13 на 14 березня 1939 року Угорщина, за підтримки Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. Наприкінці березня, під тиском переважаючих сил противника, уся територія контрольована українцями була захоплена. Частина уряду на чолі з Президентом Августином Волошиним змушена була через територію Румунії виїхати в еміграцію. На окупованій території збройний опір «Карпатської Січі» продовжувався партизанськими методами до кінця травня 1939 року.

Висновки до розділу 2

Боротьба за незалежність власної держави у вигнанні не є для українців ХХ ст. абсолютно новим явищем. Яскравий, але, зрештою, невдалий досвід був продемонстрований еміграційним урядом гетьмана Пилипа Орлика на початку ХVIII ст. Історія повторилася через два століття, після поразки Української національної революції 1917-1921 рр. Вийшовши, під наступом більшовицьких сил на еміграцію, Директорія та Рада народних міністрів УНР

набули статусу уряду у вигнанні, який практично одразу отримав назву Державного центру УНР в екзилі.

Із самого початку залишення власної території сприймалося урядовими чинниками, як вимушений, але короткочасний період. Діяльність голови Директорії та уряду УНР спиралася на законодавчі акти, прийняті на території України упродовж періоду революції, зокрема на «Закон про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 року, який систематизував існуючі на той час законодавчі акти України.

Тому, суперечки про легітимність Директорії та діяльність ДЦ УНР мають насамперед політичний, а не правовий характер. Основні критики Державного центру – М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал залишалися вірними лівій політичній ідеології. С. Петлюра – одним із перших серед українських соціалістів зрозумів згубність будь-яких варіацій російського більшовизму для України. І якщо його вихід із УСДРП в лютому 1919 року ще можна було трактувати як тиск західних країн, то урядовий перехід від «трудового принципу» у серпні того ж року на загальнодемократичну платформу та дотримання цих принципів у діяльності еміграційного уряду свідчив про зміну світоглядних позицій.

ДЦ УНР докладав значних політичних, організаційних, дипломатичних та збройних зусиль для повернення в Україну і продовження боротьби за незалежність. З поразкою Другого зимового походу була змінена стратегія ДЦ, яка з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників стала більш довгостроковою. Основні зусилля зосереджувалися на міжнародній діяльності, збереженні кадрового потенціалу, старшинського та генеральського складу, просвітництві (про Україну і для українських емігрантів), створенні українських освітніх та наукових закладів, збереженні та розвитку української культури та традицій.

Державний центр УНР у своїй діяльності послідовно обстоював незалежність, соборність України, залишався відданим цінностям прав

людини, національних меншин, прав приватної власності та необхідності незалежної національної церкви. На переконання С.Петлюри та інших очільників еміграційного Державного центру центром об'єднання та відновлення незалежної української держави мав стати Київ та Наддніпрянські землі.

Головним своїм завданням еміграційний уряд вважав «забути всі часові внутрішні розходження, об'єднатися, скупчити всі сили розуму і волі на одному завданні, на одній спільній національній меті: одностайно й однодушно на ворога стати за звільнення рідного краю від московської неволі та за відновлення самостійного, незалежного державного життя на вільній Українській Землі» [335, с. 127]. Від свого обов'язку уряд УНР на еміграції буде звільнений лише тоді, коли складе усі повноваження до рук свого суверена – народу.

РОЗДІЛ 3

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 1921 – 1945 РОКАХ

3.1. Уряд в умовах політичної боротьби української еміграції

Антиукраїнська політика більшовиків та розгортання повстанського руху на території України ставили перед урядом першочергове завдання – підготовка до збройного повернення на Батьківщину. Для цього відновлювалися контакти з політичними прихильниками в Україні. Гасло Симона Петлюри «В єднанні – сила, в терпінні – перемога!» було концентрованим виразом політики уряду: підтримка боєготовності вояків УНР інтернованих у таборах Польщі та посилення вишколу на спеціальних військових курсах.

Для об'єднання української еміграції, пожвавлення її всебічної діяльності, утримання її в стані перманентної боєготовності, велике значення мали численні поїздки представників Державного центру УНР. Одним з перших цю місію зразу ж після відходу військ з території України розпочав Симон Петлюра, пізніше – О. Шульгин, Р. Смаль-Стоцький та інші урядовці.

Керівництво роботою, щодо створення ДЦ на еміграції здійснював Симон Петлюра. Він чітко формулював мету і завдання державного апарату та мав план його діяльності. Продуманість державного плану й самої акції, відповідність урядової діяльності різним вимогам часу – Голова Директорії вважав тією необхідною умовою, без якої діяльність, і саме існування уряду втрачає свій сенс. З цієї нагоди він писав: «Боротьба українського народу за власну державність не скінчилась, а провадиться далі, то вибухаючи в гострих формах, то пристосовується до вимог доцільности і місцевої ситуації» [252, с. 56].

З огляду на це слід було провести реорганізацію державних інституцій для виконання завдань у нових умовах. Про це йдеться у листі до голови

Ради міністрів Андрія Лівницького 25 листопада 1920 р.: «опинившись в умовах перебування на чужині, Правительство не повинно ліквідувати себе, ні своєї роботи державної, а навпаки вжити всіх заходів для скріплення свого становища і зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України. Ці завдання я би поділив на дві категорії. До першої відношу комплекс певних заходів політично-дипломатичного характеру, що мають своєю метою заінтересувати долею УНР реальні світові чинники. До другої категорії відношу 1) міри, направлені до схоронення нашої армії, що перейшла та терен Польщі, її реорганізацію; 2) реорганізацію самого уряду в цілях пристосування його до потреб майбутньої боротьби і 3) консолідацію всіх сил громадських в суспільне однолите ціле, перейняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед державою» [252, с. 58].

Уряд, на думку Головного Отамана, повинен бути створений головним чином на потреби війни за визволення України. Серед вимог до міністрів передбачалося наявність програми дій не тільки в еміграції, але і в Україні. Після обговорення планів діяльності на засіданні Ради міністрів вони мали затверджуватися особисто Симоном Петлюрою.

Початок ефективної діяльності урядових структур залежав від створення законодавчого правового поля, добору кваліфікованих урядовців, створення оптимальної управлінської структури (в умовах гострої нестачі фінансів), вивчення досвіду як повноважних європейських урядів так і екзильних.

Вимушена еміграція дала привід для посилення критики політики Симона Петлюри з метою його усунення від керівництва Державним центром. Важкі умови життя біженців у таборах, гіркота поразки, зростаюче почуття безнадійності керувало настроями проти діючого керівництва. Поширювалася антиурядова пропаганда, ведена опозицією: гетьманцями, есерами, представниками ЗУНР, колишніми членами Директорії, іншими політичними силами, які дистанціювалися від Директорії ще у 1919-1920

роках. Під час інспекцій військові вимагали від Головного Отамана поліпшення умов табірної життя. Саме важке становище інтернованих військових було одним із чинників відставки уряду Андрія Лівницького в березні 1921 року.

За таких умов С.Петлюра погоджується на створення представницького органу. Як не парадоксально це виглядає, але покликання до життя Ради Республіки стало можливим лише на чужій території. Останні роки функціонування української влади на власній території практично унеможлилювали парламентську діяльність. Створенням, на підставі «Закону про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР», Ради Республіки досягалося кілька політичних цілей.

По-перше, виконувалася обіцянка Директорії УНР щодо створення передпарламенту, як свідчення дотримання демократичних цінностей української влади. По-друге, дійсно створювався орган для напрацювання законодавства, як для еміграційної діяльності (під еміграційним законодавством розуміються, насамперед, певні правила діяльності екзильних державних установ, які здійснювалися у межах правового поля країни перебування) так і для повернення в Україну. По-третє, ця подія стала важливим сигналом для українців на батьківщині про продовження боротьби проти окупації. І насамкінець, Рада Республіки виконувала роль комунікативного майданчика для різноманітних політичних та громадських угруповань та інституцій, своєрідним механізмом для випуску «політичної пари» та переведення критичних настроїв у більш конструктивне русло.

Стосовно дати її створення існує кілька версій. І. Самійленко стверджує, що вона була створена «наприкінці 1920 року» [211, с. 68]. М. Лівницький пише, що це було «у перших місяцях року 1921» [244, с. 14], Г. Швидько називає термін «3 лютого 1921 р» [525, с. 635]. Цієї дати ж дотримується і В.Сергійчук [437, с. 421]. На нашу думку, слід розрізнити дати щодо прийняття рішення про створення Ради – 9 січня 1921 року і початку її роботи – 3 лютого 1921 року.

На відкриття першого засідання Ради Республіки 3 лютого 1921 р. в тарнівському готелі «Брістоль» були запрошені і новообрані члени Ради і керівництво УНР. Після складання урочистої обітниці, головуючий член Ради Республіки Іван Липа надав слово Симону Петлюрі. У своєму виступі, звертаючись до членів Ради Республіки, він наголосив: «Головне завдання наше – зберегти незламність національно-державної волі. Не розпоршитись, а йти вперед з певною вірою і непохитним стремлінням зробити все, щоб здобути народові українському свободу і суверенність. Скупчити всі сили національні, сконцентрувати свою волю до певних акцій і розпочати у спільному єднанні планомірну творчу роботу, в якій би не пропало даремно ні одно зусилля. ...

Виявити непохитну волю до здобуття незалежної держави і міцно об'єднавшись в почутті національної єдності та державної дисципліни. Ми зможемо переконати світ, що східне питання без нас розглядатися бути не може, і що Україна мусить бути визнана, як самостійна держава» [318, с. 25].

Хоч робота цього представницького органу й розгорнулася на чужині, вона стала надзвичайно важливим етапом в історії українського парламентаризму. У вступній промові Петлюра сформулював принципи, якими повинна керуватися Рада Республіки у своїй діяльності, а також визначив першочергові завдання: «турбота про армію», «реорганізація державного апарату», «економічне життя на основі приватної ініціативи», земельна реформа, демократичні принципи як основа співжиття з «іншими націями, що заселяють Україну» та сусідніми народами. Зважаючи на це, говорив Симон Петлюра, уряд повинен наполегливо працювати, не марнувати жодної години, аби повернутися в Україну з готовою програмою дій, для чого Рада Республіки повинна «розмежувати» законодавчі і виконавчі функції державної влади [318, с. 25–26].

За визначеними квотами склад Ради мав становити 67 депутатів, які представляли українські політичні партії та професійні об'єднання: «2 – українська Народна партія (унп), 5 – народні республіканці (нр), 5 –

соціалісти самостійники (сс), 4 – селянські соціалісти (с-с), 5 – соціал-федералісти (радикальні демократи) (с-ф), 7 – соціал-демократи (с-д), 7 – соціал-революціонери (с-р), 1 – трудовики (т), 5 – хлібороби-демократи (х-д), 6 – жидівські партії (ж), 2 – поляки (п), 1 – німці (н), 4 – залізничники (з), 2 – поштовики (п), 4 – місцеві самоврядування (м-с), 4 – українські кооперативи (у.к.), 3 – культурно-освітні організації (к.о.) [321, с. 20]. Рада мала оновлювати свій склад що півроку.

Головою Ради Республіки було обрано Івана Феценка-Чопівського – колишнього заступника міністра народного господарства в уряді Сергія Остапенка, знаного вченого-геолога. Рада створила вісім постійних комісій: мандатну, регламентну, фінансово-економічну, бюджетну, військову, законодавчо-адміністративну, закордонних справ та культурно-освітню. До Ради було обрано 54 депутати, найбільший кворум становив 44 присутніх депутатів на одному засіданні.

З початком роботи еміграційний передпарламент виступив з «Універсалом Ради Республіки до українського народу» який став програмою національно-визвольної боротьби на найближчий час. У документі, зокрема, мовилося: «Ця армія (*українська – В. Я.*) й повстанський народ України не раз виганяли росіян з української землі; та не мала ця армія головного: їй бракувало зброї та одежі... Ваше правительство й військо на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою знаходяться на чужині; але вони не тратять надії на Самостійну Україну.

Рада Республіки є найвищою владою, яка зараз порядкує й буде порядкувати всіма справами України після повороту українського війська на рідну землю, аж поки сам Український народ вільними голосами вибере представників... Парляменту. Рада Республіки, в згоді з попередніми законами й постановами Українського Правительства заявляє, що вся земля на Україні повинна належати трудовому селянству. Рада Республіки хоче установити громадянські права і свободу робітництва...

Рада Республіки, Правительство і військо України хочуть принести всьому народові України, без різниці національної приналежності, демократичний, народоправний порядок і спокій замість різни та взаємного нищення, як це робить большевицька власть. Готуйтеся до повороту Вашої законної єдиної влади на Україні. Збирайте велику силу і виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх посланців дасть розпорядження... Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу...» [318, с. 75–76].

Рада призначила новий уряд на чолі з В'ячеславом Прокоповичем. Особливістю формування цього уряду стало те, що він був створений не у кулуарний спосіб, а шляхом політичних консультацій у Раді Республіки. Звичайно, умови еміграції накладали певний відбиток на персональний склад членів нового кабінету, але значного «кадрового голоду» ще не спостерігалось. Доказом конкурентності у процесі формування уряду може слугувати призначення Михайла Омеляновича-Павленка на посаду військового міністра, якого підтримувала опозиція, і яка взагалі бачила його на чолі уряду.

25 березня 1921 року Симон Петлюра на засіданні уряду заявив про відсутність чіткої програми державного будівництва, наказав зробити все можливе, щоб про діяльність Державного центру УНР знали в Україні. Від нової Ради Міністрів вимагали підготувати відповідні законопроекти, передати їх на затвердження до Ради Республіки. Особлива роль відводилась міністерству закордонних справ та міністерству народного господарства. Вони повинні були підсилити «закордонну політику та матеріалізувати її». Передбачалось надати хаотичним повстанням в Україні державного спрямування, делегуючи в Україну нові сили [321, с. 28].

Практично від початку формування виконавчої влади з березня 1921 року почалась урядова криза. За нових умов дуже важко було зберегти баланс між бажаною репрезентативністю різних громадсько-політичних структур та реальними фінансовими ресурсами Державного центру. Виникла

потреба скоротити кількість міністерських посад, однак жодна політична партія не хотіла змиритись із зменшенням свого представництва у Раді Міністрів.

Ситуація для української еміграції у Польщі погіршувалася. У березні 1921 р. в Ризі Польща і РРФСР підписали мирний договір. Для українців це означало насамперед безстрокове відтермінування (як виявилось, до осені 1921 року) союзницької підтримки у збройній боротьбі. У ратифікованому польським сеймом 15 квітня договорі була вимога (стаття 9): щодо припинення підтримки еміграційних та військових організацій. Українські державні структури стали на території Польщі поза законом. Москва усіма силами тиснула на польський уряд з вимогою ліквідації українських урядових структур. У квітні 1921 р. Головний Отаман в супроводі військового міністра відвідав з візитом усі табори українських вояків, намагаючись підтримати дисципліну та моральний дух війська.

Наприкінці квітня Рада Республіки звернулася до уряду з пропозицією розробки законопроекту про збільшення своєї репрезентативності за рахунок включення до складу цього представницького органу представників партій лівого та правого спрямування. Однак це фактично стало останньою дією повносправної Ради Республіки. Після цього Рада тимчасово припинила свою роботу, поширивши відозву до українського народу, у якому закликала громадян України до об'єднання та самоорганізації [318, с. 132–133].

З цього часу засідання передпарламенту відбувались напівпідпільно. Почалась внутрішня криза – зі складу Ради почали виходити фракції. 19 травня 1921 року – соціал-демократи, єврейська партія, 30 липня – фракції селянської соціалістичної партії та соціалістів-федералістів, 14 серпня – залізничників, поштовиків та народно-республіканська партія [321, с. 35]. Фракція соціалістів-федералістів відкликала своїх представників з Ради міністрів. 18 липня 1921 р. про свою відставку заявив прем'єр-міністр В'ячеслав Прокопович.

4 липня 1921 року Рада Республіки прийняла закон про асигнування Міністерством освіти УНР допомоги у сумі 12 млн. грн. культурно-освітнім організаціям. Законом передбачалось, що визначені кошти виділятимуться з Державної скарбниці щомісячно у період з травня по серпень 1921 року [10, арк. 1]. Прийнятий закон, не підкріплений фінансовими зобов'язаннями набував характеру популістського, вказуючи швидше, на прагнення привернути увагу до діяльності Ради.

Фінансова криза в урядових структурах до середини 1921 року посилилась. Державна скарбниця була порожня, фінансові операції Міністерства фінансів УНР – невдалими, урядовцям декілька місяців не виплачувалась заробітна платня. Декого з урядовців відправили у безтермінову відпустку, багатьох звільнили, не виплативши заборгованості. На 22 березня 1922 року лише з канцелярії Директорії звільнили 17 працівників без повернення заборгованості із заробітної платні, ще троє перебували у безтерміновій відпустці, без зарплати працювало шість осіб [26, 130–131].

3 серпня 1921 р. голова Директорії видав Декрет про завершення роботи Ради Республіки першого скликання. Частина депутатів не погодилася із цим рішенням і продовжувала засідання у формі нарад. Однак, відсутність кворуму призвела до остаточного припинення роботи Ради Республіки 15 серпня 1921 р.

Микола Лівіцький стверджував, що причина розпуску передпарламенту була передусім у фінансовій неспроможності Державного центру УНР утримувати таку установу, як Рада Республіки, відсутності можливостей виплачувати «посольські дієти» (фінансові виплати послам (депутатам) Ради Республіки – *В.Я.*) депутатам. В еміграційних установах ставали непотрібними прийняття законів та постійний контроль за діяльністю уряду. Важка процедура узгодження різних політичних справ поміж численними фракціями Ради Республіки гальмувала поточну роботу. Працювати міг лише невеликий колектив з якого складався уряд [244, с. 16].

Такий погляд видається дещо спрощеним. Поряд із фінансовими проблемами, потужного удару по роботі та існуванню Ради Республіки завдав мирний польсько-більшовицький договір, укладений у березні 1921 року. За його умовами припинялася можливість легальної діяльності українських еміграційних державних інституцій на території Польщі. Українці мали неофіційні запевнення польської сторони, що ці пункти договору не будуть застосовуватися буквально, однак сам факт підписання даного договору негативно впливав на загальну ситуацію в Раді Республіки.

Поряд із згаданими причинами значний вплив на роботу передпарламенту мали і суб'єктивні чинники. Як вже зазначалося, Рада Республіки практично з перших днів була досить критично налаштована щодо уряду та голови Директорії УНР. У такому ставленні сфокусувався негатив незавершеного діалогу між владою та опозицією в УНР упродовж 1919-1920 років. Голова Директорії, який до прийняття закону від 9 січня 1921 року мав практично необмежену владу і потужний вплив позаінституційного характеру, сприймав Раду Республіки як суттєве обмеження своїх повноважень.

Симон Петлюра, розуміючи право Ради на критику виконавчої влади, вимагав насамперед вирішення практичних завдань, які стояли перед передпарламентом: «Кабінет Міністрів не існує, між окремими групами точаться безконечні суперечки, що до складу кабінету майбутнього Уряду, а Міністерські апарати виявляють млявість в роботі вичікуючи кінця кризи, і терплять на своєму моральному стані. ... Засідання Ради Республіки в ту пору, коли кожна хвилина мусить бути використана, обертається в мітинг і навіть Президія Ради Республіки мусить подаватися до демісії» [25, арк. 62]. У той же час, Рада намагалася перебрати на себе усі властиві законодавчому владному органу повноваження.

Це протистояння підсилювалося браком сталих традицій парламентаризму в українському суспільстві та еміграційному співтоваристві і не завжди високим загальним рівнем політичної культури.

Голова передпарламенту Іван Феценко-Чопівський стверджував, що за перші два місяці свого існування Рада Республіки зуміла привернути до себе увагу українського громадянства та надати докази «твердої національно-консолідованої державно-творчої думки». Вона стримувала «напівголодне дезорієнтоване громадянство від непотрібних акцій, зосереджувала на собі увагу армії, що сиділа за дротами, та підтримувала надії патріотів – тих, що пішли на еміграцію і тих, що залишилися там, на Україні». Рада Республіки представляла Українську державу, як існуючу суверенну [321, с. 38].

Інший активний учасник українського національного державотворчого руху Ісак Мазепа погоджувався з тим, що у перші місяці свого існування (лютий-квітень 1921 року) Рада Республіки в значній мірі посприяла оздоровленню українського еміграційного життя у Польщі та інших країнах Європи. Своім існуванням вона допомогла Державному центру УНР врятуватись від передчасного занепаду. Під занепадом екс-прем'єр-міністр, очевидно, мав на увазі згортання активної діяльності ДЦ у Польщі та переїзд значної частини еміграційних діячів до Франції та інших країн [257, с. 446].

З ліквідацією Ради Республіки голова Директорії зосередив у своїх руках усю повноту влади, мав визначальний вплив на формування уряду й безперечно ніс основну відповідальність за політику Державного центру. Вже 5 серпня почав функціонувати новий уряд на чолі з Пилипом Пилипчуком, призначений головою Директорії. Уряд був сформований, на загал, із народних республіканців та соціалістів-федералістів, які входили до попереднього уряду В'ячеслава Прокоповича. Із нових облич можна відзначити військового міністра Віктора Павленка, міністра ісповідань Івана Огієнка та міністра охорони здоров'я Модеста Левицького. Новий уряд мав досить низький рівень легітимації серед еміграційного громадянства, головним чином через спосіб його призначення та вузьку партійну підтримку.

Більше того, наприкінці жовтня – на початку листопада стався відкритий конфлікт між військовим міністром та частиною міністрів

народних-республіканців – Пилипом Пилипчуком, Олександром Ковалевським та іншими [445, с. 40–45]. Обвинувачуючи керівництво уряду у недостатній увазі до проблем інтернованої армії, генерал-хорунжий Віктор Павленко вдався до погроз встановлення військового «кабінету» та перебрання влади до рук військових. До вирішення конфлікту була залучена польська влада та Головний Отаман. Після того військовий міністр був відправлений у відставку у грудні 1921 року, коли Рада міністрів УНР своєю окремою постановою порушила справу про судову відповідальність генерала В. Павленка [16, арк. 59].

Головним завданням уряду УНР у другій половині 1921 року стала підготовка військового рейду на українську територію. Розгортання повстанського руху в Україні навесні того самого року давало підстави сподіватися на успішність військової операції. Похід під командуванням Юрка Тютюника розпочався у листопаді 1921 р. Він був спланований урядом УНР та Головним Отаманом Симоном Петлюрою, який вважав, що настав час використати селянські повстання в Україні і при збройній допомозі української армії, що знаходилась у Польщі в таборах інтернованих, позбутися ворожої окупації [196, с. 3].

Однак другий Зимовий похід закінчився 21 листопада 1921 року розгромом українських військ. Поразка українського війська була спричинена недостатньою підготовкою операції, браком зброї (її сподівалися здобути в Україні), складними погодними умовами та невдалим часом початку рейду: за оцінками фахівців, похід слід було розпочати навесні-влітку 1921 року на піку активності повстанського руху в Україні. Не вдалося також втримати у таємниці точний час початку операції. Як показали подальші події, ворожа розвідка була добре поінформована про підготовку рейду. Поразка українського війська ознаменувала фактичне закінчення тарнівського періоду Державного центру УНР.

Кабінет П. Пилипчука припинив свою діяльність наприкінці 1921 року. С. Петлюра у січні наступного року призначив новий уряд на чолі з А.

Лівицьким. Саме цей уряд з невеликими змінами працював до смерті Головного Отамана у 1926 році [244, с. 16]. Урядові зміни віддзеркалювали нові політико-правові реалії для ДЦ: втрату основного зовнішньополітичного союзника, провал військової операції на території України, обмеженість відновлюваних матеріальних та людських ресурсів. Зневірене поразками українське громадянство, як в Україні, так і в еміграції потребувало адекватного їх пояснення. За цих умов тактика діяльності урядового центру набуває нових ознак.

Симон Петлюра переносить основний акцент на ідеологічну та просвітницьку роботу. У своїх листах та публікаціях він аналізує попередню урядову діяльність та пропонує власний погляд на шляхи продовження боротьби. Під псевдонімами С. Тронтон, С. Т., О. Ряст публікується в газеті «Українська трибуна», та часописах «Трибуна України» і «Табір» [504, с. 167]. Стаття «Сучасна українська еміграція та її завдання» вийшла 1923 року окремою брошурою в Щипйорні. У статті викладено бачення діяльності української громадсько-політичної еміграції. Принагідно можна зауважити, що більшість положень цієї публікації залишалася актуальною упродовж усього часу діяльності еміграційного уряду УНР [281, с. 231–275].

Поразка Другого зимового походу призвела до зміни стратегії щодо відновлення незалежності України. Мілітарний шлях поступився іншим формам боротьби з більшовиками. 20 липня 1923 року Симон Петлюра в листі до Миколи Василька писав: «І. Загально-політичну ситуацію я розглядаю сьогодні як для нас несприятливу. З мого погляду [ні] Польща, ні Росія не хочуть – бо не можуть воювати. Ситуація в Україні така, що раніше ½-2 років там не можна чекати якихось великих масових подій. ІІ. Організаційно-підготовча праця проти большевицької системи, після певного антракту, мною знову розпочата в Україні. Я висилаю певними пачками туди людей – організаторів антибільшовицького руху, – але заборонено їм неорганізовані виступи, наказавши їм обмежуватись: а) терористичною працею; б) організацією підготовчою і в) руйнуванням матеріальної бази

більшевицької влади з розрахунком такої праці на 1-½-2 роки. III. Наш Державний Центр в зв'язку з цим я вважаю потрібно скоротити до мінімуму...[283, с. 563–564]. Досить критично він оцінював і нещодавнього союзника Польщу. «Сьогодні ... політика польського уряду – дурна і недалекозора; люде хочуть бути москвофілами і думають таким чином унормувати стосунки Польщі з Росією. Знаючи, чим дихає на Польщу Росія (як комуністична, так і всяка иньша), не можна інакше оцінити таку позицію, як політичним блудом» [283, с. 564].

Чисельність інтернованої Армії УНР поступово зменшувалася, і на початок 1923 р. в ній нараховувалося 7,3 тис. вояків. Але зберігаючи організаційну структуру, а головне – командні кадри, старшинські й підстаршинські школи, академічні курси при Генеральному штабі, вона залишалася реальною базою для можливого розгортання в майбутньому в регулярне національне військо. Проте влітку 1924 року уряд Польщі прийняв рішення про ліквідацію таборів інтернованих, і всі українці отримали статус політемігрантів, внаслідок чого значна частина військовиків роз'їхалася по Європі.

Зовнішньополітична ситуація складалася не на користь УНР. Винятком є визнання УНР урядом Аргентини у 1921 році, але це сталося швидше через інертність самої процедури визнання та великі відстані між Європою та Південною Америкою. З Генуезької (1922 р.) конференції розпочалася смуга визнання більшовицького уряду, що у свою чергу зменшувало підтримку європейськими урядами української еміграції. В'ячеслав Прокопович згадував, що «всюди говорилося про їх (*більшовиків – В.Я.*) признание, про необхідність одновлення нормальних політичних і економічних зносин. Загальне політичне становище складалося для України несприятливо. Політична праця майже завмерла. Дипломатичні місії, мало не всі, припинили своє існування. А ті, що залишалися, доживали свого віку. Уряд ледве животів, і ніякої роботи провадити не можна було. І умови, в яких він перебував і вичерпання всіх коштів не давали змоги й ворухнутися.

Тарнів доживав останні дні, поволі завмираючи. Наші чільні люди розпоршились, розсіялись повсюди; значна частина з них одійшла від чинної політики й боротьби і перейшла на культурну роботу, віддавшись їй цілковито. Ясно було, що кінець (Тарнівському періодові УНР – *В.Я.*) надходить» [292, с. 210].

Більшовицьке керівництво постійно вимагало від польської сторони депортації Симона Петлюри. Він, згідно протоколу Домбського-Карахана від 7 жовтня 1921 року, разом з генералами Віктором Зелінським, Михайлом Омеляновичем-Павленком, Юрком Тютюником підлягав негайній депортації за межі Польщі. Перша спроба його арешту восени 1923 року була невдалою: попереджений міністром внутрішніх справ Польщі Генриком Юзевським, Головний Отаман переходить на нелегальний стан. Все це прискорило від'їзд емігрантів із Тарнова. Симон Петлюра переїздить спочатку до Ченстохова, потім до Варшави. 31 грудня 1923 року з паспортом на прізвище Степана Могили, начальника пресової служби дипломатичної місії УНР у Будапешті, в супроводі В'ячеслава Прокоповича, залишає Польщу. Після короткого перепочинку у Відні, 2 січня 1924 р., переїздить до Будапешта, а згодом – до Швейцарії. У жовтні 1924 року оселяється в Парижі.

Чому Петлюра обрав саме такий шлях? На той час в Європі збереглися два своєрідні українські острівці – дипломатичні місії УНР в Угорщині та Швейцарії. Будапештську місію, на чолі якої стояв генерал Володимир Сікевич, визнавав уряд Угорщини, й вона мала всі дипломатичні права, як і посольства інших держав. Це давало змогу одержати візи без клопоту, а значить забезпечувало Головному Отаманові дипломатичний статус.

Крім того, такий складний і тривалий шлях з Варшави до Парижа свідчить про неготовність Симона Петлюри до цього сценарію. Звичайно, більш ймовірними видавалися варіанти розташування осідку Державного центру у безпосередній близькості з Україною. Варшава з огляду на цілу низку політичних, географічних, культурних чинників найбільше відповідала

критеріям для вирішення цього завдання. Крім одного – надання безпеки лідерів визвольного руху. Очевидно, що після зміни політичної ситуації у Польщі, Франція, видавалася найбільш придатною країною для перебування Симона Петлюри. Час показав вразливість подібних розрахунків. З іншого боку, наполегливість (і можливості) Кремля у знищенні політиків, які несли реальну загрозу його режимові, у той час було складно передбачити.

У Парижі поступово налагоджується політична діяльність, лейтмотивом якої стає боротьба за відновлення державності. Розпочинаючи видання «Тризуба», С. Петлюра напише в передовій статті нового часопису: «Ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба як символу Української Державности. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її, і тією метою, до якої ми змагатимемося йти, розкриваючи зміст української державної ідеології та вивчаючи шляхи і методи національного будівництва. Дорогою вона є для нас – та державність українська і по спогадах історичних і тими забезпеченнями, що їх вона може одна тільки дати для вільного та всебічного розвитку генія українського» [276, с. 1].

Інші діячі Державного центру теж поступово залишили Тарнів. А. Лівницький перебрався до Варшави, де у статусі керівника еміграційного уряду став активним діячем «Прометеївського руху». Там же перебували військовий міністр генерал В. Сальський, державний контролер і голова Українського Центрального комітету М. Ковальський, останній посол УНР у Польщі Л. Михайлів, професор П. Зайцев та інші [244, с. 19]. Навколо екзильного уряду утворилося досить широке коло українських політиків, екс-чиновників, військовиків, студентів та інших емігрантів. О. Шульгин та А. Яковлів переїхали до Праги, активно займаючись громадсько-політичною та науковою діяльністю. В. Прокопович, як вже зазначалося, виїхав до Парижа. І. Фещенко-Чопівський осів у Кракові, створивши кафедру металографії та загальної металургії у Гірничій академії.

Упродовж 1923-1924 років у Державному центрі відбувалися дискусії щодо структури визвольного центру на чужині і щодо форми, у якій має

діяти визвольний центр: як еміграційний уряд чи як визвольний комітет. Крапку у дискусії поставив Симон Петлюра: «Існування Державного Центру я вважаю надалі потрібним хоч би й для тих завдань, що сформульовані в резолюціях Празької наради послів» [283, с. 564].

Як стверджує Микола Лівіцький така позиція була суголосна із прихильниками ДЦ УНР в окупованій Україні (С. Єфремов та інші). Існування екзильного уряду, доводило б світові, що Україна і український народ не капітулювали перед ворогом і продовжують свою боротьбу. Завданням Центру було боротися не лише за покращення умов життя народу, а за визволення краю з під чужоземної окупації, та відновлення державного суверенітету.

Таким чином був збережений Державний центр, що складався з екзильного голови держави – Голови Директорії УНР, Головного Отамана С. Петлюри, і уряду – Ради міністрів на чолі з А. Лівіцьким [244, с. 19]. Після убивства Симона Петлюри Головним Отаманом та заступником голови Директорії було обрано Андрія Лівіцького, головою Ради міністрів – В'ячеслава Прокоповича (з 1936 року одночасно виконував обов'язки міністра закордонних справ). До складу уряду входили: заступник голови уряду, а з 1926 р. міністр внутрішніх справ професор О. Лотоцький, міністр військових справ В. Сальський (заступники М. Безручко і О. Удовиченко), міністр закордонних справ О. Шульгин, міністр культури Р. Смаль-Стоцький. На різних посадах в уряді перебували М. Славінський, В. Садовський, І. Кабачків. Друкованим органом уряду став новостворений журнал «Тризуб», на шпальтах якого висвітлювалися головні аспекти діяльності уряду та життя української еміграції. Проіснував тижневик з другої половини 1925-го до середини 1940 року [244, с. 20].

Серед важливих завдань, які уряд ставив перед собою, було налагодження мобілізаційної системи для відновлення війська, підтримка сталих зв'язків з повстанським рухом, вивчення реального становища в Україні (насамперед національних, економічних та соціальних його

аспектів), підготовка цивільних фахівців для функціонування Державного центру УНР на чужині та налагодження державного життя у відновленій Українській державі.

Важливим напрямом залишалася робота щодо формування позитивного ставлення у світі до ідеї незалежності України та відновлення української державності, встановлення зв'язків з українським населенням, що перебувало під польською, румунською, чехословацькою окупаціями.

Не усі зазначені напрями праці уряду отримали своє успішне практичне продовження. Значна робота була здійснена військовим міністерством. Підготовка керівних кадрів для армії здійснювалась легально чи не в єдино можливий спосіб. Для вдосконалення їх військової кваліфікації частина старшин середньої ланки української армії йшла на службу, на контрактній основі, в армії інших держав. Більше проблем було із рядовим вояцтвом – колишній особовий склад армії в силу природного старіння з кожним роком ставав більш непридатним до несення військової служби.

Ситуацію в Україні планувалося вивчати в окремих наукових установах. Так у Варшаві (фактично при польському Міністерстві віровизнань та освіти) у 1930 році був створений Український науковий інститут (УНІ-В) (директор – Олександр Лотоцький, а з 1939 року – Андрій Яковлів), який фінансувався з бюджету з міністерства освіти Польщі. За таємною угодою з польським урядом, як свідчив Роман Смаль-Стоцький, УНІ-В мав стати законспірованою президією Ради Міністрів та науковим бюро планування повернення в Україну. Існувала домовленість, що директором Інституту ставав віце-прем'єр екзильного уряду, секретар і співробітники установи призначались урядом УНР [465, с. 205].

Інститут видав низку праць, присвячених економічному, юридичному, історичному та культурному розвитку України. Головна увага в них присвячувалась проблемам українознавства та вивченню тодішньої української дійсності. Праці видавалися українською, польською та французькою мовами. Серед інших, були видані праці присвячені Іванові

Мазепі, Пилипові Орлику, Михайлові Драгоманову, подіям українсько-російської війни 1920 року, богословські праці та роботи, що досліджували економічне, соціальне життя, демографічні процеси в УРСР. Інститут припинив діяльність восени 1939 року, з початком німецької окупації, сліди його архіву губляться у роки Другої світової війни.

Окремої уваги потребують стосунки Державного центру з політичними партіями. У своїй діяльності уряд УНР в еміграції спирався на політичні партії, які входили до його складу ще з часів перебування в Україні. Перш за все це Українська радикал-демократична партія (до 1920 – УПСФ) найвизначнішими діячами якої були В. Прокопович, О. Лотоцький, О. Шульгин, К. Мацієвич, І. Феценко-Чопівський, А. Яковлів та ін.

Частково союзником уряду була Українська соціал-демократична робітничка партія з якої у свій час вийшли С. Петлюра (1919 р.) та А. Ливицький (1920 р.). Частина представників УСДРП на чолі з М. Ковальським і Л. Чикаленком послідовно підтримували уряд. Інша частина її на чолі з І. Мазепою та П. Феденком в міжвоєнний період не входила до складу уряду і підкреслено нейтрально ставилася до діяльності ДЦ. І. Мазепа (голова уряду у 1919-1920 рр.), який не брав участі в укладанні українсько-польського договору 1920 року, досить негативно ставився до Польщі, як союзника УНР.

Як пізніше писав Панас Феденко, саме соціал-демократи виступали за швидкий від'їзд уряду з території Польщі, яка не бажала визволення українського народу з під більшовицького гніту, вона боялася, що незалежна Україна створена над Дніпром, буде рано чи пізно домагатися повернення західних земель. Протестуючи проти залежності уряду УНР на чужині від Польщі, ЦК УСДРП на чолі з Ісаком Мазепою, заявив у своїй резолюції, що українські соціал-демократи у слушний час «підіймуть революційний прапор» Української Народної Республіки в його чистому, незаплямованому вигляді [319, с. 255–256].

Серед прибічників уряду була і частина Української партії соціалістів-революціонерів. Три колишні члени Центрального Комітету УПСР з часів перебування на території України М. Ковалевський, М. Залізник, І. Базяк виступили у 1921 році з підтримкою уряду УНР, закликаючи членів своєї партії відмежуватися від групи Микити Шаповала. Треба зазначити, що ці політики послідовно підтримували ДЦ відразу після його утворення на еміграції та виступали з послідовною критикою прихильників політичної лінії на зближення з більшовиками [535, с. 5].

Варто також відзначити підтримку ДЦ менш впливовими народними республіканцями, соціалістами-самостійниками, трудовиками, селянськими соціалістами та іншими політичними групами.

Окремо слід зупинитися на діяльності уряду Західноукраїнської Народної Республіки з Євгеном Петрушевичем. Еміграційний період цього уряду розпочався з евакуації з Кам'янця-Подільського у листопаді 1919 року та переїзду до Відня. Досвід співпраці між центральним та західноукраїнським урядами закінчився на негативній ноті і це не могло не позначитися на стосунках в еміграції. Ми можемо згадати переїзд Симона Петлюри із Польщі до Франції через Відень і побачимо, що при цьому навіть гіпотетично не розглядався варіант можливого поновлення контактів, переговорів чи співпраці.

Екзильний уряд ЗУНР у Відні мав підтримку більшості західноукраїнської політичної еміграції, інтернованих до Чехії військових частин галицької армії, а також потужну підтримку на західноукраїнських теренах. Не дивлячись на те, що Польща, не чекаючи міжнародних рішень, уже проводила адміністративну уніфікацію Галичини, уряд сприяв бойкоту перепису населення та виборів до Сейму і Сенату в 1922 р. [113, арк. 50]. За допомогою виборів польський уряд прагнув офіційно ствердити суверенітет Польщі над територією ЗУНР і переконати світову громадськість, що сам факт участі в них українського населення є свідченням його лояльності і демонстрацією бажання бути в складі польської держави. Згідно зі

спеціальною постановою сейму кожний кандидат у депутати чи сенатори повинен був заздалегідь визнати польське громадянство.

У серпні 1920 року екзильний уряд ЗУНР був реорганізований, до його складу увійшли досвідчені українські політики: К. Левицький, В. Сінгалевич, С. Витвицький, Я. Селезінка, О. Назарук та ін. Одним із першочергових завдань політики уряду стало унеможливлення появи юридичних рішень Ліги Націй щодо передачі Галичини Польщі. Для цього активно використовувалася дипломатична місія у Парижі на чолі з С. Витвицьким, місії на міжнародних переговорах в Ризі та Женеві.

Після зміни військово-політичної ситуації спостерігаються спроби екзильного уряду ЗУНР у боротьбі за визволення Галичини заручитися підтримкою Москви. Навесні і влітку 1922 року представники УСРР у Відні, Празі та Берліні повідомляли про постійні візити емісарів Є. Петрушевича, які просили фінансової та матеріальної допомоги для боротьби з поляками. На переговорах у Берліні були визначені конкретні потреби уряду ЗУНР у зброї та грошах. Керівник уряду обчислював усю суму, потрібну для визволення Галичини, приблизно в 5 млн. швейцарських франків. Однак переговори затягнулися.

У листі до ЦК КП(б)У від 17 жовтня повпред УСРР у Німеччині Володимир Ауссем нарікав на відсутність з Харкова відповіді з галицького питання і пропонував зв'язати петрушевичівців підтримкою з боку УСРР. Таким чином, ще в 1922 р. Є. Петрушевич, розчарований позицією держав Антанти, намагався заручитися радянською підтримкою. Проте партійні документи радянської доби не дозволяють точно встановити, чи була тоді надана така допомога і в якому розмірі. «Нерішучість» більшовиків щодо допомоги уряду ЗУНР була викликана як його неспроможністю щодо здійснення нової військової кампанії проти Польщі, так спрямованістю на розкол української еміграції, що здебільшого мала антирадянський характер.

Варшава, яку продовжували підтримувати країни Антанти, розгорнула не менш активну дипломатичну діяльність за збереження влади над

Галичиною. У вересні 1922 року польське керівництво здійснило систему заходів, які повинні були вплинути на світову суспільну думку: був проголошений закон про автономію Галичини, відкривався український університет у Львові, уряду Є. Петрушевича пропонувалося розпочати переговорний процес. Результатом цих заходів стало рішення Ради послів Паризької мирної конференції від 15 березня 1923 року про передачу Східної Галичини до складу Польської республіки.

Дане рішення поклало край майже чотирьохрічній діяльності «віденського» уряду Євгена Петрушевича. Відразу після цього, австрійська влада заборонила подальшу діяльність на своїй території уряду ЗУНР. Останній указ Петрушевича стосувався створення спеціальної ліквідаційної комісії на чолі з В. Сінгалевичем, яка мала залагодити всі справи, пов'язані із припиненням існування західноукраїнського уряду. Після переїзду Петрушевича у Берлін, у Відні був створений під проводом К. Левицького «Комітет західноукраїнської еміграції». При ньому був створений «Комітет оборони західноукраїнських земель», що скликав конгрес західно-політичної української еміграції у Відні у 1924 році.

Головною метою цього зібрання була спроба об'єднати еміграцію для спільної боротьби за українську державність. Проте, конкретного результату так і не було досягнуто. Багато політичних провідників ЗУНР повернулися з еміграції до Галичини та Радянської України. Підкреслимо, що ця діяльність еміграційного уряду ЗУНР здійснювалася практично без жодної координації з Державним центром УНР. Після політичного розмежування у 1919 році, політика двох частин, колись номінально єдиного українського уряду, велася швидше в конкурентному ніж у союзницькому дискурсі.

Відтермінування на невизначений час перспективи повернення до України, хвиля міжнародного визнання СРСР приводить до того, що в середовищі наддніпрянської еміграції з новою силою розгортаються настрої зневіри, взаємних обвинувачень і пошуку винуватців невдач визвольної боротьби.

Цю проблему прекрасно розуміли не тільки в Державному центрі, але й в Москві та Харкові. Більшовицьке керівництво усвідомлювало політичне та військове значення невдачі листопадового рейду армії УНР для перспектив українського визвольного руху, проте здавало собі справу у небезпеці існування організованої еміграції, яка користувалася підтримкою інтернованої армії. Як стверджувалося в оперативних донесеннях спецслужб, більшість інтернованих вояків армії УНР «сидить у таборах, терпляче чекає своєї долі, чекає весни, коли очікується новий спалах польсько-російської війни», або чекає випадку, коли можна буде перебратися в Україну і збільшити собою кількість повстанців, які оперують там проти радянської влади. «Одним словом, вся інтернована армія Петлюри являє собою, образно кажучи, склад вибухових речовин – і досить однієї іскри, щоб на півдні Росії знову запалала пожежа нової громадянської війни, яка заважатиме радянській владі приступити до творчої роботи» [30, арк. 4, 5].

З метою ліквідації цього «складу вибухових речовин» чекісти були переконані, що всі антирадянські формування перестануть існувати з того моменту, коли буде проголошена амністія. Однак мало проголосити амністію, зазначалося в спеціальній доповідній, «треба, щоб у неї повірили, треба переконати солдата і офіцерів у тому, що соціалістична вітчизна справді прощає своїх «блудних синів», що вона запрошує перейти їх разом з ним від роботи руйнування до роботи творення, побудови майбутнього» [30, арк. 6].

Згідно з цим документом передбачалося, що проголошення амністії позбавить майбутні антирадянські формування як людського ресурсу загалом, так і офіцерських кадрів зокрема, викличе повний розклад і досі компактного антирадянського елемента, поверне з еміграції значну кількість людей, які можуть бути використані для господарських і військових потреб [30, арк. 6]. Для цього передбачалося розгорнути в таборах інтернованих у Польщі, Німеччині та інших країнах пропаганду й організацію процесу за повернення до УРСР, а також впровадження в емігрантське середовище

контррозвідки, головною метою якої буде руйнування зсередини існуючих і новостворених організацій та формувань.

Вже в січні 1922 року більшовицьке керівництво УСРР одержало директиву розробити комплекс заходів щодо повернення на батьківщину «петлюрівських» емігрантів. 30 січня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало голові Всеукраїнської надзвичайної комісії Володимиру Манцеву випустити заарештованого генерала [Володимира] Галкина й «використати його в агітаційних цілях шляхом публікації в пресі його заяв і листів, після чого відправити в Росію під спостереження ВНК». Того ж дня було ухвалено таємне рішення «Про групу Грушевського», до якої крім колишнього голови Української Центральної Ради, було віднесено Миколу Чечеля і Павла Христюка. Згідно з постановою, Християну Раковському як наркомун закордонних справ УСРР доручалося «вияснити за кордоном питання про можливість приїзду групи Грушевського» [437, с. 478].

Таким чином, більшовицька влада розпочала акцію щодо розколу української еміграції й повернення частини її на батьківщину. Для цього насамперед було використано дипломатичні місії УСРР, в складі яких перебували в основному співробітники спецслужб. Головним їх завданням було нав'язування широких зв'язків з політичними, культурними й науковими діячами з України, які опинилися на чужині, навертаючи їх до повернення в УСРР.

Частина українських емігрантів повернулася до більшовицької України із сподіванням долучитися до культурної та наукової діяльності. Таких «внутрішніх мігрантів» чекала досить сумна доля. Практично усі вони були у той чи інший спосіб знищені більшовицьким режимом у 1930-х роках.

Однак необхідно зазначити, що діяльність прихильників Радянської України не була довготривалою і не стала масовою. Застосування на практиці амністії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 12 квітня 1922 року стосовно петлюрівських вояків, які перебували в таборах Польщі, не дало сподіваних для більшовицької влади результатів щодо його розкладу

і відповідно масової рееміграції. І це, не зважаючи на інтенсивну діяльність у Варшаві спеціально створеного бюро чекістської розвідки [437, с. 478–479]. На відміну від інших емігрантських груп, зазначалося в доповідній дипломатичного відділу Наркомату закордонних справ УСРР, наприклад врангелівців у Болгарії й Туреччині, які в переважній більшості виявили бажання повернутися на батьківщину, «петлюрівці в Польщі, завдяки зусиллям Уряду Петлюри і підтримки з боку польського уряду і насамперед польського Генерального штабу, зберігають все ще свою живу силу, і кількість реемігрантів з його середовища порівняно незначне» [5, арк. 133].

Іншим напрямом привернення симпатій до УСРР тих вояків, які опинилися в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині в статусі інтернованих, стала розпочата в Україні кампанія з українізації армійських підрозділів. Передбачалося зберегти школу червоних старшин із вивченням команд українською мовою. Крім того, в усіх військових навчальних закладах на території УСРР вводилося обов'язкове вивчення української мови.

Згадані заходи, разом із віддаленням перспективи швидкого відновлення УНР, спричинилися до порідіння уенерівської еміграції: частина перейняла більшовицькі погляди, інші – подрібнилися на невеликі групки, які стали в опозицію до уряду УНР в екзилі. Частина останніх, не поділяючи більшовицької ідеології, вважала за можливе співробітництво із Кремлем. На них, очевидно, покладалися значні сподівання щодо «широкої репрезентації» українських емігрантів за кордоном. Ця група, відома, як «зміновіхівці» спочатку мала свій осідок у Відні, а потім, разом із редакцією своєї газети «Наша правда», перемістилася до Праги – одного з осередків наддніпрянської еміграції.

У грудні 1922 року, після утворення СРСР, Москва централізувала свою зовнішню політику, ліквідувавши дипломатичні представництва «рівноправних» республік. Питання розкладу петлюрівської еміграції були покладені на спеціально створені українські відділи в закордонних місіях

Радянського Союзу в Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Литві, Італії, Румунії, Болгарії, Югославії, Туреччині та інших країнах.

Політичне протистояння між прихильниками української незалежності та прибічниками радянського шляху розвитку (останні часто мали зовнішню підтримку) було актуальним та непримиренним упродовж всього часу існування УСРР/УРСР. Українська міжвоєнна політична еміграція у разі свого повернення до України мала б запропонувати українському суспільству власне бачення подальшого розвитку держави. Означений історичний період характерний осмисленням еміграційними політиками причин поразки української державності та виробленням стратегій її відновлення. Ці процеси проходили у жорсткому ідеологічному протистоянні між політичними партіями та групами. Протистояння було успішно перенесене з українського ґрунту на еміграцію та посилювалося взаємними обвинуваченнями у поразці української незалежності на початку 1920-х років.

Боротьба ідеологій між українськими політичними силами часто розглядалася у дискурсі «соціалізм-монархізм-націоналізм». Такий підхід акумулював у понятті «соціалізм» всі політичні партії та групи, які не могли належати ні до монархізму, ні до націоналізму за визначенням. Слід зауважити, що від 1917 року «мода на соціалізм» серед українських політиків зменшувалася з кожним наступним роком. Зрештою, політики – прихильники крайніх лівих ідей, за невеликим винятком залишилися в Україні, всі інші змушені були емігрувати. На еміграції цей процес продовжився – термін «соціалізм» поступово зникає з назв політичних угруповань і з політичного ужитку. Частина політичних партій та груп позиціонуються як партії демократичного спрямування [489].

Успішна боротьба ідей безпосередньо залежала від організаційного оформлення та функціонування тих чи інших політичних партій і груп. Тому, міжвоєнний період був використаний еміграційними політиками для

організаційної розбудови власних структур. У другій половині 1920-х років визначилися основні політичні «гравці» української еміграції.

Аналізуючи діяльність Державного центру УНР в екзилі, слід пам'ятати, що статус еміграційного уряду та еміграційної партії чи групи суттєво різнився. Тому розглядаючи ідеологічну складову їх діяльності, під ДЦ УНР ми розуміємо політичні партії, які підтримували уряд. ДЦ УНР в екзилі був створений, як уже зазначалося, у листопаді 1920 року, в результаті вимушеного відходу з території України через поразку у війні з більшовицькою Росією. У перший період діяльності ДЦ складався з Директорії, уряду, представників центральних і місцевих органів влади і армії та утвореного на еміграції передпарламенту – Ради Республіки [383, с. 19]. Однак після зміцнення більшовицької влади в Україні та усвідомлення неможливості швидкого повернення в Україну, структура ДЦ була докорінно змінена і перебудована відповідно до нової стратегії, яка передбачала тривалий етап боротьби за відновлення незалежності держави. Увесь час ДЦ (попри внутрішні кризи) позиціонував себе, як уряд у вигнанні, здійснюючи низку заходів у політичній, міжнародній, мілітарній, науково-освітній та культурній сферах.

Як уже згадувалося вище, одночасно йшли процеси творення організацій та груп опозиційних до Державного центру УНР. Коли йдеться про українських соціалістів, то їх з великими потугами можна віднести до опозиції. Частина з них постійно працювала у рамках Державного центру, інші знаходилися в лояльній опозиції. Лише празька група на чолі з Микитою Шаповалом, Миколою Галаганом та Никифором Григорієвим та їхнім «Українським громадянським комітетом» (УГК) мала підкреслено негативне ставлення до уряду УНР.

Натхненник УГК, Микита Шаповал, який свого часу в силу різних причин так і не увійшов до Директорії, зокрема, критикував процедуру передачі влади після смерті С. Петлюри до А. Лівицького. Він, звинувачував екзильний уряд у порушенні постанови Директорії УНР від 15 листопада

1919 року, яка передбачала, що влада у разі смерті голови Директорії має перейти до живих членів цього органу [329, с. 42].

Аргументовано пояснює хибність цих звинувачень Андрій Яковлів в роботі «Основи Конституції УНР. Він доводить, що «Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 року нічим не порушує постанови 15 листопада 1919 року, він лише доповнює її встановленням тимчасового порядку заміщення голови Директорії. Це доповнення в законі, на думку А. Яковліва, не для того, щоб «прокласти шлях А. Лівичькому» (як стверджував М. Шаповал), а з нагальної необхідності – збереження Державного центру УНР, після фактичного виходу зі складу Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця [344, с. 60–61].

Група Микити Шаповала ведучи полеміку проти тих чи інших постулатів уряду УНР, шукала нових засад для української національно-визвольної програми, знаходячи їх у «диктатурі трудових мас». Власне, це була давня позиція прихильників «трудового принципу», який так і не став державною ідеологією. Його не сприйняла більшість делегатів Трудового Конгресу. УГК, не визнаючи УСРР, як залежну від московського більшовицького режиму вважав, що українська держава має розбудовуватися на платформі партії есерів, а не на загальнодемократичних принципах, що лягли в основу Української Народної Республіки.

Однак необхідно зазначити, що опозиційно зорієнтовані соціалісти не мали (за винятком М. Шаповала) інтенцій до творення нового державного центру. Натомість інші опозиційні групи такі наміри постійно демонстрували. Йдеться насамперед про гетьманців та ОУН. Ці групи що на середину 1920-х – початку 30-х років були ідеологічно та інституційно оформлені, висуваючи претензії на право стати об'єднуючим осередком для українського емігрантського загалу.

Слід зауважити, що гетьманський рух ідеологічно і організаційно остаточно оформився після повалення Гетьманату і вже за межами української території. Навіть Українська демократично-хліборобська партія

(УДХП) – партія, яка формально була політичною опорою Гетьманату у 1918 році – тривалий час входила до системи УНР.

У 1920 році з ініціативи В'ячеслава Липинського та Сергія Шемета у Відні було створене українське політичне об'єднання монархічного напрямку Український союз хліборобів-державників. У грудні згаданого року було прийнято статут і регламент УСХД. Його члени ставили своїм головним завданням боротьбу за відновлення суверенної Української держави з класократичним устроєм у формі традиційного Гетьманату. На чолі організації стояла Рада присяжних, до складу якої, крім згаданих ініціаторів, входили Д. Дорошенко, М. Кочубей, О. Скоропис-Йолтуховський та інші. Пізніше до УСХД приєднався Павло Скоропадський, який 1921 року увійшов до Ради союзу. На початку діяльності до організації входило кілька десятків членів. Саме ця структура і конкурувала з Державним центром за вплив на політемігрантів. Однак УСХД, як і інші емігрантські партії, досить швидко поринув у внутрішні ідеологічні та організаційні дискусії, які привели до низки криз, розколів, ліквідацій та відновлень.

У республіканських колах ліквідацію УСХД намагалися пов'язати із візитом П. Скоропадського у січні 1929 року до Будапешта, де він нібито «в обмін на фінансову підтримку передав Угорщині Карпатську Україну від імені майбутньої Української держави» [300, с. 31]. Подібні заяви практично унеможливлювали встановлення конструктивного діалогу між політичними організаціями.

Натомість, В. Липинський створив разом з М. Кочубеєм та В. Кучабським нову організацію Братство українських класократів-монархістів-гетьманців, яка піддавала критиці ДЦ за акцент на демократичні засади політики. Не дивлячись на дистанціювання Липинського від гетьманців, йому також діставалося від екзильного уряду за «москвофільські» висловлювання: «Ідеолог їхній Липинський в «Хліборобській Україні» не дурно говорить, що, мовляв, ми – українці – з нашими братами (москалями) порозуміємось» [252, с. 74]. Дана позиція з точки зору одного з очільників

уряду була не лише капітулянтською, а й підривала віру в здійснення ідеалу української еміграції – виборення власної держави.

Міжвоєнний та пізніші періоди характерні конфронтаційним протистоянням між українськими республіканцями та монархістами. Винятком (про йтиметься мова у наступному розділі) може слугувати друга половина 1940-х років, коли позначився певний діалог між Союзом гетьманців-державників (СГД) і ДЦ, який, однак не привів непримиренних суперників до конструктивної співпраці. У полеміці, яка велась у публічному просторі, часто добиралися аргументи, що подавали історичні факти, як правило, у вигідному тій чи іншій стороні світлі. Так, не демонструючи особливих симпатій до політичних конкурентів, Микола Лівіцький писав: «оті всі Лизогуби, Гербелі, Рогози, Кістяковські, Завадські, Ржепецькі, Любинські й інші – пішли на службу до генералів Денікіна і Врангеля, а згодом, на еміграції, вважали себе за приналежних до російського громадянства» [551, с. 8].

Подібна інтерпретація викликала несприйняття у гетьманських колах. Близьке до СГД видавництво «Батьківщина» у передмові до роботи Дмитра Гирського подає своє бачення недавніх історичних подій. Там, зокрема, йдеться: «Державність України за системою УНР впала, а її соціалістичні адепти вигнані з України соціалістами-більшовиками. Ця обставина і змушує банкрутів системи УНР тлумачити на свій лад історичне минуле України, національні і революційні зриви українського народу, приписувати Хліборобській Україні (йдеться про політичну силу – В. Я.) національну і державну «несвідомість» [208, с. 3].

Консервативно-монархічна ідея, попри певну привабливість, не знайшла великої кількості прихильників в Україні. Очевидно, перша половина ХХ століття в Європі потребувала більш модерних ідеологій – демократії, комунізму, націонал-соціалізму, фашизму, тощо. Класократичні ідеї так і залишилися популярними лише серед невеликої кількості

інтелектуалів, не діставши масової підтримки. Гетьманський рух не став також й інтегральною складовою загальноукраїнського еміграційного руху.

І соціалісти на чолі з Микитою Шаповалом, і гетьманці свою непримиренність до режиму Директорії, а згодом і Державного центру в еміграції мотивували нереалізованістю в Україні їхніх державно-політичних ідеологем: чи то «трудового принципу», чи ідей класократії. Обидві ці позиції були досить далекими від принципів демократії, які сповідували політичні групи, що входили до ДЦ УНР.

Для країн та суспільств, які виявилися аутсайдерами версальсько-вашингтонської системи міжвоєнний час характерний проявами реваншистських настроїв. Найпотужнішими світовими трендами був лівий комунізм, дуалістичний націонал-соціалізм і правий фашизм. Попри певні суттєві ідеологічні розбіжності, ці сили могли об'єднуватися в союзи, оскільки основою для них був тоталітаризм. І цей європейський і почасти світовий тренд був досить потужним, для того, щоб його могло ігнорувати українське еміграційне суспільство. Понад те, такий радикалізм видавався досить ефективним під час збройної боротьби. Антикомунізм і прагнення відновлення власної державності для частини суспільства та еміграції стали підґрунтям виникнення нових світоглядних систем та творення організацій відповідного спрямування.

Ще одним опонентом ДЦ став крайній націоналістичний рух, оформлений у 1920 році в Українську Військову Організацію (УВО). Вона 1929 року у Відні була реорганізована в Організацію Українських Націоналістів (ОУН). До Проводу українських націоналістів (ПУН) входили Євген Коновалець, Андрій Мельник, Дмитро Андрієвський, Микола Капустянський, Микола Сціборський та інші.

У двадцятих роках Дмитро Донцов, який є одним із теоретиків українського інтегрального націоналізму, сформулював ідеологічні засади в книзі «Націоналізм» піддаючи при цьому нещадній критиці весь той народоправний світогляд, яким жили попередні покоління українців і який

ліг в основу провідних ідей і гасел Української національної революції. «Коли Україна, – писав Д.Донцов, – хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітнянська, ані соціальна, лише тільки національна ідея» [216, с. 216].

Націоналістичний рух стояв на засадах провідництва, елітарності й монопартійності. Наслідком цього була вимога режиму «твердої руки», уособленням якої мали б стати націоналісти. Націоналізм здобув собі чисельних послідовників насамперед на західноукраїнських землях, переважно серед молоді. На початку існування свою практичну політичну діяльність ОУН зосереджувала на території України й країнах перебування української еміграції спрямовуючи її, головним чином проти Польщі. Значно менші впливи націоналістичні організації мали на Наддніпрянській Україні, яка в той час перебувала під радянським впливом.

Проте у самому націоналістичному середовищі не було єдності. З 1939 року Андрій Мельник, який очолив ОУН після смерті Євгена Коновальця, відходить від засад монопартійності й відкидає претензії на «характер центру» визвольної боротьби, беручи участь у загальнонаціональній політичній діяльності в тісному контакті з Державним центром УНР. Інша частина ОУН на чолі із Степаном Бандерою дотримувалася, як наголошував Микола Ливицький, принципів «монопартійності» з претензіями на характер «центру», протиставляла себе всеукраїнській коаліції українських політичних сил, що діє в рамках Державного центру [551, с.9]. Це твердження, можливо, більш відповідає періодові після Другої світової війни, але політика «традиційної» ОУН у міжвоєнний час дійсно була більш компромісною та налаштованою на загальноукраїнську консолідацію.

Претендуючи на роль очільника й репрезентанта української визвольної боротьби та висуваючи тоталітарні ідеї, ОУН виступала швидше конкурентом щодо Державного центру, який сповідував демократичну

ідеологію. Однак характер відносин між ДЦ та ОУН був, за окремими винятками, не конфронтаційний, як, скажімо, із гетьманцями.

На міжособистісному рівні стосунки були швидше партнерськими, оскільки ґрунтувалися на спільній боротьбі у 1918-1919 років. Діячі військового міністерства Державного центру, генерали М. Безручко і В. Змієнко, свого часу служили в корпусі Січових Стрільців, яким командував Є. Коновалець. А. Лівіцький, як голова української дипломатичної місії у Варшаві у 1919 р. сприяв звільненню Є. Коновальця та А. Мельника з польського полону і подальшому їх виїзду за кордон. Потім, А. Мельник у 1920-1921 рр. був інспектором військових місій УНР у Празі, а Є. Коновалець у 1926-1927 рр. співпрацював з представництвом екзильного уряду в Італії. Коли А. Мельник 1924 р. був заарештований польською владою і за вироком суду мав відбувати п'ятирічне ув'язнення, то А. Лівіцький, особисто звертався до Ю. Пілсудського з проханням про його звільнення. Це прохання подіяло і А. Мельник був звільнений на два роки раніше визначеного судом терміну [244, с. 58–59].

Проте на між інституційному рівні все було значно складніше. Політичні тренди того часу диктували свою логіку розвитку подій. Вектор руху новопосталих та «ображених» європейських країн до тоталітаризму, став домінуючим і в українській екзильній політиці. На рубежі 1930-40-х років демократичні принципи в українських еміграційних колах стали відходити на другорядні позиції, поступаючись новому тренду. Цьому було декілька причин. Державний центр УНР, основний апологет демократії, не зовсім вигідно позиціонувався на фоні «простих» рішень політичних опонентів. Ситуацію ускладнював й тягар відповідальності: ДЦ асоціювався із поразкою у національно-визвольних змаганнях. Надзвичайно дразливою проблемою, особливо для вихідців з територій окупованих Польщею, залишався Варшавський договір. Він втратив юридичну силу, але залишався одним з головних аргументів для критиків Державного центру.

Складні ідеологічні суперечності мали цілком об'єктивне демографічне та територіальне підґрунтя. Невдалі соборницькі практики у 1919-20 роках і подальший поділ України між різними окупаційними режимами призвели до цілком очікуваних результатів для загальноукраїнського еміграційного центру. Опинившись на початку 1920-х років за першим прообразом «залізної заслони» – радянським західним кордоном, – Уряд УНР з кожним роком втрачав підтримку та вплив як в Україні так і на еміграції. Уряд «здав майже всі позиції націоналістам, утримуючи у своїх руках тільки легітимно-державну традицію та культурний провід цілої еміграції» [551, с. 9]. Паралельно в УСРР/УРСР йшов процес тотального фізичного та ідеологічного нищення «уенерівців». Натомість націоналістичний рух у цей же самий час, маючи соціальну базу в Західній Україні та повну свободу дій в еміграції, набирив силу. Цей рух захопив усю молодь і таким чином став політично домінуючим чинником на рубежі 1930-40 років на західних теренах та еміграції.

Подібний стан речей не міг йти на користь загальній справі і саме це викликало стурбованість з боку уряду. В одному з своїх виступів перед емігрантами навесні 1933 року Андрій Лівіцький закликає забути старі кривди заподіяні одні одним протягом національної революції 1917-1921 років: «Не будемо копатися в чужих серцях, не будемо осуджувати патріотів за праві чи ліві ухили. Пам'ятаймо, що німецькі соціалісти билися з французькими в обороні монархичної батьківщини, пам'ятаймо, що рояліст французький гинув в окопах в обороні республіки Французької!» [335, с. 131].

На ще одну важливу проблему звертає увагу активний діяч ДЦ та постійний автор «Тризуба» В.Прохода: «Політичний шлях української еміграції є надто комплікованим і між еміграційними організаціями в різних країнах можуть бути певні розбіжності в залежності від лояльності до тих держав, з гостинности яких еміграція користує. Українська еміграція, що перебуває в Чехословаччині, мусить бути лояльна до Чехословацької

республіки, що знаходиться в Польщі – до польського уряду, в Румунії – до румунського, в Німеччині – до німецького, у Франції – до французького, а тому так улюблені закиди, особливо у полонофільстві, германофільстві і т. ин. – є просто демагогічним засобом до роз'єднання» [298, с. 16–17].

Трендом міжвоєнної доби у міжнародній і внутрішній політиці багатьох європейських та світових країн став реваншизм. Він міг проявлятися у російському більшовизмі, німецькому націонал-соціалізмі, італійському фашизмі чи японському мілітаризмі. Крайні, радикальні ідеї соціалістичного чи націоналістичного ґатунку були популярні і серед емігрантів-українців, які щиро прагнули відновлення власної держави. Поміркована ідеологія Державного центру УНР не пропонувала швидких рецептів на цьому шляху і не змогла стати у цей період консолідуючою та об'єднувчою платформою для більшості політичних партій та груп.

3.2. Діяльність ДЦ УНР на міжнародній арені

Українська зовнішня політика періоду 1917-1921 років була продуктом свого часу, і як і інші державні політики, вона зазнала чимало корекцій і змін, часом кардинальних. Упродовж існування української державності змінювалися політичні режими і лідери, зовнішні пріоритети і союзники, але одне залишалось сталим – обстоювання в світі ідеї незалежності України. Українська дипломатія, що створювалася з нуля, за чотири неповних роки досягла значних успіхів. Були створені міністерство закордонних справ, посольства та консульства, споряджались делегації для виконання окремих місій. Україна була визнана більшістю європейських країн, мала представництва в низці країн американського та азійського континентів. Спеціальні представництва УНР були вислані на Паризьку мирну конференцію та до Ліги Націй.

Розвинути успіхи і розпочати повноцінну та ефективну роботу перешкоджали досить вагомими чинниками системного характеру. Нестабільність політичної влади в Україні (часті зміни урядів і їх програм, претензії на одночасну репрезентацію країни кількома урядами); відсутність сталого контролю над територією (постійні військові дії з зовнішніми і внутрішніми мілітарними силами); агресивне неприйняття основними міжнародними та регіональними центрами впливу появи нової держави (відмова у праві на існування взагалі або в проголошених кордонах); зміна зовнішньополітичних орієнтацій країни (з грудня 1917 року по кінець 1920 року ми спостерігаємо калейдоскопічну зміну союзників: Антанта – Центральні держави – Антанта – Радянська Росія – Біла Росія – Польща – Антанта); труднощі становлення зовнішньополітичної державної служби (відсутність традицій діяльності МЗС, кваліфікованих та досвідчених кадрів, необхідність обґрунтування права на існування нової держави та позиціонування її у світі).

Наведемо такий приклад. На початку 1919 року на чолі міністерства закордонних справ стояв Володимир Чехівський, який, серед іншого,

намагався вислати за кордон з різноманітними дорученнями якомога більше української інтелігенції, щоб таким чином урятувати її від військового лихоліття. Така практика продовжувалася і надалі, за кордоном залишалися найбільш активні та освічені кадри, що негативно позначалося на можливостях кадрової політики.

З таким, на загальне від'ємним, зовнішньополітичним вантажем вийшов уряд УНР на еміграцію. Важкий, але необхідний договір з Польщею дав можливість зберегти людські ресурси, військо та урядові інституції, викликавши шквал критики з боку політичних опонентів. Однак, як зазначав пізніше О. Шульгин, «це було революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було великої громадської мужности, щоб на неї зважитись» [227, с. 175]. Якщо стратегічна мета – повернення на батьківщину – не змінювалася упродовж усього періоду його існування, то тактичні завдання у міжвоєнну добу можна розрізнити за двома різновеликими періодами. Тарнівський – до 1923 року включно, який характеризується перспективами (чи їх ілюзіями) менш-більш швидкого повернення в Україну, збереженням дієздатності закордонних представництв. Другий період – «посттарнівський», з його усвідомленням тривалості боротьби і у якому зовнішня політика стала домінуючою у діяльності ДЦ УНР.

Більший час головним ідеологом української зовнішньої політики на еміграції був Симон Петлюра. Його публіцистичні праці та епістолярна спадщина присвячені цій ділянці роботи залишалися актуальними весь міжвоєнний період. Звернемося до їх основних положень. Головною метою уряду УНР була боротьба за визволення України від радянської окупації. Тому, на думку С. Петлюри, «неполагодження стосунків з організованими сусідніми державами, навіть при сприяючих внутрішньонаціональних відносинах на Україні, могло б ускладнити процес будівництва нашої держави і завдати йому дошкульні удари, які в стані на нанивець обернути творчо-будівничі змагання української нації» [252, с. 19]. Але перед цим національно-визвольну ідею слід пропагувати серед широких кіл

громадянства західних держав. Перш за все європейцям необхідно було доказати українську окремішність, та схилити на свій бік світову дипломатію.

Далі необхідно було шукати союзників, які б виходячи з геополітичних міркувань, були зацікавлені у відновленні української держави. У цьому напрямі Симон Петлюра писав: «І коли ми зуміємо заінтересувати, а ми повинні це зробити, хоч одну велику державу у Європі, незалежно від Польщі, яка заопікується нашою долею і вигодами, звідси впливаючими, в формі певних матеріальних її компенсацій з нашого боку, то той тернистий шлях, яким ми досі йшли в боротьбі за нашу державність вкритий численними дорогими могилами найкращих синів нашої нації, які полягли на ньому, буде значно полегшений» [252, с. 32].

З 1920 року розпочинається українсько-польське зближення. Концентровано ідеологія цього союзу викладена у листі Симона Петлюри до Юзефа Пілсудського 14 липня 1920 року: «Будучи переконаним, що лише спільне братерське співжиття Речі Посполитої і Української Народної Республіки може забезпечити їм трітку і сталу майбутність, яка устоїть перед давнім імперіалізмом Московської держави, хоча б переодягненим в новітню (комуністично-демагогічну) одягу, я хотів би усунути всі перешкоди, всі труднощі, які стоять на дорозі до дальшого скріплення союзу обох республік. Я свідчу п. Коменданте, що така велика ідея, для якої я і Правительство Української Народної Республіки працюємо з повним розумінням історичної її ваги і яка знайшла глибокий та сердешний відгук в серці громадянства, а саме ідея польсько-українського порозуміння, контактної праці за інтереси обох вільних республік» [252, с. 38–39].

Проте на практиці міждержавний військово-політичний союз не проіснував і року, виявившись неефективним у протистоянні з Радянською Росією. Польська держава, керуючись власними національними інтересами, серед яких превалював «інстинкт самозбереження», 18 березня 1921 року підписала Ризький мирний договір з РРФСР та формальною

правонаступницею УНР – УСРР. Згідно з ним польський уряд зобов'язався заборонити перебування на власній території всім антирадянським організаціям.

Польська офіційна політика стала нейтрально-ворожою до УНР, що потягло за собою політичну та фінансову підтримку Державному центрові. На неофіційному рівні польський уряд демонстрував більшу толерантність. Відкритою була інформація про зустріч С. Петлюри з Ю. Пілсудським у квітні 1921 року, яка отримала широкий розголос у пресі. Відповідаючи на ноту української радянської дипломатії про зустріч, міністр закордонних справ Польщі Євстахи Сапєга стверджував, що ця зустріч є консультативною. Варшава прагнула використовувати й надалі підтримку уряду УНР як засіб тиску на Радянську Росію та політичний аргумент у дипломатичній боротьбі за міжнародно-правове визнання входження Східної Галичини до складу Польської республіки. Водночас, здійснюючи демонстративну моральну підтримку УНР, Польща намагалася не розгубити своє міжнародне реноме та підкреслювала незмінність своїх зовнішньополітичних орієнтацій.

З 1921 року українська дипломатія вступає у новий період, коли доводилося репрезентувати фактично неіснуючу державу. А відсутність достатніх коштів призвела до ліквідації більшої частини дипломатичних представництв та скорочення загальної чисельності дипломатів. Уряд утримував дипломатичні місії в небагатьох країнах: Австрії – Г. Сидоренко, Бельгії та Голландії – А. Яковлів, Великобританії – Я. Олесницький, Італії – В. Мазуренко, Німеччині – Р. Смаль-Стоцький, Румунії – К. Мацієвич, США – Ю. Бачинський, Туреччині – В. Мурський, Франції – О. Шульгин, Чехословаччині – М. Славинський, Швейцарії – М. Василько. З огляду на фінансові проблеми, всі ці закордонні установи не були чисельними. Іноді вони складалися з двох-трьох дипломатів, що негативним чином позначилося на їх роботі.

Одне з найгостріших питань, яке стояло перед урядовим центром – забезпечення хоча б мінімального фінансування державних установ. Оскільки на належне фінансування з боку Польщі не доводилося розраховувати, то Симон Петлюра поставив завдання перед урядом, аби той предметно зайнявся поверненням Україні боргів Німеччиною, а також країнами, котрі до 1918 року входили до складу Австро-Угорщини. Справа в тому, що згідно з торговельним договором між Німеччиною і Австро-Угорщиною, з одного боку, і УНР – з другого Україна зобов'язалася поставити до зазначених країн продовольство в обмін на мануфактуру і сільськогосподарські машини. До кінця жовтня 1918 року з України було відправлено значну кількість збіжжя, цукру, олії, м'яса в живій вазі тощо. Частково за ці товари було розраховано бартерними розрахунками промислових товарів. Але остаточні взаємні розрахунки показали, що німецький уряд заборгував 444 747 000 марок. Ця сума була переказана німецьким урядом в Райхсбанк, який 3 лютого 1919 року видав урядові 8 400 000 марок. Але в другій половині лютого того самого року німецький уряд наклав арешт на всю суму, що залишалася до виплати. Таке рішення мотивувалося тим, що, мовляв, ніхто не знає, який уряд тепер в Україні, є кілька претендентів на ці гроші, різні німецькі фірми мають претензії за поставлені товари тощо. Згодом з'явилося рішення німецького уряду не видавати грошей до того часу, поки в Україні не буде встановлено законної влади [5, арк. 76–78].

Намагання німецької сторони перекласти відшкодування завданих збитків німецькій стороні більшовицькими військами на УНР Симон Петлюра вважав абсурдними, абсолютно безпідставними і неприйнятними. По-перше, незрівнянно більших втрат більших втрат зазнало в період німецької окупації українське майно і, по-друге, московська армія увійшла в Україну як окупаційна. На думку українських дипломатів, однією з причин відмови Німеччини повернути борг урядові УНР було те, що свого часу Симон Петлюра очолював українську опозицію проти гетьмана

Скоропадського, якого підтримували німці, й піднявши проти нього повстання, змусив його зректися влади, що перейшла до Директорії. Німеччині було вигідно, скориставшись політичною ситуацією, просто відмовитися платити борги Україні. Гроші з Райхсбанку мали піти на оплату різної амуніції для армії УНР. Відтак замороження українських активів у Німеччині, як справедливо вважає Володимир Сергійчук, було великою послугою російським більшовикам [437, с. 466].

Дещо краще виглядала справа з українськими грошми в Австрії. 1919 року урядові УНР вдалося через свого фінансового агента одержати 122 мільйони шилінгів, а наприкінці 1920 року ще 28 мільйонів. Щоправда, лєвова частка з останньої суми була витрачена на «визволення» грошей.

Робота із повернення такої значної суми велась і екзильним і більшовицьким харківським урядами. Обидва вони були переконані у своїй правоті, хоча з огляду на позицію німецької сторони більш реальні шанси були в харківського уряду.

Попри вирішення прагматичних фінансових питань, ДЦ опікувався і справами гуманітарними. Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності уряду займала церковна діяльність, як один із засобів консолідації українського суспільства. Цей напрям набув актуальності з проголошенням автокефалії Української православної церкви у січні 1919 року. Водночас Директорія взяла на себе місію допомогти українській церкві дістати визнання з боку Вселенського патріархату. З цією метою послом Української Народної Республіки у Стамбулі було призначено одного з провідників автокефального руху, відомого громадського діяча, міністра сповідань Олександра Лотоцького. Одразу ж по приїзді до турецької столиці, де знаходилася резиденція Вселенського патріарха, новопризначений посол взявся за налагодження контактів з місцєблюстителем патріаршого престолу митрополитом Дорофеєм, аби прихилити його до визнання української автокефалії.

Однак досягти бажаного результату впродовж своєї роботи на посаді представника УНР, тобто до березня 1920 року Олександрові Лотоцькому не вдалося. Як писав він у своєму звіті, «ся справа задержується головно тим, що з приходом у Царгород союзників увільнилася і досі не обсажена патріарша кафедра, а тимчасовий її «локус-теннес» (місцєблюститєль – *В. Я.*) не уповноважений, після церковних канонів, на такі відповідальні вчинки, як визнання нової Автокефальної Церкви» [42, арк. 139].

Радник посольства І. Токаржевський-Карашевич, який прийняв справи від О. Лотоцького, продовжив контакти в цьому плані зі Вселенським патріархом. Зокрема, 6 листопада 1920 року він звернувся зі спеціальним посланням від імені уряду Директорії до Синоду Вселенської (Константинопольської) православної церкви, в якому знову, порушує питання про підтримку автокефалії Української православної церкви, що залишається в єднанні з Матір'ю-Церквою.

У відповідь на це звернення заступник патріарха, місцєблюститєль патріаршого престолу митрополит Дорофей 17 листопада 1920 року відповів, що лист українського посла було прочитано на зібранні Святішого Синоду, де ухвалено просити «Всемогучого Бога послати своє благословення на весь український нарід, його уряд і Вашу Екселенцію» [24, арк. 170].

Під час побачення з українським дипломатом секретар Святішого Синоду висловив побажання, аби депутація від УАПЦ, що мала приїхати до Вселенського патріархату з проханням про своє визнання, «мала на руках постанову зібрання духовенства, і коли можливо, за підписом хоч би одного єпископа» [24, арк. 195].

У відгук на це побажання, до Вселенського патріархату було передано через Посольство УНР в Туреччині близько 300 спеціальних звернень від українського громадянства, підписаних міністрами, військовими, професорами, селянами та духовенством.

Контролюючи справу визнання автокефалії, міністр сповідань УНР професор Іван Огієнко 5 лютого 1921 року, коли уряд уже перебував у екзилі,

пише до українського посла в Туреччині спеціального листа, в якому просить приділити велику увагу зв'язкам зі Вселенським патріархатом і регулярно повідомляти про новини в цьому плані [24, арк. 34–35].

Після того, як Всеукраїнський собор 14-23 жовтня 1921 року в Києві проголосив автокефалію Української православної церкви, екзильний уряд УНР продовжував дипломатичним шляхом підтримувати її перед Вселенським патріархатом. Так, навіть за умов надзвичайної матеріальної скрути, коли уряд УНР змушений був скорочувати кількість своїх закордонних представництв, Посольство в Туреччині продовжувало діяти. У 1922 році Іван Огієнко так аргументував перед МЗС необхідність його існування: «Царгород має для нас не тільки значіння старшої столиці одної з світових держав, але й відіграє роль віковичного релігійно-православного центру, на який в силу церковно-історичних традицій орієнтується православна більшість населення Великої України в своїх релігійних переконаннях.

Там – в Царгороді – твориться православна церковна політика; звідти відчувається сильний вплив на наше церковно-адміністративне життя; там при уряді Патріярха Православного можливе утворення для нас сильної морально-релігійної бази в запеклій боротьбі проти московсько-реакційного напрямку української церковної реформи. Необхідно мати «свою руку» та «своє око» при Дворі Патріяршому, щоб по можливості впливати на той чи інший напрямок православної політики під час її зародження й формування» [38, арк. 63].

Здійсненню цієї важливої політики стала на перешкоді фінансова неспроможність еміграційного уряду. Вслід за іншими, припинилася діяльність дипломатичного представництва в Туреччині, що головним чином припинило активний діалог із Вселенським патріархом.

Попри усю важливість релігійної проблематики, пріоритетом тогочасної української дипломатії стає діяльність на міжнародних форумах. Крім роботи в Лізі Націй, певні сподівання щодо зміни ставлення

міжнародної спільноти до української проблеми еміграційний уряд пов'язував із Генуезькою конференцією з питань повоєнної Європи, яка відбулася в квітні-травні 1922 року. У меморандумі до конференції уряд УНР, вітаючи рішення західноєвропейських держав відновити на сході континенту чинність принципів міжнародного права, наполягав на необхідності визначитися щодо правового статусу московського більшовицького уряду в Україні.

Далі у цьому документі наголошувалося, що український народ упродовж трьох років веде збройну боротьбу проти більшовицької окупації, визнаючи за законну владу уряд УНР. Тому ніхто інший, не може законно репрезентувати Україну на міжнародних переговорах, й тим більше передавати кому-небудь права на її територію, укладати від імені українського народу договори й контракти, брати на себе зобов'язання, обтяжуючи цим Україну на користь Росії. Такі кроки, а також права, надані громадянам чужих держав, як і відчуження маєтності на користь третіх осіб, вважатимуться незаконними й не обов'язковими для Української держави.

Ні український народ, ні законний український уряд, зазначалося в меморандумі, ніколи не погодиться на те, щоб нелегітимний московський більшовицький уряд, використовуючи своє становище окупанта, розпоряджався українським національним майном. У документі висловлювалася впевненість, що український народ не припинить боротьби з більшовиками – національними й соціальними ворогами, доки не прожене окупантів. Разом з тим він із зброєю в руках битиметься проти кожного, хто разом з більшовицьким урядом прийде під охороною багнетів більшовицької армії в Україну визискувати її природні багатства [27, арк. 428].

Уряд УНР підготував для української делегації, що вирушала на конференцію в Генуї, спеціальну інструкцію, затверджену Радою Міністрів, де ставилося «основним завданням висунути національно-державне українське питання і розвернути його у всій широті в рамках Великої

України та обороняти її повну самостійність, себто суверенність» [437, с. 467].

На Генуезьку конференцію від ДЦ УНР були делеговані О. Шульгин, Р. Смаль-Стоцький і М. Василько. Комунізовану Україну, себто УСРР, у складі російської делегації, репрезентував Християн Раковський.

Провідні європейські держави, попри негативне ставлення до більшовицької держави, змушені були з нею рахуватися. Усвідомлюючи, що Захід далекий від підтримки тієї ролі, яку могла б відігравати незалежна Українська держава на європейському сході, Симон Петлюра 10 травня 1922 року пише листа прем'єрові, зазначаючи: «Якими б не були дальші відомості про хід переговорів на Генуезькій конференції, вже сьогодні можна говорити більш-менш певно, що бажаних наслідків для учасників її вони не дадуть. Очевидно, будемо мати діло з рішеннями, які тільки загальмують занепад більшовицької влади і тимчасово підтримають її. Європа повинна буде пережити ще одну ілюзію. Термін, на протязі якого кінчитись може дезілюзія, встановити сьогодні було би тяжко. Та проте цей факт не позбавляє ні уряд, ні громадянство наше, що стоїть на ґрунті УНР, певних обов'язків, що їх ми спільними силами використати повинні за цей час в цілях, відповідаючи інтересам нашої державності» [40, арк. 152зв.].

З огляду на завдання, які стояли перед учасниками конференції – пришвидшення розвитку не відновлених повністю після війни національних економік – політична проблематика відсувалася на задній план. Ґрунтуючись на проміжних результатах конференції, політичне керівництво Державного центру ставить перед урядом завдання переорієнтації діяльності українських дипломатичних представництв.

Фактично йшлося про «економізацію» української зовнішньої політики. Іншою мовою йшлося про налагодження найтісніших стосунків із зарубіжними інвесторами чи власниками різних підприємств, розташованими в Україні і фактично націоналізованих більшовиками. З огляду на непоступливість Москви щодо повернення колишнім власникам

націоналізованої іноземної власності, український уряд повинен був провести детальний аналіз щодо підприємств та колишніх власників.

Якщо ж цього вчасно не буде зроблено, то після розвалу більшовицької влади, – а у цьому Симон Петлюра був глибоко переконаний, – справа української державності опиниться під загрозою, бо відновлення зруйнованого більшовиками господарства просто неможливе без реальної підтримки з-за кордону. При цьому особливу увагу він радить звернути на основних інвесторів-підприємців Бельгії і Франції [40, арк. 152–152зв.].

Підсумки Генуезької конференції засвідчили, що Захід ще не готовий був визнати більшовицький уряд. Та з іншого боку це було свідчення того, що Захід «знову відмахнувся від послідовно втілюваної Урядом УНР концепції, за якою українська національна ідея – це точка кристалізації нового господарського ладу й імунізації від комунізму» [437, с. 469].

Зусилля української дипломатії не минули марно: на цьому міжнародному форумі не було досягнуто конкретних домовленостей із більшовицьким урядом. Однак маховик визнання нової влади у колишній російській імперії набрав обертів. «Радянській Росії та Німеччині вдалось підписати у м. Рапалло двосторонній договір, за яким вони разом відмовлялись від майнових та грошових претензій. Договір був підписаний всупереч волі інших європейських держав, які висловили обурення з цього приводу. Рапалльський договір розпочав поступову ревізію умов Версальського договору» [418, с.17].

На тлі загальноєвропейського «тренду» до визнання РРФСР, відповідно послаблювалися двосторонні контакти з УНР. У 1921-1922 роках дипломатія ДЦ УНР робила відчайдушні спроби до порозуміння з провідними європейськими державами. Але, якщо це складно вдавалося зробити з української території у 1919-1920 роках, то новий статус еміграційного уряду зменшував сподівання на успіх у разі.

Намагання заручитися підтримкою Франції, що зазнала фіаско у підтримці А. Денікіна та П. Врангеля, не давали результату. Франція

виявляла доволі таки специфічний інтерес до «українського питання». Саме в цей час вона доклала зусиль для утворення під своїм контролем політичного блоку центрально-східноєвропейських держав у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії та Югославії. На її думку, такий блок міг би виконувати і функцію «санітарного кордону» проти більшовицької Росії і стати надійною опорою проти реваншизму Німеччини. Саме Франція у 1921-1922 роках забезпечила утворення Малої Антанти у складі Румунії, Чехословаччини та Югославії, сприяла розвитку польсько-румунського альянсу.

Водночас уряд УНР намагався скористатися політикою Франції, пропагуючи концепцію Балтійсько-Чорноморського союзу під егідою Парижа. Україна мала б стати складовою ланкою такого союзу. Однак Франція не бачила перспектив у підтримці українського уряду на еміграції. Не зважаючи на активну діяльність української місії, очолюваної О. Шульгиним, вона практичних результатів не принесла. Франція як і вся Європа не мала наміру втручатися у східні справи: «Ні одного солдата, ні одного сантимата, аж доки ви самі не опануєте знову хоч частину своєї території» [335, с. 77].

Не виявила великого зацікавлення «українським питанням» Англія. Головним для неї було збереження статус-кво в Європі, утвореного версальською системою. «Українське питання», на думку Лондона, могло стати чинником дестабілізації, який міг бути використаний Німеччиною в її реваншистських планах. Крім того, Велика Британія була більш рішуче налаштована до встановлення дипломатичних стосунків з Москвою, ніж Париж.

Не стала винятком й Італія. За свідченням української дипломатичної місії, в Римі «всі певні, що більшовики так чи інакше, раніш чи пізніше з України зникнуть. Зостається питання, хто і що прийде їм на зміну. ... Треба поставити питання так, самостійний український уряд гарантує Італії розпорядження тим чого потребує Італія, гарантує, що коли Італія буде

добиватися самостійності України, хтось інший не повітягує з вогню каштани» [27, с. 72]. Очевидно, що для Італії, як для менш впливової держави-переможниці, питання самоствердження в східноєвропейській політиці було досить важливим.

Важко не погодитися із Олександром Шульгиним – виснажена світовою війною «ціла Європа, більше втручатися у східні справи абсолютно не хотіла» [335, с. 77]. Тим більше, що під «втручанням» розумілися насамперед військові дії.

«Особливою» країною в дипломатичному протистоянні радянського харківського уряду з Державним центром УНР стала Польща. З огляду на фактичне місце осідку ДЦ УНР і багату несподіваними союзами та військовими протистояннями недавню історію, вибудовування нових стосунків у трикутнику Польща-РРФСР/УСРР-ДЦ УНР багато в чому набувало символічного характеру. Посол УСРР Олександр Шумський (до слова, колишній боротьбист) зміг приступити до виконання своїх обов'язків лише 2 жовтня 1921 року, хоча призначений він був ще 5 червня. Попри це, ситуація складалася не на користь уряду у вигнанні. Нова місія розгорнула активну діяльність у політичному, економічному, репатріаційному та інших напрямках, а уряд УНР згорнув діяльність до нелегального стану. Все це не могло не позначитися на його позиціях в інших європейських країнах. Неформально на зміну посольству УНР прийшов Український центральний комітет, який опікувався справами емігрантів. До речі, у складі української радянської місії на посаді керівника комісії з репатріації та обміну полоненими перебував колишній вояк Сердюцького полку армії УНР та майбутній кінорежисер Олександр Довженко (також колись боротьбист) [464, с. 111–147].

З огляду на повоєнне зближення РРФСР та Німеччини, насамперед через взаємне унормування питання боргів та укладення нових торговельних угод, припиняється робота місії УНР в Берліні. Посол УНР Роман Смаль-

Стоцький залишив Ваймарську республіку. Майно і будинок посольства УНР були передані німецькою владою у власність УСРР.

За подібним сценарієм розвивалися події і в Австрії. Після акредитації у Відні на початку 1922 року посла УСРР Юрія Коцюбинського завершилася діяльність місії УНР у Відні на чолі з Григорієм Сидоренком. Слід нагадати, що після антигетьманського, а по суті антинімецького, повстання в Україні, та подальшою переорієнтацією зовнішньої політики на Антанту, стосунки УНР з цими двома країнами залишали бажати кращого.

Важливою країною для українських емігрантів продовжувала залишатися Чехословаччина. Тут опинилося майже 20 тисяч емігрантів з України, якими опікувалася українська місія в Празі, на чолі з послом Максимом Славинським. Чи не єдина країна у центрі Європи, яка у міжвоєнний період сповідувала демократичні цінності, забезпечила можливість потужному розвитку українських громадських організацій, наукових і культурно-освітніх установ, спілок, видавництв і т. ін. Українським емігрантам надавалася суттєва фінансова допомога. Столиця та інші міста цієї країни стали політичними та науковими центрами української еміграції в Європі. Разом з тим Прага відмовилася від прямої політичної підтримки екзильного уряду УНР.

Паралельно з М. Славинським представник уряду УСРР М. Левицький працював у Празі з 1920 року фактично без дипломатичного статусу. Однак подальші двосторонні радянсько-чехословацькі угоди щодо обміну торговельними представниками (весна 1921 року) та щодо встановлення дипломатичних відносин (червень 1922 рік) призвели до ліквідації місії УНР.

В інших державах українські місії виконували менш помітну роль. Найдовше (до 1923 року) проіснувала місія УНР у Бухаресті з практично незмінним послом – Костем Мацієвичем. Однак вона не мала якого-небудь вирішального впливу на вирішення «українського питання», оскільки Румунія не належала до основних політичних гравців у тогочасному світі.

Не кращими були справи і в Північній Америці. Попри декларування права націй на самовизначення, США не підтримували устремління до незалежності України. Американських урядовців та конгресменів, незважаючи на зусилля української сторони, не вдалося переконати визнати УНР. Офіційну позицію Державний департамент Сполучених Штатів виклав 10 серпня 1920 року у спеціальній ноті з приводу польсько-українсько-радянської війни. В ній зазначалось про невизнання радянської влади і водночас про неприйняття поділу Росії. США й держави Антанти, незважаючи на категоричне несприйняття комуністичної ідеології, надавали перевагу «єдиній та неподільній Росії», а потім СРСР як важливого чинника у стримуванні Німеччини. Зменшувала шанси на повноцінне співробітництво неспроможність уряду УНР контролювати власну територію.

Позбавлений можливості утримувати дипломатичні місії, ДЦ УНР забезпечував «свою присутність» в тих чи інших країнах через колишніх працівників посольств, які залишилися після припинення офіційної діяльності. Вони «провадили відповідну інформаційну та політичну акцію в місцях їх осідку. В Чехословаччині – проф[есор] Максим Славінський, в Румунії – п[ан В.] Трепке, після виїзду посла проф[есора К.] Мацієвича, у Відні – секретар посольства М. Троцький, в Берліні – радник посольства В. Хотько (помер в 1928 році), в Італії – Є. Онацький, колишній секретар дипломатичної місії» [244, с. 35–36].

Завдяки наполегливій діяльності урядовців на міжнародній арені, парламент Аргентини у лютому 1921 р. визнав державну незалежність України і висловив готовність встановити дипломатичні стосунки з урядом УНР. Однак це був один із небагатьох зовнішньополітичних успіхів. Невдача української місії в Генуї, поразка військової операції армії УНР на чолі Ю. Тютюнником, ліквідація дипломатичних представництв та внутрішні суперечності в таборі УНР призводять до послаблення урядової дипломатичної діяльності. Процес зближення Європи з Радянською Росією набирав обертів.

Як свідчив Олександр Шульгин «діяльність дипломатична уряду дуже скорочується, переводиться не так систематично, як раніше. В той час ми переживали ще внутрішню кризу і внутрішнє державно національне відродження» [335, с. 77]. Зовнішньополітична діяльність уряду починає відновлюватися з 1925-1926 року після переїзду Симона Петлюри до Парижу у 1924 році.

Усвідомлення нових жорстких реалій спонукає еміграційний центр до вироблення нової стратегії діяльності, яка була розрахована на більш тривалий період, ніж це уявлялося у перші місяці та роки вигнання. Симон Петлюра та його соратники здавали собі справу у тому, що нинішній статус екзильного уряду та ситуація в Україні не дозволяє сподіватися на відкрити підтримку західних урядових кіл щодо українських визвольних змагань.

Як не парадоксально це звучало б, але розуміння відтермінованого повернення в Україну, дозволило спробувати вибудувати більш зважені і детальні підходи до зовнішньої політики. У своєму листі від 6 березня 1924 року до міністра закордонних справ УНР князя Я. Токаржевського-Карашевича Петлюра подає свою візію ближчого майбутнього: «Головним фактом закордонної політики, що определяє собою успіх чи не успіх політично-дипломатичної акції за українську державність, є визнання *de jure* Союзу Світових Республік Англією, Італією, Норвегією, Австрією. Слідком за цими державами прийде визнання Союзу і іншими. З яких би мотивів це визнання не робилось, для нас, як відповідальних представників певної концепції нашої державности, повинно бути ясным, що Україна, як складова частина Союзу Світових республік, стала суб'єктом міжнародних відносин і увійшла як певний чинник (офіційний) в міжнародні відносини. Для нас цей факт може бути немилим. Та від цього значіння його не міняється. Свідомости, внутрішньої консолідації і державного розвитку у нашого народу вистарчило тільки на федеративне виявлення своєї державної ідеї і в комуністичній (формально) формі. В значній мірі, коли не виключно, і це виявлення національної енергії є заслугою не комуністичних та сумежних

з ними елементів українського народу, а протилежних їм; ... тих, що боролися за нашу державність під прапором УНР, створили традицію державної боротьби, легенду її, але через цілий ряд причин не мали сили довести її до кінця» [437, с. 504].

За цієї ситуації, вважав голова Директорії, повинно було бути роз'яснене українському народу та міжнародному співтовариству (насамперед урядовцям) значення боротьби УНР за здобуття незалежності. «Що ж до проводу українського національно-визвольного руху, то він, на думку Петлюри, повинен сказати народові в цей нелегкий для нього час гірку правду: «Факти визнання Союзу Східних республік проблему української державности в її УНР концепції відсовує на задній плян і робить її неактуальною для впливових міжнародних чинників» [437, с. 504].

Аналізуючи зовнішньополітичну ситуацію того періоду С. Петлюра переконується, що її зміна на користь підтримки української незалежності залежатиме насамперед від економічної спроможності більшовицького режиму. Доки він розвиватиметься і не проявлятимуться тенденції до господарського занепаду, годі сподіватися на підтримку ідеї української незалежності міжнародною спільнотою. У цьому контексті діяльність уряду УНР за кордоном повинна нести передовсім інформаційний характер, з поясненням суті української державної проблеми та можливих преференцій для впливових чи вирішальних чинників європейської політики у разі її позитивного розв'язання.

Відновлення активності ДЦ УНР, зокрема дипломатичної, не залишилася непоміченою ні в Харкові, ні в Москві. Так, голова уряду УСРР Влас Чубар тільки упродовж березня – квітня 1926 року двічі в своїх промовах (на з'їзді республіканського комсомолу [558, с. 4] та з'їзді ВЦВК) наголошував на небезпеці для більшовицької влади в Україні. Зокрема в Москві він звернув увагу присутніх на те, що «навіть після того, як советська влада зміцнилася на Україні, еміграція (українська) не заспокоїлась. До цього часу в Парижі існує і живе «український народний уряд» на чолі з Петлюрою.

Ми не зовсім певні в тому, що ті, кому це корисно не зужиткують цього уряду для завдань, направлених проти» СРСР [557, с. 4].

Український дослідник Сергій Литвин вважає, що це був своєрідний сигнал репресивній машині щодо вбивства С. Петлюри чи озвучення сценарію ГПУ [401, с. 482]. Це досить категоричне твердження, оскільки для організації подібного замаху на території суверенної іноземної держави двомісячний термін видається не зовсім правдоподібним. Крім того, незрозуміло для чого було двічі публічно віддавати команду на вбивство. Швидше всього, ідеологічна та диверсійна складові антипетлюрівської роботи велися паралельно і незалежно одна від одної.

Оперативно реагуючи на виступ В.Чубаря у Москві 16 квітня 1926 року на сесії ВЦВК СРСР часопис «Тризуб» наголошував: «Головна причина такої чуйної уважливості до уряду УНР та української еміграції полягає в свідомості ваги тих національних ідей, що їх репрезентують і втілюють ці чинники. Всі Чубарі і чубарята добре знають, якими засобами вони досягають того «заспокоєння», яке сьогодні є на Україні ... Сьогоднішнім панам України залежить на тому, щоб переконати міжнародну опінію в легальності своєї влади, ніби признаної з доброї волі і бажання всього населення і на цій брехні зміцнити своє становище в очах населення, здезорганізувати його...» [557, с. 5].

Убивство Симона Петлюри та захист його імені та честі впродовж судового процесу та після нього стало одним із пріоритетних напрямів у дипломатичній діяльності уряду. Більше того, можна говорити про цей процес, як додатковий поштовх для її активізації. Головною метою поточного моменту було об'єднання розрізнених сил української еміграції.

З цією метою О. Шульгин та Р. Смаль-Стоцький відвідали українські еміграційні осередки у Бельгії, Італії, Угорщині, Швейцарії та інших європейських країнах. У 1926 і 1933 роках здійснює поїздки Європою А. Ливицький. У 1930 році прем'єр-міністр В. Прокопович відвідав еміграційні осередки у Румунії, Болгарії і Туреччині, де 14 травня у Стамбулі

був прийнятий Вселенським патріархом. У 1931 році об'їздив Балкани генерал В. Сальський, відвідавши не лише столиці тамтешніх країн, але й найвіддаленіші закутки, де знаходилися представники української еміграції. У 1932 році відбувається поїздка Європою Олександра Шульгина: Париж – Белград – Софія – Бухарест – Чернівці – Львів – Прага – Париж. Цього ж року балтійські країни відвідав Р. Смаль-Стоцький [63, арк. 15].

У ході цих поїздок керівники Державного центру моли змогу не тільки зустрітися зі своїми земляками емігрантами, а й залучити їх до справи уряду. Поряд з цим зав'язувалися чи поновлювалися стосунки з керівництвом тамтешніх країн. Як писав Олександр Лотоцький, цим вони втілювали у життя ідеї Петлюри: «Правительство повинно повести належну працю в напрямку інформації уряді ... і встановлення належного контакту з ними. Межі дипломатичної праці повинні бути поширені на рішеннячі круги Європи, діловий зв'язок з котрими має бути знайдений за всяку ціну» [252, с. 32].

У 1929 році міністерство зовнішніх справ уряду УНР активізує спроби встановлення діалогу з офіційними колами Сполучених Штатів Америки. Як свідчить керівник Секретаріату неофіційної місії уряду УНР при Лізі Націй Микола Лівіцький, була спроба (очевидно, не зовсім вдала – *В.Я.*) письмових контактів Президента А. Лівіцького з Президентом Ф. Рузвельтом [244, 40]. Саме у цей час в Сенаті та Конгресі йшли жваві дискусії щодо необхідності встановлення дипломатичних стосунків між США та Радянським Союзом. Екзильний уряд не залишався осторонь цього процесу, здійснюючи певні заходи серед відповідних політичних сил у США. Друкований орган уряду тижневик «Тризуб» 15 грудня 1929 року у статті «Україна і Сполучені Штати Північної Америки» писав з цієї нагоди, що «ще з весни цього року міністерство закордонних справ Української Народної Республіки увійшло в близькі стосунки з деякими впливовими діячами Сполучених штатів Північної Америки. Діячі ті тоді перебували у Європі. З цих розмов виявилися великий інтерес і симпатії деяких північно-американських кіл до України. В наслідок мемуара, переданого цим діячам, піднято було ними

відповідну акцію, результатом якої з'явилося внесення сенатором Копеландом про визнання України. Основна його точка полягає в тому, що президентіві Сполучених Штатів ухвалюється кредит на те, що в разі, як він визнає це потрібним, він міг акредитувати свого посла до уряду Української Народньої Республіки. Загалом текст і висновки законопроекту аналогічні до законопроекту в справі визнання Грузії і других кавказьких республік. Біл щодо України було двічі перечитано в сенаті і передано до комісії закордонних справ» [568, с. 6-7].

Таким чином сенатор Роял Копеланд став виразником певної групи американських політиків, які виступали проти визнання СРСР. Звичайно, подібні законопроекти були частиною внутрішньоамериканської політичної гри, проте вони чи не вперше засвідчували інтерес США до українського питання та показували результати зовнішньополітичних зусиль екзильного уряду УНР. Як стверджує М.Лівицький «з цього приводу проф[есор Р.] Смаль-Стоцький вів розмови в американській амбасаді у Варшаві» [244, 40]. Було очевидно, що згаданий законопроект не мав шансів на схвалення Сенатом, але він став тим інформаційним приводом, який привернув увагу до Державного центру УНР як закордоном так і на території України.

Авторитетна швейцарська газета «Журналь де Женев», писала: «Група сенаторів Сполучених Штатів Північної Америки, на чолі з сенатором Копеландом, представила сенатові внесок, в якому вимагає, щоби було визнано Україну, приєднану силою до советів. У внескові коротко переказано історію цієї країни, що не зважаючи на свою нещадну долю, вмiла заховати свою мову і культуру... Навала советів на Україну та примусовий вихід легального українського уряду за кордон сталися після вже того урочистого визнання України Москвою». М.Лівицький зазначає, що дана подія отримала розголос і в іншій закордонній пресі [547, с. 2, 4].

Львівська газета «Діло» писала про дискусію у польському сеймі за участю прем'єр-міністра Казимира Бартеля щодо згаданої події. Посол сейму Остап Луцький (УНДО), зокрема зазначив: «Тим часом гноблений, але

стихійний український рух, передовсім з 1917 р., зробив з української справи проблему, що набирає чимраз більшої ваги для офіційної та неофіційної європейської політики. Перед кількома тижнями поважна група американських сенаторів у Злучених Державах Північної Америки зголосила в американському сенаті внесення передане до комісії для закордонних справ в яким члени тієї групи висказуються за визнання національної української держави Української Народньої Республіки» [538, с.1].

Те ж видання майже місяцем раніше звертало на важливість поданого законопроекту: «Самозрозуміло, що внесення Копеланда може мати тепер тільки чисто теоретичне, а при тим не мале моральне значення. Воно може причинитися без сумніву до заaktuалізування української проблеми не тільки на американській, але на світовій політичній арені, якщо його відповідно використали б українські чинники. Величезного практичного значення набрало б воно в моменті поважних пертурбацій у Східній і Середущій Європі» [530, с. 1]. Принагідно відзначимо позитивні зміни у ставленні західноукраїнських політиків та мас-медіа до діяльності еміграційного уряду УНР, який після самоліквідації екзильного уряду ЗУНР, залишився єдиним репрезентантом ідеї незалежності України на зовнішньополітичній арені .

Право на суверенітет України українські дипломати-емігранти обстоювали в Лізі Націй, робота у якій крім представництва УНР на міжнародному форумі, згодом замінила працю в зліквідованих дипломатичних представництвах. Стосунки уряду з цією організацією закладалися ще з 1920 року. Для того щоб справа УНР потрапила на розгляд в одну із комісій Ліги Націй, українська дипломатія розпочала активну підготовку. Офіційно ініціювався цей тривалий проце 14 квітня 1920 року, коли було надіслано листа у Лондон на імя Генерального секретаря Союзу Народів Д.-Е. Друмонда [468, с. 102–103].

Як стверджує О. Шульгин, «в Англії тодішній наш посол Арнольд Марголін разом з покійним Радником Місії д[октор]ом Ярославом Олесніцьким подали у згоді з нашим Міністерством Закордонних Справ

жадання в імені У.Н.Р. стати членом Ліги Націй. Тоді уряд наш був ще на своїй землі, регулярна армія наша захищала ще край від навали» [335, с. 79]. Офіційна реакція на лист з'явилася лише через 4 місяці. 25 серпня Генеральний секретар звернувся до голови Ради Міністрів УНР з проханням надіслати основні відомості про Україну: сучасне становище, акти проголошення незалежності, документи інших держав щодо її визнання, тощо. Потрібні документи були негайно вислані [468, с. 103].

На осінь 1920 року, коли в Женеві мала зібратися Перша Асамблея Ліги Націй, Генеральний секретар Ліги, Ерік Дрюмонд видав цінну збірку документів під № 88 і додав свій мемуар в цій справі, а також цілу низку документів (визнання України різними державами та універсали Української Центральної Ради) [335, с. 79]. Таким чином був підготовлений для Ліги Націй чи не перший документ ознайомчого характеру про Україну та її недавню історію.

Наприкінці 1920 року Україна, як ніколи, потребувала міжнародної підтримки і визнання. Тому для вирішення цього завдання на міжнародний форум урядом була вислана спеціальна делегація. Очолив її экс-посол УНР в Болгарії О. Шульгин, який вже на той час мав значний досвід роботи на Паризькій мирній конференції. До складу цієї невеликої місії увійшли також О. Коваленко у якості секретаря, А. Марголін – юридичний радник, М. Ге – технічний працівник, француз за походженням, який за час роботи з українцями став активним прихильником незалежності України. Представники УНР докладали максимуму зусиль для досягнення позитивного результату щодо розгляду українського подання.

Справи про прийняття нових держав у члени Союзу народів розглядалися окремими комісіями. Українське питання розглядалося у підкомісії «С» 5-ї комісії під головуванням представника Норвегії Фрїтьофа Нансена. Представницький склад підкомісії був надто невігідний для України. За винятком представника Румунії, представники інших країн (Іспанія, Китай, Греція, Австралія) дуже мало розумілися на проблемах

України. Підкомісія винесла після обговорення справи України негативне рішення (25 листопада 1920 року). Не змінили його і два наступні засідання 5-ї комісії 1-го та 6-го грудня під головуванням представника Чилі [468, с. 103].

Також не вплинули на перебіг ситуації і постійні консультації з керівниками делегацій Англії, Франції, Італії, Чехії, Польщі, Румунії, Швеції, які запевняли українців у своїй підтримці. Олександр Шульгин, як представник уряду УНР, нотою від 11 грудня протестував щодо такого рішення комісії, кваліфікуючи його як таке, що йде на користь більшовикам [39, арк. 126].

Фактично без обговорення відмовила у прийнятті України і Асамблея Союзу, яка 23 голосами «проти» винесла 17 грудня остаточне рішення. Представники тих країн, що обіцяли підтримку, або не з'явилися на це засідання, або утрималися від голосування [468, с. 103]. Шансів щодо ухвалення необхідного українській стороні рішення майже не було, оскільки в Лізі Націй вели першу скрипку держави, які вже висловили своє ставлення до даного питання у двосторонніх консультаціях з представниками УНР. Крім того, світ жив переконаннями, що більшовицька влада явище тимчасове, і питання відновлення «єдиної та неподільної» небільшовицької є актуальним. Тому обговорення подань про членство, а по суті визнання Азербайджану, Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви та України закінчилися негативним вердиктом.

Слід сказати, що наступного 1921 року балтійські країни були прийняті до цієї міжнародної організації. Україна, як і інші окуповані країни поновити своє подання про членство в Лізі не мали можливостей.

Навіть після негативного рішення щодо визнання суверенності України, головним напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду УНР залишалася Швейцарія, де в Женеві засідала Ліга Націй. Тут були постійно діючі представництва різних країн-членів Ліги та бездержавних народів. У Женеві можна було встановлювати і підтримувати стосунки з

представництвами впливових держав Європи та світу. З великих держав не були репрезентовані в Лізі Націй США та СРСР.

Трибуна Ліги Націй стала важливим інструментом для пропагування ідеї незалежності України (в тогочасних урядових документах вживалася ідеологема «українська ідея») та критики більшовицької влади. Однак якщо противників радянської влади в Женеві не бракувало, то адепти української незалежності були не чисельні. Переважна більшість дипломатів не знала чи не розуміла української проблематики, або ж перебувала у полоні російського дискурсу. Зрештою, українці на міжнародному форумі у зв'язку з внутрішньою кризою, не проявляли активності з 1922 по 1926 роки. Актуалізувалося «українське питання» під час розгляду в Лізі Націй проблем так чи інакше пов'язаних з Україною: видача «нансенівських» паспортів, голод 1932-1933 років, дискусія щодо вступу СРСР до цієї міжнародної організації та ін.

Комунікації з представниками інших держав відбувалися також через Українське товариство Приятелів Ліги Націй, засноване 1920 року. Воно, разом з аналогічним грузинським, було дійсним членом Міжнародної унії приятелів Ліги Націй. У його діяльності брали участь як звичайні громадяни, репрезентанти своїх країн, так і офіційні представники держав при Лізі Націй. Постійними представниками Українського Товариства в Унії були О. Шульгин та Р. Смаль-Стоцький, з 1933 року – М. Лівницький, який писав: «На форумі Унії була, між іншим, порушена справа «пацифікації» у Галичині, при чому польські представники, зокрема член польського парламенту Стронські, мусіли признати «нерегулярності» в поступуванні польської влади» [244, с. 39]. Зрозуміло, що такі здобутки українців в цьому неофіційному органі мали насамперед моральне та інформаційне значення і на реальну політику справляли лише опосередкований вплив.

У Женеві функціонували й інші міжнародні організації, з якими плідно співпрацювали представники уряду. Серед них – Міжнародний офіс Ф.Нансена з питань біженців, представництво Міжнародної організації

комбатантів, до якого входило українське представництво на чолі з генералом В. Сальським, Міжнародний Червоний Хрест та інші. Проблематика стосунків була досить широкою: від захисту українських емігрантів до протестів щодо Голодомору в Україні. Для організації роботи на цій ділянці екзильним урядом був створений в Женеві окремий Секретаріат (1933-1939 рр.) всю роботу в якому виконував один працівник [244, с. 39–40].

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності екзильного уряду стала участь у «Прометеївському русі». Він виник у січні 1926 року за ініціативою екзильного уряду УНР, внаслідок об'єднання емігрантських урядів та організацій «підрадянських» народів, які боролися за відновлення незалежності своїх держав.

Ідеологом прометеїзму вважають Юзефа Павліковського, ідеї якого пізніше підтримав Ю. Пілсудський та його соратники. Як стверджує історик В. Комар, творці концепції прометеїзму намагалися всіляко підтримувати сепаратистські рухи в республіках СРСР, щоб згодом сприяти їх залученню у федерацію з Польщею. Складовими концепції прометеїзму стали антирадянська, антиросійська й антикомуністична спрямованість; східний напрямок політичної, економічної й культурної експансії; федераційний устрій майбутньої держави, опертий на принципах лібералізму та європейської демократії; і, найголовніше, великодержавна суть, без якої прихильники прометеїзму не уявляли майбутнього існування Польщі. Знаряддям в реалізації концепції прометеїзму виступав міжнародний прометеївський рух, в якому під егідою Польщі об'єдналися представники неросійської еміграції народів СРСР. Провідне місце в концепції прометеїзму Польщі відводилося Україні [391, с. 124–127].

Власне назва руху походила від імені міфічного титана Прометея, символічний образ якого виявляв віру у безсмертя та непереможність народу, що бореться за свою свободу і незалежність. Рух об'єднував емігрантів-представників народів Азербайджану, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані,

Північного Кавказу, Туркестану, України. До цього політичного клубу не входили представники Білорусі та Вірменії. Вірменські емігранти проводили тоді політику, спрямовану лише проти Туреччини, а не проти СРСР, а білоруська еміграція тоді була ще й проти міцного й зорганізованого центру і майже не виступала на міжнародних форумах [244, с. 41].

З самого початку головним завданням «Прометеївського руху» стало створення єдиного міжнародного «фронту» політичної еміграції з країн колишньої Росії у боротьбі за незалежність. Осередки руху знаходилися у Варшаві, Парижі, Гельсінкі, Стамбулі, Тегерані, Харбіні. Їхня діяльність проявлялася у формі організації клубів «Прометей», конференцій, зверненні до Ліги Націй, урядів західних держав та провідних політичних діячів, випуск періодичних видань, інформування світової громадськості про становище прометеївських народів в СРСР. Видав у Парижі журнали «Prometee» (франц. мовою, 1926-38) і «La Revue de Promethee» (1938-40), книги та брошури. Українські політичні діячі – учасники руху – В. Прокопович, О. Шульгин, Р. Шульгин, І. Токаржевський-Карашевич, М. Шулицький, М. Ковальський, Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський, Л. Чикаленко, В. Змієнко та ін. працювали у паризькому та варшавському осередках. Як правило, усі ці політичні діячі належали до Державного центру УНР, що використовувалося внутрішньополітичними опонентами уряду для критики останнього щодо його надмірної залежності від політики Варшави.

Це не заважало провадити діяльність «Ліги поневолених Москвою народів» (повна назва «Прометеївського руху») головним чином в царині інформування закордонних державних і громадських чинників щодо становища репрезентованих еміграційними центрами народів. Так після кількох нарад Ліги, які відбулися влітку 1932 року у Празі за головування Р.Смаль-Стоцького та участі генерального секретаря Ліги І.Базяка було направлено низку телеграм міністрам (де Валера, Ірландія; М.Політісові, Греція; Т. Рушди Беєві, Туреччина) та делегатам (Юзові, Австралія; барону Коскінену, Фінляндія; А.Шмідту, Естонія; К.Зарину, Латвія; лорду Р.Сесилю,

Англія; графові Куденгове-Калергі, Австрія) Ліги Націй. В останній, зокрема, піддавалася гострій критиці концепція пан-Європи щодо репрезентації Росією усіх народів, які змагаються за незалежність: «Ліга поневолених Москвою народів ... голосно протестує проти фальшивої і несправедливої концепції нової Росії в панєвропейській ідеології, що свідомо переочує десятилітню боротьбу наших народів за волю і самостійність, що порушує наші права на самовизначення та хоче легалізувати злочинну окупацію наших земель Москвою» [335, с. 237]. Консолідована діяльність міжнародної організації суттєво підсилювала позиції українського еміграційного уряду щодо принципового питання – права репрезентації України.

Як уже зазначалося, після кількарічної перерви, у другій половині 1920-х років через спеціального представника, розпочинаються більш активні стосунки уряду з Лігою Націй. Першим питанням «порядку денного» такої співпраці стало урегулювання статусу біженців. Зміна державних кордонів у світі після утворення Версальсько-Вашингтонської системи, покликана масове переміщення людей з Азії, Російської імперії та Балкан. Десятки тисяч українців не могли повернутися на свою батьківщину, оскільки вважали її окупованою. Уряд переймався проблемою паспортизації біженців, адже це було запорукою їхнього працевлаштування за кордоном та умовою до нормальних умов життя. Виразником інтересів української громади за кордоном та уповноваженим у стосунках з Лігою Націй з цього питання був Олександр Шульгин.

22 травня 1928 р. відбулося перше засідання Комітету у справах біженців Ліги Націй. На цьому засіданні О. Шульгину зразу ж довелося доволі гостро дискутувати проти намірів членів комітету ототожнити українську еміграцію з російською. Він вимагав виокремлення українців в окрему національну еміграційну групу. Позиція українського представника викликала протест з боку російських представників Я. Рубінштейна, К. Гулькевича, М. Федорова та ін., які виступали з позиції «єдиної та неподільної Росії». Бюрократи з секретаріату Ліги Націй не утруднювали

себе проблемами ідентифікації біженців-вихідців з колишньої Росії – запис у паспорті пропонувався «russes» (росіянин). Головуючий на засіданні, директор Міжнародного бюро праці А. Тома виступив проти українських вимог, мотивуючи це, головним чином, труднощами технічного характеру. Пізніше у розмові з О. Шульгиним, він заявив: «Ви робите своє діло національне і не звертайте уваги на ті труднощі, які ми з бюрократичних міркувань вам часом робили. Вас ми розуміємо» [335, с. 82].

Принципова позиція української сторони поклала початок дворічній дискусії. 31 серпня 1928 року О. Шульгин подав на ім'я голови Ліги Націй Прокопе два звернення у яких вимагалось, щоб у «нансенівських» паспортах зазначалася б українська національність. Обґрунтовуючи необхідність цієї зміни О. Шульгин звертав увагу на гуманітарну складову проблеми: «Українські емігранти гарячі патріоти, що роками примушені були боротися та проливати кров за визволення свого краю від російського панування. Очевидно, що для українських патріотів не може бути більш образливого, як бути примушеними носити ім'я тих, кого вони вважають своїми насильниками. Ми не сумніваємося, що ... висока Рада Ліги Націй не захоче принизити цих емігрантів, позбавляючи їх єдиного добра, яке їм зосталося: їхньої національної честі» [355, с. 146].

Подальша аргументація зводилася до наступного: «а) ми вийшли не з Росії, а з Української Народної Республіки; б) наші національні паспорти були всіма визнані; в) нарешті по за державною приналежністю стоїть справа національна: ми були російськими підданими, але завжди залишалися українцями; г) нарешті, і сам наш ворог – Совітська Москва – нашу національність офіційно визнає і зазначає це в совітських паспортах» [335, с. 82–83]. Упродовж цих років питання розглядалось на Раді, Сесії, міждержавній комісії із справ біженців, кулуарах та секретаріаті Ліги Націй. Були як виразні противники (норвежці, росіяни) так і прихильники (поляки, венесуельці, румуни, чехословаки) української позиції.

У країнах перебування українських емігрантів розпочався рух на підтримку позиції екзильного уряду. У травні 1929 року понад сто українських організацій звертаються з листом на ім'я Фрїтьофа Нансена, в якому зазначають, що: «право на самовизначення кожного народу одну з основ Ліги Націй, є тим більш натуральним, щоб кожен народ мав право вимагати належне йому національне ім'я, що він його має тверде бажання лишити за собою» [335, с. 151]. Слід особливо відзначити активність українців Чехословаччини, які були досить організованими, мали високий освітній ценз та певну підтримку тамтешнього уряду.

Для розуміння глибини даної проблеми для українських політичних емігрантів, звернемо увагу на наступну обставину. Велика частина цих людей була категорично проти прийняття іноземного громадянства, оскільки мала тверде переконання щодо здобуття Україною незалежності та своє повернення на Батьківщину. Характерним є приклад экс-прем'єра Ісака Мазепи [257, с. 8].

Остаточна проблема була вирішена у вересні 1930 року на засіданні комісії у справах біженців під головуванням французького делегата де Новаля. Румунський делегат Антоніадес, за підтримки представників Польщі та Чехословаччини виніс на обговорення компромісне рішення, цілком у дусі Ліги Націй: питання внесення національності у «нансенівських» паспортах, мало визначатися національним законодавством країни перебування емігрантів [335, с. 84].

На цьому прикладі ми бачимо, як складно було досягати своїх цілей екзильному урядові УНР, навіть якщо вони мали виключно гуманітарний характер. У цей час він уже не був суб'єктом міжнародного права і на інституційному рівні міг працювати лише через союзників, якими були поодинокі дружні уряди та закордонні дипломати чи політики. Ліга Націй, попри те що СРСР не входив до числа країн її учасниць, ухвалювала рішення з оглядом на інтереси цієї країни, оскільки Радянський Союз «був присутній» у міжнародній політиці через двосторонні дипломатичні стосунки. Тому

можна стверджувати, що при ухваленні даного рішення Ліга Націй ухилилася від прийняття рішення по суті та переклала відповідальність на національні уряди.

З іншого боку, навіть таке половинчате рішення Ліги Націй підтвердило правильність обраної урядом політики, яка дозволила а) частково вирішити проблему ідентифікації українських емігрантів, як складову більшої проблеми – ідентифікації «українського питання»; б) провести потужну інформаційну кампанію щодо «українського питання» на міжнародному форумі. Ця дворічна праця засвідчила також нові підходи екзильної дипломатії та її зрелий рівень.

Паневропейський проєкт, який активно дискутувався тогочасними європейськими політиками не давав шляхів розв'язання східноєвропейських проблем, у тому числі й української. Урядова позиція щодо проєкту Аристида Бріана була подана в листі Представника УНР від 10 вересня 1930 року. О. Шульгин категорично не погоджується з пропозицією А. Бріана щодо поділу Європи, яка б легітимізувала існуючий колоніальний статус України. У своєму листі автор наголошував на наявності нерозривного економічного, політичного та історичного зв'язку України з Європейським Заходом, застерігаючи про те, що європейський мир, так і майбутня федерація держав континенту, не будуть остаточно встановлені до тих пір, коли не буде розв'язана проблема Сходу Європи загалом, та України зокрема.

Український представник при Лізі Націй звертає увагу на посилені дисбалансу у Європі: великі держави на Заході ослаблені війною, втрачають вплив на колонії, а в той час Москва міцно тримає у своїх руках такі багаті колонії як Україна, Кавказ, Туркестан. З цього автор робить висновок: «Свобода України, вступ її до Ліги Націй і потім до Європейської Федерації становиться важливою проблемою не тільки для України, але також для Європи» [335, с. 155].

Частина європейських політиків бачила центрально- та східноєвропейські країни в новому проекті, частина чітко поділяла континент на «дві Європи». Українці послідовно обстоювали право участі України в загальноєвропейському проекті.

За десятиліття існування пан-європейської ініціативи (з осені 1920 року) розвиток міжнародної ситуації змінив ставлення її ініціаторів до розширення кордонів та можливих нових учасників Союзу. Очевидно, з цих мотивів Аристид Бріан у січні 1931 року запросив СРСР до участі у «Європейській комісії» при Лізі Націй. Таке рішення викликало протести з боку українського уряду.

Ще 8 жовтня 1930 року О. Шульгин у листі на ім'я голови комісії зазначає, що народний комісар зовнішніх справ СРСР Максим Літвінов не має права виступати від імені України, яка разом з кавказькими та центральноазійськими країнами у 1921 році була завойована Радянською Росією. Тим самим О. Шульгин звертав увагу організаторів цього союзу на той факт, голос України мусить бути почутий і що тільки уряд Української Народної Республіки має право і можливість вільно виявити думку України з приводу таких важливих проблем, що обговорювалися в Женеві [88, арк. 31].

Тим часом М. Літвінов виступив з ідеєю щодо протоколу про економічний ненапад та мирне співіснування, про економічне перемир'я. Ці ж ідеї, до речі, мали свій розвиток на економічній конференції у Лондоні 1933 року. Фактично, йшлося про пропозиції визнання радянського економічного демпінгу. Український екзильний уряд виступив із протестом у листі на ім'я Аристида Бріана, голови Підготовчої комісії Ліги Націй щодо створення Європейського Союзу. Застерігаючи єврокомісію від подальшого зближення з СРСР О. Шульгин 19 травня 1931 року пише: «Совітські керівники сіють всюди безладдя, їхньою метою є зруйнування старої європейської культури і ніщо не дозволяє вірити щирості їхнього співробітництва в ділі політичної організації і економічного оздоровлення Європи» [335, с. 159].

Позиція О. Шульгина ґрунтувалася на спеціальному дослідженні професора В. Садовського, де серед іншого говорилося про експлуатацію трудових і матеріальних ресурсів поневолених народів, у тому числі й українського. Московський уряд отримуючи дешевий продукт та сировину за безцінь збуває їх у Європі, розбудовуючи військову промисловість та армію. ДЦ УНР переконаний, що «пакт економічного ненападу може тільки шкодить країнам західної Європи, то він, з певністю можна сказати, глибоко суперечить інтересам України, як і інтересам всіх країв, поневолених Совітською Росією. Цей пакт економічного ненападу оскільки б він був прийнятий, дав би нову підтримку вже захитаному становищу уряду СРСР, ... який сіє в цілому світі безладдя і анархію» [335, с. 160–161]. Зрештою, пропозиція радянського представника не отримала підтримки в підготовчій комісії, не в останню чергу й через активність української позиції.

Державний центр співпрацюючи з Лігою Націй брав активну участь у дискусії щодо проблеми роззброєння. 12 лютого 1932 року О. Шульгин передав своє бачення проблеми голові міжнародної конференції із роззброєння, лідерові лейбористської партії Великої Британії Артурові Гендерсону. У ній зверталася увага світової спільноти на те, що умовою миру у Європі є визволення пригноблених народів з під московської окупації. Представник уряду УНР звернув увагу на непослідовність радянських закликів про мир та тиражоване III Інтернаціоналом гасло світової революції. Ці пропозиції з боку СРСР, на думку О. Шульгина є нічим іншим як спробою ослабити пильність Європи і готуватися до великої війни.

У документі охарактеризовані мобілізаційні можливості Червоної армії, яка на переконання ДЦ несе безпосередню міліарну загрозу Європі та світові. Завершувався документ вимогою, з огляду на проблему роззброєння до якої долучилися представники СРСР, виведення радянських військ з території України. «Але уряд Української Народньої Республіки, що перебуває на еміграції, не робить собі ілюзії з того, що подібне рішення, навіть прийняте цілою конференцією проти ССРСР, дасть практичні

результати, якщо це рішення не буде підперте необхідними санкціями» [335, с. 165].

Уряд використовував максимум можливостей для озвучення своєї позиції: на з'їзді Товариства прихильників ЛН у Будапешті, на сесії СІАМАК у Празі, молодіжній антивоєнній маніфестації у Парижі та у Женеві під час роботи Ліги Націй. 12 лютого 1932 р. уряд подає до Ліги Націй офіційну ноту та резолюцію до Союзу товариств прихильників ЛН у яких вимагалось припинити практику озброєння однією країною іншої. Не вказуючи прямо фігурантів цієї резолюції, ДЦ виступив проти озброєння Німеччиною Радянського Союзу. Навколо резолюції розпочалися гарячі дебати. Проти резолюції у редакції українців виступили голова Унії товариств Ліги Націй Р. Сесіль та німецька делегація. Частина французької делегації представники Румунії та Югославії беззаперечно підтримали українську резолюцію. Як стверджує О. Шульгин «наша позиція перемогла і українська делегація хоч не в повній мірі добилась внесення відповідного принципу в загальну резолюцію, що зводила до купи всі інші резолюції» [335, с. 91].

Проблема європейського роззброєння для українського еміграційного уряду лежала у практичній площині. Будь яке нарощування військової сили Радянським Союзом ускладнювало досягнення головного завдання – відновлення незалежності УНР. Державний центр навіть після десяти років еміграції не відкидав можливості збройного варіанту розвитку подій.

Тим більше, що міжвоєнний світ ряснів локальними війнами. На межі 1920-30-х років у світі з'явився ще один конфліктний регіон – Далекий Схід. Окупація 1933 року Японією частини території Китаю – Маньчжурії викликала одностайний осуд Ліги Націй із застосуванням до агресора низки санкцій економічного та політичного характеру.

Українці, засуджуючи сам факт агресії, закликали міжнародне співтовариство до більш системного підходу до проблеми міждержавної агресії, яка вела до анексії територій. У виступі на засіданні Ради товариств прихильників ЛН О. Шульгин поставив декілька запитань риторичного

характеру, до змісту згаданої резолюції: «Чому протестуючи проти поведження японців у Маньчжурії, ніхто не протестує проти захоплення совіцьким Союзом Монголії ..., чому ніхто не протестував проти військової експедиції СРСР у Маньчжурію в 1929-му році? ... чому ніхто не протестував проти іншого роду агресії в Хінах (Китаї – В.Я.), так характерного для методів Соціалістичного Союзу? ... Нарешті, що вами було зроблено, коли Соціалістична Росія, яка визнала і Україну і Грузію і Північний Кавказ і Азербейджан, потім збройно окупувала ці республіки? [528, с. 5–6]. Саме з цих причин українська делегація утримується від підписання даного документу. Резолюція була прийнята при одному голосі проти (Японія) та одному, що утримався (УНР). Свідомо йдучи проти абсолютної більшості, представник ДЦ УНР загострив проблему окупації України та інших підрадянських держав.

Пріоритетним завданням своєї діяльності уряд все таки вважав захист прав поневоленої Батьківщини. Свідченням цьому є виступи на різних форумах О. Шульгина, збірка «Україна і червоний кошмар» з передмовою А. Яковліва, інтерв'ю Президента УНР в екзилі А. Ливицького французькій газеті «Матен» 30 грудня 1933 року та ін.

28 вересня 1932 року представник уряду УНР в Женеві О. Шульгин подав на адресу голови Ліги Націй листа щодо проблеми примусової праці у СРСР, у якому зазначалося, що примусова праця в Україні практикується з часу її окупації Радянською Росією з 1921 року. Це на думку автора розходилося з пунктом 23 пакту Ліги Націй, який зобов'язує своїх членів забезпечувати нормальні умови праці для всіх людей, не зважаючи на вікові та статеві ознаки, як на території своїх держав, так і тих країн, з якими вони різноманітні зв'язки. В цьому плані О. Шульгин вимагав від цієї організації осуду проявів рабства не тільки в Ліберії а й в СРСР, де примусова праця отримала широке застосування.

Ця проблема була передана на розгляд до відповідної комісії, де під час обговорення зустріла опір з боку англійської, німецької та французької

делегацій. Голова Унії товариств Ліги Націй Р. Сесіль переконував опонентів відкласти розгляд питання для подальшого його вивчення. Комісія прийняла цю пропозицію і справу було відкладено на рік.

Уряд докладав зусиль на продовженні розгляду. У червні 1933 року українська делегація на засідання Унії товариств ЛН знову подала резолюцію про примусову працю: «Спираючись на 23 пункт пакту Ліги Націй, що саме приписує своїм членам забезпечувати і зберігати справедливі й гуманні умови праці для чоловіка, жінки й дитини, і то як на своїй власній території, так і по всіх країнах, на які розповсюджуються їх відносини торгіві й промислові, та дбати для цієї мети про встановлення і підтримування відповідних міжнародних установ. XVII Асамблея звертає особливу увагу Ліги Націй на надзвичайно важливі факти, що містить в собі мемуари про умови праці в ССРСР, представлений Українським Товариством для Ліги Націй» [528, с. 6–7].

На цей раз резолюцію було прийнято одногосно. Вона була передана Лізі Націй. Українська делегація від себе особисто передала примірник цього документу до міжнародного бюро праці. СРСР не виконував цих постанов і соціально-економічний стан українців не поліпшився, проте ця постанова ще раз засвідчила про акцент уваги світової громадськості на проблемі примусової праці в Радянському Союзі.

Але найбільш болючим було питання Голодомору, яке вперше постало ще у 1921 р., коли голова української місії в Парижі О. Шульгин звертався за допомогою і до Червоного Хреста і до керівників провідних країн Європи. Завдяки цим заходам уряду та українській еміграції пішла допомога з боку різних організацій: Міжнародний Червоний Хрест, Комітетів допомоги голодній Україні, які діяли у Львові, Берліні, Празі, у різних містах Сполучених Штатів Америки, єврейська організація «Джойнт», Червоний Хрест Чехословаччини.

Ця проблема завдяки діяльності уряду, широких кіл української еміграції та громадянського суспільства Європи та Америки стала об'єктом

дослідження з боку Ліги Націй. Вона у червні 1933 року створила Збіжеву комісію для встановлення квот експорту сільськогосподарської продукції різними країнами світу. Комісія завершила свою роботу 26 серпня, встановивши норми вивозу збіжжя з різних країн. Разом з тим, вона згідно пункту 5 проєкту постанови залишила відкритим питання кількості експорту продуктів харчування з СРСР. З листом до комісії звернувся О. Шульгин, у якому від імені уряду проголошувалося: «В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, ми просимо вас во ім'я гуманності заперечувати проти будь якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним» [335, с. 206].

У листі до голови Ради Ліги Націй від 25 вересня 1933 року О. Шульгин звертав увагу очільників Ліги Націй на «загроження самому існуванню великої [української] нації... Всі українці, всі наші організації, що знаходяться по-за межами ССРСР, одноголосно просять Лігу Націй підійняти свій голос, щоб врятувати наш народ». Він наголошує на безпрецедентній єдності українців за кордоном – «солідарність нашої акції для врятування України є абсолютною» [335, с. 207].

До Ліги Націй звернулися з окремим листом члени «Європейського об'єднання» – українські депутати польського сейму Зенон Пеленський та Мілена Рудницька, які вимагали «організувати міжнародну акцію на користь українського населення, яке вмирає з голоду» [335, с. 207].

27 вересня 1933 року О.Шульгин звертається з листом до головуючого на 14 Асамблеї Ліги Націй Вотера, у якому він наголошує на безпрецедентності катастрофи в Україні, попри те, що був зібраний добрий урожай. Причина голоду, на думку автора листа, криється у насильній колективізації селянства, що була запроваджена радянською владою та

непосильній хлібозаготівлі. До Асамблеї уряд звертався з наступними пропозиціями:

«1. прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивіз хліба з СРСР, в дійсності з України; 2. організувати анкетну комісію, яка б могла на місці встановити розміри нещастя; 3. організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні» [335, с. 210].

Під тиском цих обставин Йоган Мовінкель, не зважаючи на формальний опір Секретаріату поставив до розгляду справу голоду на приватному засіданні Ради Ліги Націй, у роботі якого брали участь представники чотирнадцяти провідних країн світу, які після завершення годинного обговорення українських проблем вирішили передати цю справу до Червоного Хреста. Це було все, що змогла зробити Ліга Націй для вирішення проблеми Голодомору в Україні.

Ресурси ДЦ УНР в екзилі та державної більшовицької машини були неспівставні. Боротьба з Голодомором як більшовицькою політикою та допомога людям, які голодували, створила передумови для консолідації українців закордоном. У цій діяльності об'єднувалися представники різних регіонів, політичних сил, ідеологій та конфесій.

Попри важливість західного, європейського напрямку зовнішньої політики УНР, еміграційний ДЦ працював над налагодженням та підтриманням зв'язків із представниками поневолених Росією народів та територій. Окреме місце в зовнішньополітичних побудовах ДЦ УНР посідали Кубань, Дон та Зелений Клин. У різний час на цих територіях розгорталися потужні автономістські рухи, які досить прихильно ставилися до УНР.

Еміграційний уряд намагався використовувати найменші можливості для підтримки цих рухів для ослаблення спільного ворога – більшовицької Росії. Наявність проукраїнського Зеленого Клину могла відкрити перспективи стосунків УНР із Японією ще під час перебування уряду в Україні. «Намагаючись щось протиставити експансіоністській позиції Росії на Далекому Сході, японський уряд розглядав можливості використання

впливу України в Зеленому Клині. Проте спроби УНР в наведенні контактів обмежилися нотою українського посольства в Берліні до урядів Японії і Китаю із закликами до тісного співробітництва» [468, с. 106]. Однак, мінливість становища УНР та значні відстані стали практично непереборними обставинами у процесі налагодження сталих стосунків. Але, як ми бачимо, екзильний уряд використовував навіть найменші можливості для налагодження дипломатичних, навіть неформальних стосунків із Японією.

Щодо донського козацтва, то український уряд в еміграції підтримував самостійницькі прагнення на цій території, як прецедент, для реалізації суверенних прав Кубанню. Найбільш важливою проблемою для ДЦ було вироблення реалістичної стратегії щодо Кубані. Існували різні підходи до творення моделі стосунків УНР – Кубань. Частина більш радикально налаштованих українських урядовців та кубанських політичних діячів були переконаними прихильниками приєднання Кубані до УНР. Зокрема, відомий український кубанський військовий та громадський діяч Василь Іванис уже на еміграції виступив за таке приєднання.

Більш тверезий підхід, очевидно, полягав у тому, щоб підтримувати самостійницькі інтенції кубанців, створюючи ще один центр боротьби проти більшовизму. Цей підхід сповідували і С.Петлюра і А.Лівицький. Очільники ДЦ, визнаючи Кубань територією населеною українцями, не бачили змоги говорити про реалістичність приєднання Кубані на еміграції. Однак такий сценарій не відкидався після відновлення незалежності України.

Велика роль у реалізації політики східного напрямку відводилася Кавказу. Азербайджан та Грузія розглядалися урядом як надійні, стратегічні союзники. Вірменська еміграція, з одного боку виступала проти Туреччини, з другого – орієнтувалася на Росію, як союзника по антитурецькій діяльності. Виходячи з цього, вона не розглядалася як сталий союзник та почасти разом з російськими емігрантськими організаціями виступала проти українських урядових заходів.

Таким чином, як засвідчує аналіз, попри невизначений юридичний статус та обмеженість ресурсів, діяльність ДЦ УНР на міжнародній арені була чи не найактивнішою складовою його роботи. Цьому сприяла чітка позиція еміграційного уряду щодо створення сприятливої зовнішньополітичної опінії на відновлення української держави та тривала невизначеність основних світових гравців щодо перспектив існування більшовицької держави. І навіть після визнання СРСР країнами світу, українська еміграційна дипломатія продовжувала працювати в заданому алгоритмі: ознайомлення світової спільноти із «українською проблемою» та викриття антигуманної та антидемократичної сутності більшовицького режиму.

3.3. Державний центр в умовах Другої світової війни

Нова світова війна, як і попередня, давала українцям шанс на об'єднання та відновлення власної держави. Ситуація виглядала не стільки сприятливішою, скільки визначенішою і зрозумілішою, ніж у 1914 чи 1918 році. Наслідки короткотермінового існування української державності на зламі 1910-20-х років були більш, ніж вагомими. Українці мали номінальну автономію в складі СРСР. На еміграції діяли екзильний Державний центр, політичні, військові, культурні, наукові організації і установи, переважна більшість яких стояла на незалежницьких позиціях. Ще півстоліття тому такий сценарій був неможливий навіть у найсміливіших футуристичних проектах. Феноменальним підтвердженням самостійницьких інтенцій стало утворення і боротьба Карпатської України у 1939 році. Тому українське питання, якщо і не стояло серед перших на міжнародному порядку денному, завжди було козирною картою у гравців, які цей порядок визначали. Але наскільки чіткими були прагнення українців до незалежності, настільки артикульованими були і позиції її противників.

Частина очільників ДЦ пов'язувала позитивні перспективи для України з війною проти СРСР, зокрема, Андрій Ливицький писав до представника уряду на Балканах Василя Филоновича 11 травня 1938 року: «Розвиток подій йде в напрямку, що в недалекому майбутньому неминуче допровадить нас до щасливої можливості святкувати Велике Свято на Власній Землі, в незалежній Державі Українській» [241, с. 275]. Іншої думки з цього приводу дотримувався один з ідеологів ДЦ УНР К.Мацієвич. Він був переконаний що більшовизм в СРСР буде повалений «лише внутрішніми революційними силами внаслідок тих політичних, соціальних та національних протилежностей, які весь час нагромаджуються в ССРСР та приведуть до нового вибуху» [259, с. 13]. А це зрештою призведе до відновлення української незалежності.

Проте війна вже з перших днів внесла свої корективи як в плани уряду так і в поточну політику. Укладення союзницьких угод між Радянським Союзом та Німеччиною робило неможливим сподівання на допомогу від останньої, принаймні у перший період війни. Друга Річ Посполита доживала останні дні як незалежна держава. Постало питання про евакуацію представників ДЦ включно з Президентом, які перебували у Варшаві. Цим і зайнявся М.Лівицький, який ще в середині серпня 1939 р. прибув до Варшави зі спеціальною місією від голови уряду В. Прокоповича.

Пізно вночі 3 вересня, у помешканні Р. Смаль-Стоцького відбулася зустріч М. Лівицького із заступником міністра закордонних справ Польщі М. Арцішевським. Було досягнуто попередніх домовленостей, що члени уряду УНР (А. Лівицький, О. Лотоцький, В. Сальський, Р. Смаль-Стоцький, А. Яковлів) та його співробітники, які постійно мешкали у Польщі, вирушать до Румунії, на що 4 вересня міністерства закордонних справ Польщі мало дати офіційний дозвіл.

Однак в ніч на 4 вересня весь польський уряд, в тому числі й МЗС евакуювалися з Варшави. За таких умов О. Лотоцький та А. Яковлів, не маючи можливості для від'їзду, вирішили залишитися. Полковник армії УНР А. Валійський, який тимчасово перебував на службі у Війську Польському, на автомобілі вивіз з Варшави А. Лівицького та В. Сальського. Біженці мали намір через Буковину потрапити до Румунії, але 17 вересня на переїзді через Буг довідалися про стрімкий наступ Червоної Армії і змушені були повернутися до Варшави. Туди ж після подорожі до Львова і Кракова повернувся і Р. Смаль-Стоцький. Невдовзі, 22 вересня 1939 року, помер від застуди О. Лотоцький. А. Яковліву та Р. Смаль-Стоцькому вдалося таки виїхати до Праги, де вони знаходилися під постійним наглядом окупаційної влади. А. Лівицький і В. Сальський залишилися у Варшаві, де також були обмежені у свободі пересування. Менше ніж через рік, 5 жовтня 1940 року, помер В. Сальський. Так на початку війни, практично закінчився польський період діяльності ДЦ УНР.

Політична діяльність на еміграції мала свої особливості, тому лідери Державного центру передбачали подібний розвиток подій. Ще у січні 1939 року на останньому передвоєнному з'їзді Братства української державності (БУД) [467] у Празі за участі А. Лівницького був вироблений певний алгоритм. У викладі М. Лівницького це рішення звучало так: якщо ті частини уряду УНР, які перебувають у Чехо-Словаччині і Польщі, опиняться у таких обставинах, що не зможуть вільно діяти, то всю відповідальність за подальшу діяльність уряду УНР бере на себе частина уряду, що перебуває у Франції [244, с. 64].

31 грудня 1939 року у тижневику «Тризуб» виходить таке повідомлення Українського Пресового Бюро: «Обставини воєнного часу, на жаль, так склалися, що поставили Пана Заступника Голови Директорії, Головного Отамана Армії УНР Андрія Лівницького в неможливість виконувати його функції. З огляду на становище Пан Голова Ради Міністрів В'ячеслав Прокопович, перебуваючи на вільній землі, на підставі параграфу 4 «Закону про тимчасове Верховне Управління УНР» від 12 листопада 1920 р. виданого на Українській землі, згідно з яким в разі неможливості для Президента виконувати свої функції Голова Ради Міністрів автоматично його заступає, і на підставі спеціальної повновасти одержаної ним од Пана Президента Андрія Лівницького – перейняв з дня 16 грудня 1939 р. обов'язки Голови на той час держави. Перейнявши на себе тимчасово зверхню владу, пан В. Прокопович призначив того-ж дня професора Олександра Шульгина Головою Ради Міністрів та Міністром Закордонних Справ. Само собою, що за заяви, виступи і акти Уряду УНР з самого початку війни всю відповідальність прийняв на себе пан В'ячеслав Прокопович і за ту діяльність Пан Президент Андрій Лівницький і ті його співробітники, що під окупацією з ним лишилися, жадної відвічальности не несуть» [559, с. 24]. Про ці ж події згадує у червні 1985 року і тодішній президент в екзилі М. Лівницький [547, с. 2–3].

Одними з перших рішень нового керівника Державного центру були кадрові: крім згаданого О. Шульгина, військовим міністром став О. Удовиченко, державним секретарем Іларіон Косенко, членами уряду Іван Рудичів, Григорій Довженко та Микола Ковальський. Завданням уряду, у разі повернення до України, «було підготувати ґрунт до Всенародних Зборів України, що встановлять остаточно державний лад». При цьому уряд підкреслив важливість дотримання верховенства права, відновлення приватної власності та національного війська. «Уряд, який має поки-що обмежений склад, дбатиме про поширення кабінету на основі коаліції» [559, с. 25].

Призначенню нового уряду передували події із утворенням Українського (громадського) комітету. Громадський комітет очолив О.Шульгин. Його заступником став О. Удовиченко, членами – І.Рудичів, Г.Довженко та М. Ковальський. 19 листопада 1939 року у «Тризубі» було опубліковане звернення «До українського громадянства». Український комітет був покликаний «одстоювати українську національну ідею, практично переводячи в життя біжучі наші завдання, сприяючи створенню українських окремих частин (йдеться про військові формування в складі чужоземних армій для боротьби з СРСР – В.Я.) ..., збільшуючи коло прихильних до нас чужинців, прагнучи до порозуміння між усіма українськими угрупованнями. Немає нині ні Наддніпрянця, ні Галичанина, не має нині серед нас партій та угруповань, які б мали хоч найменшу підставу ворогувати між собою» [572, с. 15].

По суті, це був маніфест нового українського уряду. Поки до Парижа йшов документ за підписом А. Лівіцького про тимчасову передачу повноважень президента голові уряду УНР в екзилі В. Прокоповичу, була винайдена така форма інституційного оформлення уряду як комітету. На користь даної версії свідчить те, що усі члени цього комітету пізніше стали міністрами в кабінеті О. Шульгина.

Ще раніше, 1 вересня 1939 року, у «Тризубі» була надрукована заява: «Як би не розгорнулися події, українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі війсьній. Ми – разом з Францією, Англією і Польщею ... ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність ... ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника – Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення з московських кайданів України» [546, с. 2, 4].

4 березня 1940 року діячі уряду передали представникові Президента США Рузвельта у Європі С. Уелсу меморандум, копії якого було вручено урядам Франції і Англії. Його метою було привернути увагу демократичних держав до проблеми відновлення української самостійної держави. Цей документ був повністю опублікований у «Тризубі» 15 квітня 1940 року.

У ньому, як згадує М. Лівіцький, «поміж іншим, порушено такі справи: 1) Становище України під радянською окупацією, 2) Висловлено думку, що лише відновлення української суверенної держави й інших держав поневолених Москвою народів, тобто кінець російсько-советської імперії, може встановити справжній мир в Європі (це твердження ми повторюємо і тепер, в 1985 році), 3) Повторено запевнення, що в сучасній війні Україна стоїть по боці Франції та Великобританії, 4) Перераховано кривди, що їх зазнавали українці в інших займанщинах поза ССРСР, 5) Стверджено, що уряд УНР стоїть на демократичному ґрунті; що він прагне відновлення української держави в межах етнографічних кордонів; що він стоїть на позиціях повної самостійності і незалежності України, але не виключає створення бльоку держав між Балтійським і Чорним морями, який становив би собою бар'єр між Німеччиною і Росією» [547, с. 2–3]. У силу різних причин (про деякі з них йтиметься пізніше) цей документ не мав прямих наслідків для стосунків між західними союзниками та екзильним урядом, однак він позиціонує ДЦ як прихильника демократичного вибору.

Взагалі проблема зовнішньополітичної орієнтації УНР у міжвоєнний період була досить непростю й викликала чимало дискусій в Державному центрі. Із трьох урядових осередків – паризького, пражького та варшавського – найбільш включеним до світової політики був паризький, на чолі з прем'єром В. Прокоповичем. Тут традиційно культивувався підхід до орієнтації на країни-переможниці у Першій світовій війні. Частина урядовців з варшавського осідку схилилася до співпраці із Німеччиною, як з країною з якою був певний досвід співпраці у 1918 році. Доходило до світоглядних конфліктів і демісій. На цьому ґрунті подав до демісії у 1934 році багаторічний очільник екзильного МЗС Олександр Шульгин, який був рішучим противником співпраці із Німеччиною.

І навіть перенесення осідку ДЦ в екзилі у 1939 році до Парижа не зупинило деяких прихильників союзу із Німеччиною. У «Листах з провідних кругів УНР» [47, арк. 11–13] ми можемо бачити таку позицію та критику своїх паризьких колег. Можна погодитися з В. Трощинським, що ці листи «не можна зарахувати до активу зовнішньополітичної стратегії екзильного уряду» [453, с. 92].

Однак така оцінка буде неповною, оскільки вона є ретроспективною та враховує політику Німеччини щодо захоплених територій і підкорених народів та результати Другої світової війни. Тому прагнення ДЦ УНР заручитися підтримкою однієї з найпотужніших держав того часу є цілком зрозумілим і не виходить за межі трендів тогочасної міжнародної політики. Угоди з Третім райхом у другій половині 1930-х років укладала більшість європейських країн, включно з Англією, Францією та СРСР» [483, с. 155].

З початком радянсько-фінської війни ДЦ виступив з деклараціями на підтримку цієї балтійської країни [547, с. 2–3]. Голова уряду О. Шульгин здійснив досить складний візит, враховуючи обставини воєнного часу, до Фінляндії, проводячи підготовчу роботу щодо створення українського добровольчого підрозділу у складі фінської армії.

Активна діяльність уряду УНР у Парижі припинилася, коли 14 червня 1940 року німецькі війська увійшли до столиці. Останній номер тижневика «Тризуб» вийшов 15 травня того ж року. Після капітуляції Франції 22 червня членам уряду не вдалося виїхати до Англії чи Іспанії. О. Шульгин був заарештований німецькою владою і він майже рік знаходився у концентраційному таборі. В. Прокопович деякий час перебував у Віші, у не окупованій частині Франції, потім повернувся до Парижа. 12 липня 1941 року він підписав останній документ у статусі виконуючого обов'язки Президента УНР. В ньому говорилося: «Розвиток історичних подій поставив мене нині в неможливість сповняти перейняті часово на себе функції Голови Держави. Тому сим актом складаю з себе зверхню владу, повертаючи її знову на руки Панові Президентові Андрієві Лівичькому, Заступникові Голови Директорії, Головному Отаманові військ УНР» [547, с. 2–3].

В. Прокопович у приватному листі до А. Лівичького писав: «Шкода мені, що з моїх починань нічого не вийшло. Але ще більше шкода, що й Ви, як бачу, діяти неспроможні» [244, с. 65]. Дійсно, можливості активно виконувати свої функції у Президента А. Лівичького не було. Німецька сторона після окупації Польщі, запропонувала йому з родиною переїхати з Варшави до Берліна, де йому було обіцяно окреме помешкання на околиці німецької столиці та засоби до життя. Керівник ДЦ УНР наполягав на своєму переїзді до Праги. Зрештою, все залишилося без змін і як писалося пізніших спогадах «А. Лівичького конфінували німці у Варшаві» [547, с. 2–3]. Проте контроль не був аж занадто прискіпливим, підтвердженням цьому є поїздки Президента до Холму і Кракова, де він провів низку зустрічей з українськими політиками, зокрема із представником ОУН Миколою Лебедем.

На початку 1942 року була здійснена одна з небагатьох спільних акцій Президента УНР А. Лівичького та лідера ОУН А. Мельника. Вони звернулися з нотою протесту до Адольфа Гітлера щодо ситуації на окупованій німецькою владою Україні. Під текстом ноти також підписалися

митрополит А. Шептицький, голова Української Національної Ради у Києві В. Величківський, генерал М. Омелянович-Павленко.

Діяльність екзильного уряду в роки Другої світової війни є малодослідженою проблемою. Причиною цьому є насамперед відсутність збережених документів цього часу та невелика кількість мемуарних праць, які б проливали достатньо світла на цей складний період.

Логіка війни диктувала активність українських політичних еміграційних сил в мілітарному напрямі, це стосувалося тих, хто претендував на загальнонаціональне лідерство. Українські парамілітарні формування які існували напередодні Другої світової війни контролювалися різними політичними угрупованнями. Формування, контроль над якими пізніше мали обидві частини ОУН, «виросли» із терористичних груп, насамперед, антипольського спрямування. Мали свої «частини» і гетьманці. Ситуація, складалася не на користь ДЦ. Як писав М. Ливицький, «штаб генерала Сальського до кінця 30-х років не пожвавлював, а навпаки сповільнював темп і розмір своєї діяльності. До цього спричинилися змінені міжнародні відносини і змінена ситуація у внутрішніх українських відносинах. У зовнішній ділянці все більшу роллю почала відігравати гітлерівська Німеччина, а увага українських політичних сил скеровувалася більш в антипольському, ніж антисоветському напрямку» [244, с. 32].

Як згадує командир «Поліської січі» Тарас Боровець (Бульба), представники військового міністерства уряду УНР полковники А. Валійський та І. Литвиненко у червні 1940 року уповноважили його формувати партизанські відділи на Волині для боротьби з радянською владою і в день початку війни автоматично перейменувати на Українську Повстанську Армію [73, арк. 19]. У липні 1940 року Боровець прибув з Генерального Губернаторства до СРСР і там заклав підпільну мережу [104, арк. 57]. «Я, – згадував Боровець, – сам перестав бути «Байдою», а придбав собі нове військово-революційне ім'я й почав підписувати всі накази та документи «Отаман Тарас Бульба» [194, с. 137].

Успішне розгортання цих військових формувань стало можливим також і через існування підпільної молодіжної організації «Українське національне відродження», яка була створена Т. Боровцем 1933 року за рішенням ДЦ. Організація діяла в Олевську, Сарнах та інших населених пунктах Волині. На початку радянсько-нацистської війни влітку 1941 року Поліська Січ нараховувала понад 10 000 осіб. У червні-серпні 1941-го вона здійснювала операції з очищення волинських та поліських лісових районів від окремих груп радянських військ, які контролювали невеликі території та утримували радянську адміністрацію. Було «заведено нову адміністрацію, яку признало й німецьке військове управління (113 дивізія й інші). Після зведення німецького цивільного управління (листопад [19]41) «Поліську Січ» розв'язано. Частина бійців перейшла до поліції, а решта розійшлась по селах. Вся до цього часу пророблена робота йшла на користь німців» [104, арк. 57].

У серпні Т.Бульба-Боровець розпочинає активні консультації щодо об'єднання розрізнених військових загонів при різних політичних силах для створення єдиної української армії. Результативними виявилися переговори з ОУН (мельниківцями), монархістами на чолі з полковником І. Трейком. Тісні контакти було налагоджено з Білоруською національною самообороною. Як пізніше наголошував Микола Плав'юк, «треба сказати і про однозначність політичної позиції Президента УНР в тому сенсі, що саме Андрій Ливицький доручив отаманові Тарасові Бульбі-Боровцеві почати рух повстанських загонів, який уже восени 1941 року вилився в широкий антигітлерівський та антибільшовицький опір» [286, с. 239].

До порозуміння з ОУНр не дійшло, оскільки Т. Боровець відмовився визнати чинність Акту про відновлення Української Держави проголошеного 30 червня 1941 року і утворення уряду у Львові. Значно пізніше, на еміграції, виступаючи на спільній конференції демократичних партій 20 травня 1950 року він підтвердив свою позицію: «Замість підтримувати законний Уряд України, одна націоналістична група, так звана бандерівщина, докотилася в своїй отаманії так далеко, що навіть відважилася в червні 1941 року свою

нову державу «та покликати її уряд». Все це робилося за плечима чужої, німецької, армії, чим абсолютно дезорієнтувалося українську громадську думку» [73, арк. 19].

Слід взяти до уваги, що цей виступ був проголошений в часі гострої конфронтації між ОУНР і партіями що входили до УНРади, чим і пояснюється його гостра тональність. Як згадує Кость Паньківський, один із учасників тих подій, заступник керівника ресорту (міністра – *В.Я.*) внутрішніх справ в уряді Ярослава Стецька, «...й «започаткування» і «припинення» діяльності [уряду] пройшли для загалу непомітно. Усі події пов'язані з правлінням не мали тоді такого значення, якого їм надала пізніша партійна публіцистика. Вони не дійшли до ширшого відома, а залишилися справою вузького кола людей з проводу ОУН та втягнутих у ці справи львівських позапартійних громадян» [274, с. 49–50].

Зовсім інші акценти розставляє один із повоєнних ідеологів ОУН(б) Петро Мірчук: «30 червня 1941 р. відновлення української державності, чим вже в перших днях приходу німців на українські землі їх було поставлено в примусове положення: розкрити своє політичне обличчя й або справді визнати й шанувати національно-державну суверенність України, або – стати перед українським народом без маски, як кандидат на нового окупанта» [263, с. 21]. Німецька влада на цьому етапі війни не вважала за потрібне опиратися на національні рухи на окупованих територіях.

Слід відзначити, що поява такого документу була абсолютною несподіванкою, як для влади Німеччини, так і для українських екзильних та галицьких діячів. Цей крок не консолідував український національно-визвольний рух, і швидше всього його ініціатори не ставили перед собою такої мети. «Екзильний Уряд УНР... цього акту ані не заперечував ані підтримував. Ішлося про західно-українську владу, що – згідно з червневою проклямацією – мала підпорядковуватися всеукраїнському Урядові у Києві в майбутньому. Не вважаючи на відмінну інтерпретацію цього місця серед творців червневого Акту, Уряд УНР уважав себе за цей всеукраїнський

київський Уряд на основі Актів 22-го січня 1918 й 1919 років». Як стверджував у 1942 році у Празі в розмові з Я. Рудницьким Р. Смаль-Стоцький «в тому сенсі мала піти відповідь Я. Стецькові на його лист-звернення до Президента А. Лівіцького у Варшаві» [302, с. 9].

Тут ідеться про звернення Я.Стецька до Президента УНР в екзилі «з проханням дати підтримку відновлюваній державі для збереження тяглости традицій державности» [306, с. 202]. Але через швидкий арешт Степана Бандери і Ярослава Стецька та припинення діяльності самопроголошеного уряду відпала необхідність такої відповіді. Вже сам факт подібного звернення може свідчити про визнання ОУНб Державного центру УНР.

У цьому контексті цікавим видається і той факт, що після розколу в ОУН бандерівці відмовилися від усталеної символіки ОУН – синьо-жовтого прапора і тризуба з мечем посередині. К.Паньківський наводить цитату із «Жовківських вістей», офіційного органу ОУНб: «Нашим Державним Гербом є Володимирівський Тризуб у формі введеній Центральною Радою без меча і жадних інших прикрас. Національним прапором є синьо-жовтий прапор (вгорі синя краска, а внизу жовта) згідно з формою уживаною в Східній Україні» [274, с. 60]. Далі у повідомленні йшлося про безумовне застосування цієї символіки.

Однак він же й зауважує, що «прив'язання ОУН під проводом Бандери до традицій Української Народної Республіки було б на правду зворушливим, якщо б воно не було удаваним та не було одним із подальших проявів внутрішньо-організаційної боротьби проти полк[овника А.] Мельника» [274, с. 60]. Принагідно слід зауважити, що подібної тактики бандерівська ОУН дотримувалася після війни між першою та другою сесіями УНРади.

На Волині навесні 1942 року прокотилася хвиля репресій німецької влади проти цивільного населення. Почалися розстріли і арешти, зокрема учасників першої «Поліської Січі». Т.Боровець, разом із своїми прихильниками переходить на нелегальне становище. «Січ» відновила свою діяльність, її чисельність сягала 5-8 тис. осіб. «До мене голосилися, – писав

Т. Бульба-Боровець, – в першу чергу ті українці, що їх утискало і репресувало німецьке управління. Свої завдання ми бачили в тому, щоб zorganizувати повстанчу армію, яка могла б в майбутньому стати зародком Української національної армії. В лісах zorganizовано було курси старшин і підстаршин, санітарів і т. п. В тому часі ми не бились з німцями, бо німці воювали з нашим головним ворогом Росією і комунізмом» [104, арк. 57]. На цей час військове формування стає помітною силою і його намагаються використати у своїх тактичних цілях як німецьке командування, так і радянські партизани.

У липні-серпні 1942 р. відбуваються переговори між Т.Боровцем та німецькою стороною, яку представляли начальник німецької служби безпеки СД на Волині і Поділлі доктор Пюц (в іншому документі – Пітц) та доктор Беєр. Німці запропонували щоб «січовики» влилися в систему німецької поліційної охорони та разом продовжували боротьбу проти більшовицьких партизанів. Українська сторона вимагала визнання української самостійної держави, створення власного війська та поліції. Як стверджує Тарас Бульба-Боровець, «я доказував реальними фактами, що український народ тільки тоді може битися з захопленням за майбутнє України в союзі з німцями, коли він побачить перед собою високу політично-ідеологічну мету. Такою метою не міг стати райхскомісаріат. Нею могла бути тільки українська національна держава, в склад якої входили б всі українські землі» [104, арк. 58]. Німецька пропозиція була відхилена. На цьому переговори завершилися: СД не була уповноважена на ведення переговорів з політичних питань.

У вересні-листопаді з подібною місією в район дислокації армії Боровця прибув, як стверджує Кость Бондаренко, капітан Червоної Армії М. Брежньов [525, с. 591]. Проте сам Т.Боровець дещо по іншому згадує ці події: «У перших днях вересня 1942 року, на визначене нами місце прибула совєцька делегація у складі п'ятьох офіцерів під охороною 15 автоматчиків. Делегацією керував полковник А. Лукін та капітан Брежнев» [194, с. 137]. В

інших спогадах Боровець говорить про підполковника Лікіна [104, арк. 59]. Не вилучено, що тут сталася друкарська помилка.

Переговори проходили на хуторі у селі Стара Гута Людвипільського району на Рівненщині. Ці переговори повинні були офіційно закріпити ті ситуативні угоди, яких дотримувалися «бульбівці» і «червоні» партизани з весни 1942 року. Обидві сторони прагнули уникнути зайвого кровопролиття у навколишніх лісах. З травня того ж року «бульбівці» уникали сутичок з радянськими партизанами, що ставало основою для предметних переговорів.

Однак, німці почали провокувати зіткнення між партизанами і бульбівцями. Створені ними загони нападали на бульбівців під виглядом партизанів, що призвело до розриву домовленості з радянськими партизанами. Як ми побачимо далі, є й інша версія поновлення військових дій.

Зі свого боку Лукін запропонував «січовикам» об'єднатися з радянськими партизанами. Однією з вимог Лукіна було знищення «січовиками» райхскомісара Еріха Коха. Лише в цьому разі радянський представник зобов'язувався підтримувати повстанців зброєю, боєприпасами, засобами зв'язку [104, арк. 59]. Наприкінці листопада 1942 року відбулася друга зустріч делегацій. «У грудні 1942 р., – зазначав Т. Боровець, – обом сторонам стало ясно, що переговори ні до чого не доведуть» [194, с. 140].

Відсутність військових дій між «бульбівцями» і «червоними» тривала до лютого 1943 року. Ось як це пояснював сам отаман: «однак від половини лютого 1943 року наш домовлений нейтралітет з Лукіним був остаточно, по-більшовицькому, односторонньо зірваний. Вони отримали з Москви наказ винищувати всіма силами та засобами всі ті національно-визвольні партизанські організації, яких їм досі не пощастило перетягнути на свій бік» [194, с. 154].

Початком військових дій стала збройна сутичка 19 лютого 1943 року. Начальник штабу УПА-«Поліська Січ» отаман Л. Щербатюк-Зубатий із невеликим відділом потрапив у засідку влаштовану радянськими

партизанами. Більшість січовиків загинули, начальнику штабу надали допомогу місцеві селяни і йому вдалося вижити. А вже 20 лютого бульбівська УПА вступила у відкриту боротьбу з радянськими партизанами. Радянські партизани оголосили війну бульбівцям, як «агентам Гітлера».

Паралельно із згаданими подіями на території Волині в цей час відбуваються численні україно-польські військові сутички, які призводили до значних втрат з обох боків. «Поліська Січ» на чолі з Тарасом Боровцем-Бульбою не мала на меті вести повномасштабну боротьбу проти поляків. Самі поляки пояснювали це тим, що у війську Боровця був значний відсоток радянських українців, у яких не було ворожого ставлення до польського населення. Проте від Боровця відокремилися якісь групи, зокрема «банда Крука», яка потрапивши під вплив ОУН брала участь в антипольських виступах [378, с. 239].

Сам Т. Боровець-Бульба у звітах воєнного періоду згадував власні наміри, спрямовані на налагодження взаємин з поляками та об'єднання зусиль проти спільних ворогів, які, втім, на його думку, були зведені на ніщо антипольською акцією бандерівців, що розпочалася навесні 1943 року [370, с. 231–232].

22 лютого і 9 квітня 1943 року між Головною командою УПА («поліська Січ») і військовими представниками ОУНБ відбулися ділові переговори з приводу єдиної української збройної сили. Серед інших питань за свідченням колишнього діяча ОУН Петра Балея, розглядалася пропозиція представника ОУНБ Миколи Лебеда щодо очищення всієї повстанської території від польського населення, яке скрізь шкодило українській справі через провокаційну роботу поляків у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицьких партизанів [184, с. 196–197].

Відомо, що Т. Боровець-Бульба з цим не погодився, оскільки вважав, що за ворожі польські акти слід карати винних, а не все населення. Він звернувся з відкритим листом до проводу ОУНБ, в якому зазначав: «Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії

військові відділи ОУН під маркою УПА та ще нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини. Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися провові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузлого палення їх осель?.. Сьогодні замість різатися взаємно ми мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневолених народів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів» [48, арк. 5–7].

Аркадій Жуковський, український дослідник діяльності УПА («Поліська Січ») переконаний, що саме винищення польського населення бандерівськими формуваннями, що перебрали назву УПА, змусило отамана відмовитися від цієї назви, щоб таким чином відмежуватися від подібних дій [224, с. 61].

9 квітня 1943 року «Поліська Січ» розпочала переговори з Військовими відділами ОУНр. Бандерівці вимагали: підпорядкування своєму лідерові, визнати Акт 30 червня 1941 року, беззастережно виконувати розпорядження їхнього керівництва. Отамана Боровця пропонували залишити як фахового партизанського командира, але в УПА запровадити систему партійних комісарів та службу безпеки, провести негайну мобілізацію в ряди УПА. У травні 1943 року переговори було завершено. Військові відділи ОУН об'єднувалися з «січовиками» в одну формацію – Українську Повстанську Армію [525, с. 591].

Це було непросте об'єднання, яке тривало кілька років. ОУНб розгорнула партійну агітацію, почала запроваджувати інститути служби безпеки, що не передбачалося статусом «Поліської Січі». Тараса Бульбу-Боровця було звинувачено в отаманщині та в некритичному самовихвалянні. Бандерівці... домагалися від нас, – писав отаман, розповідаючи про події весни 1943 року, – щоб УПА (тобто УПА-«Поліська Січ» – В. Я.) офіційно визнала їх «владу» та підпорядкувалася наказам політичної лінії їх партії. Коли ж головна команда УПА в цьому домаганні їм категорично відмовила,

заявляючи, що вона підпорядкована Державному центрові, тоді вони почали цю суто армійську формацію усіяко принижувати, називаючи її «анархічною демократією», «демократичною гниллю» [194, с. 251, 252, 258].

Стосунки вкрай загострилися з початком осені 1942 року. Саме в цей час ідеологічні розходження переростають у збройні сутички. Така ситуація привела до зближення «бульбівців» з «мельниківцями» на противагу «бандерівцям».

Протистояння між учасниками військової коаліції досягли апогею в липні 1943 року. Т. Боровець проголосив про вихід своєї групи з УПА. Щоб уникнути суперечок за назву «Поліську Січ» було перейменовано на Українську національно-революційну армію (УНРА).

4 серпня 1943 року Тарас Боровець звернувся до ОУНб з відкритим листом та закликом припинити ворожнечу між усіма течіями національного руху та згуртуватися на багатопартійній основі в боротьбі за Українську самостійну державу: «Вислати цей відкритий лист до Вас змусила мене Ваша робота на терені, яка входить у таку стадію, коли до братовбивчої війни залишається крок. Про це говорять Ваші провідники, відкидаючи всякі переговори порозуміння, а вимагають абсолютного підпорядкування виключно проводіві ОУН. Вони одверто заявляють, що для осягнення своєї партійної диктатури не заважаються розпочати братовбивчу війну, коли б вона коштувала українському народові не сотні, а цілі мільйони жертв. З цих категоричних поглядів дозволю собі запитати Вас: за що Ви боретесь? За Україну чи за ОУН? За українську державу чи за диктатуру в цій державі? За український народ, чи тільки за свою партію? – Командуючий УНРА Тарас «Бульба» Боровець» [48, арк. 5].

Однак це звернення, як і інші залишилися без відповіді. Бандерівці продовжували діяти в напрямі до повного домінування. Так, 18 серпня 1943 року загони УПА на чолі з курінним М. Скорупським оточили штаб УНРА в районі Степаня, роззброїли його і заарештували багатьох старшин.

Після вступу наприкінці 1943 р. радянських військ на територію Житомирщини Т. Бульба-Боровець скликав нараду головної команди УНРА на якій було вирішено розпочати переговори з німецькою владою про передачу його загонам зброї та військового спорядження для ведення партизанської війни з більшовиками. «УНРА, згідно із схваленим планом, під командуванням отамана Зубатого-Щербатюка, як мого заступника, при наближенні советсько-німецького фронту, планомірно переводили в советське запілля і далі діяти згідно з директивами нашого уряду» [194, 278].

У ніч з 15 на 16 листопада 1943 року був складений меморандум до німецького військового командування. 17 листопада отаман «Бульба» разом з сотником Ждановичем виїхав до Рівного, щоб передати цей «меморандум» головнокомандуючому тилом Верхмату генералу Карлові Кіцінгеру. Пізніше, українців було доправлено у Берлін. У ході переговорів 1 грудня Т. Боровець був заарештований Гестапо і ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Леонід Щербатюк-Зубатий. Окремі її загони продовжували діяльність до 1945 року на Волині, поширюючи її також частково і на Галичину.

Німецький уряд упродовж 1941-1945 років кардинально змінив своє ставлення до антибільшовицької і національно-визвольної боротьби народів СРСР. Ці зміни диктувалися, у першу чергу, намаганням зберегти існуючий режим і спробами убезпечитися від цілковитої військової поразки.

На останньому етапі Другої світової війни в Європі, Альфред Розенберг виступив із ініціативою створення антибільшовицьких національних комітетів. Очолити Український Національний Комітет у жовтні 1944 року на нараді Андрія Лівницького, Павла Скоропадського, Степана Бандери та Андрія Мельника було уповноважено останнього. Він насамперед висунув перед нацистами низку вимог:

1. Негайне визнання повної самостійності України.
2. Клопотання про визнання України сателітом Німеччини.

3. Допомога у створенні української армії суто під українським командуванням.

4. Негайне визволення з тюрем і таборів усіх в'язнів-українців, а також право повернення на Україну оstarбайтерам.

5. Створення і діяльність УНК не повинно було пов'язуватися з діяльністю генерала А. Власова та очолюваного ним КОНР [189, с. 61].

Нацистська влада не була готова до українських вимог. Крім того, її шокував тон, яким розмовляли з ними представники “недержавної” нації. Вимоги А. Мельника були розцінені як політичне нахабство. Гестапо не заборонило УНК, але тримало його під прискіпливим контролем.

Відтак, гітлерівці не виконували принципових українських вимог, хоча формально демонстрували проукраїнські симпатії. Німецьке радіомовлення часто передавало репортажі про бої УПА з Червоною армією. Радіостанція у Кенігсберзі постійно завершувала передачі українською мовою гаслом: «Слава вільній Україні!» [574, с. 42]. Колишньому губернаторові Дистрикту Галичини Отто Густаву Вехтеру були підпорядковані всі дивізії СС, укомплектовані не німцями. За його пропозицією дивізія «Галичина» стала називатися не галицькою, а українською [539, с. 100]. Ці заходи, на думку нацистської верхівки, повинні були стимулювати українців у боротьбі проти російської та комуністичної загрози. Однак, дивізію «Галичина» з метою дискредитації гітлерівці кинули на придушення антинацистського словацького повстання.

Пропаганда Третього Рейху намагалась надати посильну підтримку УПА, прекрасно розуміючи, що українські повстанці – об'єктивні союзники Німеччини [454, с. 76–87]. Проте, осоружна геббельсівська реклама УПА шкодила українській справі. В країнах західної демократії вже сформувався чіткий міф про українського самостійника як нацистського союзника, а з Німеччиною Адольфа Гітлера ці держави у 1944 році (на відміну від 1938 року) не хотіли мати справи. Про це чітко і ясно сказав у англійському парламенті 7 грудня 1944 року відомий антикомуніст Вінстон Черчіль: «Я не

обмовлюся на слові, сказавши, що коли б мені довелося вибирати між комунізмом і нацизмом, я вибрав би комунізм» [462, с. 43]. Це й було однією з причин прохолодного ставлення повоєнної Європи до української національно-визвольної справи.

Однак у лютому-березні 1945 року були утворені український, азербайджанський, білоруський, грузинський, вірменський, кримсько-татарський та інші національні комітети. Це фактично стало вимушеним визнанням Німеччиною прагнень даних народів на утворення власних держав поруч із російською державою.

Та все відбулося дуже непросто. Останні місяці Другої світової війни були для тих сил, які продовжували орієнтуватися на Німеччину, як на можливого союзника у відновленні української держави, часом відчайдушних спроб втілити свої плани в життя. З 6 по 14 січня 1945 року у місті Ваймарі працював Міжнародний конгрес сприяння Німеччині. Прибуло 130 делегатів від 25 націй. Це були здебільшого представники союзників нацистів і нейтральних країн. Українців не запросили. Вони брали участь у заході нелегально. Один з власовських лідерів генерал В. Малишкін виголосив доповідь: «Крах большевицької ідеології». Після цього шведський журналіст запитав його: «Чи українські партизани, що борються тепер в Україні, зв'язані з власовським рухом?». В. Малишкін відповів: «Так, це є відрух російського визвольного руху». Тоді піднявся представник українців і німецькою мовою заявив: «Українці борються за Самостійну Соборну Державу і з власовським рухом нічого спільного не мають» [385, с. 50].

Тим часом нацисти продовжували ігнорувати українські побажання, і бандерівці вирішили діяти на власний розсуд. Степан Бандера 1 лютого 1945 року зник з-під гестапівського контролю, разом з дружиною та донькою виїхавши з Берліна до австрійського Тиролю, і перейшов на нелегальне становище [566, с. 26]. У словацькому місті Жиліна бандерівці розпочинають перевербовувати бійців дивізії «Галичина» до Української Повстанської Армії [225, с. 198].

У вже згаданому Ваймарі 12-14 березня 1945 року відбулися наради і консультації українських політиків. З різних причин кандидатури Степана Бандери, Андрія Мельника, Ісака Мазепи, Андрія Лівницького на посаду голови Комітету були відхилені.

Крім того, С. Бандера пропонував свого представника Володимира Горбового, але місце його перебування на той час було невідоме. Після того як генерал Всеволод Петрів також відмовився від цієї посади, її погодився обійняти генерал Павло Шандрук. «Справа ставала все зрозумілішою і не дуже веселою – скаржився тоді А. Лівницькому П. Шандрук, – це складна і небезпечна гра – іти на згоду з німцями, до яких я ніколи не мав довіри. Я не лише наставляю альянтів проти себе, але й напевно стану об'єктом критичних зауваг наших політичних партій» [349, р. 196].

Ще перед оформленням Комітету Президент Андрій Лівницький і генерал Павло Шандрук обговорювали і формували його завдання. Їх налічувалося три: «1) Необхідно буде зберегти політичну еміграцію з її провідниками, які зуміли втекти від більшовиків на Захід. 2) Якнайскоріше перебрати сотні тисяч українського вояцтва, яке поволі чи неволі потрапило до різних німецьких формацій. Окрему увагу треба приділити Дивізії СС «Галичина», яка у випадку німецької капітуляції безумовно буде передана більшовикам. 3) Комітет мусить подбати про долю мільйонів цивільних українців, які, хочуть того чи ні, живуть зараз з ласки голодних німців» [349, р. 196–197].

Аби запропонувати план дій німцям, необхідно було узгодити свою внутрішню політику, що було зробити доволі проблематично в такому суперечливому політичному колі. Спочатку керівники обох фракцій ОУН – Степан Бандера і Андрій Мельник – погодилися з незначними розходженнями, як на необхідність створення Комітету у цей час, так і на призначення його головою генерала Павла Шандрука. Та невдовзі ситуація змінилася. Як писав П. Шандрук, «останніми днями я мав дуже довгі розмови з полк[овником] Мельником та його близькими помічниками Осипом

Бойдуником і Дмитром Андрієвським. Висловлюючи свою опінію про ситуацію, пан Мельник не применшує своєї відповідальности за брак можливостей. При чому він підкреслив внутрішні та зовнішні труднощі, проте дав свою умовну згоду на мою кандидатуру, яка буде залежати від мого проводу в майбутньому» [349, р. 200]. Згодом відбулося ще кілька зустрічей з Андрієм Мельником, але продуктивних рішень за їх підсумками не було досягнуто.

Цілком у іншій атмосфері відбулася зустріч з Степаном Бандерою та Володимиром Стаховим. Вони, за словами П. Шандрука, засвідчили повну підтримку: «Бандера без жодних застережень погодився на мою кандидатуру, підкреслюючи при цьому, що з огляду на мою військову кар'єру, він був упевнений, що я ніколи не відступлю від принципів національної політичної гідности та докажу правильне військове уміння» [349, р. 200].

У ході консультацій щодо створення Комітету 4 січня 1945 року у місті Ваннзеє відбулася зустріч Павла Шандрука з гетьманом Павлом Скоропадським. Знаючи про місію свого гостя, гетьман заявив: «Я не можу дати своєї згоди на утворення УНК, який Ви маєте очолити, тому, що Ви маєте підтримку Андрія Миколайовича Ливицького, а це зробить комітет «м'яким». Але якщо б я очолив цей комітет, Ви одержите найвищу позицію в армії» [349, р. 212]. Попри подібну заяву, гетьман доручив своїм людям співпрацювати з Комітетом.

З огляду на події на фронті та принципову українську позицію, 12-14 лютого 1945 року відбулася зустріч генерала Павла Шандрука з райхсміністром Альфредом Розенбергом, який дав попередню згоду на створення українцями окремого комітету. 14 лютого 1945 року генерал П. Шандрук запропонував умови його створення:

«1. УНК має бути визнаний німецьким урядом. Оскільки я виступаю від імени України, як офіційний представник українських політичних організацій, Акт визнання офіційно має проголосити не хто інший, як німецьке міністерство закордонних справ.

2. УНК проголосить свою власну політичну декларацію. Його представники мусять мати право виступати публічно з політичними проголошеннями, цим УНК повинен бути (трактований) як партнер Німеччини.

3. УНК має бути єдиним офіційним репрезентантом України в Німеччині. Моїм прицілом було усунути секцію КОНР.

4. Як представник українського народу, УНК повинен мати окремі територіальні права в Німеччині.

5. Всі цивільні й військові власті Німеччини повинні респектувати всі акти і документи УНК як рівно ж уважати їх офіційними документами.

6. УНК повинен мати право вступати в зв'язки з іншими політичними репрезентантами інших поневолених Москвою народів.

7. УНК вимагає права формування Української Національної Армії на німецькій території і щоб усі українські з'єднання чи поодинокі вояки українського походження, які добровільно чи недобровільно служать в німецькій армії, мають бути переведені до УНА з поміччю в цьому всіх цивільних і військових властей в Німеччині.

8. УНА буде служити під українським національним прапором, під власною командою і буде під ідеологічним проводом УНК. Армія складе присягу на вірність українському народові.

9. УНК повинен мати право захищати всіх українців, включно з примусовими робітниками, що живуть на території Німеччини. Та буде вимагати для них рівних прав з громадянами інших народів» [349, р. 225–226].

Зовнішньополітична ситуація для Третього Рейху з кожним днем погіршувалася, і нацисти погодилися на частину принципів українських умов.

УНК був створений 12 березня 1945 року у Берліні. Фактично це був крок до визнання права України на відновлення власної державності. У цьому розумінні УНК створювався на противагу Комітетові Визволення

Народів Росії під проводом генерал-лейтенанта Андрія Власова. Діяльність цього комітету була визнана німецькою владою. У листі до генерала П. Шандрука, опублікованому в українській газеті «Краківські вісті» 14 березня 1945 року, Альфред Розенберг писав: «Стверджую: «1) Німецький уряд визнає УНК як єдиного представника українського народу. 2) Національний комітет має право заступати своє розуміння майбутньої України і наголошувати його у своїх деклараціях і маніфестах. При остаточному в'ясненні питання, як мають бути організовані українці, що борються в складі німецьких збройних сил, я обстоюватиму думку, щоб українські військові частини забрати разом в українську визвольну армію» [275, с. 67–68].

Крім того, Український Національний Комітет був визнаний і спеціальною заявою міністерства закордонних справ, проголошеною державним секретарем Густавом А. Штеенграхтом фон Мойляндом.

У місті Ваймарі відбулася низка консультацій і нарад за участю представників УЦК, УГК і Державного центру – Андрія Ливицького, Павла Шандрука, Володимира Кубійовича, Володимира Доленка, Михайла Ветухова, Миколи Ливицького, Атанаса Фіголя, Костя Паньківського та інших. Як згадує останній, «ніхто з присутніх не мав жодних ілюзій щодо воєнного і політичного стану і щодо остаточного програшу Гітлера. Не було жодних ілюзій щодо вартості «визнання України». Навпаки ми всі ясно розуміли, що таке визнання в очах переможного західнього світу тільки шкодить нашій справі, так як це було з берестейським миром у 1918 році» [275, с. 68]. Більшість цих діячів розглядали утворення УНК, як механізм збереження нових українських емігрантів (головним чином із Наддніпрянщини) та військових українських частин, які перебували в німецькому війську. Як згадує К.Паньківський, були сумніви і в генерала П.Шандрука, перед цим відповідальним кроком. «Після розмови з президентом Ливицьким, генерал заявив, що бере на себе головування в УНК. Це було 15 березня 1945 року. Того ж дня президент своїм наказом підвищив

ген[ерального] штабу генерал-хорунжого Павла Шандрука до ген[ерального] штабу генерал-поручника, щоб наш генерал був рівний рангом із ген[ералом] Власовим. Тим самим наказом підвищено генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка до генерал-полковника, а полковника М.Садовського до генерал-хорунжого. Президент призначив генерала Шандрука одночасно командувачем Українською Національною Армією» [275, с. 68].

17 березня 1945 року Павло Шандрук очолив Український Національний Комітет. В УНК був створений керівний орган Президія, яка складалася з голови – Павла Шандрука, заступників – професора Володимира Кубійовича, адвоката, колишнього харківського бургомістра Олександра Семененка та виконувача обов'язки генерального секретаря інженера Петра Терещенка [326, с. 7]. У першому числі «Українського шляху» було опубліковано декларацію УНК до українського громадянства, постанову про командування Українською національною армією та редакційну статтю про УНК. «Український шлях» – так була перейменована вже згадувана вище щоденна газета «Краківські вісті», яка виходила з 1939 р. у Кракові, а з 10 жовтня 1940 р. у Відні. Під новою назвою вийшло кілька номерів газети у 1945 р.

У декларації зазначалося що УНК «є виразником прагнень українського народу до створення Української Національної Суверенної Держави. УНК являється на терені Німеччини єдиним заступником державно-творчих стремлінь українського народу та представником його частини, що в боротьбі з ворогом за визволення України опинилася поза її межами». Зазначалося також, що «почалася організаційна праця на військовому секторі» [275, с. 70].

Власовці послідовно намагалися поставити УНК під свій контроль. А. Власов неодноразово зустрічався з генералом П. Шандруком, пропонуючи посаду військового і політичного заступника, проте той відмовлявся. УНК погоджувався лише на співпрацю як «рівний з рівним» [366, с. 260]. У свою чергу, Павло Шандрук намагався перетягнути до УНК із російського табору

відомого білогвардійського генерала 1917-1920 років, етнічного українця з Кубані, Андрія Шкуро, який, однак, залишився вірним «великодержавній» політиці.

Попри очевидну загрозу поразки Німеччини у війні, діячі Комітету розпочали формування власних збройних сил – Української Національної Армії (УНА). Командувачем військом став генерал Павло Шандрук, а начальником штабу – генерал Аркадій Валійський. До УНА увійшли Перша українська дивізія (колишня СС «Галичина») – 1600 вояків; Друга українська дивізія у складі з протитанковою бригадою полковника П. Дяченка (командира полку «чорних запорожців» у 1919 році) – 1300 вояків; Вільне козацтво (командир – полковник Терещенко) – 700 вояків; 281 запасна бригада (5000 осіб), розташована у Данії; бригада особливого призначення отамана Т. Бульби-Боровця (400 вояків); два піхотні полки охоронної служби (2000 осіб), які служили в Бельгії та Голландії; три курені польової жандармерії та відділ зенітної артилерії (юнаків) [359, с. 93]. Були розроблені українські відзнаки: кокарда з тризубом, особливі погони, нагрудні нашивки, якими замінювалися німецькі відзнаки [266, с. 168]. Загалом УНА не вийшла поза стадію початкової організації.

Перші три курені 2 УД, які були сформовані з колишніх радянських полонених, що несли вартову службу у протипожежній і протиповітряній обороні під Берліном, були заприсяжені під українським прапором УНА, 28 березня в місті Німеку. Прийняли присягу й інші військові частини. Добре враження справила на вояків нова форма з новими відзнаками та тризубом. Згодом планувалося зосередити Українську армію на території Австрії. Однак швидке закінчення військових дій ставило перед УНК та керівництвом УНА зовсім інші завдання.

Незважаючи на українську форму, за змістом ця армія була частиною німецьких збройних сил і діяла згідно з наказами гітлерівського командування. Зокрема, перша дивізія УНА, перекинута зі Словаччини до Словенії, брала участь у бойових діях проти партизанів Йосипа Броз Тіто і

четників Драголюба Михайловича [368, с. 93]. Друга Українська дивізія була введена до групи армій фельдмаршала Фердинанда Шернера і воювала спочатку проти частин червоної армії, а потім проти польської дивізії імені Тадеуша Костюшка [283, с. 73].

Перед остаточною поразкою Німеччини, генерал Павло Шандрук у травні 1945 року завбачливо вивів українські військові частини з лінії фронту. Більшість із них знаходилися на території Німеччини, окупованій союзниками, що й врятувало їх від більшовицького винищення.

Українські політики вдалися до нелегальних методів боротьби. Полковник Андрій Мельник виїхав до Люксембургу, частини склали зброю перед американо-англійськими союзниками [239, с. 277]. Український Національний Комітет припинив існування.

Як вже говорилося, створення УНК і УНА не мало і не могло мати скільки-небудь важливих наслідків у воєнному розумінні чи міжнародній політиці. Її можна розглядати, по-перше, як спосіб порятунку українців, які несли службу в німецькій армії. Всі ці люди, незалежно від того у який спосіб вони потрапили до вермахту, сприймалися в Радянському Союзі як вороги, тому завданням номер один було виведення цих частин з територій, які потрапляли під контроль радянських військ. Завдання це, на загал, було виконане – переважна частина формувань, які належали до УНА була передислокована до зон контрольованих західними союзниками. По-друге, створення комітету і армії було важливе і в російсько-українському антибільшовицькому суперництві. І УНК і УНА, у цьому розумінні були протиставленням російським КОНР і РОА на чолі з Андрієм Власовим, як намагання відтворити небільшовицьку російську державу за участю неросійських народів. З огляду на реальну розстановку військово-політичних сил у березні-квітні 1945 року, ці події мали швидше символічне ніж реальне значення.

Події весни 1945 року дали поштовх до реальних спроб щодо відновлення роботи уряду УНР. Німецькій владі було не до українських

проблем. Виконуючий обов'язки голови уряду Андрій Яковлів (він посів цю посаду після смерті В'ячеслава Прокоповича) перебував у Празі, Президент Андрій Лівницький із найближчим оточенням перебрався до містечка Грос-Обрінген поблизу Ваймару. У цьому місті, за свідченням К.Паньківського в середовищі «уенерівців» (так званої старої еміграції), евакуйованих харків'ян та УЦК розпочалися консультації щодо поповнення уряду й відновлення його активної діяльності. Була утворена нова громадська структура «Всеукраїнський громадський комітет» (ця структура мала й інші самоназви: «Організована Українська Соборна Громадськість» та «Соборницький Провід»), основною метою якого було об'єднання нових емігрантів із східної України, які засадничо дотримувалися платформи ДЦ.

За дорученням Президента А. Лівницького Т. Олесіюк, здійснивши спеціальне відрядження до Праги, привіз контрасигнований головою уряду декрет Президента про призначення міністрів: Михайла Вєтухова – внутрішніх справ; Тимоша Олесіюка – здоров'я і опікування, Костя Паньківського – юстиції та Віктора Соловія державним секретарем. У Франції перебували міністри закордонних та військових справ – О. Шульгин і О. Удовиченко. Перше і останнє засідання «за німецьких часів... новопризначених членів уряду відбулося у Президента в Грос-Обрінгені 5 квітня під обстрілом американських низьколетних літаків і звуки бомб...» [275, с. 74–75]. На цьому ж засіданні були обговорені пропозиції щодо подальшого формування ДЦ та залучення до урядових структур відомих українських діячів – вихідців з різних українських земель. Менше ніж за тиждень Ваймар був окупований американськими військами.

Засідання в Президента, який переїхав до Ваймара, відбувалися майже щоденно. На них обговорювалися як нагальні проблеми організації українства за нових умов, так і майбутній формат Державного центру. Зокрема, йшлося про скликання представницького органу в системі ДЦ. Досить вільний режим функціонування американської окупаційної влади сприяв налагодженню роботи. Разом з тим, були визнані передчасними

пропозиції щодо зголошення перед новою адміністрацією, включно з вивішенням українських прапорів – відчувалася близькість до фронту та радянська присутність.

Андрій Ливицький наполягав на швидшому поверненні членів уряду, які виїхали з Праги – А. Яковліва, І. Кабачкова, Р. Смаль-Стоцького та встановленні контактів із міністрами, які перебували у Парижі. При цьому було прийняте рішення не розширювати кількісний склад уряду «випадковими людьми» які у той час перебували у місті. З огляду на це, виконувачем обов'язки керівника уряду (за традицією з часів роботи уряду в Україні) став міністр юстиції (Кость Паньківський – *В. Я.*) з одночасним веденням фінансових та закордонних справ. Кілька осіб було призначено радниками президента: «В. Ф. Сеника для фінансових справ із завданням виробити плян придбання грошей, В. С. Соловія для церковних справ, а М. Ливицького для справ інформації» [275, с. 112].

У другій половині червня, напередодні переходу Тюрингії до радянської зони окупації, Президент, більша частина уряду, урядового та військового апарату виїхали в напрямі баварського міста Кіссінгена. Розпочинався новий, повоєнний етап діяльності Державного центру УНР в екзилі.

Урядові УНР не вдалося організувати ефективну присутність на теренах України, у тому числі і військової. Діяльність «Поліської січі», яка підпорядковувалася ДЦ, поширювалася лише на частину Волині, а відсутність комунікації з урядом позбавляла це військове формування політичного керівництва. Очевидно, насамперед це мав на увазі Ярослав Гайвас коли писав, що «на Надніпрянщині, де власне було головне поле діяльності для табору УНР, за всі роки війни не було ні сліду його організованої діяльності. ... Деякі діячі на Західніх Землях покликувалися на різні зв'язки з Центром УНР, але це все не мало характеру організованої політичної роботи» [207, с. 105]. Певна жорсткість подібних характеристик можна пояснити тим, що автор належав до політичного табору ОУН –

активних опонентів ДЦ УНР в екзилі в 1930-х – першій половині 1940-х років.

Пізніше Ярослав Рудницький зазначив, що «з «табору УНР» ніхто цих закидів не спростовував, але чи можна було їх опрокидати? Єдине, що було незаперечне, це факт збереження субстанції «во врем'я люте» й це було речовим контр-аргументом для таких та інших мальконтентів «Уряду УНР» [301, с. 12]. З іншого боку годі було сподіватися на ефективну роботу ДЦ УНР на території України, оскільки за цих кілька десятиліть еміграції в силу багатьох причин, насамперед об'єктивних, були втрачені і зв'язки, і контроль за ситуацією. У першу чергу це сталося через тотальний більшовицький терор на території УРСР в 1920-30 роках.

Висновки до розділу 3

Поразка Другого зимового походу змусила Державний центр УНР в екзилі змінювати свою короткострокову стратегію повернення в Україну на більш тривалу. Після кількарічного Тарнівського періоду, були змінені основні принципи і підходи до діяльності еміграційного уряду. Вимушене скорочення чисельності призвело до концентрації діяльності на кількох головних напрямках: військово-мобілізаційному, міжнародному та інформаційному.

Велика ставка була зроблена на об'єднання різних політичних сил української еміграції під егідою Державного центру. Тема консолідації української еміграції у міжвоєнний період ставала популярною ідеєю та нагальною справою, проте механізмів втілення її у життя ще не було. З одного боку, серйозною перешкодою залишалися суперечності привнесені з собою з України, з іншого – серед частини політичних сил (це стосується насамперед новоутворених) була велика спокуса до втілення власного сценарію здобуття самостійності держави. Можна констатувати, що на кінець 1930-х років Державний центр УНР не впорався із завданням об'єднання української еміграції навколо ідеї відновлення незалежності України, при

цьому зберігши свій статус уряду у вигнанні, на який претендували або оспорювали інші суб'єкти української екзильної політики.

Певні успіхи були досягнуті у зовнішньополітичній діяльності. Головним інструментом, який давав звучання українській проблематиці на міжнародній арені стало Українське товариство прихильників Ліги Націй. Крім питань захисту прав українців-емігрантів, викривання радянської політики терору та репресій, застосування примусової праці, уряд виступав на підтримку політики роззброєння, проти радянської ідеї «економічного замирення» та прийняття СРСР до Ліги Націй. Українська дипломатія, використовуючи механізми цього міжнародного форуму, ставала на захист українського населення у Польщі від акції «пацифікації» та підрадянського населення під час Голодомору у 1932–1933 рр.

Друга світова війна, з якою наприкінці 1930-х років очільники українського еміграційного уряду пов'язували свої сподівання на відновлення незалежної української держави не призвела до бажаних результатів. Більше того, сам Державний центр був обмежений у практичній діяльності, особливо на другому етапі радянсько-нацистської війни. Провідні діячі ДЦ були розосереджені по різних європейських країнах, окупованих Німеччиною. Досвід, отриманий 1918 року в Україні, орієнтованість на західні демократії, викликала негативне ставлення з боку німецької влади до «уенерівського» уряду.

Друга світова війна засвідчила, що і ДЦ УНР і інші політичні середовища у довоєнному форматі себе вичерпали. Беззастережна ставка на зовнішні сили себе не виправдала, показала свою неефективність роз'єднаність політичних таборів, поступово припинялася ворожнеча між галичанами і наддніпрянцями викликана подіями 1918-1920 років, з'явилася нова хвиля еміграції з досвідом існування в Радянському Союзі. Світ змінився і ДЦ УНР за цих умов слід було шукати свою нову якість.

РОЗДІЛ 4

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ В ЕКЗИЛІ У 1945 – 1948 РОКАХ

4.1. Підготовчі процеси та реорганізація урядових інституцій УНР

Історії притаманна циклічність. Українським національно-визвольним змаганням – так само. І після трагічних подій 1920 року, коли на еміграцію вийшов Державний центр УНР на чолі з С. Петлюрою, урядом і армією, так і по завершенні Другої світової війни сотні тисяч українців залишили свої домівки, рятуючись від «червоного» терору. Чергова спроба консолідації українства була здійснена вже у повоєнний час. І в цей період залишалися актуальними ідеї, висловлені С. Петлюрою у праці «Сучасна українська еміграція та її завдання»: «...неконсолідованість, невідпорядкованість окремих партійних угруповань єдиної ідеї, – ідеї виборення власної державности, брак державної дисципліни у окремих осіб і партій відіграли роль фатуму в історії нашої боротьби» [277, с. 240]. С. Петлюра наголошував на важливості консолідації українства та підкреслював руйнівний вплив відцентрових тенденцій, розпорошеності тодішнього українського політикуму.

За міжвоєнної доби українська еміграція діяла розрізнено і з великими внутрішніми суперечками. Ідеологічні й особисті непорозуміння дезорганізовували український визвольний рух. Не зникли вони і в повоєнний час. Надалі множилися відцентрові тенденції, виникали нові організації й представництва, які претендували на лідерство у національно-визвольному русі.

Прагнення до об'єднання зусиль української еміграції можна пояснити новою геополітичною ситуацією, яка склалася в Європі після Другої світової війни, а також негативним досвідом взаємопобороювання у міжвоєнний

період. Перша практична спроба створення всеукраїнського еміграційного політичного центру була зроблена ще 1941 року у Кракові на Конференції української еміграції. Втім, за свідченням одного з активних українських діячів того часу, Д. Андрієвського, «...вона не могла вдатися, бо була хибно продумана і хибно проведена» [53, арк. 29]. Наступна зустріч-консультація відбулася 15 листопада 1944 року в Берліні. На цій консультації зустрілися А. Мельник, С. Бандера, П. Скоропадський, В. Кубійович, А. Лівіцький, Я. Стецько. За її підсумками, зокрема, було створено Український Національний Комітет (УНК). Ніхто із політиків першого ешелону української еміграції не хотів очолювати УНК в силу, щонайменше двох причин. По-перше, наприкінці 1944 року було видно близькість поразки гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні, по-друге, УНК мав специфічні функції, насамперед військові. Про консолідоване бачення діяльності урядового екзильного центру тут і говорити не випадає, як ми побачимо із подальших дискусій – погляди основних гравців на вирішення цієї проблеми дуже різнилися.

15 березня 1945 року розпочалася Веймарська конференція з очільниками українських організацій (насамперед, представників Харкова) щодо відновлення активної діяльності Державного центру УНР. Серед делегатів конференції були Микола Лівіцький (як представник Президента УНР Андрія Лівіцького), Володимир Кубійович, Володимир Доленко, Василь Дубровський, Михайло Ветухів, Микола Шлемкевич, Атанас Фіголь, Роман Голод, Атанас Мілянч. Певний час у роботі конференції брали участь Л. Вольф і А. Бізанц.

Ніхто з присутніх не сумнівався у швидкій поразці нацистів у війні. Не було жодних ілюзій стосовно «визнання України». Всі учасники розуміли, що німецьке визнання суб'єктності України як незалежної держави в очах західних країн-переможців тільки зашкодить українській справі, як було з Берестейським миром 1918 року. Ухвалюючи це рішення, учасники конференції виходили з необхідності рятувати, наскільки можливо,

українців, які боролися з радянською владою. У першу чергу, йшлося про нову хвилю емігрантів-наддніпрянців та вояків, які перебували в лавах у німецької армії.

Для відновлення роботи уряду, члени якого війною були розкидані по усій Європі, та консолідації зусиль українських емігрантів А. Лівницький та очільник уряду А. Яковлів вирішили кооптувати до нього представників Українського центрального комітету – Михайла Ветухова, Костя Паньківського, Віктора Соловія і Тимоша Олесіюка. На К. Паньківського, як міністра юстиції, вже за усталеною традицією, були покладені обов'язки виконувача обов'язків голови уряду. Крім того, очікувався приїзд інших членів еміграційного уряду. Це було досить складно, оскільки війна все ще тривала і європейська транспортна та поштова інфраструктура була порушена. 5 квітня 1945 року відбулася зустріч Президента з новопризначеними чиновниками в Грос-Обрінгені, на якій обговорювалося питання залучення до співпраці з урядом широкого кола емігрантів з різних регіонів України, які б стояли на демократичних засадах уряду УНР.

13 квітня 1945 року до міста увійшли американські війська, і в діяльності уряду розпочинається нова доба. Головним завданням тодішньої діяльності уряду УНР став захист громадян від насильницької депортації до УРСР, оскільки було глибоке розуміння, що така депортація призвела б до репресій та фізичного знищення радянською каральною машиною. Але цього можна було досягти лише за умов консолідації усіх емігрантських кіл. Відповідне рішення було ухвалене на розширеному засіданні уряду 25 квітня 1945 року. На ньому також пропонувалося створити представницький орган українського народу в екзилі у формі Національної ради. При розподілі функцій в оновленому уряді А. Лівницький запропонував не поповнювати його випадковими людьми, яких на той час багато було у Веймарі, а поновити в уряді формально діючих його членів, які перебували в інших країнах чи регіонах Німеччини – А. Яковліва, О. Шульгіна, О. Удовиченка, І. Кабачкова та Р. Смаль-Стоцького.

Після підписання акту про беззастережну капітуляцію Третього Рейху уряд УНР виявився у стані невизначеності – куди ж відійде Тюрінгія з Веймаром, де перебувала значна частина українських біженців, які не мали бажання повертатися до Радянської України. Тому, зважаючи на ситуацію, президент 16 червня 1945 року залишає Веймар і переїздить до Баварії, де йому забезпечили приміщення в одному з монастирів неподалік міста Бад-Кіссінген. Туди ж, до Бад-Кіссінгена, під керівництвом К. Паньківського і М.Ветухова, 22 червня 1945 року перебираються працівники урядового та військового апарату і оселяються у тамтешньому готелі «Бюдель» [275, с. 125–126]. На той час перед урядом стояли три нагальні проблеми для вирішення: захист від спроб Радянської Армії щодо насильницького повернення українців до УРСР, подальше відновлення діяльності екзильного Державного центру на основі консолідації українських політичних партій та груп.

За своєю значущістю пріоритетним було перше завдання, позаяк радянський уряд здійснював надзвичайно активну політику із напівпримусового повернення вихідців із СРСР. По приїзді до Бад-Кіссінгену уряд УНР зіткнувся з розпорядженням союзного військового уряду Німеччини стосовно східноєвропейських громадян, які перебували на підконтрольній території. Згідно з інструкцією генерала Сіга Майкельсона від 28 червня 1945 року, передбачалося, що українці, які проживали на контрольованій союзниками території і були ідентифіковані одним з уповноважених СРСР, мають повертатися на історичну батьківщину [275, с. 127]. До прикладу, у квітні 1945 року, внаслідок доносів представники британської окупаційної адміністрації заарештували Т. Бульбу-Боровця. У дописах стверджувалося, що він причетний до єврейських погромів на окупованій території. Тому його півроку тримали у спеціальній в'язниці з офіцерами СС. Проводилося детальне слідство за участі зацікавлених у цій справі політичних діячів. Відпрацьовувались варіанти, характерні для паризького процесу вбивці С. Петлюри – С. Шварцбарда. Захищаючи себе,

Т. Бульба-Боровець домігся заслуховування понад 1000 свідків (серед них – євреї, поляки, білоруси, росіяни, німці). Позитивну роль відіграло те, що у роки війни ад’ютантом Т. Бульби-Боровця був сотник К. Сиголенко (єврей за національністю, справжнє прізвище – Хаїм Сигал, родом зі Львова. – *В. Я.*). Під час судового процесу, який тривав 8 місяців (з квітня до листопада 1946 року), Т. Бульба-Боровець виявив себе ще й вправним оратором, що й було однією з причин його звільнення з-під варті [206, с. 127].

Тож виходячи з поточних реалій, завданням уряду УНР було недопущення насильницької депортації українців. 30 липня 1945 року американський комендант Бад-Кіссінгену віддав розпорядження, під тиском радянських союзників, про збір і від’їзд українців на батьківщину, без урахування їхньої згоди. Таким чином, декілька осіб, за свідченням К. Паньківського, було відправлено до СРСР. Настала черга наступної групи для відправлення до Харкова. Проте, завдяки діяльності міністра внутрішніх справ М. Ветухіва, ці люди були врятовані від насильницького виселення та ймовірних репресій. Завдяки діяльності уряду УНР, ставлення американської окупаційної влади до проблеми депортації біженців почало змінюватися на краще. Американській військовій владі були доведені усі ризики та загрози, які чекали українців з антикомуністичними поглядами на Батьківщині.

У прикінцевому періоді тимчасового перебування урядового центру у Веймарі до республіканського табору завітав один з очільників ОУНР Іван Гриньох для перемовин з президентом УНР в екзилі щодо подальшої повоєнної співпраці. Однак на той час Андрій Лівицький вже виїхав до Баварії і зустріч відбулася на кілька днів пізніше в стінах монастиря «Марія Вільдгавзен». Ця зустріч, яка не відбулася, стала «першою ластівкою» консолідаційної весни, за влучним висловом К. Паньківського.

Однак процес перемовин про реорганізацію Державного центру (не лише із табором «бандерівців») був досить непростим, оскільки кожне політичне угруповання мало власний погляд на цей процес та своє місце в ньому. Українська державницька еміграція упродовж усієї своєї діяльності в

1920-1980-х роках, маючи спільну мету – відновлення незалежності своєї держави, часто не знаходила консенсусу щодо шляхів її досягнення. Було кілька основних ліній внутрішнього протистояння: республіканці–монархісти, наддніпрянці–галичани, мельниківці–бандерівці, націоналісти–соціалісти, «стара» еміграція–нова еміграція, тощо. Не був винятком і повоєнний період. Серед основних політичних сил треба було узгодити два наріжних питання: хто має стати лідером визвольної боротьби і яке політичне середовище стане об'єднавчою платформою.

Вибір був серед основних політичних середовищ та їх лідерів: Державного центру УНР (А.Лівицький), Організації українських націоналістів (А. Мельник), Закордонних частин Організації українських націоналістів (С.Бандера) та неформленого в єдину організацію на той час гетьманського руху, лідером якого 1948 року став Д.Скоропадський (син екс-гетьмана Павла Скоропадського, який загинув у 1945 році). У результаті низки зустрічей політичних лідерів, консультацій їх представників, які, як вже зазначалося, розпочалися в середині 1940-х років, були досягнуті певні домовленості між лідерами еміграційних сил. Цей процес отримав назву реорганізації ДЦ УНР в екзилі.

Даний процес став можливим у результаті досягнутого особистого компромісу між А. Лівицьким, А. Мельником та С. Бандерою. Компроміс полягав у створенні в структурі Державного центру еміграційного передпарламенту, який пізніше отримав назву Українська національна рада (УНРада). Перевага ДЦ як не партійної, а державної структури у цьому процесі була очевидною. Ні бандерівці з ідеєю УГВР як об'єднавчої платформи, ні мельниківці з ідеєю київської Української національної ради не мали у цей період значних шансів щодо просування своєї моделі консолідації емігрантських політичних середовищ, оскільки одразу наражалися на спротив свого опонента. Жорстка конкуренція та взаємне поборювання даних політичних груп унеможлилювали домінування будь-якої з них в загальноукраїнському об'єднавчому процесі. Але, як це часто

буває в політиці, в результаті найбільше дивідендів отримало найслабше організаційно (і, можливо, менш чисельне) середовище «старої» еміграції – ДЦ УНР.

Ідея про створення Української національної ради, що обговорювалася тривалий час, була оформлена в організаційне рішення на нараді представників демократичних еміграційних партій, яка відбулася 19 квітня 1947 року в Майнц-Кастелі. Принаймні так стверджує один з активних фундаторів еміграційної УНРади С. Баран [480, с. 364]. Ініціатива скликання такої наради, за його словами, належала Президентові УНР А. Лівіцькому. Нарада ухвалила створити Національну раду – еміграційний передпарламент, куди б увійшли представники всіх українських еміграційних партій, які обстоювали ідею незалежності України. Для вирішення нагальних питань реорганізації Державного центру УНР чи підготовки нових «правил гри» українського екзильного політикуму Президент А. Лівіцький призначив комісію на чолі з экс-прем'єром часів революції Ісаком Мазепою.

До праці в комісії були запрошені всі чинні політичні партії і вона розпочала свою роботу. За одними даними, комісія провела своє перше засідання 23 травня 1947 року, за іншими – 12 вересня 1947 року. Остання дата наводиться у «Меморіалі у справі відношення ОУНР до УНРади» [51, арк. 5], документі, який був підготовлений в УНРаді у першій половині 1950 року. Ми можемо також побачити розбіжності й у визначенні дати підписання представником ОУНР А. Рябишенком проекту «Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі»: С. Баран стверджує [480, с. 364], що ця подія відбулася 28 травня 1948 року, у «Меморіалі...» ж йдеться про 11 червня 1948 року. На нашу думку, або у «Меморіалі...» вкралася помилка, позаяк цей Закон уже був підписаний днем раніше Президентом А. Лівіцьким, або тут йдеться про два різні підписання: 23 травня 1948 року підписувався проект, вироблений комісією, а 11 червня 1948 року – політичними партіями парафувався вже підписаний Президентом Закон.

У перших засіданнях підготовчої комісії не брали участь представники Союзу гетьманців-державників (СГД), ОУНР С. Бандери, та ОУН А. Мельника. Попри це, комісія менше ніж за півроку підготувала перший проект статуту УНРади. З жовтня 1947 року розпочалося постатейне обговорення проекту Статуту. Приблизно в цей час також було вирішено питання повторного запрошення обох ОУН та гетьманців. Першими відгукнулися мельниківці, і вже з 18 листопада 1947 року брали повноцінну участь у роботі комісії.

Позиція ОУН С. Бандери відрізнялася від бачень інших політичних партій. Її головна відмінність полягала у тому, що бандерівці наполягали на визнанні Української головної визвольної ради (УГВР) керівним центром визвольної боротьби на українських землях. Пропонуючи таку біцентричність і маючи визначальний вплив на УГВР, ОУНР претендувала, таким чином, на свою особливу роль в системі українських еміграційних владних органів. Попри те, що на ці умови не погодилися всі інші сили, які входили до комісії, ОУНР вирішила стати співзасновницею зреформованого Державного центру. Схильність до такого компромісу, вочевидь, лежить у площині назриваючого на той час конфлікту між Закордонними частинами ОУН та Закордонним представництвом УГВР. Офіційна позиція ОУНР була викладена в спеціальному комунікаті. У ньому зазначалося, що Організація українських націоналістів заявляє про готовність увійти до Української національної ради на еміграції, не зважаючи на те, що дотепер ОУН та політичні сили, які входять до УНРади, не узгодили принципи української визвольної політики. За своє бачення правильності визвольної політики та її реалізацію ОУН буде змагатися на форумі Української національної ради.

Далі йшлося про взаємне визнання. Організація Українських Націоналістів визнаватиме переформований, оновлений і розбудований на широкій політичній і громадській базі, відповідно до вимог українського визволення, єдиний на еміграції Державний Центр Української Народної Республіки з усіма прерогативами, які повстають від такого визнання. В свою

чергу, «Державний Центр Української Республіки визнає Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), як керівний революційний орган, що повстав у процесі боротьби з німецьким і московським окупантами 1944 року на Рідних Землях з ініціативи УПА, і що УГВР залишає за собою ці завдання керівного органу боротьби до повного досягнення мети – утворення Самостійної Соборної Української Держави» [185, с. 34].

Підхід ОУН до справи консолідації на платформі Національної ради й взагалі до питань української політики значно відрізнявся від позиції інших українських політичних чинників. С. Бандера був переконаний, що традиційні політики «часто дивляться передусім на правно-формальну сторону, в самих формальних конструкціях дошуковують суті». Натомість, революційні націоналісти наполягали на тому, що дійсне відновлення суверенної Української держави можливе тільки через безперервні, централізовані національно-визвольні змагання українського народу [185, с. 34].

Лідер ОУНр був переконаний, що УГВР не є традиційним державним центром, що веде свою легітимність з державно-правних актів 1918-1920 років, не діє в такій парадигмі й жодним чином не заперечує прав такого державного центру, який опертий на державну легітимність і легальність [185, с. 37]. ОУНр почала брати участь у підготовчій комісії для утворення УНРади 5 квітня 1948 року. Її представниками в комісії були А. Рябишенко, К. Кононенко, С. Гамалай, Я. Стецько, М. Прокоп. Делегати ОУНр в підготовчій комісії, головним чином, виступали за визнання УГВРади як рівнорядного з Державним центром політичного органу. Така досить компліментарна позиція, однак, проіснувала недовго і на Другій сесії УНРади позначилися глибокі суперечності, які потягли за собою вихід ОУНр із УНРади.

Ще складнішими були взаємини з політичною групою монархічного спрямування – Союзом гетьманців-державників (СГД). Традиційно, впродовж тридцяти років, відносини між гетьманським середовищем, яке

згодом став репрезентувати СГД, і республіканським табором – Державним центром УНР у вигнанні – були досить напруженими. Гетьманці, як сторона, що зазнала поразки у збройному протистоянні з військами Директорії, насторожено ставилися до ініціатив політичних суперників. СГД небезпідставно побоювалися підсилення «групи Ливицького» і не бажали вступати у гру за чужими, як вони вважали, правилами.

Комісія І. Мазепи уповноважила С. Барана, як свого найстаршого за віком репрезентанта, сконтактувати з лідером СГД Данилом Скоропадським для ознайомлення його із напрацюваннями комісії, майбутньою структурою УНРади та її завданнями. Крім того, С. Баран просив Д. Скоропадського визначити уповноважених представників СГД на перемовини щодо вступу гетьманців до комісії. «Незабаром д-р С. Баран одержав від інж[енера] Д. Скоропадського листа такого змісту, що він вважає за доцільне створення на еміграції одного політичного осередку, але передбачає труднощі в його здійсненні, не подаючи, в чому ж саме полягають ці труднощі та які від себе ставить він пропозиції. Одним словом, це була дипломатична відмова на відповідь» [314, с. 3].

Повторне запрошення представників СГД до співпраці сталося у січні 1948 року, коли до гетьманців звернувся голова підготовчої комісії І. Мазепа. Представники СГД В. Гришко, Д. Рознятовський та А. Кмета прибули на засідання комісії 6 лютого 1948 року. Подальшу участь своєї організації у роботі комісії вони обумовлювали кількома принциповими застереженнями. УНРада, на їхню думку, мала б постати не як еміграційний передпарламент, а як координаційний центр для узгодження діяльності політичних партій. Такий «Верховний орган» мав складатися із представників чотирьох різних ідеологічних напрямів. Очолювати УНРаду, на переконання гетьманців, мав би колективний орган, а не одна особа. Неприйнятною для них була також і назва УНР. Наведені застереження мали ультимативний характер і були відхилені всіма членами комісії. Після цього гетьманці не брали участі в роботі комісії.

Із залученням до роботи комісії представників ОУН і ОУНР до проекту статуту УНРади були внесені певні зміни. В остаточній редакції його було підписано повноважними представниками всіх політичних партій, які брали участь у роботі комісії, 28 травня 1948 року. Свою остаточну назву – «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» (фактично – Конституції ДЦ УНР в екзилі. – *В. Я.*) – цей документ отримав 10 червня того ж року, після його підписання Президентом УНР А. Лівіцьким.

Підписання відбулося згідно із законодавчими прерогативами Президента, які отримала Директорія від Трудового Конгресу ще на території України в Києві у 1919 році. Крім того, в преамбулі до Тимчасового Закону ДЦ УНР також зазначалося: «Тому, що закони про «Тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народну Раду» з 12. 11. 1920 року були ухвалені на території України і вимагають у сучасних умовах деяких доповнень і змін, я, Голова Директорії Української Народної Республіки, нав'язуючи до актів українського національного будівництва та традиції української національно-визвольної боротьби від давнього минулого по сьогоднішній день та спираючись на волю діючих тепер українських політичних організацій, приймаю від них узгіднений між ними законопроект під назвою «Тимчасовий Закон про Реорганізацію Українського Державного Центру і на підставі пропозиції Уряду Української Народної Республіки проголошую його Законом» [211, с. 78].

Підготовча комісія під керівництвом Ісака Мазепи працювала ще певний час над проектами регламенту УНРади та відозви першої сесії, після чого завершила свою роботу 15 липня 1948 року.

Згідно «Тимчасового Закону...» органами Державного центру Української Народної Республіки в екзилі були президент та віце-президент УНР в екзилі, еміграційний ряд (виконний орган) і передпарламент – Українська Національна Рада». Структура УНРади передбачала утворення

чотирьох політичних секторів до яких еміграційні політичні партії мали висувати своїх представників.

До соціалістичного сектору належали: Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Центристський демократичний сектор репрезентували Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська революційно-демократична партія (УРДП) та Український національно-демократичний союз (УНДС). Націоналістичний сектор: Організація Українських Націоналістів (ОУН) та Організація Українських Націоналістів революціонерів (ОУНр). Четвертий сектор – монархічний – мав би репрезентувати Союз гетьманців-державників (СГД). Перші три сектори нараховували по 12 мандатів, четвертий – 4. СГД впродовж усього існування УНРади так і не скористався своїм правом на включення до роботи еміграційного передпарламенту, залишаючись практично єдиним претендентом на ці вакантні місця. Непрямо звертаючись до СГД, голова УНРади Борис Іваницький при відкритті першої сесії зауважив: «Не всі політичні організації увійшли до Національної ради. Двері для інших відкриті і даліше поширення Національної Ради та скріплення її внутрішньої будови нашою солідарністю й повною довір'я співпрацею – і стає одним з наших спільних обов'язків» [51, арк. 70].

Не дивлячись на це, СГД практично не виявляв ініціативи щодо офіційних перемовин з УНРадою, тим більше не йшлося про його вступ до цієї інституції. Підтвердженням відцентрової позиції СГД стала «Заява Союзу Гетьманців-державників в справі консолідації політичних сил на еміграції» 11 квітня 1949 року. У заяві ставилася під сумнів «презентативність УНР» і замість останньої висувався проект «Верховного Керівництва» в складі чотирьох осіб, з такими характеристиками концепцій: Андрій Лівіцький (республікансько-соціалістично-марксистівська), Степан Бандера (революційно-народницька), Андрій Мельник (провідницько-

націоналістична) і Данило Скоропадський (трудова монархія). Крім «Верховного Керівництва, мали б діяти Національна Рада, створена «шляхом виборів або анкетним порядком», та «Виконавчий Орган, як екзекутивна НР» [51, арк. 8]. Монархісти навіть на еміграції були категорично проти республіканського устрою та інституту президента.

Свою відцентрову позицію Союз гетьманців-державників активно обстоював як у пресі, так і на зустрічах з українською еміграційною спільнотою. Основними теренами боротьби за еміграційний «електорат» стали українські табори на території Західної Німеччини. Зокрема, активну пропагандистську діяльність розгорнули чільні представники СГД В. Євтимович та В. Гришко, доводячи неправочинність і недоцільність існування ДЦ УНР в екзилі та пропагуючи гетьманський устрій у постбільшовицькій Україні [51, арк. 5]. Намагаючись протидіяти цій пропаганді, у таборах розгорнули свою діяльність і партії, які входили до УНРади.

Навіть спосіб комунікації між СГД та УНРадою видавав непримиренність позицій сторін. СГД уникав безпосереднього звернення до чільних представників Державного центру УНР. Наприклад, згадана Заява від 12 квітня 1949 року була адресована В. Мудрому як голові Центрального представництва української еміграції в Європі, а не як заступнику голови виконного органу УНРади.

Ще одне звернення до УНРади, у якому також ігнорувалося керівництво УНРади, було неофіційно поширене під час засідання 23-27 червня 1949 року [54, арк. 51]. Документ за підписом В. Гришка та М. Овчинникова, які представляли Управу СГД у Німеччині та Австрії, адресувався, оминаючи президію, безпосередньо сесії УНРади. У ньому йшлося про те, що «Президія Національної Ради, як і Виконний Орган її, до цього часу не зайняли становища до нашої Заяви, таке поступування свідчить про небажання органів Національної Ради досягти завершення повної консолідації через включення до неї і СГД. Повідомляючи про це Пленум

Української Національної ради, Союз Гетьманців Державників, який щиро стремить до органічної і повної консолідації, підкреслює, що в разі, коли і Пленум Національної ради не займе становища Заяви СГД, цим самим скріпиться думка, що і ціла Національна Рада не шукає шляхів до порозуміння, в наслідок чого витвориться ситуація, відповідальність за яку паде на Національну Раду» [54, арк. 51].

Сесія УНРади, за поданням своєї адміністративно-політичної комісії, 27 червня 1949 року ухвалила постанову у справі СГД в УНРаді [51, арк. 8]. З її тексту видно, що УНРада не вважала наведені вище документи від 12 квітня та 25 червня 1949 року офіційними зверненнями Союзу гетьманців-державників щодо вступу до УНРади. Президія УНРади зробила висновок, «що СГД відкидає рацію правного пов'язання УНРади з законами і органами УНР, впливає, СГД сам собі унеможлиблює участь в УНРаді. З того факту, що дотепер жодна фракція УНРади не висунула законопроєкту про зміни Конституції УНРади в сенсі бажання СГД, треба зробити висновок, що подібну зміну вони не вважають ані доцільною, ані можливою» [51, арк. 9]. При цьому наголошувалося на готовності продовжити перемовини на умовах УНРади: «Згідно з відозвою УНРади з дня 27 червня 1949 року двері УНРади лишаються відкритими для СГД і виключно від цього угруповання залежить, коли і як воно захоче скористатися з можливості взяти участь в політично-державному центрі і в той спосіб включитися в єдиний український національний фронт» [51, арк. 9].

В одній із аналітичних записок, підготовлених у Державному центрі, наголошувалося «що одною з головних причин, що відхиляє групу СГД від участі у державно-відповідальній акції разом з другими політичними групами, що творять нині Державний Центр УНРади, є пов'язання монархічної концепції СГД з родом бувшого гетьмана Павла Скоропадського». Далі йшлося, що «виразно видно нічим не умотивовані династичні концепції в данім випадку і в історії гетьманської України, взагалі» [51, арк. 7]. На підтвердження такої позиції в усіх офіційних

документах УНРади не вживалося прийняте в СГД титулування її лідера – «Гетьманич», а натомість Д. Скоропадського величали уживаним в республіканському середовищі зверненням «інженер».

І республіканці, і монархісти не бажаючи поступитися своїми поглядами, і, намагаючись зберегти політичне реноме, радше виконували певний дипломатичний ритуал, ніж намагалися домовитися. СГД, всіляко уникаючи визнання вже існуючого Державного центру, поспішила зняти з себе відповідальність за зупинення об'єднавчих процесів в еміграційному середовищі. УНРада, володіючи політичною ініціативою та поважним політичним представництвом, намагалася змусити гетьманців діяти за своїми правилами.

Погляди, які панували в УНРаді стосовно СГД, досить повно передав згадуваний вище «мельниківець» Д. Андрієвський. За його словами: «В справі УНР є моменти, які можуть і мусять бути продискутовані, особливо коли мова йде про вдосконалення самої установи і про її діяльність. Але її правно-моральні підвалини треба уважати пози дискусією. Факт неучасті в УНРаді СГД ... дещо послаблює моральні позиції її і то без огляду на вагу і чисельність тої групи. Відсутність там групи консерватистів відбирає українському національному фронтові суцільність і повноту. В цім полягає шкода, вчинена гетьманцями національно-державній справі, але яку не тяжко направити. ... Гетьманці вважають, що приступлення їх, монархістів, до цієї «республіканської» установи (УНРади. – *В. Я.*) було би рівнозначне з їх політичною смертю. Тим часом відомо, що італійські чи французькі монархісти належать до республіканських парламентів їх країн і тим самим себе політично не убивають» [53, арк. 29].

Філадельфійський часопис «Америка», який складно пов'язати із тим чи іншим політичним табором, у жовтні 1948 року писав: «Як звісно, еміграційна група Союзу Гетьманців-Державників поки що не вступила в склад Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради на скитальщині. Вина в тім – нашу думку – по обох боках» українських соціалістів різної масти та зв'язаних з

ними націоналістів табору полк[овника] Мельника, як і Гетьманців, що становлять справу не політично, а ідеологічно – цебто не як квестію практичної політики, а як питання принципів ідеології. На наш погляд вони могли і повинні були прилучитись до УНРади з відповідними застереженнями та могли, будучи в ній, переперти такі зміни, які вказані і які лиш скріпили б українську єдність і авторитет Ради» [529].

Однак справа тут не стільки в різних підходах до сторін концептуального бачення та принципів творення української державності: республіканській чи монархічній формі правління. Коріння такого неприйняття і, як наслідок, неготовності до компромісу та співпраці, видається, слід шукати в способі приходу до влади Гетьманату у квітні 1918 року та Директорії у листопаді-грудні 1918 року. А той факт, що і монархічна, і республіканська форми правління так і не відбулися в Україні на початку ХХ ст., поступившись місцем більшовицькій диктатурі, лише додавав аргументів сторонам у безкомпромісній полеміці та взаємних обвинуваченнях.

За спогадами голови проводу ОУНР і очільника АБН Я. Стецька, УНРада була далека від продуктивного політичного діалогу й, як наслідок, компромісу між її репрезентантами. «Багато розгри було там... Головними ініціаторами вступу ЗЧ ОУН до УНРади були проф[есор] Кононенко, Ярошенко, Ільницький і о[тець] Гриньох... Я був проти того, щоб йти до УНРади, з різних причин. Однією з причин було те, що то був такий конгломерат різних опортуністичних груп по лінії до одного окупанта, по лінії до другого окупанта, це не давало ніякої гарантії правильності перспективної постановки, тим більше, що там був ключ паритетности, який апріорно виключав нам можливість мати ідейній вплив...» [521].

Провідний діяч СВУ В. Наддніпрянець (Володимир Лобуцький), критично аналізуючи результати діяльності УНРади, зауважив: «Історія УНРади, за роки її існування, є, на жаль, гнітючою історією перманентних криз в середині самого ДЦ УНР, історією міжпартійних комбінацій і

взаємопоборювання, в змаганнях за «пости» і за уявні «впливи» на громадянство. Боротьби, що провадилася часто без огляду на норми елементарної чесноти і етики» [267, арк. 3]. Таку категоричність оцінки діяльності УНРади В.Наддніпрянцем, можна пояснити організаційною та ідейною близькістю СВУ до Закордонних Частин ОУН, особливо на початковому етапі свого існування.

Не спромігшись домовитися, українська політична еміграція у 1947-1950 роках втратила реальний шанс на створення спільного фронту національно-визвольної боротьби. Як випливає з аналізу діяльності репрезентантів української еміграції, партійні інтереси різних політичних груп часто-густо брали гору над загальноукраїнськими. На нашу думку, було б неправильно покладати одноосібну відповідальність за припинення політичного діалогу на котрусь із протиборчих сторін. Можна констатувати що і СГД, і ОУНр, і різною мірою політичні партії із середовища УНРади до кінця не використали всі можливості досягнення компромісу.

Разом з тим, ми не можемо не відзначити позитивних наслідків повоєнного міжпартійного діалогу. Відповідно до нових викликів того часу було здійснено реорганізацію Державного центру УНР, логічним завершенням якої стало утворення еміграційного передпарламенту – УНРади. Таким чином, було продовжено традицію українського парламентаризму ХХ століття, започатковану Українською Центральною Радою.

4.2. Тимчасовий закон про реорганізацію ДЦ УНР

Згідно «Тимчасового Закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» «Органами Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі є: Президент УНР в екзилі і його заступник з титулом Віце-президента, Уряд, і Українська Національна Рада» [211, с. 311]. В законі наголошувалося, що у своїй діяльності ДЦ УНР опирається на державні традиції України, Четвертий Універсал та Акт Злуки (універсал Директорії про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну) і на всі наступні державотворчі акти та подальшу визвольну боротьбу українців.

Важливо також зазначити, що Закон був одночасно і виборчим законодавством, який регламентував спосіб обрання УНРади, Президента та віце-президента та заміщення цих осіб у разі такої необхідності.

Основною конструкцією, яка дозволяла виробляти узгоджені рішення в Державному центрі, ставала Рада. Слід нагадати, що «Українська національна рада» – назва досить уживана в українській політичній традиції. Першою постала УНРада (1918-1919 роки) як представницький орган ЗУНР-ЗОУНР, наступною була утворена ОУНр у Львові у липні 1941 року, яка саморозпустилася у лютому 1942 року. Ще менше проіснувала київська УНРада (жовтень 1941 – січень 1942 року), скликана з ініціативи ОУН на чолі з Андрієм Мельником. Певним об'єднанням зусиль двох попередніх рад та Центральної народної ради Карпатської України стало утворення наприкінці квітня 1944 року Всеукраїнської національної ради у Львові. Однак цей орган не зміг розвинути свою діяльність, головним чином, через відсутність порозуміння з уже діючою УГВР, що й призвело до припинення діяльності ВНРади у 1946 році. Навіть цей короткий аналіз свідчить про те, що згадані представницькі структури часто творилися потенційно конкурентними середовищами, що, однак, дозволило їм консенсусно сприйняти згадану назву в ході реорганізації ДЦ.

Творці оновленого Державного центру УНР були свідомі того, що вони не зможуть диктувати своє бачення розвитку України після здобуття незалежності: «Українська Національна Рада виконує функції тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів, вибраних на основі загального, рівного, безпосереднього пропорційного і таємного голосування, які встановлять закон про устрій Української Держави» [211, с. 311–312]. Тому важко погодитися з твердженням Юрія Недужка, що «ця діяльність» мала на меті «створити незалежну Українську державу, з певною специфікою, яку навіювали відповідні партійні догми та ідеології» [416, с. 18].

Компетенція екзильного передпарламенту стосувалася усіх питань еміграційного життя. Рада ухвалювала закони і державний бюджет, обирала президента, віце-президента УНР (або затверджувала обраних на попередніх сесіях), голову та президію УНРади, заслуховувала звіти та висловлювала довіру/недовіру уряду. Крім того, ратифікувала всі міжнародні договори, обирала контрольну раду та членів конституційного трибуналу.

Вищим органом УНРади була сесія, яка, за редакцією закону від 1948 року, мала б скликатися щорічно. Однак цієї норми у діяльності передпарламенту дотриматись не вдалося, тому пізніше було ухвалене рішення про скликання сесії раз на п'ять років. У разі перевищення терміну каденції, члени Ради зберігали повноваження до проведення чергової сесії. Сесія була повноважна за наявності двох третин обраного складу Ради, така ж норма діяла для внесення змін до «Тимчасового закону». Сесія обирала комісії УНРади, які були повноважні лише під час роботи сесії. Виняток становила Регулямінова (регламентна – *В. Я.*) комісія, яка працювала до наступної сесії.

Сесії УНРади були звичайні і надзвичайні. Звичайні сесії після консультацій з президією та урядом призначав Президент. Надзвичайні сесії

могли скликатися або Президентом, або президією, або більшістю членів Ради.

Для правосильності рішень УНРади необхідна присутність не менше двох третин усіх членів Ради та звичайна більшість голосів. Зміни до «Тимчасового закону» могли бути ухвалені на сесії УНРади кваліфікованою більшістю її членів та підлягали затвердженню президента УНР.

Між сесіями діяла президія, голова та його заступники. Голова президії (він же голова УНРади) репрезентував Раду назовні. Чисельний склад та обов'язки членів президії затверджувалися сесією на початку нової каденції. Президія виконувала усі функції УНРади, окрім внесення змін до Тимчасового закону, обрання Президента, віце-президента та голови Ради, прийняття нових партій та організацій, ратифікації міжнародних договорів, «а також тих питань, які вимагають кваліфікованої більшості голосів» [211, с. 317], згідно законодавства. Оскільки члени президії часто мешкали в різних містах чи країнах і не завжди могли фізично прибути на засідання – їхня партійна фракція мала право делегувати іншого члена фракції з правом ухвального голосу.

У засіданнях президії УНРади мали брати участь Президент, віце-президент та виконний орган без права голосу.

На першому етапі існування УНРади вона формувалася шляхом делегування своїх представників політичними партіями, тому таку систему виборів умовно можна називати «пропорційною». Як вже згадувалося, структура Ради передбачала утворення чотирьох політичних секторів. До соціалістичного сектору належали УСДРП, УПСР та УСРП. Пізніше вони об'єдналися в Союз українських соціалістів (СУЗ), який незабаром змінив назву на Українську соціалістичну партію (УСП). Центристський сектор репрезентували УНДО, УНДС та УРДП, націоналістичний – ОУН та ОУН (р). Четвертий сектор, монархічний, мав би репрезентувати СГД. Перші три сектори нараховували по 12 мандатів, четвертий – 4. СГД, як вже згадувалося, впродовж усього існування УНРади так і не скористався своїм

правом на включення до роботи еміграційного передпарламенту, залишаючись практично єдиним претендентом на ці вакантні місця. Пізніше на представництво в УНРаді претендували також Союз земель соборної України (СЗСУ), Селянська партія України (СПУ) та «відлами» існуючих політичних партій УРДП «Вперед», ОУНз (Організація українських націоналістів за кордоном або «двійкарі», політична сила яка постала із Закордонного представництва УГВР через розбіжності з ЗЧ ОУН), частини УНДО, УРДП, ОУН та деякі інші. СЗСУ та Селянська партія певний час діяли як одна організація, згодом розпочинали процес роз'єднання.

Для розуміння усієї складності внутрішніх стосунків в ДЦ і в еміграційному середовищі слід звернути увагу на той факт, що лідери частини політичних партій не входили до УНРади, а діяли через своїх представників. Така практика стосується, насамперед, діяльності лідерів ОУН – Андрія Мельника та Степана Бандери. Попри міжпартійний конфлікт, особисте невходження до екзильного представницького органу, мало б демонструвати певний «окремий статус» цих організацій, які завжди позиціонували себе більше ніж політична партія. Ситуація змінилася лише з 1979 року, коли лідером ОУН став Микола Плав'юк, який брав активну участь в роботі Державного центру, ставши згодом віце-президентом, а після смерті Миколи Ливицького – Президентом УНР в екзилі.

Ставка виключно на партійне представництво в передпарламенті спрацювала лише певний період. У першій половині 70-х років, після сьомої сесії, в УНРаді сталася глибока політична криза. Серед головних її причин – недосконалість виборчої системи, яка обмежувала політичне середовище ДЦ УНР одними й тими ж дійовими особами. Тому Рада ухвалила рішення про радикальну зміну принципів формування свого складу. Окрім видозміненого партійного представництва вводились ще два сектори: громадський, або виборний, і номінаційний.

У політичному (партійному) секторі ліквідовувалися внутрішні «ідеологічні» сектори. Він формувався «з представників діючих українських

політичних партій і організацій в кількості не менше 3-ох, але не більше 12-ти від кожної, делегованих за принципом реального значення цих формацій в громадсько-політичному житті української діаспори» [211, с. 313]. Окрема міжфракційна нарада за три місяці перед черговою сесією визначала квоти для кожної партії. Такий принцип формування був далеко небездоганний, але проведення «справжніх» виборів за умов еміграції було неможливим. Існував також інститут «заступників членів УНР». Кожна партія обирала не менше трьох кандидатів в члени передпарламенту, які не брали участі в засіданнях сесій, але автоматично ставали членами Ради після вибуття з її складу дійсного депутата.

Механізм входження нової політичної партії до еміграційного передпарламенту також був передбачений в Законі [211, с. 313]. Партія мала існувати не менше двох років та здійснювати реальну політичну діяльність серед еміграційного законодавства. До заяви про вступ, яка подавалася до президії УНРади, додавалися статут, програма та історія діяльності. Президія, після вивчення документів, подавала свій висновок на розгляд Української національної ради, яка ухвалювала остаточне рішення.

Виборний, або громадський, сектор складався із 24 обраних представників. Вибори проводилися серед представників діаспори, які були ідейними прихильниками Державного центру та підтримували його матеріально. Вибори проводилися за спеціальним регламентом, який затверджувався окремою урядовою постановою. Спірні питання, якщо такі виникали, вирішувалися через постійно діючу «регуляміново-мандатну комісію» УНРади.

Зміни до Закону передбачали також утворення номінаційного сектора, який кількісно становив $2/3$ від складу виборного сектора – 16 делегатів. Вони могли бути запрошені або делеговані від українських церков, наукових установ і «суспільно-громадського сектора (СКВУ)». Кандидатів до Номінаційного сектора затверджував президент на подання уряду. Існування і спосіб формування цього сектора УНРади могли надавати певні преференції

президентів та урядів щодо впливу на роботу передпарламенту чи його президії.

Член Української національної ради вступав у повноваження після складання присяги наступного змісту: «Присягаю Богові й українському народові, що буду вірно служити Україні, боротися за її визволення та в своїй діяльності буду керуватися єдино добром української нації, притримуючись приписів Тимчасового Закону» [211, с. 314].

Разом з тим, такі нововведення значною мірою виправдали себе – ДЦ відійшов від смуги перманентних політичних криз, його діяльність стала більш конструктивною [481, с. 344].

Іншою ключовою інституцією в системі Державного центру УНР, за Тимчасовим законом, був Президент УНР. Сам титул «президент», як керівник ДЦ УНР в екзилі, і для Симона Петлюри, і для «раннього» (до 1948 року) Андрія Лівіцького був неформальним. Перший іменувався Головою Директорії та Головним Отаманом армії УНР, його наступник – заступником голови Директорії та Головним Отаманом армії УНР. Титул «президент» застосовувався у той час в неформальних зверненнях чи публікаціях ЗМІ. Але з кінця 1930-х років він вже міцно входить у вжиток в системі Державного центру.

І тому у цьому Законі система владних повноважень встановлювалася з урахуванням існуючих реалій. У червні 1948 року Президентом УНР «за фактом» став Андрій Лівіцький, який по загибелі Симона Петлюри 1926 року очолив ДЦ. Тимчасовий закон про реорганізацію суттєво обмежував владу Президента (Голови Директорії), які останній мав до цих радикальних змін структури та повноважень у Державному центрі. Повноваження Президента УНР частково перерозподілялися між передпарламентом – УНРадою та урядом.

Президент обирався (чи отримував підтвердження своїх повноважень) двома третинами голосів чергової або надзвичайної сесії УНРади на п'ятилітній термін. Якщо в силу певних причин сесія не змогла приступити

до роботи – Президент зберігав свої повноваження до часу фактичного її скликання. Крім того, «якщо на момент закінчення часу повноважень Перезидента, Віцепрезидента ще не буде обрано, Президент затримує (зберігає – *В. Я.*) своє повноваження до обрання нового Віцепрезидента» [211, с. 321]. Така складна система збереження і продовження повноважень була значною мірою виправдана, оскільки оперативне скликання сесії УНРади не завжди було можливим. Тому за цих умов було важливо зберігати дієздатність усіх інститутів ДЦ з метою недопущення владного вакууму.

Глава УНР репрезентував ДЦ, виконував функції Головного Отамана, подавав на сесію Ради кандидатуру керівника уряду та на його подання – керівників ресортів (міністерств). Затверджував «іменованих» урядом представників ДЦ в «чужих» державах та інших керівників центральних органів влади УНР. Президент УНР затверджував закони, ухвалені УНРадою чи її президією (в час між сесіями), ратифіковані договори, скликав, розпочинав та завершував роботу сесії УНРади.

При вступі на посаду, Президентом складалася присяга наступного змісту: «Присягаю Богові й українському народові, що віддам усі мої сили справі визволення й державної незалежності України. Для досягнення цієї мети не уступлю перед ніякою перешкодою чи небезпекою. Обіцяю дотримувати закони Української Держави, зокрема поступати згідно з Тимчасовим Законом про реорганізацію Державного Центру Української Народньої Республіки» [211, с. 322–323]. Таку ж присягу складав, після обрання і віце-президент.

Президент наділявся правом після консультацій з УНРадою або її президією та/або з віце-президентом відправляти уряд у відставку (димісію). В окремих випадках – «стану війни або наявного порушення Президією Української Національної Ради основних правил Тимчасового Закону ДЦ УНР Президент УНР має право, на внесок Уряду, розв'язати Українську Національну Раду та зарядити покликання нового складу УНРади, згідно із статтею 17-ю точка 8 тимчасового Закону ДЦ УНР» [211, с. 319]. Таким

чином, Президент УНР виступав свого роду гарантом виконання Тимчасового закону, маючи право (отримавши відповідну підтримку), висловлювати недовіру уряду чи розпустити еміграційний передпарламент.

Тимчасовий закон уповноважував Президента УНР до ведення активної діяльності у виконавчій владі. Лідер Державного центру, у порозумінні з керівником уряду, визначав головні напрями урядової діяльності, брав участь в «акціях зовнішньої та внутрішньої політики», ініціював нові політичні проекти. Як правило, президент брав участь (це було його право, а не обов'язок) у важливих засіданнях уряду, контролював найбільш важливі ділянки роботи, однак голова уряду користувався значною свободою дій. Більше того, діяла демократична норма контраcигнації, за якою всі державні акти президента УНР як цивільного, так і військового характеру потребували схвалення прем'єр-міністра або профільного члена уряду. Крім того, якщо у разі непідписання президентом того чи іншого рішення УНРади, передпарламент ухвалював його поновно – президент був зобов'язаний його підписати.

Як уже згадувалося, в системі ДЦ УНР існував також інститут віце-президента. Його обирали за поданням президента на сесії ради на п'ятирічний термін. У разі необрання запропонованої кандидатури, ініціатива подання переходила до УНРади. Головне призначення даної інституції полягало в забезпеченні безперервності вищої влади в еміграційному урядовому центрі: у разі неможливості виконання президентом своїх обов'язків – його заступав віце-президент. Ця норма стосувалася як смерті, так і важкої хвороби лідера УНР. Президент міг також передавати частину чи усі свої повноваження на чітко визначений термін. Остаточне рішення щодо такого кроку ухвалювалося урядом та президією УНРади. Віце-президент, який отримував посаду президента, виконував права й обов'язки президента до завершення його каденції.

У разі завершення каденції віце-президента у той момент, коли УНРада розпущена, або сесія ще не скликана, він зберігає свої повноваження до часу вибору нового віце-президента на черговій сесії Ради.

Президент або віце-президент мали постійно знаходитися у місці осідку Державного центру. Якщо віце-президент перебував в іншій країні, то він діяв з доручення президента та репрезентував там ДЦ УНР. Після закінчення чергової каденції президента норми закону вимагали продовження його повноважень до скликання сесії УНРади та обрання нового віце-президента.

Місцем осідку Державного центру було місце постійного перебування Президента чи, якщо виникнуть такі обставини – місце осідку віце-президента. Якщо президент і віце-президент не зможуть виконувати свої обов'язки – їх повноваження перебирав на себе голова екзильного уряду

Виконавчу гілку влади, згідно Закону, уособлював уряд. Упродовж 1948-1992 років в силу різних причин вищий орган виконавчої влади мав різні назви: «Рада міністрів», «виконавчий орган», «виконний орган», «уряд УНР» (остання назва інколи вживалася для усього ДЦ УНР). Вживання назв виконавчий чи виконний орган обумовлювалося, у першу чергу, доволі невизначеним статусом Державного центру в країнах тимчасового перебування.

Уряд був підзвітний Українській національній раді та Президентові УНР. Голова уряду та його члени складали перед УНРадою або Президентом (у разі закінчення роботи сесії Ради) присягу наступного змісту: «Присягаю Богові й українському народові, що буду вірно служити Україні, боротися за її визволення та в своїй діяльності керуватися єдино добром української нації й стояти на сторожі законів української держави» [211, с. 324].

Структура уряду упродовж 44 повоєнних років часто змінювалася. Якщо в 1948 році в складі уряду було 6 міністерств/ресортів (закордонних, внутрішніх, військових справ, фінансів, преси та інформації та державного секретаря) і 5 міністрів без портфеля, то, за останньою редакцією екзильної

«конституції», в уряді нараховувалося 10 ресортів (до існуючих додалися міністерства юстиції, культури, господарських та крайових справ). З огляду на специфіку еміграційного статусу, найбільш важливими ділянками діяльності уряду ставали зовнішньополітичний та інформаційний напрями.

Уряд у своїй діяльності керувався головними пріоритетами, ухваленими УНРадою, та був їй підзвітний. Рішення уряду ухвалювалося більшістю голосів. Кожен член уряду міг бути звільнений президентом на подання керівника уряду. У разі відставки голови, йшов у відставку весь склад уряду, який, проте, виконував свої обов'язки до обрання нового складу уряду.

Урядові рішення ухвалювалися простою більшістю голосів. При рівній кількості голосів, голос голови уряду був вирішальним.

Тимчасовий закон, виходячи з принципу безперервності влади, покладав на голову уряду й інші обов'язки. «На випадок смерти Президента і Віцепрезидента, їх зречення або неможливості для них виконувати їх обов'язки, чи у випадку відмови Віцепрезидента виконувати тимчасово функції Президента, перебирає права та виконує обов'язки Президента до часу вибору нового Президента тогочасний Голова Уряду» [211, с. 322]. Таким чином, у Тимчасовому законі закладалися механізми зведення до мінімуму можливої некерованості Державним центром УНР в екзилі.

Отже, попри певну символічність діяльності уряду у вигнанні, ми можемо констатувати, що Державний центр Української Народної Республіки в екзилі в складних умовах еміграції зумів зберегти основні інститути державності та ідею відновлення незалежної Української держави. Очевидно, що ДЦ УНР, в силу ідеологічних суперечностей, не зміг об'єднати навколо себе усі політичні сили української еміграції, однак у повоєнний час він створив сприятливий ґрунт для консолідації українських політичних середовищ незалежницького спрямування. Головним інструментом цієї об'єднавчої діяльності став «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі».

Закон, який став, без перебільшення, «екзильною конституцією», попри відносність та специфіку його застосування, був досить прогресивним документом. У ньому закріплювалися демократичні засади діяльності Державного центру, закладався принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, принцип безперервності влади та інститут контрасигнації. Тимчасовий закон уможливив розвиток особливої форми парламентаризму та виборчого законодавства за умов еміграції, що значно збагатило українські демократичні традиції. Особливої актуальності це набувало в той час, коли в окупованій Україні існував тоталітарний комуністичний режим із однопартійною системою та відсутністю основних політичних прав та свобод громадян. Можна стверджувати, що Державний центр УНР в екзилі у повоєнний період зберігав для майбутніх поколінь українців ідеї парламентаризму і конституціоналізму, якими послуговувалися розвинуті західні демократії та які пізніше стали наріжними принципами утворення Європейського Союзу [481, с. 347–348].

Аналіз Тимчасового закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі за весь період його дії свідчить, що Тимчасовий закон, з одного боку, створював легітимні умови для практичної діяльності всіх інститутів та суб'єктів Державного центру УНР у вигнанні, а з іншого – забезпечував важливий символічний зв'язок із Конституцією 1918 року та конституційними законами доби Української революції 1917-1921 років, що свідчило про безперервність боротьби українців за відновлення незалежності своєї держави.

4.3. Міжпартійна боротьба

Проблема саморганізації української еміграції турбувала не лише вищий ешелон політиків. Політично активні партійці та громадські активісти також активно обговорювали подальші перспективи та форми визвольної діяльності.

У серпні 1945 року перед урядом постало питання, як провадити діяльність надалі. Урядовці-вихідці зі східних земель стверджували, що Державний центр УНР має бути українським політичним осередком, а справи опіки і культурна діяльність – одним з секторів його функціонування. Інші, представники західноукраїнських земель, стояли на засадах відокремлення політичних справ від культурних. Представники першого напрямку вважали, що уряд, поновлений в останні дні війни, є репрезентантом української державної ідеї. Державному центрові не вистачає тільки народного представництва у формі Національної ради. На їх погляд, справами опіки повинен керувати міністр внутрішніх справ. Урядовці – представники західних земель – вважали, що державно-політичні питання належали до компетенції Державного центру, а справи опіки були в окремій установі. Президент А. Лівіцький не надавав особливого значення проблемі, яким шляхом буде вирішене це питання. Він, тверезо оцінюючи проблеми уряду в міжнародній політиці, за умов «союзу» західної демократії зі «східною демократією», вважав за важливіше далі розвивати українську державно-політичну думку. Він акцентував увагу на тому, що Державний центр не є справою вузького кола «старих емігрантів», а надбанням усіх українців. Саме в цей час Президент намагається підсилити уряд представниками Східної України та Галичини. Так, він почав залучати до співпраці з урядом активного громадського діяча еміграційного руху «нової хвилі» В. Доленка, провідних діячів УНДО – В. Мудрого та С. Барана.

Літо 1945 року стало часом обміну думок щодо подальшої діяльності української еміграції. Першими, наприкінці червня, на цю тему спілкувалися з Президентом представники Української головної визвольної ради (УГВР) під керівництвом І. Гриньоха. І. Гриньох пропонував від імені ОУНР і УГВР пропозицію про об'єднання духовної сили «державної традиції УНР за кордоном» з «реальною організаційно-політичною силою УГВР в краю» [275, с. 134]. У цій концепції Державний центр був відсутнім, тому що «діючим» на українських теренах була УГВР. Президент мав дати як вивіску своє ім'я і «стару УНР». Часи перемоги великих західних демократій по війні були такі, що вивіска давнього демократичного представництва видавалася корисною. Президент А. Лівіцький не міг погодитися на такі умови, але він їх не відкинув і вони стали початком тривалого переговорного процесу.

2 липня, а потім 13 липня 1945 року у Бад-Кіссінгені побували представники еміграційної громадськості з Герсфельду на чолі з М. Ветухівим. Потім, у другій половині липня 1945 року, перемовини з Президентом мав представник Ганноверської громадськості Мирон Луцький та представник Українського Червоного Хреста Олекса Литвиненко.

З очікуваних представників Державного центру з Праги приїхав 10 липня 1945 року лише І. Кабачків. Він поінформував, що голова уряду А. Яковлів захворів і переїхав у Брюссель до родини. Р. Смаль-Стоцький також змінив місце проживання, але місце його перебування – невідоме.

З Президентом зустрічався член проводу ОУН, що проживав у Бад-Кіссінгені, – Осип Бойдуник. На противагу переконанню громадськості й уряду, що національний інтерес може об'єднати всі українські політичні сили навколо Державного центру УНР, О. Бойдуник висував від своєї організації вимогу поділу українського політичного світу на рівнозначні чотири політичні структури: ОУН під проводом А. Мельника, ОУН під проводом С. Бандери, гетьманців Д. Скоропадського та «уенерівців» А. Лівіцького.

Навіть за наявності розколу ОУН на дві частини, що ворогували між собою, О. Бойдуник не хотів припускати думки про те, що його організація

– одна з українських партій і що існує суттєва різниця між «табором ОУН» і «табором УНР» [275, с. 135]. Його позиція мала цілковиту підтримку кіссінгенських гетьманців. Державний центр і уряд УНР для них були нонсенсом, а «чотири політичні чинники» мали б домовитися і створити новий політичний керівний орган – щось на кшталт Директорії, як це було у Києві 1918 року. Виходячи з їх позиції, цей керівний орган не мав би постійного голови, а по черзі мали головувати керівники відповідних організацій. Далі Осип Бойдуник гостро критикував Президента за те, що він пішов на «необдуманий крок» і, виходячи з свого власного бачення, «організував уряд УНР», а також за те, що без узгодження з іншими організаціями сприяв приходу на посаду голови еміграційного представництва Василя Мудрого, як політика, близького до ОУНр. На його думку, створення такого представництва було непотрібне і передчасне. На думку Осипа Бойдуника, необхідно було досягнути політичного консенсусу, а потім братися за організацію усієї еміграційної громади.

Учасники згаданих зустрічей – репрезентанти політичних організацій, за винятком представників громадськості, визнавали Президента А. Лівницького як символ державності 1917 року, як заступника і спадкоємця Головного Отамана Симона Петлюри, але не усі погоджувалися з фактом існування Державного центру УНР, в якому поруч з Президентом існував уряд. Визнання існування уряду ставило б їх на порядок нижче, робило б їх однією з груп або партій, а з такою думкою вони не бажали погоджуватися. Перед українською політичною еміграцією лежав складний шлях до усвідомлення можливої участі власної політичної сили у складі єдиного Державного центру.

Після перемовин А. Лівницького з кожним окремо 17 липня 1945 року, за участю Президента, відбулася нарада з вище названими представниками. Перше питання було присвячене проблемам еміграції та взаємодії з представниками окупаційних влад задля захисту українських інтересів. Одноставно було ухвалено рішення, що представляти українські інтереси в

англійській окупаційній зоні буде М. Луцький. Коли ж справа дійшла до створення загальноукраїнського еміграційного представництва на території Німеччини, то виникли суперечності. Група ОУН на чолі з О. Бойдуником знову стала наполягати на тому, щоб воно складалося з «чотирьох політичних чинників». Майже весь уряд виступив проти, за винятком М. Ветухіва, який підтримав пропозицію О. Бойдуника, проте в приватній розмові з К. Паньківським стверджував, що він стоїть на позиції уряду – підпорядкування емігрантських питань Державному центру [275, с. 136].

Більшість учасників наради наполягали на скликанні конференції саме на базі «чотирьох політичних чинників» і аби Президент, як найстарший за віком, виступив з ініціативою цієї конференції. Президент відмовився бути ініціатором, утім дав свою згоду взяти участь у роботі конференції, коли запрошення надійде від А. Мельника. Після цього на розгляд уряду був переданий проект О. Бойдуника «Деклярація сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів». Згідно з цим документом, передбачалося створення керівного органу «Всеукраїнської Верховної Ради» для ведення подальших визвольних змагань українського народу, спрямованих на відновлення Української самостійної соборної держави. Для втілення в життя цих завдань передбачалося створити: виконавчий орган Ради, український парламент, головну раду українських комбатантів, український суспільно-громадський централь і український найвищий трибунал. Цей проект мав компромісний характер, у ньому ОУН офіційно відступала від своїх претензій на одноосібне керівництво українськими справами. Передбачалося визнання існування інших політичних чинників і декларування про поділ з ними владних повноважень. «Деклярація» передбачала, що «членами Всеукраїнської Верховної Ради мали б бути представники чотирьох українських політичних чинників» [275, с. 137]. Поза тим, документ передбачав організацію керівництва Верховною Радою на кшталт Директорії з чотирьох осіб, з почерговим головуванням за чітко встановленим порядком.

Разом з цим, на думку членів уряду, існували речі, неприйнятні для них. Проект передбачав назву майбутньої держави «Українська Самостійна Соборна Держава», а «Українська Народна Республіка» не згадувалася. Наступним був 11-й пункт, який згадував про «некорисні для України міжнародні договори», за яким чітко простежувався Варшавський договір з Польщею 1920 року 13-й пункт передбачав функціонування «установ політичної закраски», які б мали створити Організаційний Комітет Передпарламенту. Такими установами мали бути: Всеукраїнська національна рада, Українська головна визвольна рада і Всеукраїнський громадський комітет. Допущення останнього до керівництва уряд розглядав з двох боків. З одного – це міг бути дозвіл для «уенерівців» [275, с. 137], бо уряд складався з членів «Українського Соборного Громадського Комітету». З іншого боку – це тлумачилося як спроби схилити на свій бік керівників президії цього комітету Володимира Доленка та Василя Дубровського, які в деяких питаннях мали окрему думку, що не збігалася з Президентською та урядовою більшістю. Згідно з пропозицією наради, Андрій Мельник надіслав запрошення до участі у роботі конференції і Степанові Бандері.

Позиція Президента Андрія Лівіцького взяти участь у роботі конференції, за такого проекту декларації, на думку більшості членів уряду, була неприпустима. Вона стала підставою для наради урядовців, на якій з доповіддю виступив державний секретар Віктор Соловій. Доповідач звинувачував ОУН у цілому в дезінтеграції національно-визвольного руху та відступі від демократичних засадничих принципів. Зауваження щодо нехтування принципами демократії та возвеличення класократичних ідей піддавалися нищівній критиці. В. Соловій наголосив, що саме Державний центр УНР є державно-правовим репрезентантом Української держави, яка втратила свою територію, але має у своїх руках мандат народної довіри і нікому його не має передавати аж до повної перемоги в боротьбі за національне визволення. На думку оратора, ідеологічні розбіжності, які постають між демократично-республіканською ідеологією, з одного боку, та

авторитарно-націоналістичною і монархічно-гетьманською ідеологіями, з іншого, не стоять на перешкоді до політичного порозуміння, але передумовою консенсусу має бути визнання основної догми державного права: виняткового легального статусу єдиного Державного центру УНР в екзилі. На закінчення свого виступу В. Соловій висловив сподівання, що президент ніколи не відступить від конституційного шляху. Цей текст доповіді був переданий президентові УНР, А. Мельнику та представнику гетьманців – М. Рознятовському.

Практично усі діячі української еміграції розуміли необхідність припинення міжпартійних чвар і доцільність утворення єдиного координаційного центру. Проблема полягала лише в готовності до компромісу, який передбачав та необхідності почути свого співрозмовника. Ще у червні 1945 року О. Бойдуник за дорученням А. Мельника видав брошуру «Нова дійсність і наші завдання», де закликав представників уряду до порозуміння. «При тому вказано в тій брошурі, що до виконання тих переважливих, але не легких, завдань, є необхідним, щоб українська еміграція була об'єднана і щоб всі сили були сконсолідовані в один суцільний фронт із спільним для всіх керівним і диспозиційним центром...» [192, с. 128].

Конференція чотирьох політичних чинників – УНР, ОУНР, ОУН, СГД – у Бад-Кіссінгені розпочалася 2 серпня 1945 року із запізненням на один день. Учасники чекали представників від ОУНР, які так і не прибули, не пояснивши причин своєї відсутності. У конференції взяли участь представники Державного центру УНР: А. Ливицький, В. Соловій; гетьманці: Д. Рознятовський, В. Сегейда; мельниківці: А. Мельник, О. Бойдуник. Перемовини тривали три дні, але не дали жодних наслідків. Представники ОУН послідовно обстоювали позиції, викладені в «Деклярації сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів» і не відступали від думки, що насамперед необхідно домовитися політичним чинникам, а нове керівне утворення зорганізує громадське представництво. Гетьманці не погоджувалися з думкою про об'єднання навколо Державного центру. Вони

разом з мельниківцями наполягали на створенні «керівного центру», в якому б головували представники чотирьох чинників по черзі. На подібні пропозиції президент не міг дати своєї згоди [275, с. 139–140]. Врешті, зусилля стосовно консолідації українських емігрантських кіл виявилися марними і активні консультації серед політичних «верхів» припинилися на певний час.

Основна боротьба в середовищі української еміграції точилася між політичними партіями та групами, які репрезентували широкий спектр українського суспільства. Маючи спільну мету – відновлення незалежної Української держави, ці політичні угруповання пропонували своє бачення досягнення цієї мети. Радикалізм та тоталітарність ОУН, консерватизм гетьманців та назагал демократичні переконання партій, які тяжіли до т. зв. «уенерівського» табору, ґрунтувалися на різних політичних ідеологіях, часто замішаних на міжособистісних конфліктах.

Найбільш представницькими стали створені у лютому 1946 року в Мюнхені Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) на чолі з С. Бандерою. Вони об'єднували всі бандерівські структури на еміграції. Крім С. Бандери, на провідних ролях в організації перебували Я. Стецько, С. Ленкавський, М. Лебець. ЗЧ ОУН визнали підпорядкованість Проводу ОУНр в Україні.

Однак і ця структура не уникла розколу, який стався у лютому 1954 року. Меншість на чолі з Левом Ребетом розійшлася з С. Бандерою у поглядах щодо формування керівництва організації. Л. Ребет разом з однодумцями утворили паралельну організацію ЗЧ ОУН, яку, втім, перейменували в Організацію українських націоналістів за кордоном (ОУНз) (неофіційна назва – «двійкарі». – *В. Я.*). Після Л. Ребета на чолі ОУНз у свій час перебували Роман Ільницький та Богдан Кордюк.

Активну діяльність на еміграції провадили мельниківці. До найближчих соратників А. Мельника належали О. Бойдуник, Я. Гайвас, М. Капустянський, Ю. Вассиян, З. Книш, Д. Квітковський. Перші повоєнні роки

– час пошуку мельниківцями нових шляхів боротьби. Результатом стала ухвала важливих ідеологічних засад, у тому числі, народовладдя, перехід від тез монопартійності до плюралізму, боротьба політичних груп і організацій при дотримуванні основ національної єдності. А. Мельник був обраний довічним головою Проводу Організації українських націоналістів [192, с. 145].

У повоєнні роки відбувалася повільна реанімація гетьманського руху. До 1948 року гетьманців очолювала дружина покійного гетьмана Павла Скоропадського – Олександра. Після її відходу від активної політичної діяльності лідером став син Данило. Заради користі справи він вважав за доцільне відмовитися від деяких засадничих догм українського монархізму і був переконаний, що «реставрація великої власності в Україні, коли вона стане вільною, є неможлива» [174, с. 233]. Формально українськими монархістами керувала Верховна рада гетьманського руху. У цей час до неї входили Д. Скоропадський (голова). В. Гришко, І. Марченко, В. Бачинський, Д. Левчук, Й. Білоус, В. Коростовець, П. Силенко.

Після завершення війни відновили діяльність довоєнні соціалістичні партії: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) – лідер Ісак Мазепа; Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – лідер Яків Зозуля; Українська соціал-радикальна партія (УСРП) на чолі з Матвієм Стаховим. Вони об'єдналися в Союз українських соціалістів. А в березні 1950 року змінили назву на Українська соціалістична партія. Українські соціалісти тісно співпрацювали з Державним центром УНР та Андрієм Ливицьким.

У 1947 році відродилася на еміграції галицька партія – Українське національне демократичне об'єднання (УНДО). Партія мала підтримку американських окупаційних властей. Свідченням цього був той факт, що лідер УНДО Василь Мудрий неодноразово зустрічався з американським генералом Д. Ейзенхауером [409, с. 240–241]. Досягти такої підтримки була досить важко, особливо одразу після війни. Так, у серпні 1945 року В.

Мудрий скаржився на одній із нарад у ДЦ, що американський «військовий уряд» поділяв українців на «підсоветських, польських, румунських та інших громадян і бездержавних. ... Все ж таки американці прийняли до відома той факт, що українці творять окрему об'єднану національну групу, незважаючи на те, з якої вони держави походять...» [275, с. 140].

«Старі» відновлені партії повернулися до довоєнних ідеологічних позицій, більшою чи меншою мірою зважаючи на ті суттєві політичні, соціальні та демографічні зміни, які сталися в українському суспільстві під час Другої світової війни 1939-1945 років.

Окрім знаних українських політичних об'єднань, на політичну авансцену еміграції вийшла низка новоутворених партій та організацій, які репрезентували (у тому числі) вихідців із Центру та Сходу України – т. зв. «нової еміграції».

У 1947 році була заснована Українська революційно-демократична партія (УРДП). Її першим керівником був Г. Костюк. У 1948 році партію очолив І. Багрянний. Його соратниками стали Г. Дядюренко, С. Підгайний, І. Майстренко, Б. Левицький [181, с. 176]. Програма УРДП передбачала боротьбу проти радянського режиму та відновлення Української держави, перебуваючи у «тренді» настроїв еміграційного співтовариства. Однак Іван Багрянний піддавав серйозній критиці програмні постулати оунівців. Аналізуючи причини невдач та прорахунків українських політичних груп, зокрема ОУН, під час Другої світової війни, він писав: «Політичний рівень тих людей був зовсім не відповідний до східноукраїнських умов і вимог. Страшний брак обізнаності зі Сходом поглиблював прірву» [183, с. 18].

Тому партія І. Багряного, замість гасла «За самостійну національну державу», висунула гасло: «За демократичний лад в Україні». Головним рушієм національно-визвольного процесу мали стати свідомі державотворчі кадри, виховані в дусі опору сучасному тоталітарному ладу в УРСР. З огляду на це, УРДП оголосила ВКП (б) «бій за українські кадри» [263, с. 14].

У травні 1946 року у місті Новий Ульм (Західна Німеччина) засновано Український національно-державний Союз (УНДС). Першим його головою став Т. Олексіюк. На другому з'їзді УНДС у вересні 1947 року головою ЦК УНДС став М. Олексієв, пізніше лідерство перейшло до М. Лівницького. УНДС був партійно-політичним уособленням концепції УНР.

В Ашафенбурзі 1948 року відбувся установчий з'їзд партії Союз Земель Соборної України (СЗСУ). З програмною доповіддю «Сучасний момент і наші завдання» виступив В. Доленко (учасник національної революції 1917-1921 років, у роки німецької окупації – активіст українського громадського життя в Харкові – В. Я.). Доповідач був обраний головою партії. На другому з'їзді в Новому Ульмі (1950 рік) СЗСУ перейменовано на Селянську Партію (СП). В. Доленко та його прихильники кваліфікували організацію як партію ліберального профілю [409, с. 241].

Отже, структура українського політикуму в екзилі оформилася за наступною схемою: на правому крилі – ЗЧ ОУН, гетьманці; в центрі – ОУН (м), УНДС, УНДО, УРДП, СП; на лівому крилі – УСП [407, с. 70].

На творення партійних структур помітний вплив мала регіональна база, зокрема поділ на «східняків» і «західників». Існували й типові регіональні організації, наприклад, галицьке УНДО. З перших днів свого існування локальної лінії дотримувалися Союз Земель Соборної України – Селянська партія, хоча за назвою і задумом ця партія повинна була прагнути до «соборності». УРДП стала фактично партією наддніпрянської орієнтації, хоча, згідно з планами, такого не повинно було бути: до першого складу її Центрального Комітету входили чотири галичани із колишньої Української народно-демократичної партії І. Мітринги часів війни [407, с. 70]. Але загалом УРДП охоплювала тільки нову наддніпрянську еміграцію. Дві фракції ОУН втратили левову частину своїх діячів із наддніпрянців, які долучилися до них під час німецької окупації. Тому ОУНб головним чином складалася з галичан і греко-католиків. Членство в ОУНм також в основному

було західноукраїнським, але в її складі нараховувався певний відсоток православних з Волині [384, с. 346].

Найчисельнішою організацією були ЗЧ ОУН, які мали організоване членство на Заході (здебільшого в Німеччині й Австрії, звідки їх представники стали переселятися до інших країн). Разом з організованим юнацтвом, ЗЧ ОУН нараховували понад 5 тисяч осіб. На другому місці перебували ОУН (м) та УРДП. Інші партії, кожна з яких мала 150-300 членів, були: УНДС, УНДО, УСП, гетьманці; близько 100 – СЗСУ-СП [407, с. 68].

Зважаючи на регіональну та ідеологічну специфіку, між цими політичними організаціями часто-густо виникали суперечки, які переходили у відкриті конфлікти. Особливо це було характерно для обох відгалужень ОУН. Після тривалого протистояння сторони розпочали пошуки компромісу. 23 січня 1948 року відбулася зустріч, на якій ЗЧ ОУН представляли С. Бандера і Я. Стецько, а ОУН (м) – А. Мельник і О. Бойдуник. С. Бандера запропонував інкорпорувати ОУН (м) до УГВР. А. Мельник наполягав, аби бандерівці видали декларацію про своє «братовбивство». Перемовини завершилися зривом [232, с. 203].

ЗЧ ОУН надзвичайно вороже ставилися до І. Багряного й УРДП. Їм закидали брак націоналістичної свідомості та націонал-комунізм. Також І. Багряного звинувачували у тому, що він бореться за демократію, а не побудову самостійної держави. С. Бандера навіть опублікував полемічний антибагрянівський твір «Українська національна революція, а не лише протирежимний резистанс» [532, с. 13]. Іванові Багрянному радили припинити політичну діяльність і зосередитися на літературній творчості.

Бандерівці обстоювали жорстку негативну позицію стосовно українських соціалістичних партій. Це мотивувалося ворожістю до соціалістичних ідей, ігноруванням УПА соціалістами. Зокрема, українські соціалістичні партії вороже зустріли прорив бійців УПА на Захід у 1947 року. Їхні діячі зазначали, що тут «Бандера переодягнув їх на партизанів» [193, с.

69]. ЗЧ ОУН кваліфікували українських соціалістів як відверту агентуру Москви, як людей, котрі дискредитують національно-визвольний рух.

До представників ОУНБ на еміграції неприяно ставилися прибічники УНР, котрі повстанців, підпорядкованих С. Бандері, оцінювали як «провокацію і закликали Україну зберегти сили до слушного часу, не піддаючись на провокацію ворога, який не минає ні однієї нагоди, щоб якнайбільше обезкровити український народ» [263, с. 56]. У свою чергу, С. Бандера зазначав: «Кола УНР намагаються протиставити революційній державній формації, що її очолює УГВР «уряд УНР».

Уенерівці та бандерівці стали на шлях обопільної конфронтації. Ця конфронтація із політичної площини перейшла в протистояння в громадянському суспільстві. Про це свідчать факти. У таборах для переміщених осіб бандерівці вели пропаганду проти ДЦ УНР, намагаючись схилити на свій бік українців, які там перебували. «Поширювалися неправдиві чутки, що УНРада не надає ваги революційній боротьбі в Україні, вимагалось координування політичних акцій за кордоном з УГВР та ін. У цілому це створювало атмосферу незадоволення і недовіря до УНРади. Добровільні збірки й відчислення на УНРаду саботувалися, опановані ОУНр-івцями таборіві управи робили перешкоди при продажу поштових марок УНРади та ін.» [51, арк. 5]. Традиційно продовжували вважати уенерівців запеклими ворогами гетьманці.

У другій половині 40-х років із безвісти виринув вже дещо призабутий політик В. Винниченко. Він написав і опублікував книгу «Конкордизм» [201] у двох томах, у якій він виступав за порозуміння двох систем – «капіталістичної» і «соціалістичної» – і залагодження розбіжностей між ними. В іншій праці «Заповіт борцям за визволення» В. Винниченко радив українській еміграції відмовитися від претензій на «урядування», а усвідомити себе лише як допоміжну силу в боротьбі за визволення українського народу від сталінської тиранії [200, с. 105–122]. Погляди В. Винниченка зумовили жваву дискусію в українському еміграційному

середовищі, викликавши найбільший резонанс серед діячів Державного центру УНР.

Намагаючись зміцнити свої позиції, УРДП І. Багряного стала провадити активну церковну політику, всіляко намагаючись залучити на свій бік УАПЦ. Утім, керівництво автокефальної церкви не виявило зустрічної ініціативи. Натомість, УРДП розгортає масштабну критику православного духовенства, особливо о. Мицика в Чикаго [332, с. 17].

Внутрішньоукраїнські негаразди доповнювалися ще й зовнішніми. Американська окупаційна влада у цей період лише на словах визнавала право українців на об'єднання в Державному центрі. Все це спонукало уряд вкотре змінювати своє місце перебування. 26 вересня 1945 року уряд перебрався до Офенбаху. Наступний період функціонування уряду поділяється на два етапи: – «офенбахський» – з вересня 1945 року по березень 1946 року; другий – «кастельський» – з березня 1946 року по вересень 1948 року – у містечку Кастель над Рейном.

Першим місцем перебування уряду став табір УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Управління Об'єднаних Націй по Допомозі та Реабілітації). Саме у цей період до роботи в уряді повернувся багаторічний міністр професор Р. Смаль-Стоцький, який до цього перебував у Празі [275, с. 146].

Із владнанням організаційних проблем, обумовлених переїздом, з лютого 1946 року відновлюється діяльність уряду УНР. Вона була пов'язана з приїздом до табору З. Пеленського, офіційного представника УГВР, для продовження перемовин, започаткованих І. Гриньохом з Президентом А. Лівіцьким ще в червні 1945 року. Вони завершилися безрезультатно, уже після переїзду уряду до Кастеля. Також наприкінці лютого 1946 року до табору для примирення сторін прибув голова Комітету українців Канади (КУК) В. Кушнір. Завдяки його зусиллям процес порозуміння між ворогуючими сторонами зрушив з місця.

12-13 березня 1946 року в Офенбасі, за ініціативою В. Кушніра, відбувся перший з'їзд представників українських політичних організацій. Вони, головним чином, саме в цей час тільки завершували процеси свого організаційного оформлення. На цьому засіданні було ухвалене рішення створити Контактну комісію, яка розробила засади для подальшої співпраці [273, с. 176]. Серед іншого, акцент робився на наступному:

«а) здорове політичне життя нації має базуватися на твердих принципах права і християнської моралі;

б) усі політичні чинники осуджують як суперечні з правом і мораллю та як шкідливі у житті нації, зокрема для її нормального розвитку, всякі прояви морального і фізичного терору;

в) всі політичні групи якнайрішучіше відкидають усякі тотально-монопартійні тенденції як фашистівського і націонал-соціалістичного, так і большевицького характеру та спільними силами поборюватимуть їх у кожній ділянці українського життя;

г) українські політичні чинники визнають у публічному житті нації такі основи для реальної консолідації: свобода думки і слова, взаємна лояльність, чесна критика відмінних поглядів та порозуміння в справах одностайних політичних виступів назовні. Одначе викликають побоювання осіб, ідей і рухів засоби клевети, інсинуації, очорнення та депунціяції» [210, с. 81].

Поза тим, у березні 1946 року тривали перемовини між УНДС і ОУН. Обидві сторони зійшлися на потребі створити передпарламент, назву якого запропонувала УНДС – Українську національну раду. Розмежування виявилось в одному: мельниківці й надалі наполягали на створенні Верховної Ради, замість колишньої Директорії, а УНДС обстоював одноосібну владу голови держави з посадою Президента.

У подальшому ОУН погодилася на певний компроміс, який зводився до трьох основних пунктів:

«1) вихідними позиціями в дальших визвольних змаганнях є державні традиції і легітимації з 1918-1920 років;

2) державні традиції і легітимації визвольних змагань впродовж 1921-1947 років, які існують, продовжуються на сьогоднішній день на різних землях і на міжнародному форумі ... визнається необхідність створення Верховної Ради, як збірного верховного керівного органу» [210, с. 85]. Керівництво у Верховній Раді мало належати А. Лівіцькому. Її представниками, як передбачалося, мали стати керівники всіх консолідованих партій і організацій.

Творці оновленого Державного центру УНР були свідомі того, що вони не зможуть диктувати своє бачення розвитку України після здобуття незалежності: «Українська Національна Рада виконує функції тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів, вибраних на основі загального, рівного, безпосереднього пропорційного і таємного голосування, які встановлять закон про устрій Української Держави» [211, с. 311].

У Декларації Української національної ради, прийнятій на першому засіданні її I сесії 16–20 липня 1948 року в Авгсбурзі (Баварія) після тривалих дискусій представників політичних партій, зазначалося, що Українська національна рада: постановила реорганізувати ДЦ УНР; проголосила протест проти окупаційної влади російських більшовиків в Україні, яка не мала права виступати від імені українського народу; перебрала на себе повноваження представляти перед світовою громадськістю інтереси українського народу «до створення Незалежної Соборної Української Держави»; проголосила своєю метою боротьбу за здійснення в українській незалежній державі «всіх демократичних громадянських вольностей, за здорову українську родину, за передачу землі селянам у трудову власність, за вільну працю і законну її охорону, за знищення визиску і за найвищий добробут працюючих, за державне поряdkування великою промисловістю, за вільні індивідуальні підприємства, за організацію вільної кооперації і за всебічний розвиток духовної культури» [211, с. 369–371]. Декларація стала засадничим

документом, який окреслював цінності й напрямки роботи УНРади в єдиному річищі боротьби за соборну суверену Україну, її добробут, а також базові національні та загальнолюдські цінності, сформульовані в Атлантичній Хартії дня 14 серпня 1941 року.

Постання УНРади не призвело до згуртування української політичної еміграції. Ідеологічні міркування і партикуляризм переважали державницькі погляди і часто унеможливлювали солідарну працю різних політичних чинників. Запекла політична боротьба точилася не лише між українськими політичними партіями, які входили до УНРади, але й у їх внутрішніх структурних середовищах. Жвава дискусія тривала у партійних лавах УРДП І. Багряного. Два провідних члени партії – Мирослав Стиранка та Іван Майстренко – перейшли на соціалістичні позиції. Їх погляди склалися з еkleктичної суміші ідей західноєвропейської соціал-демократії, троцькізму та націонал-комунізму [232, с. 219–220]. І. Майстренко особисто захоплювався тітоїзмом. Маршал Й.Тіто у цей час викликав повагу в багатьох політиків своїм протистоянням сталінському СРСР і заявою про готовність югославських комуністів долучитися до Соціалістичного Інтернаціоналу [372, с. 29]. Інший очільник опозиції в УРДП М. Стиранка писав: «Тільки така протибільшовицька акція матиме успіх, що яскраво відділяє від більшовизму ідеї, якими він послуговується у своїй пропаганді, що містять в собі правильні гасла, відповідні реформи» [556, с. 23].

Прихильники І. Майстренка та М. Стиранки вийшли з організації І. Багряного і створили УРДП «Вперед» [556, с. 23]. І. Майстренко шукав своїх прихильників навіть серед окремих активістів ЗЧ ОУН. П. Полтава у праці «Відповідь громадянинуві Бабенкові» (літературний псевдонім І. Майстренка) змушений був нагадати УРДП «Вперед», що «свої погляди ми формували не як «учні Маркса», не як «послідовники соціалізму», а в боротьбі з марксизмом «як цілісною ідеологією» [262, с. 17]. Це не завадило І. Майстренкові витлумачити заяву П. Полтави на свою користь. У другому номері журналу УРДП «Вперед» за 1953 року писалося: «Свій дискусійний

лист до нашого т. Бабенка в 1950 року П. Полтава закінчив так: «З поля визвольної боротьби в Україні посилаю Вам і всій Вашій партії революційний привіт». На основі цього І. Майстренко зробив висновок, що його підтримує «краєве підпілля ОУН» [253, с. 4].

УРДП «Вперед» від демократичного соціалізму еволюціонувала до націонал-комунізму. Представники партії вороже зустріли видання антикомуністичних книг Мілована Джіласа. І. Майстренко навіть прирівняв Й. Сталіна до Володимира Святого, наголошуючи, що сталінська суцільна колективізація – чин, рівний Володимировій християнізації [253, с. 4].

Відцентрові позиції у середовищі УРДП також обстоював Тарас Бульба-Боровець. Його УНГ загалом складалася із прибічників І. Багряного і підтримувала його політичну лінію. Амбітний отаман вирішив звільнитися від партійної опіки і відігравати самостійну політичну роль. У статті «Меч і воля» він писав: «Головній команді УНГ лідери УРДП протиставили безсоромну вимогу підпорядкувати цю військово-революційну організацію... Наказом виключно УРДП..., я перестав рахувати себе членом такого середовища і офіційно заявляю, що від 15.05.1952 року я не несу жодної відповідальності за його роботу» [533, с. 30–31].

Іван Багрянний відповів гнівним памфлетом «Чи розламає нас ворог?», де висвітлювались справжні, на його думку, мотивації поведінки отамана: «...щоб ознайомити громадянство, з так би мовити своїм повстанням проти УРДП п. Бульба-Боровець широко розповсюдив свій журнал «Меч і воля», де оголосив про свій вихід з УРДП та про вихід з УРДП членів головної команди УНГ. Також про свої нібито розходження з УРДП. Прикрим (щоб не сказати злочинним) у цьому всьому є те, що п. Боровець для ворогів розконспірував таємницю, заявивши, що УНГ на 95 відс[отків] складалася з членів УРДП та що члени головної команди належали до УРДП і навіть він сам, як головний комендант, належав до УРДП. Але Бог з ним. Важливе тут не це. Важливе – не приховане намагання розламати УРДП з середини, фактично закликаючи всіх членів УНГ, що в той же час є членами УРДП

вийти з остаточної. А якщо 95 % становлять досить поважну частину УРДП, то не важко уявити, яке спустошення замірився зробити отаман Бульба в лавах УРДП... Формальною причиною до повстання, нібито, як пише сам Бульба-Боровець, було «намагання» УРДП підпорядкувати УНГ собі. Дивний мотив. Якого ще треба спеціального підпорядкування, коли 95% членів УНГ належать до УРДП, в тому числі члени головної команди й сам Головний комендант? Мотив для того, щоб постати проти УРДП, щонайменше смішний. Хіба ні? Але ми ніде ніколи не говорили про те, що УНГ складається з членів УРДП і ніде УРДП не претендувала на «привласнення» УНГ. Таким же смішним є мотив ніби-то політичних розходжень п. Бульби з УРДП. Єдине розходження, яке мало місце, було лише в тому, що УРДП не терпить ніякого отаманства й жодних «отаманів». П. Бульба-Боровець знав про це і, вступаючи до УРДП в 1949 року, після того, як кустарні спроби створити УНГ з п. Титаренком на отаманському принципі скінчилися цілковитим фіяском, обіцяв не отаманничати більше» [183, с. 17–18].

Багрянний переконаний, що «тільки й розходжень було. Тож, якщо шукати справжніх причин сьогоднішнього повстання п. Бульби і намагання розвалити УРДП зсередини, то причиною, мабуть, є отаманська амбіція п. Бульби-Боровця. Рецидив отаманської амбіції...» [182, с. 303–304].

Конфліктні метаморфози відбулися і в гетьманському русі. На з'їзді в Торонто 1952 року розколовся СГД Канади. Щоправда, обидві гілки продовжували визнавати керівником Гетьманича Д. Скоропадського [524, с. 2973].

У 1950 року із УНДС (у США) виокремилася група К. Паньківського і М. Ветухіва. Після проголошення УНРади розкололося також УНДО [409, с. 243].

27 вересня 1951 року в Мюнхені відбулася конференція блоку демократичних партій за участю представників УНДО – С. Барана, Д. Ерстенюка, М. Хробака; УРДП – І. Багряного, М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового, Ф. Пігідо; УНДС – М. Лівицького, В.

Татарського, М. Шраменка; СЗСУ – В. Доленка, В. Дубровського, А. Жарського, В. Юськевича [64, арк. 70].

Головувати на конференції мав Степан Баран, але через його хворобу засідання вів Микола Хробак. І. Багрянний у своєму виступі зазначив, що в той самий час формувався «Совет Освобождения Народов России» під патронатом промосковських і монархістських сил, які виступали під гаслами відродження Російської імперії в кордонах станом на жовтень 1917 року. Він закликав учасників конференції виступити проти нього спільними силами, сконсолідувавшись навколо УНРади.

Представник СЗСУ В. Дубровський порушив питання про причину зволікання щодо прийняття його політичної сили до УНРади, адже з моменту подачі заяви минув понад рік. І. Багрянний зауважив, що конференція, серед іншого, організована для того, аби вирішити поряд з іншими й згадане питання. На підтримку якнайшвидшого прийняття СЗСУ до УНРади висловився й М. Лівіцький.

Зрештою, конференція схвалила пропозицію В. Григоренка підтримати заяву про вступ СЗСУ до УНРади і передати це питання на розгляд президії передпарламенту.

19 листопада 1951 року працювала конференція блоку українських демократичних партій (УНДО, УНДС, УРДП, СЗСУ). У роботі конференції брали участь: від УНДО – М. Хробак і М. Хроновят; від УНДС – М. Лівіцький, Є. Гловінський, В. Татарський, І. Пекарчук, Л. Янушевич; від УРДП – І. Багрянний, М. Воскобійник, В. Григоренко, Ф. Гаєнко, Ф. Пігідо, А. Ромашко, Г. Мартенс; від СЗСУ – В. Доленко, І. Матюшенко [116, арк. 69].

Конференція відбувалася під головуванням І. Багряного. На порядку денному стояли різноманітні проблеми – від консолідації діяльності політичних партій до вступу СЗСУ до УНРади, що з різних причин технічного характеру (через затримку скликання чергової сесії УНРади) не можна було здійснити. На завершення роботи конференції І. Багрянний

передав головування в Блоці наступній партії – УНДС, яка на посаду голови запропонувала Є. Гловінського.

Конференція ухвалила вироблену редакційною колегією на чолі з М. Ливицьким резолюцію наступного змісту:

«Блок УДП – 1. Стверджує однозгідність українських демократичних партій в основних питаннях української визвольної політики і їх готовність до дальшої спільної акції в рамках української визвольної боротьби. 2. Вважає, що в інтересах успіху наших визвольних змагань є доконечне здійснення консолідації всіх творчих самостійницьких українських політичних сил. Ця консолідація повинна зреалізуватися на базі Української Національної ради, себто на базі екзильного Державного Центру Української Народної Республіки. Всякі відхилення від уже поставленого правопорядку в українському політичному житті або тенденції до зміни українського Державного Центру якимось еміграційним новотвором – повинні бути відкинені як недоцільні для успішного завершення українських національно-державних прагнень» [116, арк. 69].

20 червня 1952 року в Мюнхені, з ініціативи уряду УНР, відбулася конференція українських політичних сил за участю наступних представників: від ОУН – Ю. Бойка, М. Капустянського; від УНДО – С. Барана, М. Хробака, М. Хроновята; від УНДС – М. Ливицького, М. Шраменка, О. Юрченка; від УРДП – М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового; УСП – С. Довгаля; СП УГВР – В. Стахіва, М. Мартинця; ОУНз – Б. Кордюка, С. Ленкавського, Я. Бенцяля; СГД – А. Кмети, М. Самойловича; СЗСУ – І. Матюшенка; УРДП (соц.) – І. Майстренка [50, арк. 69].

Відкрив конференцію С. Баран, який у своєму виступі окреслив основний орієнтир роботи міжпартійного форуму – консолідацію українських політичних чинників. В. Стахів звернув увагу учасників конференції на наявність трьох центрів діяльності української еміграції – Державного центру Української Народної Республіки, Української головної

визвольної ради та Союзу гетьманців державників – і запропонував створити комісію для узгодження діяльності цих представницьких органів.

Представник гетьманців А. Кмета виступив з критикою на адресу Державного центру, який, на його думку, хоче узурпувати владу: «Центр УНР має під собою хиткі засади легітимності і водночас намагається перенести на українські землі готові устоеві форми, не питаючись населення. Ми апелюємо до середовищ УНРади, щоби вони змінили конституцію й усунули клявзулю УНР. УНРада на еміграції покликана для організації визвольної боротьби, а не як «законодатний» орган. Вона не є національна, бо є представництвом лише деяких партій. Ми вважаємо, що вона має бути представництвом усіх політичних середовищ, українських церков і станових організацій. Можливо, що таке представництво мало б називатись «державний центр визвольної боротьби» або «державний Центр української репрезентації». Це не був би екзильний уряд» [50, арк. 139].

Стосовно проблеми координації, то, на думку гетьманців, вона має простежуватися як сплановані антиросійські дії; в усьому іншому еміграція має діяти, виходячи зі своїх засадничих принципів. Аналогічний підхід до питання координації був і в представників ЗЧ ОУН. За словами Б. Кордюка, координація може виявлятися у консультаціях між різними політичними силами, в тому числі, між тими, котрі не входять до складу УНРади.

Зі свого боку, на закиди опонентів прихильники УНРади зазначали: «Українська Національна Рада й її Виконавчий Орган від свого заснування залишались, і до сьогодні залишаються цілком незалежними від будь-яких офіційних чи неофіційних (приватних) чужинецьких чинників. Свою політичну діяльність, зокрема на зовнішньому відтинку, Виконавчий Орган УНРади здійснює за свої українські гроші, що їх добровільно приносить українська політична еміграція до Державного Центру. Оті, часом тяжко запрацьовані центи, сантіми та пфеніги забезпечують Виконавчому Органові УНРади можливість провадити свою суверену загальноукраїнську визвольну

політику. Виконавчий Орган розуміє величезну моральну силу тієї своєї незалежності і всіма способами її оберігає» [285, с. 13–14].

Через різне розуміння та тлумачення проблеми консолідації, її на цьому представницькому форумі так і не було досягнуто. Усі його учасники залишилися на своїх позиціях. Українські політичні сили продовжували діяльність у відцентровому форматі.

Спостерігаючи за подрібненням політичних сил української еміграції, найбільші організації українців за океаном – Український Конгресовий Комітет, Третій та Четвертий Конгрес Українців Канади закликали українську політичну еміграцію та її політичні партії об'єднатися на платформі Української Національної Ради. Постанови цих українських форумів звучали послідовно й категорично: «Четвертий Конгрес Українців Канади звертається до всіх політичних організацій, до тих, що вже в Українській Національній Раді, й до тих, що остаються поза нею, щоб в ім'я добре української справи забули про свої внутрішні партійні розходження і створили на платформі Української Національної Ради єдине політичне представництво українського народу» [56, арк. 85].

До наведених ухвал приєдналася українська еміграція в Австралії. Але ці переконливі та доречні заклики не вплинули на ситуацію в середовищі українських міжпартійних та внутрішньопартійних взаємин. Сесія Панамериканської Української Конференції (ПАУК), яка відбулася в Торонто 14-25 вересня 1955 року, у своїй постанові вважає за необхідне «запропонувати українській еміграції в Європі та відповідальним представникам усіх її груп і партій своє безстороннє посередництво у змаганнях до тієї консолідації, що ведуть вже від довгих років та які хоч і мали помітні результати, ще не завершені. Таким консолідаційним центром повинна стати Українська Національна Рада» [56, арк. 85].

На зустрічі з президентом УНР у січні 1957 року представники ЗЧ ОУН заявили, що їхня організація могла б повернутися до УНРади, якби її статут, що базується на паритетному членстві, був змінений в напрямі «Врахування

силових відношень та впливів політичних організацій серед українського громадянства на еміграції». Пропоновані «силові відношення» мали виявлятися «шляхом загальних виборів» [56, арк. 85]. Умова вступу полягала в тому, щоб УНРада перестала бути складовою частиною Державного центру УНР, а діяла окремо й об'єднувала всі політичні сили в еміграції «на основі дійової програми». Не вірячи в можливість такої консолідації, представники ЗЧ ОУН пропонували координувати окремі дії політичних партій. Втім, репрезентанти Державного центру не пристали на ці пропозиції, підозрюючи, що їх опоненти хочуть підмінити Українську національну раду Українською головною визвольною радою.

Представники Союзу гетьманців-державників пропонували змінити статут УНРади, щоб у ньому не було визначено форми української державності. Для ведення подальших перемовин у справі консолідації представники СГД запропонували створити комісію, до складу якої увійшли б представники УНРади і СГД. Представники УНРади не погоджувалися з подібними вимогами, остерігаючись того, що СГД хоче бачити Україну монархією, а не демократичною республікою.

Представники УРДП (група «Вперед») заявили, що не можуть увійти до УНРади з причин ідеологічного характеру.

Відтак, проблема об'єднання українських сил на еміграції вкотре була відкладена на перспективу.

Не оминула розколів і партія Союз Земель Соборної України, яка репрезентувала частину «нової еміграції» із сходу України, насамперед Харківщини. До утворення партії ця група мала самоназву «Організованої Громадськості». 2 лютого 1957 року політики на еміграції, які вважали себе репрезентантами українського селянства, взяли курс на створення своєї політичної сили – Української селянської партії – з метою зміцнення й поширення української еміграційної загальнонаціональної бази. УСелП виокремлювалася із партійного проекту СЗСУ-СП. Партія проголошувала, що вона шанує право кожної української демократичної партії у своїй

діяльності орієнтуватися на ті ідеологічні засади, що відповідають політичним настановам їхнього членства. Наголошувалися наступні акценти: «УСП має намір скеровувати увагу як політичного сектору, так і всього суспільства на фактор соціальний. Активність і жертвенність соціальних верств українського народу залежатиме від того, які соціальні переваги принесе їм наша перемога над окупантом. Українська Селянська Партія не має наміру принести в Українське Суспільство ані селянської диктатури, ані селянської гегемонії. УСП має бажання посісти в українському Суспільстві місце рівного з рівним і прийняти участь в державно-творчих процесах та громадсько-політичному життю суспільства» [56, арк. 21].

10 лютого 1957 року тимчасовий виконавчий комітет УСелП в Нью-Йорку звернувся із заявою до Української національної ради про ситуацію у партії. У короткій довідці заступники голови К. Даниленко та І. Федоряка наголошують, що історія партії має понад шість років з моменту «перетворення СЗСУ в УСП». Із таким рішенням не погодилися В. Доленко та В. Сенік, які скликали паралельний з'їзд і перейменували партію в СЗСУ-СП. Однак, підписанти заперечували повноважності СЗСУ-СП виступати від імені УСелП («використовування селянського імені»), мати три мандати в УНРаді та збереження за В.Доленком посади керівника комісії в УНРаді [56, арк. 20]. Фактично ми спостерігаємо претензію УСелП як частини об'єднаної партії (СЗСУ-СП) на більш повне представництво своїх прихильників в УНРаді.

Причини криз у середовищі УНРади її діяч, представник УНДО Михайло Добрянський описував так: «Еміграційна хвороба, «ненависть українських людей самих до себе», що затрує їм атмосферу в громадському житті. Негативізм – наслідок чужих панувань, що породжує нехоть до явних, законних форм діяння, і нехоть до публічної контролі. З тих самих джерел походить і нахил до штучного роздування всього, що нас ділить, замість плекання того, що нам спільне і нас єднає. Слабше розвинений політичний

інстинкт... Зникання інтересу для громадських справ у міру продовжування еміграції...» [213, с. 19].

Як ми вже наголошували, проблему протистояння в середовищі української еміграції не вирішив повністю і український парламент у екзилі – Українська національна рада. Не завжди була єдність й серед представників тих партій, які входили до її складу. В період між сесіями УНРади був винайдений спосіб більш ефективної комунікації між партіями – наради їх представників. Більш широке коло учасників (у тому числі партійців, які не були задіяні в роботі інституцій ДЦ) давало сподівання на вирішення спірних політичних питань. 21 березня 1959 року в Мюнхені відбулася нарада представників політичних партій, представлених в Українській національній раді. Нарада скликалась з ініціативи ресорту внутрішніх справ виконавчого органу з метою налагодження стосунків і співпраці між політичними силами – суб'єктами УНРади.

Відкриваючи засідання, керівник ресорту внутрішніх справ О. Юрченко зазначив, що від співпраці між політичними силами, які представлені в українському передпарламенті, залежить успіх усієї національно-визвольної справи.

Ця нарада викликала контраверсійну реакцію діячів Союзу Земель Соборної України – Селянської партії. З одного боку, висловлювалося схвалення цієї події. З іншого боку, зауважувалося, що проблема міжпартійних взаємин є прерогативою президії та голови УНРади, а не ресорту внутрішніх справ. За підсумками наради наголошувалося: «... не на словах, а на ділі признати рівність усіх українських національних демократичних партій на еміграції, рівними і рівноправними перед законом» [68, арк. 26]. Така фактична «нерівнозначність» політичних партій в середовищі УНРади могла бути пояснена дещо зверхнім ставленням партій, які брали участь в реорганізації ДЦ УНР у 1948 році до партій-«неофітів», які долучилися до УНРади дещо пізніше.

23 березня 1960 року представники фракцій УСП, УНДО, СЗСУ-СП, що склали парламентську більшість, звернулися до голови УНРади Івана Багряного та голови уряду Миколи Лівіцького з пропозицією провести збори з питання нормалізації взаємин між окремими фракціями національного представницького органу.

І. Багрянний та М. Лівіцький погодилися на цю пропозицію і запропонували свій порядок денний, який складався з двох пунктів: 1. Справа Світового Конгресу; 2. Справа політичної консолідації.

Представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП практично відмовилися обговорювати перше питання порядку денного, оскільки були переконані, що: «немає можливості реально говорити про Світовий Конгрес Українців і про відношення УНРади до цього проекту, коли нема спільної лінії між фракціями в УНРаді» [70, арк. 2].

Микола Лівіцький заявив, що не погоджується з таким формулюванням, але не може зустрітися з представниками трьох партій через свій від'їзд до США. Автори «Проголошення», в свою чергу, сприйняли це як втечу від відповідальності та вимагали назвати джерела фінансування заокеанської поїздки.

Полярні оцінки викликав і другий пункт: представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП тлумачили його як стосунки всередині представницького органу; І. Багрянний та М. Лівіцький – як стосунки УНРади з політичними партіями, що не входили до складу парламенту. Учасники «Проголошення» звинуватили М. Лівіцького в диктаторстві та закликали висловити недовіру як посадовій особі [70, арк. 2].

У своєму листі-відповіді від 4 квітня 1960 року Микола Лівіцький гостро оцінив «Проголошення» як: «перекручене і наскрізь неправдиве подавання фактів» і навів джерело фінансування поїздки – Товариство Прихильників УНР в Чикаго, яке виділило для цього через фінансовий ресорт тисячу п'ятсот доларів [70, арк. 3].

29 листопада 1963 року партіями-суб'єктами УНРади був оприлюднена заява, яка передбачала «покласти під сукно» спірні питання і приступити до співпраці [82, арк. 52]. Ця спільна заява не призвела до загальної консолідації, але сприяла порозумінню між частиною еміграційної громадськості.

По закінченні VI сесії естафету розколів та внутрішньопартійних непорозумінь перейняла Українська соціалістична партія. Ця політична структура в 1960 роки нагадувала лише бліду тінь соціалістичних настроїв українців у 1917-1920 роках. Після смерті І.Мазепи керівництво в колишній партії есерів та есдеків отримав його давній соратник Панас Феденко. Непримиренний противник українських націоналістів (обидві ОУН віддячували йому таким же ставленням – В.Я.) лідер УСП зініціював вихід фракції із засідання сесії, протестуючи таким чином проти прийняття до передпарламенту ОУНз. Президія УНРади виступила із пропозицією до УСП щодо повернення до участі в діяльності у Державному центрі. Пропозиція отримала негативну відповідь від П. Феденка та його прибічників. Натомість, більш поміркована частина ЦК УСП пристала на цю пропозицію. Про своє рішення в листі від 1 вересня 1967 року члени центрального комітету Степан Ріпецький, Спиридон Довгаль та Іван Лучишин повідомили президію УНРади, що з цього часу С. Довгаль є їх представником в президії УНРади. Це рішення поглибило в лавах малочисельної УСП розкол, а разом з тим активізувало непримиренну боротьбу Панаса Феденка проти тих, хто повернувся до передпарламенту.

На початку жовтня 1968 року подібна ситуація виникає в середовищі УНДО. Вона розпочалася зі звернення 8 жовтня 1968 року членів УНРади від фракції цієї політичної сили на ім'я голови, за підписом Л. Макарушки та М. Добрянського такого змісту: «Президія Українського Національно-Демократичного Об'єднання цим повідомляє Вас і Президію Української Національної Ради про наступне:

Опираючися на 8-му статтю, пункт 1. г. Тимчасового Закону, Президія Українського Національно-Державного Об'єднання відкликає пана д[окто]ра Василя Федорончука зі складу членів фракції УНДО в Українській Національній Раді» [71, арк. 85зв.].

11 жовтня 1968 року з листом на ім'я голови УНРади звертається В. Федорончук, у якому зазначалося: «У зв'язку з листом з 8 жовтня ц. р. скерованим Вам д[окто]ром Любомиром Макарушкою і ред[актором] Михайлом Добрянським, яким вони повідомили Вас, що Президія УНДО відкликає мене зі складу фракції УНДО в Українській Національній Раді, заявляю наступне:

Уважаю неправною постанову про відкликання мене зі складу членів фракції УНДО в УНРаді і відкликаюся до конгресу партії, який повинен розглянути справу і який, як мені відомо, ніколи дотепер на еміграції не відбувався. Тим більше, що у листі, зверненому до мене пп. Макарушкою і Добрянським говориться, що причиною відкликання мене зі складу членів фракції УНДО є «глибокі різниці у справах принципових». А в кожній політичній організації постанови у принципових справах виносять на конгрес.

В очікуванні на рішення конгресу щодо «глибоких розходжень у принципових справах», прошу відкласти справу, яка стосується мене» [71, арк. 85зв.].

7 лютого 1969 року Президія УНРади розглянула справу згаданих листів і на пропозицію регуляміново-мандатної комісії УНРади вирішила доручити УНДО полагодити цілий комплекс спірних справ всередині своєї партії, відклавши подальший розгляд справи УНДО до одержання належної відповіді від керівних органів цієї партії [71, арк. 86].

Президія УНРади сподівалася, що УНДО проведе свій конгрес і відрегулює взаємини в середині своєї політичної сили. Але ситуація не вирішувалася ще тривалий час. До президії УНРади і надалі надходили листи як від групи Л. Макарушки – М. Добрянського, так і від групи

В. Федорончука – Д. Ерстенюка з різними протестами, вимогами та проханнями. Так, у листі від 28 травня 1970 року, за підписом Д. Ерстенюка та В. Федорончука, доводилося до відома президії, що вони брали участь у виборах кореспонденційним шляхом. У виборах загалом змагалось 16 осіб. Тим самим листом також повідомлялося про те, що обрано нове керівництво УНДО, незважаючи на те, що складу його не було названо. У ньому зазначалося, що незабаром затвердиться персональний склад фракції УНДО в УНРаді, із зауваженням, що мандати Л. Макарушки, М. Зайця і М. Добрянського новообрана управа УНДО скасовує [71, арк. 86].

На засіданні президії УНРади 27 червня 1970 року, за пропозицією регуляміново-мандатної комісії, президія затвердила пропонований склад фракції УНДО в парламенті, незважаючи на те, що ніхто з рекомендованих кандидатів, за винятком В. Федорончука, не брав участі в засіданнях президії УНРади. Також пропонований до президії УНРади в тому ж складі фракції УНДО Є. Гаврисевич відмовився навіть бути звичайним членом УНРади. Тому УНДО в листі від 27 листопада 1970 року, за підписом В. Федорончука, пропонувало П. Белея як свого репрезентанта до президії УНРади.

Друга частина УНДО, на чолі з О. Яворським та Л. Макарушкою, надіслала до президії передпарламенту, разом із супровідним листом, комунікат Виборчої комісії від 1 січня 1971 року, в якому повідомлялося про проведення виборів, кореспонденційним шляхом, до Центрального комітету УНДО і Контрольної комісії. Як було зазначено, у виборах взяло участь 117 осіб. Центральний комітет УНДО складається з 12 осіб, виходячи з чого до президії делегуються 5 осіб. Окремо до Контрольної комісії обрано 3 особи. Прізвища всіх обраних представників подавалися в Комунікаті [71, арк. 86зв.]. Вирішення цього конфліктного питання відкладалося до наступної VII сесії.

Процеси дезінтеграції відбувалися і в середовищі Української революційно-демократичної партії. Партію після смерті одного із її засновників та лідерів – Івана Багряного – очолив Федір Гаєнко, а потім у

1967 році стався розкол на два угруповання. Одне очолив Микола Степаненко, інше – Василь Гришко. Проблема із розколом в УРДП була більш дошкульною для УНРади, оскільки, за еміграційними мірками, це була досить велика партія. Вона репрезентувала, в основному, наддніпрянську Україну. Члени партії були досить активними в країнах свого перебування, посідали важливі пости в Товариствах прихильників УНР та представництвах виконного органу в багатьох державах світу. Тому боротьба між прихильниками М.Степаненка та В.Гришка була досить напруженою із залученням громадськості та висвітленні конфлікту в еміграційній пресі.

На засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року, на якому вирішувалася справа прийняття до складу фракції УРДП групи на чолі з професором М. Степаненком, Я. Маковецький, в статусі голови парламенту, звернувся до членів президії. Він запропонував прийняти пропозицію фракції ОУН в наступній редакції: «З уваги на те, що дві зацікавлені сторони УРДП стоять на позиціях репрезентації в УНРаді, просимо президію УНРади апелювати до чинників Української Революційно-Демократичної Партії доложити всіх зусиль для привернення єдності репрезентації УРДП в УНРаді. В іншому випадку просимо перенести рішення в справах УРДП на VII Сесію УНРади, залишаючи в силі склад фракції УРДП і репрезентацію УРДП в Президії УНРади, прийняті VI Сесією Української Національної Ради» [71, арк. 86зв.].

Пропозиція ОУН не була підтримана іншими фракціями. Це привело до того, що частину УРДП, на чолі з професором В. Гришком, було виведено зі складу УНРади. Подальший перебіг подій показав, що таке рішення важко було назвати вдалим. Микола Степаненко того ж 1967 року залишив посаду голови партії (він створив окрему «праву» УРДП, яка так і не стала впливовою), а лідером УРДП було обрано того ж Василя Гришка, який керував партією до 1975 року.

Чергова криза в діяльності УНРади була пов'язана із прийняттям до УНРади ОУНз. Після вступу ОУНз до УНРади з'ясувалося, що офіційний

орган цієї політичної структури, «Бюлетень Політичної ради ОУН», у ч. 9 від 9 червня 1967 року помістив заяву політичної ради, яка відкривала справжню мету ОУНз в ДЦ УНР. Справа з «Бюлетенем» була озвучена на засіданні парламенту 30 червня 1967 року представником фракції УНДС, який виступив з наступною заявою: «В офіційному виданні Організації Українських Націоналістів за кордоном (Бюлетень Політичної ради ч. 9 за червень 1967 року) стверджено, що ця організація, хоч і подала прохання про прийняття її до УНРади на підставі зобов'язуючого Тимчасового Закону та склала окрему заяву про визнання Державного Центру УНР за єдину репрезентацію українського народу, проте її настанова в напрямку зміни основного характеру ДЦ з існуючим в його рамках екзильним українським урядом залишається незмінною» [71, арк. 87]. Таким чином, як стверджувалося в названому Бюлетені, ОУНз прагнути до зміни основного характеру Державного Центру «із середини». Далі в Бюлетені зазначалося, що ОУНз приховала перед фракціями УНРади ці наміри, бо була свідома того, що в противному разі її не було б прийнято до УНРади, оскільки фракції УНРади не проголосували б за прийняття такої організації, керівництво якої стверджує своє бажання ліквідації Державного Центру з екзильним урядом. Практично ми бачимо ту ж саму політику, яку застосовувала ЗЧ ОУН в Державному центрі у 1948-1949 роках.

«Поминаючи наше твердження, – йдеться далі в заяві, – що всяка ліквідація Державного Центру УНР з екзильним урядом була б надзвичайно шкідливою для української визвольної справи, ми звертаємо увагу на той факт, що ОУНз увійшла на підставі укриття нею правдивого її ставлення до Державного Центру і зложення фальшивих заяв. Це робить ухвалу сесії УНРади про прийняття ОУНз недійсною. Тому фракція УНДС пропонує:

1. Справу дійсності ухвали 6-ої Сесії про прийняття ОУН з передати до наступної Сесії УНРади.

2. До наступної Сесії УНРади або до в'яснення справи президія УНРади – Фракція ОУН з і всі її члени стають нечинними в УНРаді і у всіх інших органах Державного Центру» [71, арк. 87].

Розгляд цієї справи продовжувався на наступних засіданнях президії УНРади 10 січня 1968 року, 6 і 23 березня 1968 року, та 29 червня 1968 року, коли було ухвалено постанову: «Становище Президії УНРади до статті Політичної Ради про відношення ОУНз до Державного Центру УНР в Бюлетені ч. 9, 1967».

Президія УНРади засудила погляди Політичної Ради ОУНз щодо Державного центру УНР, вважаючи їх шкідливими для української національно-визвольної справи. «Українська Національна Рада була покликана до життя в 1948 року як передпарламент у складі Державного Центру УНР, який у цілому – з Президентом, Віце-президентом і Виконавчим Органом, як екзильним урядом, – репрезентує національно-державні прагнення українського народу до відновлення суверенної і соборної української держави, проголошеної Актами 1918–1919 років у формі демократичної Української Народної Республіки. Погляди, висловлені в Бюлетені ОУНз, ч. 9, 1967, являють собою бажання ліквідувати Державний Центр з означеними вище його характером, а тому є несумісні з Тимчасовим Законом Державного Центру, на підставі якого була створена й провадить свою діяльність Українська Національна Рада, що також задекларувала ОУНз при вступі до УНРади» [71, арк. 87зв.].

Однак, не зважаючи на ухвалення згаданої постанови, і надалі за кожної нагоди опонентами «двійкарів» наголошувалося на загрозі з боку ОУНз, щодо знищення Державного центру УНР. Подібні заяви лунали й особисто від президента М. Ливицького, ще більше розхитуючи ситуацію в представницькому органі. Зі свого боку, члени УНРади від ОУНз закидали президентові бажання «поділяти і володарювати», монополізувати владні повноваження, бути єдиним репрезентантом УНР у міжнародній політиці [214, с. 100].

Наступним кроком в цьому напрямі був виступ П. Кашинського на засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року. Суть його зводилася знову ж таки до обвинувачень ОУНз: «Президія УНРади стверджує, що ОУНз ввійшла до УНРади, затаївши свої наміри ліквідації ДЦ УНР, до яких вона відверто признається у своєму Бюлетені ч. 9 за 1967 рік і була за це осуджена прийнятою свого часу постановою президії УНРади. Внаслідок такого свого негативного наставлення до ДЦ УНР – як проти самого ДЦентру, так і проти діяльності його органів. Зокрема на ОУНз падає вина за розбиття, що сталося в деяких фракціях і організаціях, які належать до УНРади. Тому ОУНз мусіла б витягнути із витвореної ситуації відповідні висновки й не обтяжувати своїм поступуванням установи, до якої увійшла добровільно і була зобов'язана лояльно до неї ставитися» [71, арк. 87–88].

Ця пропозиція, не зважаючи на протест з боку голови Я. Маковецького, була включена до порядку денного роботи президії. Це призвело до того, що він на знак протесту відмовився головувати під час обговорення цього питання і передав це право П. Белеєві.

22 травня 1971 року згідно з пропозиції члена президії від УСП І. Лучишина, більшістю голосів до порядку денного було внесено пункт про «Справу участі ОУНз в УНРаді». Доповідачем з цього питання був президент М. Ливицький. За підсумками дискусії було прийняте рішення, яким ухвала 6-ої Сесії УНРади про прийняття ОУНз до складу УНРади вважалася недійсною. До часу повного розгляду цієї справи і відповідної щодо неї постанови наступної Сесії УНРади Фракція ОУНз позбавлялася членських прав в УНРаді і в усіх органах Державного центру Української Народної Республіки в екзилі [71, арк. 88].

На знак протесту проти ухвалення подібної постанови цього ж дня Яків Маковецький складає з себе повноваження голови УНРади, виступивши з наступною заявою:

«З уваги на те, що схвалена більшістю Членів Президії УНРади дня 22. 5. 1971 року постанова про залишення фракції ОУНз в Українській

Національній Раді й органах ДЦ УНР іде всупереч Тимчасовому Законові про Реорганізацію ДЦ УНР, і з уваги на те, що схвалена постанова відходить від принципів Української Національної Ради, яка об'єднує усі українські політичні партії та організації, що стоять на платформі відновлення Української Народної Республіки, як і з уваги на те, що даний мені Шостою Сесією мандат зобов'язує мене, як Голову Української Національної ради, працювати для збереження її цілості і сприяти поширенню засягу й авторитету Державного Центру УНР, й приходжу до висновку, що при витворених названою постановою я не можу в майбутньому виконувати обов'язки голови УНРади так, як мені наказує моє сумління, що керується єдино добром Державного Центру УНР.

Тому я у висліді повищого зголошую свою димісію з посту Голови Української Національної Ради» [71, арк. 88].

У цілому, ОУНз, як ключовому опонентові в середовищі української еміграції, закидалося, що вона: «...Своєю акцією і виступами проти Державного Центру УНР в екзилі, далі вносила замішання і заколот, як в органах ДЦ, так і серед українського громадянства, зокрема, спричинила розбиття в деяких фракціях і організаціях, що входять до УНРади». Зі свого боку, діячі ОУНз були переконані, що «до сьогодні триває в УНРаді стан беззаконности». Відтак, як наголошувалося в їх спільній заяві, «ми не несемо ніякої відповідальности за всі наступні постанови органів ДЦентру, і їх не визнаємо» [209].

Ми свідомо не зупиняємося на детальному аналізі більшості конфліктних ситуацій та боротьби між політичними угрупованнями, оскільки досить часто вони мали штучний характер або були привнесені ззовні. Зауважимо лише, що дев'ятилітній проміжок між 7 та 8 сесіями УНРади був найбільш тривалим за всю повоєнну діяльність ДЦ. Він був викликаний як зміною поколінь, так і намаганням частини політичних сил на чолі з Президентом УНР Миколою Лівичем сконцентрувати фактичну владу у своїх руках.

26 травня 1984 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася сесія постійної Конференції Українських Політичних Партиї і Організацій (КУППО), в роботі якої взяли участь 16 осіб від шести політичних партій і організацій, а саме УНДО, УРДП, ОУН, ОУНз, СП-СЗСУ та Ради Прихильників УНР.

Учасники наради обговорили головне питання щодо підготовки дев'ятої сесії Української національної ради. Михайло Воскобійник подав інформацію про систему заходів щодо реорганізації Державного Центру УНР та Української національної ради, заявивши, що ідея політичної консолідації вимагає повернення до Ради опозиційних партій та організацій.

І. Кедрин заявив, «що поворот одної партії до УНРади не врятує Державного Центру. Ми всі були УНРівцями і стоїмо єдиній платформі демократизації Українського Державного Центру і Української Національної Ради, зберігаючи гарантовану свободу слова і думки. Треба відбути спільну конференцію опозиційних партій і організацій для вирішення справи повороту до УНРади» [98, арк. 138зв.].

Представник ОУН З. Городиський підкреслив, що ніхто не має права, крім повного збору сесії УНРади, вводити нові пункти до Конституції УНР; без політичного сектора немає сенсу існування УНРади. Він пропонував створити комісію для вивчення умов повернення та вступу до УНРади. Пропозиція знайшла підтримку і така комісія була створена у складі трьох осіб: Зенона Городиського, Михайла Воскобійника та Анатолія Семенюка.

23 лютого 1985 року у Нью-Йорку відбулася сесія КУППО за участю: Організації українських націоналістів, Організації українських націоналістів за кордоном, Прихильників УНР, Союзу земель соборної України–Селянської партії, Українського демократичного руху, Українського національно-демократичного об'єднання, Української революційно-демократичної партії, Української соціалістичної партії в ході якої була підписана «Платформа співпраці українських політичних партій і організацій (КУППО)». Вона передбачала: «Стоячи твердо і непохитно на

Принципах Актів українського Державного Будівництва 1917-1920 рр. та на тих самих принципах і цілях визвольної боротьби між двома війнами, в час другої світової війни, і на принципах цієї ж боротьби в її основних цілях, за які змагається український народ і під сучасну пору, Українські Політичні Партії і Організації, об'єднані в КУШПО наголошують у своїй спільній і узгодненій Платформі і Плянні спільної дії такі постуляти: 1. Підтримувати визвольну боротьбу українського народу і його рух опору в міжнаціональній єдності під його власним іменем. 2. Посилювати усесторонню допомогу рухові спротиву в Україні з метою розчленування ССРСР та повернення суверенності українському народові, яку він здобув збройною боротьбою та закріпив її Актами Українського Державного Будівництва в 1917-1920 роках. 3. Допомогати українським дисидентам у вільному світі, які діють у згоді із різними формами вияву руху спротиву в Україні за деколонізацію ССРСР» [109, арк. 100].

У «Платформі» також зазначалося, що українці борються не проти сусідніх народів, а проти російського імперіалізму та проти тих держав, які продовжують політику зазіхання на українські землі та вороже ставляться до українських національно-державних устремлінь. Партії були готові надавати практичну підтримку кожній національно-визвольній акції в Україні та сприяти, якої остаточною метою є повернення суверенної держави українського народу і сприяти «розбудові об'єданого фронту всіх українських національних сил та співпрацю з іншими поневоленими народами», задля «деколонізації ССРСР та повернення самостійності українському народові і всім іншим поневоленим народам ССРСР».

Цікавим був заклик до «українських комуністів ... йти за прикладом своїх однодумців серед інших поневолених Москвою і комунізмом країнах центрально-східної Європи та стати на захист свого рідного народу і приєднатися до боротьби за його визволення» [109, арк. 100]. Ця теза тісно перегукувалася із словами Івана Багряного, які у свій час не були почуті

належним чином: «наші кадри в комуністичній партії й комсомолі. Одного дня вони підтримають українське культурне відродження» [318, с. 692].

З ослабленням режиму та активізації національно-демократичних сил на території України в середовищі емігрантських політичних партій градус політичних пристрастей поступово зменшується. Вони приходять до усвідомлення, що лише спільними зусиллями можна досягти відновлення незалежності України, використовуючи вимушену демократизацію радянського політичного режиму. об'єднавшись навколо Державного центру, вибороти жадану свободу для рідного краю. Свідченням цього є зустріч, що відбулася 3 липня 1987 року в Баунд-Бруці представників ДЦ УНР з представниками ОУНм і УРДП, під час якої розглядалася ситуація в Україні та серед української спільноти в екзилі.

Після детального аналізу ситуації, було узгоджено бачення способу завершення консолідації українського політичного життя на базі ДЦ УНР – Української національної ради [537, с. 2].

З активізацією політичного життя в Україні простежуються тенденції до консолідації українських емігрантських сил. Свідченням цього є запрошення Президентом М. Лівіцьким 21 березня 1989 року представників ОУН до участі в роботі десятої сесії УНРади на правах дійсних членів або спостерігачів. У своїй відповіді 17 квітня 1989 року голова проводу ОУН В. Олесків пообіцяв направити свою делегацію, очолену В. Мазуром, у статусі спостерігачів [95, арк. 70].

Для реалізації цього кроку на спільному засіданні президії УНРади і уряду УНР 16 вересня 1989 року була створена консолідаційна комісія ДЦ УНР у складі Ю. Іхтіярова, С. Вороха, М. Суховерського, О. Волянського і Р. Барановського, для втілення консолідаційних заходів з метою об'єднання всіх самостійницьких українських політичних сил на базі Державного Центру Української Народної Республіки [95, арк. 72].

16 листопада 1989 року відбулася зустріч президента М. Плав'юка з головою ОУНр Василем Олесківим, на якій представник ОУНр заявив, що

доти, доки Державний центр заперечуватиме історичний факт відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 року і створене Національними Зборами Державне Правління, ні про яке порозуміння не може бути й мови [95, арк. 74]. 20 листопада 1989 року В. Олеськів, у листі до керівництва УНРади заявив, що вони з метою об'єднання, в свою чергу, також створюють свою консолідаційну комісію у складі: М. Мацькова, В. Мазура, Є. Гановського, С. Букшованої, Я. Савки [95, арк. 74].

6 липня 1991 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася нарада українських політичних партій і організацій. У її роботі брали участь С. Ворох (Конференція Професійних товариств і організацій), І. Самійленко (УНДС), З. Городиський (ОУН), А. Камінський (ОУНз), О. Волянський (Український Демократичний Рух), М. Галів (ОУНз), Є. Перейма (УНДО), Я. Савка (СГД), О. Калинник (Спілка Визволення України), Н. Пазуняк [77, арк. 19].

Нараду відкрив С. Ворох, який закликав представників еміграції підтримати змагання демократичних сил в Україні за незалежність. А. Камінський у плані допомоги Україні, закликав не нав'язувати їй форму УНР, а виступати за створення української держави. З. Городиський закликав надати допомогу Україні в процесі розробки нової Конституції, шляхом сприяння в залученні провідних світових фахівців до розробки Основного Закону. О. Волянський виступив з критикою нового союзного договору, до якого керівництво СРСР намагалося долучити Україну. Пропонував демократичним силам Верховної Ради якомога швидше створювати своє військо, як запоруку власної державної незалежності.

Учасники наради висловили надію, що політика Заходу щодо України змінюватиметься по мірі того, як ширші верстви населення підтримуватимуть ідею розбудови власної держави.

Спільними зусиллями учасники наради, за головуванням А. Камінського, прийняли текст «Становища», який передбачав:

«1. В зв'язку з дискусіями щодо Конституції й «Союзного договору» в Україні висловлено сподівання, що діячі різних партій в Україні схвалять таку конституцію, що забезпечить Україні повну державну незалежність;

2. Висловлено солідарність з патріотичними силами України щодо відкинення Союзного договору та сподівання, що єдино можливим способом народів Сходу Європи – це добровільність прийняття взірця економічного ринку Західної Європи.

3. Спрямовано заклик до світових діячів і світової публічної opinio зайняти позитивне становище до визвольних змагань українського народу і інших народів Советського Союзу, а заразом припинити намагання зберегти СРСР як нову імперіалістичну форму» [77, арк. 21].

Українські політичні партії на еміграції з великим піднесенням зустріли Акт проголошення незалежності України Верховною Радою УРСР [511] та усі подальші кроки щодо відновлення української державності.

Висновки до розділу 4

Результати Другої світової війни для українських політичних сил на еміграції, які обстоювали ідею незалежності України, стали не зовсім обнадійливими. Навіть формальний здобуток – об'єднання більшості історичних українських земель в одній радянській республіці – нівелювався цілеспрямованою антиукраїнською політикою тоталітарного режиму. Зміцнення Радянського Союзу призвело також до створення нового комуністичного поясу із країн-сателітів. Держави, які утворилися після 1918 року і мали у своєму складі українські території окуповані або передані в результаті розпаду «старого наполеонівського світового порядку», самі опинилися під пильним контролем СРСР.

Очевидно, що така ситуація в світі додала аргументів прихильникам об'єднання українських еміграційних партій та груп в одному центрі. Процес реорганізації Державного центру УНР в екзилі був досить складний і тривалий у часі. В першу чергу проблеми виникали через різні «визвольні

концепції» основних політичних гравців: партій «старого» ДЦ, ворогуючих частин ОУН, гетьманців та представників нової хвилі еміграції з СРСР, які об'єдналися в нові політичні партії.

На відміну від міжвоєнного періоду, українським політикам у вигнанні вдалося створити наприкінці 1940-х років спільну платформу для боротьби за відновлення незалежності України. Найбільшим успіхом стало утворення в системі Державного центру передпарламенту – Української національної ради. Діяльність «еміграційної держави» регламентував «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» - своєрідна «конституція». Цей законодавчий акт, який одночасно виконував функції закону про вибори, отримав досить передові, як на той час положення про пропорційну виборчу систему, обов'язкової контрасигнації рішень президента урядом, забезпечення прав меншості та інші. Він створював ґрунтовну платформу для ефективної політичної співпраці.

Однак не всі емігрантські політичні середовища однаковою мірою скористалися цією можливістю: одні не брали участь у спільній діяльності через принципові для них ідеологічні розбіжності із більшістю організацій, інші – через відмінність методів у співпраці для досягнення кінцевої мети.

Іншими словами, виступаючи за консолідацію громадсько-політичної діяльності, різні політичні партії по-своєму окреслювали межі такої консолідації та її організаційні форми. На різних етапах 44-річної діяльності поняття «консолідації» політичних сил сприймалося і як політична доцільність, і як самоціль. Зрештою, воно було значною мірою здискредитоване їх практичною діяльністю. Як це не парадоксально виглядає, до більшого порозуміння між політиками на еміграції підштовхнули суспільно-політичні процеси в УРСР, які з кожним роком набували ознак суверенізації тодішньої радянської республіки.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА У 1948 – 1992 РОКАХ

5.1. Перша – п'ята сесії УНРади (1948 – 1966 рр.)

По закінченню Другої світової війни нова кількасоттисячна еміграція з усіх українських земель привнесла значне пожвавлення в життя «старої» української еміграції. Гасло «Українська Народна Республіка» об'єднувало майже всю еміграцію з Української РСР, «стару» еміграцію (тобто тих, хто змушений був залишити Україну після поразки революції 1917-1921 рр.) та значні маси емігрантів із західноукраїнських областей. Тоді ж народилася ідея реорганізації існуючого на той час Державного центру УНР із створенням нової важливої складової – Українського передпарламенту в екзилі, який отримав назву Українська національна рада (УНРада).

Після тривалих зусиль Підготовчої комісії було закінчено, і всіма політичними силами (за винятком Союзу Гетьманців) прийнято Проект Закону про реорганізацію Державного центру УНР.

Українська національна рада базувалася не лише на традиціях, а й на легітимності українських національно-визвольних змагань. Вона веде свій відлік з актів 22 січня 1918 р., ухвалених Центральною Радою і 22 січня 1919 р., ухвалених Трудовим Конгресом. То були вияви вільної, ніким і нічим не обмежуваної волі українського народу жити самостійним життям, творити суверенну державу. З цього останнього українського законодавчого акту вийшла Директорія УНР і уряд, який упродовж двох років вів війну за незалежність. Проект Закону базувався на підставі законів про «Тимчасове Державне Управління» та про «Державну Раду», які були прийняті ще на території України 12 листопада 1920 р. Потім, уже в екзилі, уряд провадив національно-визвольну діяльність аж до створення передпарламенту – УНРади.

10 червня 1948 р. Голова Директорії УНР А. Лівіцький затвердив цей закон під назвою «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі». У передмові до нього зазначалось, що сучасні обставини, за яких живе український народ, вимагають максимальної активізації національно-визвольних змагань і посилення державотворчої праці. Це важливо і для українського народу, і для його репрезентації на міжнародній арені. Це повинно сприяти консолідації української нації. А далі у Законі мовилося: «Тому що закони про «Тимчасове Верховне управління» і про «Державну Народню Раду» з 12.11.1920 року були ухвалені на території України і вимагають у сучасних умовах деяких доповнень і змін я, Голова Директорії Української Народньої Республіки, нав'язуючи до актів українського національно-державного будівництва і до традиції української національно-визвольної боротьби від давнього минулого по сьогоднішній день та спираючись на волю тепер українських політичних організацій, приймаю від них узгіднений між нами законопроект, під назвою «Тимчасовий Закон про Реорганізацію Українського Державного Центру» і на підставі пропозиції Уряду Української Народньої Республіки проголошую його законом» [211, с. 308].

Президент А. Лівіцький у своїй вступній промові на відкритті Першої сесії Української національної ради так оцінював цю подію в українському еміграційному житті: «Авторитетні організації без різниці світоглядів на 30-тому році нашої визвольної боротьби однодушно визнали, що Державний Центр Української Народньої Республіки є єдиною легальною репрезентацією України і Українського Народу. Такого організованого порозуміння давно не знала Україна, не знали, певно, й інші народи» [211, с. 78]. Важливо, що свої повноваження Державний центр УНР як закордонний наступник передбачав передати українській владі, обраній завдяки всенародному волевиявленню в Україні [302, с. 3].

Як уже згадувалося, УНРада мала складалася з 40 членів, яких делегували окремі політичні партії об'єднані в чотири політичні сектори:

соціалістичний (12 делегатів), центристський (12 делегатів), націоналістичний (12 делегатів), та монархічний (4 делегати). Кожна з вищеназваних партій створювала окрему парламентську фракцію. На практиці було обсаджено 36 мандатів і залишалися 4 вакансії для представників консервативно-монархічного сектору. Таким чином в Українській національній раді було досягнуто консолідації всіх українських політичних сил, крім гетьманців.

Перша сесія Української національної ради відбулася 16-19 липня 1948 р. за участю всіх політичних угруповань. Засідання відбулося в українському таборі «Соммекасерне» в Аугсбурзі. У його роботі брали участь представники наступних партій: УНДО, УПСР, УСПР, УРДП, УСДРП, УНДС, ОУНр та ОУН. Першим питанням порядку денного було вибір Голови УНРади. Із запропонованих Василем Мудрим двох кандидатур: Бориса Іваницького та Івана Вовчука, головою обрали Б. Іваницького. Заступниками голови було обрано С. Витвицького, О. Бойдуника, І. Вовчука, Г. Денисенка [211, с. 328].

Наступним було питання вибору комісій УНРади. Після попереднього узгодження було вирішено створити такі постійні комісії: регуляміново-мандатну, правничу, фінансово-господарську, закордонних справ та адміністративно-політичну (вибори до складу останньої були відкладені через потребу консультацій між різними фракціями).

Наступним питанням порядку денного було обговорення та прийняття Декларації Національної ради. Після ознайомлення з її проектом, який зачитав Б. Іваницький, розпочалося обговорення. Ю. Павликовський зазначив, що з проекту необхідно вилучити слова «від Тиси до Кубані», а вставити «на всіх українських землях». Це свідчило про те, що українці в ході наступних національно-визвольних змагань хотіли заручитися підтримкою кубанських козаків, але – з огляду на делікатність – це питання було знято. О. Зибачинський пропонував замість слова «демократичний» вживати «народоправний». Це викликало незгоду в Г. Подоляка, який

зауважив: «Щодо зміни слова «демократія» на «народоправство», то нема потреби цієї зміни проводити, бо це те саме, а слово «демократія» має певний світовий змісл». С. Витвицький у своєму виступі наголосив, що в «Декларації треба підкреслити про нашу спільність з світовим фронтом, що ми не є ізоляціоністи, а включили в себе світові тенденції політики» [211, с. 336–337]. Після цього він запропонував прийняти цей проєкт. Що було й зроблено.

Декларація зазначала що Українська національна рада здійснює представництво українського народу в його боротьбі за державну незалежність: «До часу, коли український народ зможе вільно виявити свою волю на власній землі, справи українського народу заступає перед світом Державний Центр Української Народної Республіки, що свого часу одержав на те уповноваження від вільно обраних українських законодавчих установ незалежної демократичної України» [211, с. 369–370].

Своїми завданнями УНРада вбачала боротьбу за здійснення в українській незалежній державі всіх демократичних громадянських прав, за здорову українську родину, за передачу землі селянам у трудову власність, за вільну працю і законну її охорону, за знищення визиску і за найвищий добробут працюючих, за державне порядкування великою промисловістю, за вільні індивідуальні підприємства, за організацію вільної кооперації і за всебічний розвиток духовної культури. Спеціально було наголошено: «Українська Національна Рада поборюватиме всякі тоталітарні і диктаторські прямування і стоятиме за рівноправність усіх громадян України, незалежно від їх національності, раси чи віри» [211, с. 370–371]. Зазначалося, що українська держава не зазіхає на чужі землі і прагне жити в мирі зі своїми сусідами. УРСР проголошувалася зряддям московського імперіалізму для господарського визиску та політичного поневолення України. Відзначалося роль Української Повстанської Армії в процесі національно-визвольного руху.

Сесія затвердила Конституцію Державного центру УНР в екзилі, визначила основні напрями визвольної політики, що їх мав дотримуватися Державний центр у своїй практичній діяльності, обрала голову УНРади професора Бориса Іваницького та призначила головою виконавчого органу (ВО) професора Ісака Мазепу.

Національна рада розглядалася її фундаторами як передпарламент, який від парламенту відрізнявся тим, що в його основу покладена декларація порозуміння між політичними партіями. Парламент мав обиратися на своїй визволеній території.

18 липня 1948 р. УНРада ухвалила постанову про запровадження Всенародного національного податку для функціонування Державного центру. У постанові мовилося: «1. Для первісного початкового заснування Українського Національного Державного Фонду, проголосити в році 1949-му зібрання всенародного національного податку на цілі визвольної боротьби за Самостійну Соборну Вільну Українську Державу. 2. Податок поширюється на всіх українців обох статей, що перебувають поза кордонами України на еміграції, досягли віку 18 літ і мають заробіток або прожиткове забезпечення з джерел поза своєю родиною. ... 3. Податок встановлюється для всіх громадян однаковий засадничо у висоті один доляр американський річно, з відхиленням у бік збільшення чи зменшення, в залежності од економічних умов в окремих країнах світу. 4. Висоту податку для поодиноких країн встановлює Виконний Орган УНРади, на внесення Керівника Фінансового Ресорту [57, арк. 126–127].

Більш заможні українські громадяни, за власним бажанням могли доповнити рівний для всіх податок своєю пожертвою. Наголошувалося також, що всенародній Національний податок засадничо-добровільний. Підставою його проголошення є політична зрілість українського суспільства і його патріотизм. Урядуванням збору та витрат мав займатися фінансовий ресорт та призначений ВО «директор Головного Уряду по зібранню Всенароднього Національного Податку». Всенародній Національний

Податок проголошувався окремою відозвою Української Національної Ради» [57, арк. 127].

Постанова приймалася з розрахунку що за межами України проживає 1,5 млн. українців. Оскільки приблизно мільйон з них були у віці 18-60 років, з них планувалося отримувати 200 тисяч доларів на рік [57, арк. 125]. Проте, зрозуміло, що з огляду на низку причин не завжди ДЦ міг зібрати подібну суму. Головними перешкодами були проблематичність адміністрування цього податку, політична протидія партій з-поза УНРади та рівень легітимності УНРади та ДЦ в цілому.

12-13 серпня 1948 р. президія УНРади на своєму першому засіданні зупинилася на основних завданнях діяльності Державного центру, реалізація яких присвячувалася національному визволенню. Основні завдання діяльності були сформульовані у трьох напрямках:

1). Внутрішній – організація діяльності української еміграції й активізація її у напрямі діяльності УНРади; 2). Зовнішній – закордонні стосунки, пошук контактів з іноземними союзниками; 3). Справи краю – зв'язок і підготовка до повернення на Батьківщину (підготовка адміністрації, війська, господарства, права, культури) [114, арк. 6].

Також було ухвалено рішення створити нові комісії: військових справ та пропаганди (в доповнення до п'ятих створених на попередньому засіданні у липні 1948 року) Пізніше, у зв'язку з активізацією урядового ресорту преси й пропаганди, «пропагандистську» комісію, що мала популяризувати ідеї Державного центру та української державності, було скасовано.

На цьому ж засіданні було розподілено обов'язки між членами президії відповідно до головних проблем українського життя й праці виконавчого органу (внутрішні справи, закордонні, фінансові, військові й пропаганди). Крім того, було прийнято рішення про заслухання плану діяльності уряду та кадрові питання: призначення керманічів ресортів господарства, освіти, юстиції.

22 січня 1950 р. у зв'язку з хворобою та переїздом до США, голова УНРади Б. Іваницький передав свої права і обов'язки на основі 12 статті Тимчасового Закону своєму заступникові І. Багряному.

Приблизно у цей період закінчується «медовий місяць» зреформованого Державного центру. Перший удар по сконсолідованим українським силам нанесли прибічники Степана Бандери. Після невдачі із встановленням контролю над УНРадою, бандерівці в січні 1950 р. висунули низку вимог. Вони заявили, що припиняють свою співпрацю з УНРадою до того часу, доки їх ультимативні вимоги не будуть прийняті. Апелюючи до того, що УНРада створена недемократичним чином, ОУНР вимагала обрати членів передпарламенту на загальноемігрантських виборах. Цей проект передбачав, що вибори мали відбуватися одночасно по всьому світі через кожних півроку. Внесення фракцією ОУНР саме такого проекту свідчило про те, що ця організація, прикриваючись нібито демократизмом виборів, прагнула перетворити УНРаду в установу української еміграції, замість законодавчого органу єдиного Державного центру українського народу. Така виборча організація позбавляла б Державний центр всякої стабільності, перш за все фінансової, адже доводилося б організовувати постійні вибори. Крім того, існували надскладні технічно-організаційні проблеми таких виборів. Слід було розуміти всю складність процесу виборів серед усього українського загалу навіть один раз на п'ять років (процедура проведення виборів, підрахунку голосів, доставка результатів до місця осідку ДЦ), не кажучи про вимогу проводити вибори двічі на рік.

Виходячи з цих міркувань, друга сесія УНРади відкинула даний нездійснимий проєкт перманентних виборів. Проте ця поразка не зупинила ОУНР. Далі бандерівці заявили про необхідність змін конституції УНРади, що нібито були схвалені «десятками тисяч українського громадянства». Стверджувалось також, що УНРада, ухваливши постанову про чинність органів ДЦ при особливих обставинах у випадках непереможних перешкод,

буцімто «остаточно відмежувалася від українського громадянства» [211, с. 381–382].

Щодо першого пункту, то президії було відомо, що ОУНР, а також і деякі із членів її фракції в УНРаді, провадили по таборах агітаційно-пропагандистську акцію з критичною оцінкою як конституції, так і діяльності УНРади. Від лютого до червня 1949 р. включно (а також і після Другої сесії) президія УНРади отримала низку заяв з різних таборів та осередків української еміграції з Німеччини та Бельгії з підписами окремих осіб. Ці заяви були написані одним стилем, критикували діяльність УНРади та ставили до неї вимоги таких змін конституції, що їх пропагували представники фракції ОУНР та її преса. Але «десятки тисяч» голосів українських громадян не були нічим підтвержені, бо за таборовими заявами, внесеними до УНРади, загальна кількість мобілізованих підписантів (ніким не контрольованих і не підтверджених) із 24 таборів та осередків становила 3 454 особи.

Щодо другої тези, то «заявлені права» належали президії лише для скликання сесії УНРади. І у свій час це доповнення до конституції прийнято кваліфікованою більшістю президії без жодних заперечень з боку фракції ОУНР. Понад те, при попередньому обговоренні проєкту тих повноважень для президії на засіданнях тієї ж президії 20-21 квітня 1949 р. голова делегації ОУНР І. Вовчук не тільки не висловлювався проти проєкту, але й брав активну участь в обговоренні і формулюванні цього документу. Проєкт прийнятий президією одногосно, «за» проголосував відповідно й І. Вовчук. Однак в заяві від 3 січня 1950 р. І. Вовчук уже вишукував в згаданій постанові «відмежування від українського громадянства».

Оцінка позиції ОУНР була дана президією УНРади 2 квітня 1950 р. в «Постанові Президії УНРади в справі домагань ОУНР до УНРади». У ній зазначалося:

1. Звернути увагу фракції ОУНР, а) що її рішення, сформульовані в заяві п. І. Вовчука. Про те, що «доки її домагання не будуть узгоджені і не

знайдуть позитивної розв'язки, ОУН не вважає рішення НР» – Національної Ради – «за обов'язкові, припиняє співпрацю з НР і не буде її підтримувати», – становить порушення Конституції УНРади, прийнятої усіма політичними організаціями, що ввійшли в склад УНРади, – в тім числі і ОУНр; б) що ані Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР, ані Правильник УНРади не передбачають, що будь-котра політична група, що входить в склад УНРади, могла б ставати на позицію безвідповідального учасника з усіма правами, але в ролі обсерватора і без жадних обов'язків по відношенню до УНРади ...; в) що вищезгаданим рішенням ОУНр поставила себе ... в фальшиве положення ...; це рішення ...порушує консолідацію політичних сил УНРади, передбачену ст. 5 її конституції.

2. ОУНр при утворенні УНРади прийняла морально-політичний обов'язок лояльно співпрацювати в УНРаді згідно з Тимчасовим Законом ... підпорядковуватися засаді рівних прав і обов'язків. Ставлючи ж ультимативні заяви, а саме: непризнавання постанов УНРади, припинення співпраці в УНРаді та не підтримування УНРади і стаючи в позиції обсерватора – ОУНр зрікається цим участі в працях УНРади.

Президія УНРади висловлює надію, що фракція ОУНр зрозуміє хибне положення, в яке сама себе поставила заявою з 3. 1. 1950, і перегляне та зревізує своє становище» [211, с. 383–384].

Вихід ОУНр з передпарламенту на другій сесії УНРади трактувався сторонами по-різному. Діячі ОУНр своє рішення мотивували тим, що ядро Державного центру виявляє готовність співпрацювати з московськими емігрантами на базі «непередрішенства». Стверджувалося також, що представники ОУН, маючи 1/6 частину голосів, не впливають на прийняття рішень парламентом. І взагалі, на думку бандерівців, Державний центр УНР – «нелегітимна» організація.

Поняття «непередрішенство» мало російські корені і цей принцип був покладений в основи редакційної політики «Радіо Визволення», яке на початковому етапі недооцінювало важливість «неросійських» народів СРСР.

«Порозуміння з американцями досягли представники всіх народів, окрім українського, – пізніше писав співробітник радіо Джеймс Крічлоу. – Вони наполягали на неприйнятності одного з пунктів редакційної політики, розробленої американською стороною, – так званої політики «непередрішенства» (англ. – «non-predetermination») майбутнього тих народів, які були у складі Радянського Союзу. Її суть – у тому, що лише народ, який живе у цій країні, має законне право визначати, яким буде його майбутнє, – чи це буде незалежність, чи республіка стане федеративною одиницею у складі Росії. Більшість народів погодилися з цим. Але українська еміграція, яка була дуже потужною, не приймала цього. Вони називали це федералізмом, а «федералізм» для них було поганим словом. Для того, щоб ви краще уявили, про яку потужність я кажу: у США тоді жили близько 2 мільйонів етнічних українців, вони були дуже добре організовані, зокрема політично, мали серйозне представництво у Вашингтоні. Тож було дуже складно» [495]. Тому обвинувачення ОУНР щодо «ядра УНРади», яке нібито готове співпрацювати з росіянами, виглядало значним перебільшенням.

Представники УНРади мали власне пояснення дій прихильників С.Бандери. Вони вважали, що фракції ОУН р, не вдалося підпорядкувати УНРаду своїм впливам. А саме так ця організація дотепер робила з усіма іншими загальнонаціональними інституціями чи то політичного (УГВР) чи військового (УПА) характеру, чи, зрештою, із загально-громадськими організаціями (Центральне представництво української еміграції (ЦПУЕ) в Німеччині, СУВ у Великобританії).

Було очевидним і те, що фракція ОУН р вже з самого початку існування УНРади сіяла думку: вся діяльність УНРади йде в напрямі утвердження правопорядку в українському житті. Бандерівці в принципі слушно побоювалися, що через упорядкування в політичній і у фінансовій ділянці, відпадуть для неї можливості вести неконтрольовану ніким політику та проводити під патріотичними гаслами збір коштів на власні партійні потреби.

І на ще одне міркування представників УНРади слід вказати. На їх думку, фракція ОУНР і після вступу до УНРади залишилася такою самою антидемократичною силою, якою вона була до того часу. Це виявилось в її діях в рамках УНРади. Ця фракція продемонструвала, що вона не є здібна до будь-якого компромісного розв'язання загальнонаціональних справ. Вона стоїть на позиції повного підпорядкування цілого національного життя у всіх його аспектах власному партійному керівництву. І лишень таку, тобто цілком тоталітарну систему політичного і громадського життя, вона визнає. «Якщо, – заявляли діячі УНРади, – яка небудь організація, нехай це буде і національно-демократичний центр, не хоче партійному прововоді підчинитися, то тоді починається поборювання такої організації» [66, арк. 29].

Цілком очевидно, що УНРада не могла підпорядкуватися прововоді ОУНР. І в цьому була одна з головних причин, чому ОУНР, вийшла з УНРади 16 травня 1950 р. Президент Андрій Лівіцький з цієї нагоди в своєму листі від 17 червня 1952 р. писав: «Добре що вони вийшли з Н. Ради» [81, арк. 81]. Зрозуміло, що з точки зору ефективності та прогнозованості роботи ДЦ цей крок ОУНР можна оцінювати позитивно. Але звільнену енергію ці політики застосували поза межами УНРади.

Розрив ЗЧ ОУН із УНРадою привів їх до зближення з гетьманцями. Це позначилось на громадській співпраці, критиці політичної практики української демократії. Перебуваючи за межами УНРади, бандерівці та гетьманці не припинили нападів на неї. Українська національна рада характеризувалась як філія соціалістів або вотчина батька і сина Лівіцьких [571, с. 10]. Стверджувалось, що внаслідок цього коефіцієнт корисної дії УНРади виявився незначним, що вона розв'язувала питання на зразок того, яким має бути порядок поєднання кольорів на українському національному прапорі або встановлювала нові військові нагороди УНР. Такі твердження були дискусійним перебільшенням, оскільки УНРада проводила реальну роботу та визначала основні напрями діяльності ДЦ в зовнішньо-політичній,

інформаційно-пропагандистській, культурній та інших ділянках роботи. Робота в країнах перебування українців здійснювалася також через утворені у 1951 році товариства сприяння УНРаді.

21-24 жовтня 1952 р. в Мюнхені відбулося засідання Президії УНРади в роботі якого брали участь: Президент УНР А. Лівіцький, Голова УНРади І. Багрянний, члени президії Ю. Бойко, Т. Хроновят, І. Лучишин, Є. Гловінський, заступник державного контролера І. Іножарський; члени УНРади В. Діберт, Ф. Гаєнко, П. Феденко; голова виконного органу С. Баран та члени уряду Д. Андрієвський, М. Воскобійник, С. Довгаль, М. Лівіцький, В. Григоренко, М. Капустянський, М. Хробак, О. Юрченко.

Президія здійснила зміни у своєму складі: фракція УСП делегувала до складу УНРади В. Діберта замість померлого І. Мазепи, замість М. Сахна, відкликаного фракцією, членом президії було обрано від УРДП Ф. Гаєнка. Після цього був заслуханий та ухвалений звіт голови уряду С. Барана за 1951-1952 рр. [49, арк. 2].

Третя сесія УНРади відбулася 6-12 березня 1954 р. в Мюнхені. Серед присутніх були від фракцій: УСП – С. Довгаль, І. Попович, В. Діберт, І. Лучишин, П. Феденко, А. Чернецький; УРДП – І. Багрянний, М. Воскобійник, В. Гаєнко, С. Созонтів, Ф. Пігідо; УНДС – М. Лівіцький, В. Гловінський, М. Добрянський, О. Юрченко, М. Шраменко, В. Лук'янович; УНДО – С. Витвицький, М. Хробак, Л. Макарушка, Р. Голян, М. Тофан, М. Семчишин; ОУН – О. Бойдуник, Д. Андрієвський, М. Дорожинський, Ю. Бойко, І. Жегуц [318, с. 241].

Засідання вів виконуючий обов'язки голови УНРади І. Багрянний. Він у своїй доповіді на початку сесії згадав про п'ятилітній ювілей функціонування УНРади, що, за його словами, «як виразник волі українського народу, як його речник перед усім демократичним світом, як носій прапора законного Уряду Української Народньої Республіки, як здійснювач незалежної української визвольної політики та як носій ідеї єдності всіх українських політичних сил, стоїть твердо на сторожі українських інтересів і несхибно веде боротьбу за

торжество української ідеї» [50, арк. 5]. Далі у своїй доповіді оратор зазначив, що перед сесією стоять великі завдання. Вона має підбити підсумки за міжсесійний період, накреслити плани на майбутнє. Разом з тим життя поставило перед сесією і цілий ряд організаційних проблем, які необхідно розв'язати. Такими були: вибори нового президента УНР, та голови УНРади й нової її президії, вибори нового виконавчого органу.

На початку сесії було розглянуто зміни до Тимчасового Закону. Сесія на пропозицію Панаса Феденка змінила назву «Українська держава» на «Українська Народна Республіка», адже саме з такою назвою українці йшли в еміграцію. Далі розглядалося питання про прийняття до УНРади нових політичних партій. На даний момент до УНРади, згідно з інформацією С. Витвицького, подали заяви: Союз земель соборної України – Селянська партія (СЗСУ-СП), Українська селянська партія (УСелП), Союз конструктивно-творчих сил України (СКТСУ). Після пропозиції М. Добрянського про необхідність прийняття до парламенту цих організацій розпочалося голосування, за яким усі три політичні сили прийняті до складу УНРади. Додатково для них рішенням сесії було надано: для СЗСУ-СП – 3 мандати (В. Доленко, П. Веровський, М. Гладкий), Укр Сел. П. – 1 (тимчасово свого кандидата не подала), СКТСУ – 1 (Г. Прокопчук) [318, с. 313].

7 березня М. Хробак, голова регуляміново-мандатної комісії, зачитав ухвалу про прийняття нових членів до Національної ради. Ними стали представники: УНДС – М. Добрянський, В. Лук'янович, М. Шраменко; УНДО – Р. Голян, М. Тофан; УРДП – Б. Осадчук, С. Созонтів; ОУН – М. Дорожинський, І. Жегуц [318, с. 247].

Наступним було питання обрання Президента. І. Багрянний у своєму виступі зазначив, що внаслідок смерті Президента УНР А. Лівницького титул, права і обов'язки його, на підставі статті 22 Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру, автоматично переходять до голови Української національної ради. Оскільки між II і III сесіями цей пост

внаслідок смерті Б. Іваницького не був зайнятий, сесія УНРади має обрати голову Ради, який згідно з Тимчасовим Законом автоматично стає головою держави з титулом, правами і обов'язками Президента Української Народної Республіки.

Іван Багрянний зазначив, що виставлена єдина кандидатура Степана Витвицького, голови уряду. Відкритим (за бажанням сесії) голосуванням за подану кандидатуру подано 27 голосів (сам С. Витвицький не голосував) [50, арк. 5].

Констатуючи факт одностайного обрання С. Витвицького головою Української національної ради, голова сесії І. Багрянний проголосив, що титул, права й обов'язки голови держави, Президента УНР, згідно із статтею 22 Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру переходять до С. Витвицького. У зв'язку з обранням С. Витвицького Президентом УНР, звільнилося місце в УНРаді. На пропозицію М. Хробака до Ради було обрано П. Закусила. Далі сесія заслухала звіт виконуючого обов'язки Голови виконного органу С. Довгаля і затвердила його.

Наступним було питання обрання комісій. До регуляміново-мандатної увійшли М. Хробак, Ф. Гаєнко, Ю. Бойко, В. Діберт, Є. Гловінський; адміністративно-політичної – Ю. Бойко, М. Воскобійник, В. Діберт, М. Лівіцький, Л. Макарушка; військової – М. Шраменко, М. Дорожинський, С. Созонтів, П. Закусило, І. Попович; фінансово-господарчої – Є. Гловінський, М. Дорожинський, І. Лучишин, Ф. Пігідо, М. Тофан; правничої – М. Хробак, О. Бойдуник, Ф. Гаєнко, А. Чернецький, О. Юрченко; зовнішніх справ – М. Лівіцький, Д. Андрієвський, М. Воскобійник, С. Довгаль, П. Феденко, Р. Голяян [50, арк. 5].

12 березня І. Багрянний запропонував обрати на посаду голови УНРади О. Бойдуника. Із 26 поданих голосів (сам кандидат утримався) – 19 подано за обрання, 5 проти і дві виборчі картки були недійсними. Новообраний голова вніс пропозиції щодо складу президії Ради: І. Багрянний (УРДП), Є.

Гловінський (УНДС), Л. Макарушка (УНДО), секретар президії В. Діберт (УСП). Всі запропоновані особи були обрані.

Згідно статті 22 Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру О. Бойдуник звернувся до сесії з пропозицією обрати на посаду віце-президента О. Удовиченка. Внаслідок таємного голосування: за – 19, проти – 4, утримались – 7, його було обрано на цей пост. Наступним питанням було обрання Найвищої державної контрольної ради, до складу якої увійшли: Я. Маковецький, Ф. Пігідо, Р. Голіян.

На вечірньому засіданні голова УНРади повідомив делегатам сесії, що декретом від 12 березня 1954 р. Президент УНР призначив С. Созонтова головою виконного органу й доручив йому формувати уряд. Сесія завершила свою роботу 12 березня прийняттям декларації, у якій давалося бачення нової, після смерті Сталіна, тактики московського імперіалізму. У ній стверджувалося, що більшовицька влада і надалі рухається в бік панування над вільним світом, наголошувалося, що ДЦ став провідним чинником української визвольної політики у вільному світі та закликалося до консолідації навколо Державного центру [318, с. 32–327].

Проте консолідація залишалась радше побажанням. Екзильний парламент роздирали міжпартійні суперечності. Не встигла вщухнути проблема з виходом ОУНР, як розпочалася конфронтація між членами УРДП, з одного боку, та УНДО й УСП, з іншого. Приводом до загострення стосунків став виступ Генерального секретаря УРДП Ф. Пігідо на з'їзді депутатів місцевих партійних організацій в Новому Ульмі у 1955 р. Виступ містив звинувачення фракції УНДО, УСП і УНДС у тому, що вони підривали реноме УНРади, а УРДП його врятувала. Подібні закиди мали неконструктивний характер, адже вони стосувалися партнерів по коаліції. Представники фракцій УНДО і УСП вимагали від Ф. Пігідо та М. Воскобійника спростування подібних тверджень. Та, не зважаючи на обіцянку, цього не сталося.

Наступною причиною конфлікту була сепаратна домовленість УРДП з Американським комітетом визволення від більшовизму (АКВБ) про підтримку часопису «Ми ще повернемося». З позиції діячів УНДО і УСП, з АКВБ може домовлятися тільки уповноважений представник, а не кожна політична організація окремо, тим більше, коли ця організація має свого представника у виконавчому органі.

Діячі УРДП вчинили інакше: вони домовилися з АКВБ про матеріальну підтримку і про це не повідомили інших членів уряду. У цій справі С. Довгаль мав декілька розмов з Ф. Пігідо та М. Воскобійником, доводячи їм, що подібна позиція шкодить не лише коаліції, до якої входить УРДП, але й всьому Державному центру Української Народної Республіки. Цей період, між Третьою та Четвертою сесіями УНРади характерний боротьбою між політичними силами за отримання додаткових ресурсів на діяльність від різних структур афілійованих із урядами західних держав.

У травні 1955 р. вчергове загострилися стосунки між фракціями УНРади. Особливої напруженості вони набули на спільному засіданні президії передпарламенту та виконавчого органу 28 травня 1955 року під час обговорення «Проекту співпраці еміграції народів ССРСР з АКВБ». Проект передбачав входження представників ДЦ до цієї організації, де рішення мали прийматися не шляхом голосування, а шляхом узгодження позицій, консенсусом. Проте представники ОУН і УНДС на цьому засіданні виступили проти цього проекту. А коли справа дійшла до голосування, Осип Бойдуник не хотів ставити його на затвердження. Він спрямував «Проект» до комісії закордонних справ, щоб там через свого однопартійця Ю.Бойка загальмувати справу. Однак Ю.Бойкові не вдалося досягнути цієї мети: комісія більшістю голосів (4 проти 1-го) проект ухвалила й рекомендувала президії УНРади прийняти його до відома та вважати, що він відповідає інтересам української визвольної політики. Не зважаючи на це рішення, О.Бойдуник ще раз хотів повернути «Проект» до комісії. Коли його спроби були відхилені, то він вирішив зробити тиск на членів президії погрозою

своїї відставки. Одначе це не допомогло, тому що представники УНДО, УСП, і УРДП, до яких пізніше приєднався представник СЗСУ В. Доленко (голова комісії з закордонних справ), переконували опонентів у слушності своїх пропозицій.

О. Бойдуника підтримували М. Лівницький та Є.Гловінський. Так і не отримавши підтримки президії, 28 травня 1955 р. О. Бойдуник подав у відставку з посади голови УНРади. Пересвідчившись, що відставка голови не вплинула на прийняття рішень президією, провід ОУН відкликав Д. Андрієвського з посади керівника ресорту закордонних справ.

Ці події також призвели до переходу в опозицію до уряду УНДС. Свої претензії члени УНДС, виходячи з їхніх заяв, висловлювали тільки до виконавчого органу, а не щодо Державного центру у цілому.

Постає запитання у чому була причина конфлікту і чому дві відповідальні політичні сили перейшли в опозицію? Невже справа полягала у фінансуванні? Якщо вдатися до невеличкого екскурсу, то він прояснить ситуацію. 8 липня 1950 року в Мюнхені було засновано Інститут вивчення СРСР, завданням якого був пошук методів повалення імперії на теренах СРСР. Цей Інститут, як і радіо «Визволення» (так називалося радіо «Свобода» до 1959 року – *В.Я.*) фінансував Американський Комітет визволення від більшовизму (АКВБ). Американський комітет визволення від більшовизму («Амкомліб» – від англ. «American Committee for Liberation from Bolshevism») – антикомуністична організація, що виникла у США наприкінці 1940-х років. Це приватна некомерційна структура, яку пов'язували із Центральним розвідувальним управлінням, мала досить значні фінансові ресурси. Як ми бачимо, частина українських політиків вдалася до співпраці із цією структурою, однак досить скоро з'ясувалося, що Президент АКВБ Говленд Г.Сарджент досить лояльно ставився до ідей «єдиної та неподільної Росії». Зокрема, це проявилось у відзначенні 200-ліття МГУ, де Г.Сарджент вчергове досить компліментарно, і недостовірно з точки зору історичної об'єктивності, висловився у передмові до книги, присвяченій цьому науковому закладу [522].

До праці в Інституті долучилося чимало українських науковців, зокрема професор Б.Мартос, М.Добрянський та інші. «В українській громаді виникла якась невиразна надія, що з американцями вдасться владнати українську справу. Українські науковці в еміграційних роках настраждалися на роботах не за фахом, а американці спонукали їх доброю оплатою. І слабші захиталися, потягнулися до «золотого тельця», але скоро і одверто висунули своє гасло: «Наука – це не політика» [522]. Інша частина українських науковців об'єдналася в «Незалежну Асоціацію дослідників советської теорії і практики в національних проблемах» (НА). Були скликані установчі збори названої інституції, в яких брали участь продекан Українського Вільного Університету (УВУ) проф. Ю.Бойко-Блохин, І.Кошелівець, проф. Б.Крупницький, продекан УВУ проф. В.Орелецький, редактор М.Орест, доц. Д.Пеленський, редактор У.Майстренко, проф. Савицький, доц. Л.Ребет та ін. [522]. Пізніше до Асоціації доєднався Р. Смаль-Стоцький, який також активно включився у дискусію: «Російський царат винищував всю західньо-європейську культуру поневолених націй і встановлював Московський університет як осередок для їх обмосковлювання. А американські професори, духовні нащадки Вашингтона й Джеферсона, разом з през[идентом Г.] Сарджентом дбають про те, щоб «ця горда річниця для російського народу не пропала»! ... Як там із значенням цієї річниці для «неросійських народів»? Чи звичайнісінька правда і пристойність не наказують згадати щось також про те історичне тло, те брутальне нищення культур і наук неросійських народів, нищення яких започатковане заснуванням цього університету?» [563, с. 2]. Ось що писав Ю.Бойко-Блохин, учений і член УНРади: «Заснування Асоціації не є спробою «повалити» Інститут натиском зі зовні. Ми свідомі того, що до Інституту пішла велика група українських науковців, гарячих патріотів. Вони вірять, що їм гідно вдасться забезпечити українські наукові інтереси в рамках Інституту... Ми стоїмо на засадах наукового об'єктивізму. ... Однак, коли навіть математика має право на аксіоми, то тим більше вони є конечні в науках соціологічних. Для Асоціації аксіомою є існування великої української нації, що йде невпинно до своєї державної самостійності, через яку виявить себе український нарід [531].

Іншу позицію представив Федір Пігідо, один із активних прихильників праці урядовців та науковців в Інституті. «Як аргумент проти УНРади, опоненти, а зокрема ОУН під зверхністю полк[овника] А. Мельника, висувають також закид, що дехто з активних діячів Державного Центру працює в установах, які є під контролем АКВБ. Тут треба визнати нашим опонентам певну рацію. Справді, – один член ВО та два члени Президії УНРади працюють в Інституті в Мюнхені та в Радіо Визволення. Демократичні кола також вважають подібне сполучення не бажаним, хоч на практиці воно і не витворює будь-яких колізій. А це тому, що поперше – всякі розмови з АКВБ провадить переважно Президія Паризького Бльоку (Національні центри поневолених народів СРСР у 1953 р. утворили в Парижі Блок, який отримав назву за місцем свого створення. На конференції 1955 р., у якій брали участь представники національних центрів Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Ідель-Уралу, Північного Кавказу, Туркестану та України, це міжнародне об'єднання було перейменовано у Лігу визволення народів СРСР – *В. Я.*), подруге – роботу, скажемо, в Інституті вивчення ССРСР, – встановлення тематичних плянів, затвердження праць до друку, як і весь контроль наукової діяльності Інституту – здійснює автономна в своїх діях Наукова Рада, що складається з 11-х членів (два від росіян, два від українців та по одному від азербайджанців, білорусів, вірменів, грузинів, ідель-уральців, північно-кавказців, кримських татар та туркестанців) і, зрештою, відносини з АКВБ займають порівнюючи незначне місце в цілому об'ємі діяльності Виконавчого Органу УНРади» [285, с. 7]. Ми досить докладно зупинилися на цьому питанні, оскільки це була лише верхівка українського світоглядного «айсберга» співпрацювати чи не співпрацювати із спільнотами, які не визнавали право українського народу на незалежність.

Четверта сесія УНРади відбулася 16-21 березня 1957 року в Мюнхені. На сесію прибули окрім членів Ради, колишні члени УЦР та Трудового конгресу, близько 300 гостей з різних країн світу, представники громадськості, науки та ЗМІ. Зокрема були присутні «представники політичних центрів поневолених Москвою народів, зокрема – азербайджанців, білорусів, вірменів, грузинів, ідель-уральців, Північних

кавказців, представників Козацького центру, туркестанців та інших» [318, с. 338].

Партійне представництво на сесії виглядало так: УСП – С. Довгаль, П. Феденко, В. Діберт, І. Лучишин, Б. Феденко, Н. Хмель; УРДП – І. Багрянний, М. Воскобійник, Ф. Гаєнко, С. Созонтів, Ф. Пігідо, А. Бондаренко; УНДС – М. Ливицький, В. Гловінський, О. Юрченко, М. Шраменко, В. Лук'янович, О.Бондарівський; УНДО – М. Хробак, Л. Макарушка, М. Добрянський, Р. Голіян, М. Тофан; ОУН – О. Бойдуник, Д. Андрієвський, М. Капустянський, В.Квасницький, Антін Мельник, І. Жегуц; СЗСУ-СП – В.Доленко, І.Матюшенко, Ю.Семенко; УС[сел]П – Є. Архипенко; КТСУ – М.Костів.

Серед іншого, на сесії одразу постало питання про стосунки між «новими» та «старими» фракціями. Фракція СЗСУ-СП, яка була прийнята до парламенту на третій сесії, вважала себе ображеною отримавши три мандати і почала вимагати для себе ще три. Ще за рік до початку сесії Президія зверталася з цим питанням до мандатно-регулямінової комісії, але та відмовила в розширенні, мотивуючи своє рішення тим, що ця проблема на підставі статті 5 Тимчасового Закону передбачає право на розширення кількості мандатів за Національною Радою. В роботі сесії ще й СКТС стали вимагати збільшення кількості мандатів до шести. Національна Рада переадресувала цю проблему до правничої комісії, яка дала негативну відповідь щодо розширення кількості мандатів для згаданих двох організацій.

Є.Гловінський виступив із пропозицією щодо уточнення розподілу повноважень між урядом та Радою. Було прийняте рішення про те, що ніхто інший не має права виступати від імені парламенту УНРади і робити будь-які заяви на міжнародній арені [55 арк. 22].

Далі розглядалася пропозиція ОУН про внесення доповнень до Тимчасового Закону. Вона виглядала так: «Четверта сесія УНРади стверджує, що згідно з постановами третьої сесії УНРади з дня 10 березня 1954 р., яка залишається в силі, органи ДЦ УНР не можуть ані безпосередньо ані посередньо входити в організаційно-договірні стосунки чи яку-небудь

співпрацю іншої форми з російськими політичними організаціями, які не визнають право України на повернення її суверенності, проголошеної актами 22 січня [19]18-го і [19]19-го років» [55 арк. 6].

Однак ця пропозиція не зустріла підтримки Ради, за неї проголосували лише шість осіб. Натомість була прийнята 12 голосами пропозиція УНДС-УРДП у такій редакції: «Нав'язуючи до постанов третьої сесії УНРади з дня 10 березня 1954 р. точка 3б, та підтверджуючи її важливість, органи ДЦ УНР і надалі будуть вистерігатись чи то безпосередньо чи посередньо брати на себе які-небудь політичні зобов'язання супроти чужинних міжнародних чинників чи інших чинників міжнародного характеру, що у спільній з українцями акції проти комуно-більшевицької агресії і режиму відмовляються зайняти позитивне становище до повернення суверенності українській соборній державі, проголошеної актами 22 січня [19]18 і [19]19 років, в тому й тих чинників, які стоять на становищі т. зв. «непередшенства» і в соціальній практичній акції відмовляються визнати і врахувати у свої плани і дії вимоги визвольної боротьби українського народу за повернення тієї суверенності» [55 арк. 84].

20 березня президія й усі фракції УНРади отримали письмову заяву від Організації Українських Націоналістів про вихід з Української національної ради. Сесія загалом висловила свій жаль від такого кроку з боку ОУН. На пропозицію представника УНДС О. Юрченка було декларовано: «IV Сесія Української Національної ради заслухавши заяву ОУН, висловлює свій жаль з приводу кроку української політичної організації, що з початку існування екзильного передпарламенту перебувала в ньому й співпрацювала в органах Державного Центру УНР. Українська Національна Рада висловлює свою віру в те, що ОУН зревідуює своє теперішнє становище й повернеться на шлях співпраці з іншими українськими визвольними силами в рамках Державного Центру УНР» [552, с.1]. Ухвала була прийнята більшістю голосів.

Продовжуючи свою роботу, сесія ухвалила постанову про те, що каденція складу УНРади триватиме чотири роки, себто до 21 березня 1961 р.

З приводу того, що наступного року закінчувалася каденція Президента УНР С. Витвицького, було ухвалено (якщо не буде скликана надзвичайна сесія) вибрати Президента референдумом. Аналогічно планувалося провести й вибори віце-президента. До кінця каденції Степана Витвицького Рада обрала віце-президентом Олександра Удовиченка. Головою УНРади було обрано Івана Багряного [116, арк. 9зв.].

Не було обділене увагою і традиційне питання про консолідацію всіх українських самостійницьких політичних угруповань. Для цього І. Жегуц закликав проводити наради представників українських самостійницьких угруповань, що були започатковані ще з 1952 року. У процесі їх проведення координувалися дії українських партій. Участь в такого роду нарадах мала бути обов'язковою для партій членів УНРади. Пропозицію схвалили, але, як показали подальші події, дієвість цього рішення була незначною.

По закінченні своєї роботи сесія прийняла Декларацію в якій констатувала: Україну перетворено в колонію у якій «Кремль застосовує проти українського народу духовий геноцид [56, арк. 54]. ... Політика русифікації, посилена наново після війни, продовжується з повною силою». Відтак сесія закликала українців на батьківщині та в екзилі боротися за національне визволення. «Не на еміграції, а там, в Україні, вирішується доля українського народу і української державности». Зважаючи, що це було сорокаріччя з часу російської революції, Рада зверталася до російського народу, іменем якого більшовицькі диктатори творили злочини проти всіх націй, із закликом «визволитися від комуністичної тиранії і від імперіалізму, що являє собою величезну загрозу для свободи і демократичного розвитку самих росіян» [56, арк. 54].

11 травня 1957 р. президія УНРади схвалила основні напрямки зовнішньої політики Державного центру УНР в екзилі. У цьому документі була констатація факту, що «Самостійна Українська Держава існує нині – так з погляду українського державного права, так і міжнародного права, доказом чого останнього є приналежність України до Об'єднаних Націй. Проте

територія цієї держави є окупована чужинецькою силою. Виходячи з цього, завданням української зовнішньої політики є здобуття визнання уряду УНР, як легального представництва українського народу, ще перед поваленням більшовизму на Україні» [92, арк. 8].

До політичних розходжень в діяльності українських партій долучалися ще й особисті проблеми. Одним з підтверджень цього стала ось така заява фракції Української соціалістичної партії в липні 1959 р.: «З жалем мусимо ствердити, що елемент фізичного недомагання грає велику ролю в тій кризі, чи «паралізі», яку ми бачимо в УНРаді» [60, арк. 61]. Саме в цей час Голова уряду М. Лівіцький (він перед тим був кілька разів оперований і місяцями перебував у шпиталях та санаторіях) кинув обвинувачення в розмові з тодішнім членом уряду М. Хробаком, що партія, до якої належить М.Хробак (тобто УНДО), хоче дістати засоби на свою діяльність із чужих фондів. Не зважаючи на протести останнього з приводу цієї заяви, М. Лівіцький не відкликав свого звинувачення і не вибачився. Це призвело до того, що представники УНДО, на знак протесту проти згаданого звинувачення вийшли як з уряду, так із УНРади [60, арк. 61].

Криза в представницькому органі посилилася ще й у зв'язку з подіями в липні 1959 р. у США. Американський Конгрес прийняв резолюцію про «Тиждень поневолених народів». Вона не була узгоджена з адміністрацією президента Дуайта Ейзенхауера. Віце-президент США Річард Ніксон, який перебував у липні 1959 р. в Москві на відкритті американської виставки, висловив свій жаль тодішньому партійному і державному керівнику СРСР М. Хрущову з приводу клопоту, нібито завданому Радянському Союзу цією резолюцією.

Наприкінці липня 1959 року в Мюнхені відбулася конференція Ліги Визволення Народів СРСР. Вона вирішила послати делегацію до представника Американського Комітету в Європі Р. Келлі, протестуючи проти не оголошення резолюції Конгресу через Радіо «Свобода». До складу делегації увійшли М. Абрамчик, А. Кантемир, П. Феденко, Н. Цинцадзе.

Саме їм Р.Келлі пообіцяв з'ясувати суть справи. Делегація Ліги Визволення Народів СРСР звернула увагу представника Американського Комітету на той факт, що про резолюцію Конгресу населення Радянського Союзу довідалося з промов радянських лідерів та коментарів комуністичної преси, і що бурхлива реакція радянського керівництва на резолюцію продемонструвала велику політичну вагу національної проблеми в СРСР [60, арк. 61зв.–62зв.]. Однак ці аргументи не були взяті Вашингтоном до уваги. Президія ліги Визволення Народів СРСР на цьому не заспокоїлася і вирішила шукати інші канали впливу на адміністрацію США. У цій ситуації як ніколи, була необхідна спільна позиція всіх членів Ліги.

Голова виконавчого органу М. Лівіцький, не проконсультувавшись з Лігою Поневолених Народів, не проінформувавши Президента УНР С. Витвицького, подав заяву до Американського Комітету в листопаді 1959 р. У заяві зазначалося, що уряд розриває відносини з Американським Комітетом зважаючи на його політику. Необхідно зазначити, що уряд УНРади ніколи не підписував ніяких політичних домовленостей з Американським Комітетом. Комітет, як і адміністрація США, стояв на позиції, що народи, які насильницькими методами включені до складу СРСР, самі мають вирішувати проблему своєї державності і стосунки з Росією.

На думку фракції Української соціалістичної партії, в УНРаді шляхом зриву неіснуючого договору УНРади з Американським Комітетом, М. Лівіцький захотів заробити «політичний капітал» як для себе і свого союзника Голови парламенту І. Багряного способом демагогії [60, арк. 63–63зв.]. І що він не подасть ці матеріали на розгляд фракцій УНРади.

28 березня 1960 р. М. Лівіцький на засіданні фракцій УНРади подав на обговорення дві справи: 1). Світовий конгрес українців. 2). Консолідація з тими українськими партіями, що не належать до УНРади. Тоді представники фракцій УНДО, УСП, СЗСУ-СП внесли доповнення до порядку денного і поставили на обговорення питання консолідації і співпраці між партіями, що належать до УНРади. Голова уряду не захотів дискутувати з цих питань і

демонстративно залишив залу засідань. Результат не забарився: більшість висловила недовіру І. Багрянному та М. Лівичькому. Тим не менш вони відмовилися скликати президію для формального вирішення цього питання.

У лютому 1961 р. до Мюнхену приїхав Президент УНР С. Витвицький з метою скликання П'ятої сесії УНРади. Захоплені боротьбою з опонентами І. Багрянний та М. Лівичький намагалися перешкодити УНРаді провести сесію. Щоб досягти порозуміння і провести це зібрання в квітні 1961 р., УНДО, з одного боку, І. Багрянний з М. Лівичьким – з іншого, підписали договір про співпрацю в УНРаді. 5 червня відбулося засідання Президії УНРади під головуванням І. Багряного. Голова уряду М. Лівичький вніс на голосування постанову, яка після бурхливої дискусії була прийнята. Постанова була такого змісту: «Зважаючи на те, що сучасний склад членів УНРади, як показали чотирьохмісячні безуспішні підготовчі наради, не може дійти до домовлення щодо різних важливих проблем, які стоять перед Державним Центром УНР, Президія та Виконавчий Орган вважають за краще рекомендувати Пану Президенту УНР відкликати заповіджене скликання Сесії у Мюнхені, розв'язати УНРаду в її сучасному складі та згідно з Тимчасовим Законом про реорганізацію Державного Центру скликати Сесію нового покликання в США чи Канаді, склад членів якої визначать відповідники на тому терені партій, що творять УНРаду» [534, с. 1].

Президент УНР своїм декретом визначив скликання п'ятої сесії на 31 червня 1961 р. в Мюнхені, про що були повідомлені всі члени Ради. Після цього М. Лівичький на спеціальному засіданні уряду проголосив чергову заяву з вимогою розпустити діючу УНРаду і обрати іншу, в новому складі на території США. Проти цієї пропозиції висловилася парламентська більшість, а Президент в окремому листі висловив свою незгоду з планом голови уряду щодо ліквідації представницького органу. Голоси протесту розпочали лунаати у пресі та від громадськості. Це зрештою й змусило І.Багряного та М.Лівичького погодитися на скликання п'ятої сесії в жовтні 1961 р. Однак і

ця дата не була остаточною. Сторони після тривалих консультацій домовилися про відкриття сесії на 17 листопада [60, арк. 63].

За станом на початок 1960-х рр. в середовищі УНРади була наявна конфліктна ситуація. Три партії УНДО, УСП, СЗСУ-СП вели боротьбу проти представників двох партій, які тримали в своїх руках головні владні важелі. Зокрема головне вістря боротьби було направлене проти УНДС та УРДП в цілому та голови УНРади І. Багряного і керманіча виконавчого органу М. Ливицького зокрема. Всі названі партії за винятком УРДП мали вкрай мало членів. Проте кожна з них намагалася керівні посади сконцентрувати саме в своїх руках.

УНДС намагався не допустити цього, тому, що в своєму складі вона об'єднувала колишніх військових та чиновників доби УНР, вважаючи себе спадкоємцем функцій Директорії та уряду УНР. У цьому УНДС знайшов підтримку з боку нової наддніпрянської опозиції, що групувалася в рядах УРДП. Така співпраця згаданих партій втримувала на поверхні життя рештки давніх уенерівців, навіть за наявності між ними світоглядно-організаційних та національно-політичних відмінностей. Колишні уенерівці вважали, що процесом національно-державного та соціального відродження українського народу насамперед слід завдячувати майже чотирьохлітній визвольній боротьбі організованих сил українського народу під проводом уряду УНР.

Провідники УРДП вважали, що процес національно-культурного відродження України розпочався в 1920-х рр., уже в пореволюційному і повоєнному часі завдяки молодим українським силами. Вони тією чи іншою мірою співпрацювали з окупаційною комуністичною владою і вірили в щирість ленінських гасел про національну рівноправність народів. На їх переконання, українські націонал-комуністи М. Скрипник, М. Хвильовий, О. Шумський та інші були рушіями постійного тиску на Москву в умовах СРСР.

П'ята сесія УНРади відбулася у 17-23 листопада 1961 р. Партійне представництво на сесії: УСП – С. Довгаль, П. Феденко, А. Рибалко, І. Лучишин, Б. Феденко, А. Парно; УРДП – І. Багрянний, В. Герасименко, Ф.

Гаєнко, В. Міняйло, Ф. Пігідо, І. Вовк; УНДС – М. Лівіцький, Є. Гловінський, О. Юрченко, М. Шраменко, М. Дурделла, О.Бондарівський; УНДО – М. Хробак, П. Макарушка, М. Добрянський, Р. Голян, С. Онисько, М.Поліщук; ОУН – О. Бойдуник, Д. Андрієвський, М. Капустянський, В.Квасницький, Антін Мельник, І. Керестіль; СЗСУ-СП – В.Доленко, Ф.Бала, Ю.Семенко; УС[сел]П – М. Павленко; КТСУ – П.Кашинський.

Головою передпарламенту був обраний О. Бойдуник, секретарем – М. Шраменко, членами Президії – В. Герасименко, С. Довгаль, Р. Голян. Позасекторні організації (СЗСУ, СКТС і Укр. Сел. Партія) на сесії між собою не домовилися щодо кандидатури їх представника в президії. Тому деякий час це місце залишалося вакантним. 5 травня 1962 р. його зайняв І. Матюшенко, який увійшов до Президії як представник згаданих трьох організацій [82, арк. 51].

Оскільки В. Герасименко перебував постійно поза межами Німеччини і не міг регулярно відвідувати чергові засідання, до президії замість нього фракція УРДП делегувала 5 травня 1962 р. О. Собчинського. В ході сесії фракція Української соціалістичної партії залишила її засідання, тому її делегат не брав участі в роботі президії аж до відновлення співпраці 22 листопада 1963 р.

Ще під час підготовки скликання 5 сесії УНРади і на самій сесії представники товариств «Прихильників УНРади і Сприяння УНРаді поставили жадання допустити їх представників до УНРади з усіма правами її членів» [102, арк. 37]. Був започаткований процес розширення представництва еміграційної громадськості в передпарламенті УНР, який, однак, на цій сесії не отримав свого формального вирішення.

4 травня 1962 р. відбулося засідання фракцій УНРади, скликане на пропозицію фракції УСП. Від імені президії виступив на засіданні О. Бойдуник, який визначив план роботи уряду. Представники УСП у своїх виступах гостро критикували уряд, зауважуючи, що він не справляється зі своїми обов'язками, зважаючи на хвороби деяких його членів. Представники

УСП в своїх виступах заявляли, що вони ще перед п'ятою сесією сподівалися на злагоду й співпрацю фракцій в УНРаді, але сесія, на їх думку, відбулася під диктатом трьох груп (УНДС, УРДП, ОУН). Особливе незадоволення соціалісти демонстрували від подій пов'язаних з виборами в ході п'ятої сесії віце-президента УНР. Замість О. Удовиченка на цю посаду було обрано І. Багряного. Останньому, особі «вузько партійної і нездатної належно заступати інтереси ДЦ УНР», представники УСП пропонували зректися посади, а сам склад виконавчого органу замінити особами «безпартійними, діловими, здібними перебрати на себе відповідальну роботу» [74, арк. 24зв.]. Але фракції УНДС, УРДП, ОУН ці пропозиції не підтримали і питання консолідації в лавах ДЦ вкотре було відкладене на перспективу.

29 листопада 1963 р. між партіями-суб'єктами УНРади був підписаний договір, що передбачав відкласти спірні питання і приступити до співпраці [82, арк. 52].

Після смерті О. Бойдуника в 1966 р. головою УНРади було обрано Спиридона Довгаля. Підготовка до наступної сесії УНРади йшла в умовах боротьби з опозиційністю фракції соціалістів і СЗСУ В. Доленка. Причиною опозиційних настроїв серед соціалістів була незгода більшості щодо їх пропозиції висунути П. Феденка на посаду Президента УНР. УСП була переконана, що прийшов час їх представникові очолити Державний центр, з огляду на заслуги їхнього лідера. Головним своїм опонентом вони вважали М. Ливицького.

Соціалісти були переконані, що саме він спочатку «підбив» П. Феденка балотуватися на посаду Президента, а потім його «провалив», виставивши свою кандидатуру. Представники УНДС стверджували, що після того як можливі кандидати на пост Президента відмовилися від участі у виборчих перегонах, М. Ливицький вийшов з пропозицією кандидатури П. Феденка. Він зробив це з таких мотивів: по-перше, професор П. Феденко є званою «фігурою в українському політичному і науковому світі; по-друге, обранням

його на Президента можна було б відтягнути соціалістів від перманентної опозиції і залучити до конструктивної діяльності» [65, арк. 75].

На початку 1965 р. ймовірність обрання Панаса Феденка на пост Президента була доволі високою. На це погоджувалася навіть партія-антагоніст соціалістів – ОУН. Один із її авторитетних лідерів – Осип Бойдуник відкрито підтримав цю пропозицію. Але П.Феденко тоді категорично відмовився, і зажадав щоб на посаду голови УНРади не обирали представника ОУН. З цією його вимогою вже не погодилися в УНДС, справедливо вважаючи, що ОУН як велика організація з великими заслугами перед національно-визвольним рухом, має право на одне з провідних місць в УНРаді.

Восени 1966 р. представники соціалістів В. Довгаль і І. Лучишин звернулися до М.Лівицького з проханням підтримати П.Феденка на пост Президента ДЦ УНР. М. Лівицький, вважаючи за необхідне якнайшвидше відкрити і провести сесію, погодився, але чітко зазначив у розмові з соціалістами і особисто з П. Феденком, що тепер ситуація змінилася. Через смерть О.Бойдуника, публікацію П. Феденком нових гострих статей проти ОУН та інших партій – вкрай загострилися стосунки між соціалістами та представниками інших партій близьких до ДЦ. Відтак немає жодної впевненості, що кандидатура соціалістів буде прохідною. Микола Лівицький в розмові з Панасом Феденком запропонував йому або чітко заявити про свій намір балотуватися на посаду Президента УНР, або пристати на нову пропозицію про те, щоб сесія затвердила перебування М.Лівицького головою уряду і одночасно виконуючого обов'язки Президента.

На другу пропозицію соціалісти не погодилися, заявивши, що вони не хочуть запроваджувати «деголізм» (режим сильної особистої влади – *В.Я.*). Щодо своєї кандидатури, то П.Феденко до міжфракційної наради в жовтні 1966 р. вагався і чіткої відповіді не дав. Ще за півгодини до початку наради він пропонував М. Лівицькому змінити конституцію і поєднати пости Президента і голови уряду. Цей подвійний пост мав зайняти М. Лівицький, а

П.Феденко погоджувався бути головою УНРади. Проте більшість партій на зміну конституції не погоджувалась. На цій же нараді С. Довгаль запропонував кандидатуру професора Панаса Феденка на посаду Президента, який, однак, і тоді своєї остаточної згоди не дав. Більшість фракцій відкрито не була проти названої кандидатури, але й однозначної підтримки ніхто не продемонстрував. Проти висловилася лише фракція ОУН [65, арк. 75].

Упродовж подальшої підготовки до сесії ставало дедалі очевиднішим, що кандидатура П. Феденка стає непрохідною. Згодом не лише ОУН, а й УНДО висловила рішучу незгоду щодо пропонованої кандидатури. Позицію УНДО висловили Любомир Макарушка і Михайло Добрянський, у якій вони задекларували неприйняття кандидатури П. Феденка на пост Президента. Коли ж ОУН виставила кандидатуру професора М.Степаненка, то стало зрозуміло, що і УРДП не підтримає лідера соціалістів, а буде голосувати за свою кандидатуру. Ця партія мала претензії до П.Феденка через його некоректну позицію щодо покійного Івана Багряного (він пішов з життя у серпні 1963 року).

У цій ситуації стало зрозуміло, що Президентом, з великою долею вірогідності, оберуть не П. Феденка, а М. Степаненка. Правда і щодо кандидатури від УДРП теж висувалися застереження: постійне перебування Миколи Степаненка в США (а він був громадянином цієї країни) могло негативно вплинути на роботу ДЦ. Вважалося за доцільне, щоб Президент перебував у місті знаходження Державного центру. За таких обставин і виникла ідея з кандидатурою М. Лівіцького. Перед тим, як виставити його кандидатуру, представники УНДС і особисто сам претендент зустрічалися з соціалістами і особисто з П. Феденком, пояснюючи їм особливості і специфіку наявної ситуації. В УСП обіцяли дати відповідь, але впродовж кількох тижнів відповідь так і не надійшла. Лише після цього на нараді 28 січня 1967 р. представники фракції УНДС висунули кандидатуру М. Лівіцького.

Після цього М.Лівицький став об'єктом гострих нападок з боку соціалістів, що особливо проявилось під час роботи шостої сесії УНРади: в звітах голови Контрольної Ради І. Лучишина та виконуючого обов'язки голови УНРади С. Довгаля. Загалом ця критика була безпідставною і справляла враження помсти за незгоду на кандидатуру П. Феденка.

Подібні звинувачення з боку соціалістів лунали на адресу УНДС з приводу прийняття до УНРади ОУНз. Спочатку УНДС доволі насторожено поставився до вступу цієї організації. Пояснювалася така позиція через прагнення ОУНз виокремити УНРаду з Державного центру, мотивуючи свою позицію тим, що ніби в сучасних умовах існування екзильного уряду УНР немає сенсу. Прийняття подібного рішення привело б фактично до припинення діяльності Державного центру. Отже, УНДС зажадав від ОУНз: якщо хочете увійти до парламенту, то маєте виголосити заяву про визнання Державного центру як єдиного репрезентаційного центру України у екзилі [65, арк. 76]. Лідери ОУНз погодилися та таку вимогу і проблема на якийсь час була знята.

У таких складних умовах – без Президента, голови УНРади та з новим витком внутрішніх суперечностей Державний центр УНР підходив до наступної сесії УНРади.

5.2. Шоста – десята сесії УНРади (1967 – 1991 рр.)

У роботі шостої сесії УНРади, яка тривала з 18 по 22 березня 1967 р. брали участь представники наступних партій: УРДП – 6 осіб; УСП – 6 осіб; УНДО – 6 осіб; УНДС – 6 осіб; ОУН – 6 осіб; ОУНз – 6 осіб; СЗСУ-СП – 3 особи; УСелП – 2 особи; СКТУ – 1 особа [82, арк. 83].

Роботою сесії керувала президія попередньої каденції на чолі з виконуючим обов'язки Голови УНРади С. Довгалем. Зі звітними доповідями виступали: С. Довгаль – про діяльність президії УНРади, М. Лівіцький – про діяльність уряду, І. Лучишин – про діяльність державної Контрольної Ради.

Багато часу пішло на дискусію про консолідацію українських політичних сил. Сесія прийняла рішення, що УНРада прагне повної консолідації всіх самостійницьких політичних сил в системі Державного центру УНР. Окремо стояло питання про прийняття до представницького органу Організації Українських Націоналістів за кордоном – ОУНз. Більшість фракцій запевнили провід ОУНз, що їх організацію приймають до Ради як рівноправного члена українського екзильного парламенту.

Представники ОУНз склали заяву за підписом своїх представників Б. Кордюка та І. Чорнія. Із заяви ОУНз випливало, що вона визнає за легальну презентацію українського народу Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Далі мовилося про те, що уряд УРСР, накинтий Україні силою Москви, являє собою знаряддя окупаційної влади в Україні і жодною мірою не репрезентує справжньої волі українського народу. Підкреслювалось, що від імені українського народу на міжнародному форумі має право виступати єдино Державний центр Української Народної Республіки [65, арк. 76]. За таких умов ОУНз увійшла до УНРади.

Проти прийняття націоналістів до Ради виступила лише фракція соціалістів у кількості шести голосів, не отримавши підтримки, вони демонстративно залишили сесію. Їх лідер П. Феденко при цьому заявив, що «до УНРади впущено «Троянського коня», з неконтрольованими фінансами і

з традицією братовбивства та інших злочинів. Українська Соціалістична Партія з такою «політикою» не має нічого спільного. Ідеї народоправства і демократичного соціалізму несполучні з братовбивством та іншими злочинами» [81, арк. 81]. У спеціальній заяві з цієї нагоди соціалісти підкреслювали: «Доки ОУН (з) буде в УНРаді, УСП не є і не вважає за можливе бути членом цієї установи. Фракція УСП ще раз повідомляє президію УНРади і українське громадянство в цілому світі про вихід УСП з УНРади» [107, арк. 3]. Відсутніми вони були аж до кінця роботи сесії.

Важливим рішенням сесії стали заявлені зміни щодо виборчого законодавства, які були пропоновані УНДС і УРДП ще на етапі підготовки сесії. «На самій VI сесії ця справа пройшла лише з труднощами, після майже драматичної промови новообраного Президента М. Ливицького, який обстоював впровадження Виборного сектору. ОУН приєдналася до відповідного внеску, а за нею й інші фракції – з тим, однак що [буде] впроваджено не тільки виборний, але й номінаційний сектор» [102, арк. 37]. Зрештою, в додатку до «Тимчасового Закону» була внесена норма, що «окрім представників політичних угруповань до Національної Ради належить Громадський сектор, який складається з двох частин: а) з делегатів, вибраних українським громадянством, які підтримують Державний Центр Української Народної Республіки ідейно і матеріально; б) з осіб, іменованих Президентом УНР на внесення Сесії або Президії УНРади з-поміж заслужених діячів» [570, с. 2].

Схваливши, на підставі внесень різних комісій зміни до Тимчасового Закону, прийнявши доповнення про Воєнний Хрест УНР і окремий Закон про встановлення Ювілейної Відзнаки УНР (50-ту річницю її створення), сесія приступила до виборів керівних органів Державного центру. У виборах брало участь 30 членів УНРади при 40 дійсних членах (були відсутні 6 членів УСП, 3 члени УНДО, 1 член СЗСУ-СП) [543, с. 2].

Головою УНРади було обрано Я. Маковецького (ОУН), який проголосив промову, дякуючи за вибір, обіцяючи сумлінно виконувати поставлені на

нього обов'язки. До президії було обрано: М. Добрянського (УНДО), О. Собчинського (УРДП), М. Ковальського (УНДС), І. Кашинського СКТСУ [543, с. 2].

Перед виборами Президента сесія 29 голосами схвалила «Постанову (зобов'язуючу аж до її відкликання сесією чи президією УНРади) про форми співпраці між Президентом і Головою Уряду». В якій чітко визначалися посадові обов'язки, зазначалося, що: «Напрями політики Уряду (виконавчого Органу) означають спільно Президент і Голова Уряду» і що «Президент має право, в узгодженню цього з Головою Уряду, брати безпосередню участь у тих чи тих акціях зовнішньої та внутрішньої політики» [543, с. 2].

Президентом Української Народної Республіки було обрано Миколу Лівницького. Він склав присягу на вірність українському народові, подякувавши за довіру пообіцяв невтомно працювати на здійснення української національної справи. М. Лівницький подав заяву про складання повноважень голови УНДС. Це не означало автоматичного виходу з організації (такого конституція Державного центру не вимагала), він міг залишатися в лавах своєї організації, але на правах рядового члена.

Наступним пунктом порядку денного було обрання керівника виконавчого органу. Ним став Атанас Фіголь. Обрання членів виконавчого органу планувалося провести на першому засіданні Президії УНРади після сесії. Далі відбулися вибори державного Контролера УНР, яким став Дмитро Андрієвський.

У резолюціях, прийнятих за підсумками роботи сесії, висловлювався рішучий протест проти русифікації в СРСР неросійських народів, зокрема й українців. Зазначалося про необхідність звернення до Організації Об'єднаних Націй з вимогою провести слідство щодо національної політики КПРС і осудити її, як політику, що суперечить засадам лояльності сформульованим в Хартіях ООН. Піддавалася критиці західна політика «мирного співіснування» з СРСР, що чинить перепони поневоленим народам радянської імперії у

боротьбі за свободу та у збереженні своєї національної самоідентифікації [61, арк. 129–130].

Шоста сесія проголошувала, що УНРада «надалі змагатиме до повного об'єднання всіх політичних сил на базі Державного центру Української Народної Республіки» [71, арк. 39зв.]. Та політичні реалії склалися по-іншому. Замість консолідації еміграції на базі Державного центру, УНРада її ще більше розбалансувала. УСП, УНДО і УРДП були напівзруйновані, одна частина з них була в УНРаді, а друга поза нею. Вони вели між собою жорстоку боротьбу.

У розпалюванні ворожнечі між партіями суб'єктами екзильного парламенту опоненти звинувачували Президента М. Лівіцького. Йому, зокрема, закидали, що на шляху до посади «застосував тактику римських імператорів «divide et impera – діли і пануй» [71, арк. 39зв.]. Уряд виявився недієздатним. Органи ДЦ УНРади та уряд перетворилися на дискусійні клуби. Українська еміграція вступила в період чергової кризи.

Одним із чинників кризи стало те, що після шостої сесії до УНРади вступила ОУНз. Ця фракція намагалася захопити панівні позиції в передпарламенті, ще більше ускладнюючи ситуацію. До цього додався скандальний епізод, пов'язаний з публікацією, що розкривала справжні мотиви вступу ОУНз до УНРади. Ситуація стосовно ОУНз ускладнювалася ще й тим, що ця політична сила входила до складу УГВР, яка сама прагнула бути «державним центром».

27 червня 1970 р. у Мюнхені відбулося засідання президії УНРади. Розглядали справу об'єднання Союзу Земель Соборної України – Селянської Партії з Українською Селянською партією та з Союзом Конструктивнотворчих Сил України. Партії були не чисельні, об'єднання ще не завершено, тому було вирішено, що ці сили з даного часу мають представляти в УНРаді узгоджені між ними політики.

Осінь 1970 року характеризувалася черговим загостренням ситуації в Державному центрі. Витоки даного конфлікту сягали 28 листопада 1970

року. Тоді на засіданні президії УНРади стався конфлікт між її головою, підтриманим фракцією ОУН, з одного боку, і представниками п'яťох фракцій (УСП, УРДП, УНДС, УНДО, СЗСУ-СП), з іншого боку. Крім членів президії в засіданні брали участь Президент М. Лівіцький, голова уряду С. Довгаль та члени виконавчого органу. Учасники засідання не погодилися з пропозицією В. Гришка прийняти запропонований ними новий склад представників УРДП. Президія постановила, що фракцію УРДП представлятимуть особи, запропоновані раніше з'їздом УРДП у Лондоні.

Далі розглядалося питання про розкольніцьку діяльність ОУНз. З цього питання була прийнята пропозиція П. Кашинського, що засуджувала діяльність цієї організації, яка проявлялася в підривній діяльності проти Державного центру УНР [100, арк. 17зв.].

Проти прийняття такої постанови був лише голова УНРади Яків Маковецький, адже він був представником спорідненої організації. Далі протистояння ще більше посилювалося. Голова УНРади був незадоволений змістом комунікату про засідання президії, що його надрукувало Українське Інформаційне Бюро. Проект Комунікату підготував голова уряду С.Довгаль, який одночасно був і керівником ресорту преси й інформації, і якому підпорядковувалося Інформбюро. По телефону голова Ради дізнався про проект і був ним незадоволений. Він запропонував свій проект.

Тоді голова уряду запропонував голові УНРади Я.Маковецькому зустрітися з ним і з Президентом для узгодження обох проектів, але отримав відмову. Після цього С.Довгаль, узгодивши текст з Президентом, надрукував Комунікат про засідання президії, включивши в нього усі положення з проекту голови УНРади. Було викреслено всього два речення, які надавали б комунікату опозиційних ноток проти більшості УНРади. Я.Маковецький з цим не погодився, заявивши, що тільки він має право видавати комунікати про засідання президії УНРади і заявив про свою відставку. Однак до цього часу комунікати завжди узгоджувалися поміж різними суб'єктами Державного центру.

Для консультацій до Мюнхена було запрошено керівництво ОУН. Після приїзду голови ПУНу Олега Штуля-Ждановича, а потім заступника і виконуючого обов'язки Голови ПУНу Ярослава Гайваса, справи почали налагоджуватися. Голова УНРади Яків Маковецький зустрічався з Президентом М. Лівичьким та головою уряду С. Довгалем і вони спільними зусиллями створили Підготовчу Комісію на чолі з П. Кашинським для проведення сьомої сесії [102, арк. 32]. Усі розуміли, що виключно партійний спосіб формування УНРади пережив себе. Партії не завжди мали притік нового членства (не в останню чергу через внутрішньо- та міжпартійні чвари, які виносилися на широке обговорення), а це посилювало організаційний застій в організаціях та викликало перманентні кризи в передпарламенті та в усьому ДЦ. Тому, було вирішено створити, крім партійного, ще два сектори в УНРаді: виборний (громадський) та номінаційний (призначення за квотами). Щодо створення цих секторів існувало спеціальне рішення 6 сесії УНРади. З огляду на важливість результатів даного процесу для функціонування ДЦ УНР в екзилі, ми зупинимося на ньому більш докладно.

Голова УНРади наполягав на тому, щоб відбулося засідання правничої комісії для розгляду й ухвали Регуляміну виборчої частини Громадського сектору УНРади. Проект Регуляміну був підготовлений керівником ресорту внутрішніх справ ще впродовж квітня-травня 1970 р і був опублікований у пресі.

Цей документ мав розглядатися на засіданні Правничої комісії 26 березня. Перед самим засіданням Президент зустрівся з головою УНРади, зазначивши, що весь проект Регуляміну має технічний характер і окремі його параграфи можуть так чи інакше виправлені. Обмінявшись думками про ці справи, Президент і голова Ради разом пішли на засідання. Однак, очевидно, попередні протистояння, непорозуміння та образи між урядовцями не були розв'язані остаточно.

На засіданні були представники фракцій: Петро Белей – УНДО, Мирослав Антохій – ОУН, Петро Кашинський – СЗСУ-СП, Теофіль Леонтій

– УНДС, Спиридон Довгаль – ОУН. С.Довгаль входив до УСП, але на даному засіданні «заступав відсутнього у Мюнхені на прохання фракції ОУНз ред[актора Мирослава] Стиранку» [102, арк. 34]. До речі, чудовий приклад співпраці українських націоналістів із українськими соціалістами у межах Державного центру.

Голова УНРади не хотів відкривати засідання, стверджуючи, що члени уряду не можуть бути членами комісії, виходячи з цього, немає кворуму. Отже, згідно з Правильником, члени уряду мали право бути членами Комісії, але не могли входити до складу президії. Президент наполягав, що члени уряду мають право бути членами Комісій, а голова УНРади заявив у відповідь, що Президент вільно, як йому заманеться інтерпретує закони про функціонування Державного центру. Годину тривала дискусія, відкривати чи не відкривати засідання. У результаті цього П. Кашинський на знак протесту проти беззмістовної балаканини залишив засідання. За ним пішла і решта учасників зібрання.

Наступного дня М. Лівіцький зателефонував до Я. Маковецького із запитанням, коли відбудеться засідання Правничої комісії. Голова відповів, що йому над цим питанням необхідно поміркувати і порадитися з деякими особами віч-на-віч. Президент, у свою чергу, зауважив, що в такому разі необхідно скликати засідання президії УНРади, яка спроможна вирішити нинішню конфліктну ситуацію.

Голова УНРади зустрічався з поодинокими представниками фракцій, розпочавши свої консультації з головою виконавчого органу С. Довгалем. У розмові з ним та іншими членами президії Я. Маковецький ставив проблему диктатури президента, якій необхідно покласти край. Проте в цьому питанні голову УНРади ніхто не підтримав, навпаки С. Довгаль на підставі протоколів засідань УНРади доводив, що члени уряду мають право бути членами комісій і завжди ними були, і зусилля голови Ради щодо відкриття засідання були безпідставними [102, арк. 34]. Спиридон Довгаль запропонував вихід з цієї ситуації: зібрати нараду за участю голови УНРади,

голови уряду, Президента і голови правничої комісії та продовжити консультації. Спочатку Я. Маковецький погодився на цю пропозицію. Однак минуло чотири дні і в телефонній розмові з С. Довгалем він відмовився, зажадавши перенесення зустрічі на пізніше.

У ситуації, коли голова УНРади уникав вирішення проблеми, Т. Леонтій, як голова правничої комісії, вирішив своїми повноваженнями скликати засідання, про що він повідомив голову Ради. У відповідь на це Я. Маковецький розіслав членам Комісії листи, в яких зазначав, що Т. Леонтій не є головою Комісії і скликання її засідання є «незаконне і самочинне» [102, арк. 34].

Засідання Правничої комісії, на яке не прийшли ні голова УНРади, ні член комісії від ОУН М. Антохій, відбулося 9 квітня 1971 р. У його роботі, крім Президента, взяли участь від УНДО – П. Белей, від СЗСУ-СП – П. Кашинський, від УРДП – І. Тарасюк, від УСП – С. Довгаль, від УНДС – Г. Ткаченко. Останнього делегували до комісії на місце Т. Леонтія, не зважаючи на те, що останній згідно з «Правильником» мав право бути членом комісії. Присутні підтвердили, що засідання скликане цілком законно, тому що Т. Леонтій, як член уряду, в майбутньому вже не може бути головою комісії. Але допоки він не передав справ своєму наступникові, він ще є головою і має право скликати засідання. До президії комісії були обрані: голова П. Белей, заступник – П. Кашинський, секретар – Г. Ткаченко. Засідання розглянуло і прийняло з деякими поправками Регулямін громадсько-виборчого сектору та обговорило справу номінаційного сектору. З огляду на те, що комісія є лише дорадчим органом, Проект Регуляміну був переданий на затвердження президії УНРади.

Після завершення засідання М. Антохій, як голова фракції ОУН в УНРаді, розіслав керівникам інших фракцій повідомлення, що фракція ОУН на підставі заяви про незаконність скликання Правничої комісії, не визнає постанов прийнятих на її засіданні.

Ситуацію могло вирішити лише засідання президії УНРади. Виходячи з цього, більшість президії УНРади (І. Лучишин (УСП), П. Белей (УНДО), П. Кашинський (СЗУ-СП), Г. Ткаченко (УНДС)), звернулися до Голови Ради з проханням скликати засідання Президії 24 квітня. Я. Маковецький у відповідь заявив, що засідання відбудеться не 24 квітня, а 8 травня [102, арк. 36].

Не скликавши 24 квітня 1971 р., Президію Я. Маковецький натомість 23 квітня скликав Міжфракційну нараду, поставивши на порядок денний два питання: скликання сьомої сесії УНРади і розгляд проекту Регуляміну громадсько-виборчого сектору. Ці питання вже розглядалися на спеціальних комісіях – з Підготовки сесії і Правничої, і в розгляді їх ще й на міжфракційній нараді взяли б участь ті ж самі люди, що призвело б до дублювання розгляду питання. З огляду на це, УПС, УНДС і УРДП, відмовилися брати участь в нараді. До речі, щодо практики скликання міжфракційних нарад. то їх мали право скликати або Президент, або голова УНРади, або ж голова виконавчого органу. Але завжди кожен із суб'єктів Державного центру мав консультації з двома іншими керівниками перед тим, як скликати подібну нараду. Це було вперше в історії ДЦ УНР, що була скликана нарада без консультацій з Президентом і головою уряду.

Засідання президії УНРади відбулося лише 22 травня 1971 р. де й був затверджений проект Регуляміну більшістю голосів. Постає запитання, чому таке просте й обумовлене раніше рішення гальмувалося керівником передпарламенту, використовуючи усі законні і не зовсім способи? Тут слід сказати, що ОУН, після прийняття рішення щодо репрезентації громадянства через виборний сектор УНРади, цілковито підтримувала його. Ситуація кардинально змінилася після смерті Осипа Бойдуника. ОУН почала виступати проти утворення громадянського сектору, очевидно, остерігаючись зменшення свого впливу на прийняття рішень в Державному центрі.

Крім того, на засіданні обговорювалося питання про позбавлення ОУНз в правах членства в Раді. Я. Маковецький заявив, що він не погоджується з подібним змістом порядку денного і відмовляється ставити його на голосування. Як вихід з делікатної ситуації (сам він був представником спорідненої організації. – *В. Я.*) пропонував передати ведення засідання одному із своїх заступників. Коли пропонована постанова була схвалена, він подав у відставку по причині незгоди з подібним розв'язанням питання. Президія звернулася до Я. Маковецького з пропозицією повернутися до виконання своїх обов'язків. Однак він виявився непохитним у своєму рішенні. Після цього президія обрала виконуючим обов'язки голови УНРади Петра Белея [103, арк. 119]. М.Лівицький та С. Довгаль подякували Я.Маковецькому за співпрацю і висловили сподівання, що ОУН повернеться до роботи в ДЦ.

Навесні 1972 р. мельниківці розпочали чергову кампанію проти Державного центру УНР, та проти фракцій, що становили більшість в УНРаді. Так, З. Городиський, якого нещодавно було призначено на місце М. Антохія головою фракції ОУН в УНРаді, у статті «Вокс популі», надрукованій в «Українському слові» 19 березня 1972 р., намагався переконати читачів, нібито ОУН вела з представниками фракцій УНРади переговори про повернення її до Державного центру, але отримала відмову. Це повідомлення викликало незадоволення з боку фракцій, суб'єктів передпарламенту: УСП, УРДП, УНДО, СЗСУ-СП, УНДС. Вони 25 квітня 1972 р. дали колективну відповідь цій дезінформації. Вони заявляли, що не проводили і навіть не збиралися проводити ніяких переговорів з ОУН. Представники парламентської більшості в свою чергу звинуватили мельниківців у тому, що «вони не хочуть згоди і стали на шлях безоглядного поборювання Державного Центру УНР. Вина за таку акцію спадає виключно на ОУН-мельниківців» [544, с. 1–2].

Напередодні виборів до УНРади в 1972 р. виборчі комісії від Головної Виборчої Комісії отримали такі вказівки: «У виборах членів УНРади від

Громадського сектора беруть участь ті платники, які на протязі трьох років перед виборами вплатили повністю свій національний податок (для різних країн розмір податку був диференційованим, для Канади – 12 доларів на рік. – В. Я.), згідно ст. 2 п. 5 Регуляміну» [108, арк. 9]. Головна виборча комісія разом з урядом УНРади з метою залучення якомога більшої кількості українського громадянства, яке понад двадцять років матеріально підтримувало діяльність органів ДЦ УНР, висловилося за включення в списки виборців і тих платників, пожертви яких протягом трьох років перед виборами становили не менше як половину національного податку – 6 доларів на рік.

Сьома сесія УНРади відбулася 16-18 грудня 1972 р. в Лондоні. На початку її роботи у вступному слові голова Ради Петро Белей поряд з завданнями які стоять перед нею закликав делегатів по-діловому провести цей форум. Делегати заслухали дві доповіді: «Процеси в Україні та актуальні завдання національно-визвольної боротьби» (Маруся Бек) та «Міжнародна ситуація й перспективи національно-визвольної боротьби поневолених Москвою народів» (Микола Степаненко).

Після урочистих заходів було заприсяжено новобраних делегатів.

17 грудня сесія продовжила свою роботу дискусією навколо подій у фракції УНДО. Справа полягала в тому, що ця партія розкололася на дві частини: більша під керівництвом О.Яворського і менша під проводом В. Федорончука. На сесії була присутня лише група В.Федорончука. Після довгої дискусії з цього питання К. Теличко вніс пропозицію: на один рік допустити присутню тут групу В. Федорончука, зобов'язавши партію впродовж року досягти порозуміння. Ця пропозиція була підтримана.

Наступним питанням в роботі сесії була заява про відставку Голови УНРади П. Белея. Він не мав ні ораторських, ні організаційних навичок, що проявилось під час обговорення питання про допуск представників громадського сектору до участі в роботі парламенту. Відставку було прийнято.

Саме цього дня визначився остаточний склад УНРади. За фракційною приналежністю він мав такий вигляд: громадський сектор – І. Кедрин-Рудницький, А. Семенюк, М. Химич, М. Білок, В. Саленко, К. Теличко, М. Липовецький, О. Сосна, В. Роєнко, В. Бабицький, У. Андрющенко, М. Закоморний, О. Скаба, І. Любчик, Т. Ігнатченко (передала свої повноваження П. Суховерському); фракція УСП – С. Ріпецький, І. Луцишин, В. Касянчук, С. Мокрій, Н. Білий, С. Довгаль; фракція ОУН – М. Березюк, З. Городиський, В. Комаринський, А. Костюк, Я. Маковецький, В. Михайлів; фракція УРДП – А. Ворушило, І. Зосименко, М. Мальований, А. Никитин, О. Суховерський, І. Чавро; фракція УНДО – П. Белей, Р. Єндик, П. Кашинський, І. Ковальський, В. Лупул, В. Федорончук; фракція УНДС – О. Бондарівський, М. Волосевич, М. Ковальський, Г. Ткаченко, П. Франчук, І. Шабельський; фракція СП-СЗСУ – Г. Бабенко, Ф. Бала, С. Коротченко, Д. Мельник, Ю. Семенко, П. Сумароков [117, арк. 11].

Наступним пунктом в роботі сесії було питання організацій позбавлених права членства в УНРаді. Це стосувалося: ОУН (двійкарів), УРДП (Гришка), УНДО (Добрянського). В ході дискусії виникло питання про те, чи було цим організаціям надіслано запрошення на сесію. Президент зазначив, що запрошення їм не висилались, бо вони ще раніше заявили, що не повернуться до УНРади, допоки не буде вилучена з її складу УРДП (Степаненка) і група УНДО (Федорончука).

Після довгої дискусії, з'ясувалося, що значна частина її учасників була проти консолідації за будь-яку ціну. Вони були переконані, що консолідуватися можна тільки з тими, хто твердо стоїть на платформі УНР. На цьому дискусія більшістю голосів була припинена, а прийняття резолюції з цього питання було передано до правничої комісії для подальшого вивчення.

Одним з останніх питань сесії було організаційне. Виборча комісія запропонувала до керівництва Державним центром таких осіб: Президент – М. Лівицький, віце-президент – М. Степаненко, голова президії УНРади –

С. Довгаль, голова державного трибуналу – О. Суховерський, контрольна рада – І. Ковальський, Д. Андрієвський, Я. Зінченко, І. Луцишин, Г. Огородник, О. Скаба, Д. Бурко. У процесі виборів голоси розподілилися таким чином: президент – одностайно, віце-президент – за – 38, утрималось – 5; Голова УНРади – за – 38, утрималось – 5; голова трибуналу – одноголосно; контрольна рада – одноголосно. Також був обраний уряд на чолі з Т. Леонтієм. До президії УНРади увійшли: від громадського сектору – І. Кедрин-Рудницький, М. Липовецький, УНДС – С. Калінська, УРДП – О. Сухаревський, УСП – С. Довгаль, УСелП – І. Семенко, УНДС – П. Кашинський [117, арк. 15].

Такі нововедення у формуванні складу УНРади зіграли свою позитивну роль: як у проведенні сесії, так і при прийнятті рішень. Однак вони не вирішували проблему – що робити із політичними групами та партіями які вийшли із УНРади у результаті певних конфліктів та суперечностей. Тому, новий виборчий закон розширював можливості для праці еміграційного передпарламенту, але не знімав проблему віднайдення порозуміння між політичними гравцями. Вихід із УНРади в різний час ОУНр, ОУН та виключення ОУНз не сприяли, попри очікування, налагодженню порозуміння між партіями центристського спрямування, які залишилися в складі передпарламенту. Іншими словами, на 7 сесії УНРади вдалося зберегти ДЦ УНР, але не вдалося досягти «замиріння» між партіями, які розкололися між 6 та 7 сесіями. Підтримка одних та ігнорування інших не сприяли такому об'єднанню, навпаки посилилася критика ДЦ з боку опозиції та поглибився розкол в політично активній частині суспільства.

Керівництво ДЦ позитивно сприйняло два публічні заклики Конференції українських академічних і професійних товариств (КУАПТ) про консолідацію конструктивних та самостійницьких сил на базі УНРади. Крім того, один із лідерів ОУН Зенон Городиський, ґрунтуючись на рішенні проводу своєї партії, звернувся до Президента Миколи Лівницького з пропозицією про поновлення консультацій щодо повернення фракції ОУН до

УНРади. Фракція ОУН виступила із «Платформою консолідації», яку політичні партії УНРади підписали в жовтні 1975 року, а опозиція – 22 травня 1976 року [238, с. 3]. Таким чином, було усунуто усі принципові розходження і наступним кроком мало бути подання заяв опозиційних партій до президії УНРади.

Після смерті голови УНРади Спиридона Довгала осідок Президії УНРади було перенесено до Філадельфії (США). Урядуючим головою Президії було обрано Івана Кедрин-Рудницького. Як це вже було в історії ДЦ УНР у міжвоєнну добу – «географічний» чинник (розміщення частин ДЦ у різних країнах) почав суттєво впливати на позиції урядовців. З Мюнхена, де працювали Президент, віце-президент та ВО почала лунати критика консолідаційних заходів у США. Протистояння переросло у висловлення недовіри керівникові президії від лідера однієї із частин УНДО П.Кашинського. І.Кедрин-Рудницький 13 березня 1977 року зрікся свого становища і відновив роботу лише після висловлення вотуму довіри усіма членами президії УНРади.

Ще до того, на першому засіданні Президії у Філадельфії (23-24 жовтня 1976 р.), за участі М.Лівицького та М.Степаненка були ухвалені конкретні пропозиції на адресу опозиційних УНДО та УРДП. Опозиційному УНДО на чолі з О. Яворським було запропоновано три місця в УНРаді та одне у Президії, опозиційній УРДП на чолі з М.Воскобійником – права окремої партії (6 голосів). Ці рішення були оприлюднені в пресі близькій до ДЦ – часописах Свобода і Мета. 5 березня 1977 р. новообрана Консолідаційна комісія на чолі з Степаном Ворохом (КУАПТ). Після трьох засідань, 18 червня 1977 р. була прийнята «Декларація порозуміння» і підписана членами президії (представники усіх партій в ДЦ та Громадського сектора) та опозиційних УНДО, на чолі якого Олексу Яворського змінив Дмитро Кузик, та УРДП. В одному з пунктів Декларації йшлося про те, що: «всі акти, які сталися між двома сесіями, будуть ратифіковані, або відкинені на 8-й сесії

УНРади, згідно з Тимчасовим законом» [238, с. 5]. Після цього опозиційні групи УНДО та УРДП заявили про своє повернення до УНРади.

4 лютого 1978 р. на Президії УНРади було вирішено, 5-ма голосами проти 3-х, повернути ці партії до передпарламенту. У ході обговорення, представники Виконного органу та Президент наполягали на тому, що згідно 5 ст. Тимчасового закону опозиційна УНДО має бути заново прийнята до УНРади рішенням 8 сесії, а не президією, яка не має на те повноважень. Очевидно, що за буквою закону у цій ситуації були більш праві Президент та ВО, однак за духом законодавства та процесу порозуміння слід було погодитися із рішенням президії УНРади. Тим більше, що ухвалою 7 сесії обидва відлами УНДО визнавалися як рівноправні частини.

М. Лівіцький попередив президію, що він буде робити відповідні висновки із «антипрезидентської демонстрації». Попри всі запевнення членів президії та лідерів екс-опозиційних партій, що це рішення не буде працювати проти Президента та звернення до нього авторитетних українських діячів (митрополита УПЦ Мстислава, голови ПУН Дениса Квітковського та ін.) 7 березня 1978 р. М. Лівіцький розпустив УНРаду.

Президент М. Лівіцький передбачав своїм декретом, що «на підставі Статті 18-ої, точка 8 Тимчасового Закону («Голова Держави ... на внесення Президії УНРади або Уряду може розв'язати УНРаду і доручити Урядові скликати новий склад УНРади шляхом нових виборів від Громадського сектора та поновного устійнення членів УНРади від політичних партій») приймаю внесення Уряду й оголошую Українську Національну Раду та її Президію розпущеними (розв'язаними) та доручаю Урядові скликати в можливо якнайскорішому часі новий склад УНРади шляхом, що його передбачає Стаття 18-та, точка 8 Тимчасового Закону» [106, арк. 40].

П'ять членів Виконавчого органу (двоє потім відкликали свої голоси) визнали такий крок Президента нерозважливим і помилковим. Члени уряду Василь Филонович, Маруся Бек та Антін Жуковський опублікували відповідну заяву у пресі. Іван Кедрин-Рудницький іншою пресовою заявою

закликав усі «Товариства Прихильників УНР і Товариства Сприяння УНРаді та всіх патріотів державників, які дорожать ідеями УНР, до збереження спокою і терпеливості ... та закликав вжити всіх можливих засобів, щоб не допустити до хаотизації українського політичного життя» [238, с. 7].

Віце-президент М.Степаненко, урядовці у Мюнхені – Т. Леонтій, П.Кашинський, В. Федорончук стали на захист рішення Президента, одночасно критикуючи своїх колег із уряду, за висловлену позицію. За цих обставин 10 червня 1978 р. у Філадельфії була скликана нарада за участю членів президії, представників ОУН, СЗ-СП, Союзу українських соціалістів (СУС), УРДП (М.Воскобійника), УНДО (Д. Кузика) та представників Громадського сектора. Запрошені прихильники Президента участі в роботі не взяли. Нарада ухвалила досить мирлюбне звернення до Президента, запропонувавши створити «Комісію згоди» складену із учасників конфлікту.

А тим часом у Мюнхені готувався сценарій, на який не сподівалася більшість. Першою «відповіддю» на лист стало повідомлення, що наприкінці липня виконний орган УНРади було зреорганізовано в уряд із восьми міністрів, до складу якого не потрапили В. Филонович, М. Бек та А. Жуковський. Наступним кроком уряду стали проголошені 12 серпня 1978 р. зміни до Тимчасового Закону. Зміни стосувалися повноважень основних інституцій Державного центру: «1. Українська Національна Рада, як було схвалено нею на першій сесії в 1948 році, не обирає Президента УНРеспубліки, а лише Віцепрезидента, який стає Президентом на випадок смерті, зречення чи тяжкої недуги Президента; в такому випадку найближча сесія УНРади вибирає нового Віцепрезидента. Кандидатуру на Віцепрезидента виставляє Президент. 2. Президія УНРади діє поміж сесіями Української Національної Ради, але без прав, які прислужують сесіям» [555, с. 1–2].

Далі йшлося про спосіб формування, повноваження та відповідальності УНРади та уряду. «3) До Української Національної Ради належать: а) політичні партії, що їх до кожної чергової каденції покликає Президент в

порозумінні з Віцепрезидентом і на пропозиції Уряду; б) делегати з Виборного сектора, обрані українськими громадянами, які підтримують Державний Центр УНРеспубліки ідейно і матеріально і вибір яких підлягає затвердженню Президента в порозумінні з Віцепрезидентом на пропозиції Уряду; в) Номінаційний сектор, членів якого з усіма правами УНРади інших членів УНРади покликає Президент в порозумінні з Віцепрезидентом і на пропозиції Уряду і яких число не може перевищувати половини числа членів Виборного сектора; г) Уряд УНРеспубліки відповідає за свою діяльність перед УНРадою і перед Президентом, який затверджує, або уневажнює постанови Уряду і Української Національної Ради» [555, с. 1–2].

Ці дії уряду і Президента були зроблені із порушенням самого Тимчасового Закону. У статті 15-й цього закону виключне право внесення до нього змін покладалося на УНРаду, і лише її кваліфікованою більшістю не менше $2/3$ голосів делегатів. Шляхом таких маніпуляцій влада зосереджувалася в руках Президента на довічний термін, під цілковитий контроль якому потрапляли і УНРада, і уряд. Звичайно, такий спосіб можна розглядати як суцільну консолідацію, але до демократичних норм і традицій ці кроки не мали жодного стосунку.

Зрозуміло, що така діяльність викликала опір з боку частини політичних та громадських прихильників Державного центру та державної традиції УНР. Політичні опоненти М.Лівицького вважали «що новий «уряд» проголосивши диктаторську форму правління, завдає українській визвольній справі великої шкоди, бо він відходить від світлих традицій Української Народної Республіки... «Уряд» який свідомо злегковажив більшість старих політичних партій та безпартійних прихильників УНР із своїми настановами не матиме моральної і матеріальної підтримки від широких мас українського громадянства. ... під сучасну пору, коли відбувається ворожа інфільтрація державних апаратів навіть наймогутніших держав, то українська визвольна політика є аж надто поважною справою, щоб її віддавати виключно в руки однієї людини з невеликим гуртом сервілістичних дорадників... І тому ми не

визнаємо і не підтримуємо новоствореного диктаторського «уряду» з його шкідливими заходами, вимагаючи повернення правопорядку і законности» [238, с. 14–15].

Основні аргументи прихильників таких перетворень зводяться до наступного: Президент закликав не виносити спірних ухвал перед рішенням Президії 4 лютого 1978 р.; опозиція хотіла зіквідувати участь громадськості у виборах ДЦ; після усунення М.Лівицького ДЦ мав би перетворитися на «еміграційний комітет», а отже демократія має право захищати себе від ліквідації; в історії ДЦ є прецедент коли у 1948 р. Президент, а не УНРада, затверджував Тимчасовий Закон» [268, арк. 16–18]. Очевидно, що кожне із цих тверджень не є безспірним, але коротко зупинимося на останньому. Таке твердження було відвертим пересмикуванням з боку авторів публікації, оскільки затверджувати першу редакцію «Закону про реорганізацію ДЦ в екзилі» УНРада не могла навіть фізично, оскільки цей закон її створював. Проте з червня 1948 р. зміни цього закону були у виключній компетенції УНРади. Тому рішення Президента та Уряду від 12 серпня 1978 р. про зміни Тимчасового Закону є насамперед політико-правовим та юридично небездоганним.

На що розраховував Президент Микола Лівицький та його прихильники? Адже, крім розширення повноважень слід було опиратися на суспільне визнання, мати певну легітимність. Очевидно, що УНДС, двох відламів УНДО та УРДП і частини громадськості було замало. Тому віце-президент М. Степаненко говорив, «що найкращими партнерами могли б бути бандерівці, двійкарі і гетьманці [238, с. 8]». Очевидно йшлося, у тому числі, про утворену в червні 1974 р. «Консультативну комісію» між ДЦ УНР та ОУНР яка розглядала можливість повернення останніх до праці в Державному центрі. Про це свідчать спільна публікація М.Лівицького та Я.Стецька у 1973 р. [564, с. 1–2] та проміжний документ роботи згаданої комісії у 1978 р. [561, с. 2, 4].

Однак, слід розуміти, що ці перемовини велися ОУНР з позиції сили, оскільки Державний центр після 7 сесії перебував у стані глибокої організаційної кризи. За деякими даними, «бандерівці» не визнавали паритетність входження до УНРади і вимагали квоту в 50 % делегатів. Крім того, обстоюючи тезу, що останньою українською державою було «Державне правління 30 червня 1941 р.», вони наполягали на «скресленні трьох останніх літер в назві ДЦентру УНР [238, с. 12]». Зрозуміло, що це були лише вимоги на початку переговорів і що на них не міг погодитися Президент М.Лівицький, але про зближення між двома суб'єктами української еміграції свідчить ще й такий факт, що вперше за багато років на сесії УНРади були присутні представники ОУНР в якості спостерігачів [536, с. 1].

Тим часом уряд розпочав підготовку до скликання 8 сесії. Справою виборів членів УНРади від громадського сектора займалась призначена ВО УНРади Головна виборча комісія (ГВК), якій підлягають і звітують крайові виборчі комісії в країнах поселення українців. Місцевими виборчими комісіями були відділення Товариств прихильників УНР у США та структури Товариства сприяння УНРади в інших країнах поселення. (ГВК), очолена заступником голови А. Мельником, діяла згідно з Правильником виборів до Громадського сектора, затвердженим шостою і сьомою сесіями УНРади.

Було визначено, що підготовкою проведення восьмої сесії займається Підготовча комісія, що її очолив Володимир Біляїв. Керівники політичних партій, які належали до УНРади, мали визначити по одному представникові до Підготовчої комісії після закінчення виборів до Громадського сектора. А потім мали запросити двох представників до Комісії від цього сектора [84, арк. 9].

14-16 червня 1979 р. у Мюнхені відбулася восьма сесія Української національної ради. Із 53 її члени були присутніми 44, але сім членів прислали свої повноваження іншим членам УНРади і тому був підтверджений мандат 51-го делегата [78, арк. 44].

Серед делегатів сесії були представники Громадського сектору, члени фракцій УСП, УНДО, УНДС, УРДП. До роботи в сесії було запрошено ОУН та «Спілку Визволення України». Проте перша повідомила, що не братиме участі в сесії, а друга, що не зможе прислати своїх представників. ОУНр прислала трьох спостерігачів, які були присутні на сесії. На сесії були присутні представники української еміграції з країн Європи, США, Канади та Австралії.

У роботі восьмої сесії брали участь Президент УНР М. Ливицький, віцепрезидент М. Степаненко, голова уряду Т. Леонтій, члени уряду й найвищої контрольної ради на чолі з І. Ковальським. Сесію урочисто відкрив президент М. Ливицький, звертаючи увагу присутніх на тому, що вона відбувається в століття з дня народження Головного Отамана С. Петлюри.

Сесія обрала президію в складі: В. Біляїв – голова, А. Олексюк – заступник голови, Р. Поттер і О. Бондарівський – секретарі; та комісії: закордонних зв'язків – голова А. Верещака, резолюційна – голова У. Самчук, фінансова – голова І. Завада, правнича – голова М. Шпитько, виборча – Г. Сенишин. Військової комісії вирішено не обирати, а передати ці справи до військового ресорту уряду УНР [119, арк. 2]. Навколо питання про створення комісій виникла дискусія. О. Сосна пропонував, щоб члени УНРади одночасно не входили до двох комісій, тому що це унеможливить їхню діяльність. І. Завада попросив, як виняток залишитися у двох комісіях виходячи з того, що за фахом він правник і у фінансовій комісії також буде корисним адже очолює Фундацію ім. С. Петлюри в Австралії і підготував у цій справі відповідну доповідь.

Далі звітувалися голова уряду Т. Леонтій, та члени уряду С. Букшована, Я. Рудницький, В. Біляїв. І. Ковальський звітував про діяльність найвищої контрольної ради. Наступним було питання про зміни до Тимчасового Закону. Стаття 4 отримала таку редакцію: «Сесія обирає Президента, Віцепрезидента, Голову та Президію Української Національної Ради. Для підкреслення тягlosti і переємства від Українського Трудового Конгресу і

Директорії Української Народної Республіки та повертаючись до прецеденту 1-ої Сесії УНРади в 1948 році, Сесія УНРади може затвердити кожного урядуючого або обраного на попередній Сесії Президента на його становищі» [536, с. 2].

Після прийняття змін до Тимчасового Закону Виборча комісія організувала процес перевиборів Президента. Президентом знову було обрано М. Ливицького при трьох голосах проти. Віце-президентом також був переобраний М. Степаненко. На посаду керівника Національної Ради було два претенденти Володимир Біляїв та Ярослав Гайвас. Більшістю голосів (30 проти 21) головою обрали В. Біляїва. Після цього також було обрано членів президії УНРади, найвищої контрольної ради й конституційний трибунал.

Наступним було питання виборів голови уряду. 16 червня 1979 р. керівником уряду було обрано Т. Леонтія. До складу уряду входили В. Федорончук, Я. Рудницький, А. Широкопест, К. Мандзенко, У. Самчук, О. Сосна, П. Лимаренко, М. Липовецький, К. Луценко, Р. Багатюк, Т. Онуферко [536, с. 2]. Наприкінці роботи були ухвалені резолюції 8 сесії. Серед іншого було зазначено, що сесія вважає об'єднання усіх самостійницьких сил в єдиному політичному центрі основною умовою ведення успішної політичної діяльності українців на еміграції та вважає ведення полеміки деякими середовищами проти концепції національно-визвольної політики ДЦ УНР дуже негативним явищем [318, с. 684].

З 31 жовтня по 1 листопада 1981 року у Філадельфії відбулася нарада установ Державного центру Української Народної Республіки. Керував її роботою голова УНРади В. Біляїв. У роботі взяли участь понад 30 учасників, включно з віце-президентом М. Степаненком. Президент М. Ливицький був відсутній.

Після дискусій з нагальних питань функціонування Державного центру президія прийняла кілька постанов. Вирішили перенести постійне місце перебування ДЦ УНР з Мюнхену до Північної Америки та створити бюро прем'єр-міністра в Оттаві. Видавництво «Мета» з Мюнхену перебиралось до

Філадельфії і мало почати діяльність від січня 1982 р. Ухвалили закон про введення з нагоди 60-тої річниці перебування і безперервної діяльності ДЦ УНР за межами Батьківщини, найвищої цивільної нагороди ДЦ УНР – ордену «Золотого Тризуба». Було складено «Заяву в справі консолідації» та прийнято проєкт «Декларації ДЦ УНР» з нагоди 60-ої річниці за межами поневоленої Батьківщини [72 , арк. 55].

22 травня 1983 р. у Філадельфії в Домі УНР відбулося засідання президії УНРади. Партійний сектор – В. Біляїв – УРДП, П. Крамаренко – УНДС, В. Лупул – УНДО, С. Мокрій – УСП; виборний сектор – Б. Бабицький, А. Верещака, В. Коваленко, Є. Оборонів, Ф. Рибка; номінований сектор – О. Питляр, Р. Поттер, З. Плітас, М. Степаняк-Кокільська.

Президія заслухала виступ Президента А. Ливицького, звіт голови уряду Я. Рудницького. Президент оголосив свій декрет про створення Екзекутиви ДЦ УНР в складі віце-президента, голови уряду і голови президії УНРади. Екзекутива, маючи права кооптувати до свого складу інших членів, готувала проведення 9 сесії УНРади, яка планувалася на липень 1984 р. 23 червня у Філадельфії відбулося перше засідання Екзекутиви. На підставі Декрету до її складу було кооптовано членів уряду: П. Лимаренка, К. Луценка, Т. Онуферка, М. Липовецького, О. Сосну [98, арк. 6].

Голова уряду, зокрема, доповів, про роботу в «Контактній групі» з ОУНР, яка не увінчалася успіхом. Однак уряд ухвалив постанову, щоб поновити діяльність контактної комісії вже на американському континенті попри суттєві розбіжності у підходах до бачення місця і ролі УНР та Української держави 1941 р. Голова уряду також поінформував президію про плани уряду щодо подачі позову до Міжнародного Трибуналу в Гаазі на уряд СРСР за злочини під час проведення Голодомору 1932-1933 рр. на території України, жертвою якого було переважно українське селянство [98, арк. 4–4зв.].

З нагоди 57-ї річниці смерті Голови Директорії і Головного Отамана С. Петлюри президія від імені Державного центру видала заклик до

українського громадянства у вільному світі усвідомити собі визначальні напрями української державницької думки С. Петлюри. У заклику містилася апеляція до українських громадян жити в злагоді і єдності, залагоджувати різні конфлікти чи то партійного чи організаційного характеру шляхом взаємних компромісів. «Якщо немає в нас в тій чи іншій ділянці нашого життя тієї бажаної всенаціональної консолідації то принаймні в справах загальнонаціональних, а особливо в наших виступах перед чужинцями та в справах громадсько-суспільної репрезентації, як наприклад вшанування пам'яті жертв Голодомору в 1983 році або єдиної громадської централі і Сполучених Штатах Америки, українське громадянство через своїх речників повинно шукати і знаходити порозуміння і однозгідність. Якщо не консолідація, то принаймні координація і відкинення безоглядної полеміки і взаємної ворожнечі», – мовилося у зверненні ДЦ УНР, яке підписали М. Ливицький, М. Степаненко, Я. Рудницький та В. Біляїв [98, арк. 3зв.].

9 березня 1984 р. в Торонто відбулося чергове засідання Екзекутиви. Керував роботою зібрання віце-президент М. Степаненко. Головним питанням порядку денного була підготовка до 9-ої сесії УНРади, яку планували провести у липні того ж року. З інформацією про підготовку до сесії виступив Голова виборчої Комісії В. Чміленко і керівник ресорту внутрішніх справ О. Сосна. Незважаючи на деякі організаційно-технічні проблеми з виборами представників на сесію, що виникали в Аргентині, промовці заявили, що вибори пройдуть в цілому успішно. Засідання виробило низку рекомендацій і постанов у зв'язку з підготовкою до відкриття дев'ятої сесії УНРади.

Серед них були такі: прийняття до уваги й схвалення діяльності комісій УНРади; рекомендація, щоб Голова Вищої виборчої комісії В. Чміленко доручив членові цієї комісії в Англії М. Сидоренкові разом з представництвом і Управою Українського Товариства якомога швидше сформували Окружну виборчу комісію й розпочали роботу. Президента й уряд просили розпочати узгодження імен кандидатів від Номінованого

сектору, повідомити організації і партії про їхнє представництво на сесії. Запросити до участі в роботі сесії ОУН під керівництвом М. Плав'юка, що не виходила зі складу УНРади, а також інші партії й організації, які знаходяться поза УНРадою. І якщо вони хотіли б повернутися або вступити до передпарламенту парламенту, то їх закликали написати відповідні заяви. Через брак фінансових засобів і за прикладом установ громадського сектору члени УНРади від партій і політичних організацій мали б взяти на себе обов'язок покриття всіх видатків пов'язаних зі своєю присутністю в роботі сесії [99, арк. 8].

Дев'ята сесія УНРади відбулася 14-15 липня 1984 року в Торонто в приміщенні Інституту святого Володимира. Для роботи сесії була обрана президія, головою був Юрій Бойко-Блохин, заступниками – Галину Сенишин і Петра Крамаренка.

На початку роботи форуму виступив Президент М. Ливицький, який закликав прийняти резолюцію такого змісту: «9-а Сесія УНРади ще раз стверджує, що УССР не є продовженням УНР, а є формою чужинецької окупації, Екзильний уряд УНР повинен існувати, поки не буде створений Уряд самостійної соборної Української Держави» [83, арк. 5зв.]. Резолюцію було прийнято одностайно.

Мандатна комісія оголосила про підтвердження повноважень делегатів сесії. Від партійного сектора: С. Мокрій (УСП), В. Лупул, М. Скрепа (УНДО), П. Волосевич, П. Крамаренко, І. Самійленко (УНДС), І. Карнаух, М. Онушко, М. Степаненко (УРДП) – 10 осіб; від виборного сектора В. Кандибко, В. Онуфрієнко, Є. Савлучинський (Австралія), О. Бондарівський, М. Сидоренко, І. Чавро (Англія), В. Іваницький, М. Филоненко (Аргентина), В. Дзюбенко, М. Липовецький, В. Марко, І. Олійник, Г. Сенишин, Г. Янішевська (Канада), О. Скаба, Б. Хайневський (Континентальна Європа), М. Борисенко, М. Ліщинський, К. Луценко, М. Никіш, К. Степовий, Ф. Федоренко, Г. Царинник (Сполучені Штати Америки) – 22 особи; від номінованого сектора В. Біляїв, Р. Богатюк,

Ю. Бойко-Блохин, О. Бризгун-Соколик, П. Бублик, С. Букшована, М. Клепачівська, М. Логущ, П. Наумчук, Т. Онуферко, А. Панченко, О. Питляр, З. Плітас, Я. Рудницький, Ю. Сальський, М. Світуха, І. Сиротинський, О. Сосна, А. Степанюк, Р. Сухий, Г. Тригуля, Ю. Храневич, П. Юзик – 22 особи. Крім того, 4 делегати не прибули на сесію [119, арк. 52].

Наступним питанням було вибори комісій. Їх очолили: бюджетну – Ю. Храневич, військових справ – М. Ліщинський, правничу – М. Липовецький, резолюційну – О. Питляр, зовнішніх справ – М. Світуха. Детальний звіт про діяльність УНРади було дано в доповіді Голови В. Біляйва, який наприкінці свого виступу заявив, що з особистих причин не буде більше балотуватися на керівника передпарламенту.

Робота сесії 15 липня розпочалася з виступу віце-президента М. Степаненка, який, зважаючи на розбрат в середовищі Державного центру, зрікся своєї посади.

По цьому виступі розпочалися дебати. Іван Самійленко зазначав, що перед Державним центром поставлено два завдання: «1. Бути об'єднуючою силою на еміграції. Ми тут відстали. Д. Ц. не став об'єднуючою силою українських самостійницьких сил на еміграції і над цим ми мусимо серйозно подумати; 2. Інформувати світ про українську проблему й українську боротьбу з окупантом. Чи справилися, чи зробили ми своє діло? Ні!» [119, арк. 76]. Промовець не втрачав сподівань на подальше об'єднання українців навколо ДЦ та був переконаний, що інформування про українську визвольну справу має відбуватися через трибуну ООН.

Наступним був виступ голови найвищої державної контрольної ради П. Крамаренка. Він повідомив про результати перевірки фінансової діяльності ресорту фінансів ДЦ УНР, Фондації ім. Симона Петлюри та Дому УНР. Під час ревізії, як зазначив доповідач, ніяких порушень не було виявлено.

Далі розглядалися організаційні питання пов'язані з обранням керівних органів. На Голову УНРади балотувалися два кандидати: П. Лимаренко і

М. Ліщинський. У результаті таємного голосування перший отримав 32 голоси, другий – 19. Таким чином Головою став Павло Лимаренко, а на посаду Президента був переобраний М. Лівіцький. Під час виборів він наполіг на таємному волевиявленні, яке дало такий результат – 40 голосів «за» і 11 «проти». На пост віце-президента бала внесена кандидатура Ю. Бойка-Блохина. При співвідношенні 31 – «за», 21 – «проти» він був обраний [83, арк. 6].

Після вирішення організаційних питань сесія перейшла до обговорення бюджету. Звітувався по цьому питанню голова бюджетної комісії Ю. Храневич. Згідно з його слів бюджет передбачений минулою 8-ою сесією передбачав в різних валютах: США – 35 000, Канада – 33 000, Австралія – 1700, Англія – 2000, Німеччина – 2000. Але Державний центр не вкладався в цю суму, виходячи з необхідності створення Фонду С. Петлюри. Тому доводилося звертатися за допомогою до благодійників. Новий бюджет сформований на основі курсу долара на потреби представництв ДЦ в різних країнах передбачав: США – 14 500, Канади – 8 000, Англії – 4 500, Австралії – 3 500, інші – 2 000 разом – 32 500 [119, арк. 92].

Річні видатки на 35 000 не дозволяли, на думку оратора, повноцінно функціонувати Державному центру. Пропонований бюджет був менший, аніж попередній. Про фінансові проблеми говорилося і в резолюції, прийнятій на сесії. В ній зазначалося: «Сесія УНРади стверджує, що органи ДЦ УНР мають у своєму розпорядженні недостатні фінансові засоби. Це не дозволяє розвинути як слід політичну, інформаційну й адміністративну працю ДЦ УНР. Тому 9-та Сесія звертається з палким закликом до всього українського громадянства збільшити пожертви на працю органів ДЦ УНР і цим уможливити розгорнення і збільшення цієї праці у широкому масштабі» [562, с. 1].

Також було проведено вибори найвищої державної контрольної ради, яку знову очолив П. Крамаренко. До її складу увійшли Ф. Корсун та К. Степовий. Головою конституційного трибуналу було обрано С. Росоху.

Голова виконавчого органу Я. Рудницький склав повноваження як з себе, так і зі всього уряду. Президент знову рекомендував його кандидатуру і сесія його підтримала. Голова уряду, який водночас очолював ресорт зовнішніх справ, рекомендував своїми заступниками А. Штефана та М. Липовецького. Після ухвали його пропозиції Я. Рудницький закликав усіх діячів Державного центру УНР до згоди й співпраці.

22 грудня 1985 р. відбулися перемовини між Президентом УНР Миколою Лівіцьким, Головою ПУН Миколою Плав'юком та Головою УРДП Михайлом Воскобійником з ініціативи останніх. Вирішувалися питання консолідації зусиль політичних партій-суб'єктів УНРади.

Результатом цієї зустрічі стало порозуміння в кількох питаннях. Домовились, що поширення політичної бази для дії ДЦ УНР слід досягати збільшенням політичного сектора УНРади, прийнявши в її склад всі ті українські політичні формації, які бажають стати членами УНР. Українська національна рада повинна складатись із делегатів політичних партій (по 6 від кожної), 15 делегатів від виборного чи громадського сектора і 10 делегатів номінаційного сектора. З-поміж активних є такі українські політичні формації, які мають право стати членами УНРади: ОУН, ОУНр, Рада прихильників УНР, Союз земель України, Український демократичний Рух, УНДО, УНДС, УРДП під проводом М. Воскобійника. Не всі вони бажають чи готові включитися в склад УНРади, але присутні зійшлися на тому, що згаданим партіям не буде робитись жодних перепон, щоб вони стали членами УНРади і включились у спільний фронт українського політичного світу, об'єднаного в УНРаді [86, арк. 118].

17 травня 1987 р. в Торонто в Домі УНР відбулося засідання президії Української національної ради. Крім членів президії на засіданні були присутні Президент М. Лівіцький, голова уряду Я. Рудницький, його заступники І. Самійленко та М. Никіш, редактор Бюлетеня УІБ Т. Носко-Оборонів, керівники ресортів: фінансів К. Луценко, культури й освіти

В. Жила, голова правничої комісії М. Липовецький, голова представництва ДЦ УНР в Бразилії М. Рубінець.

Відкриваючи засідання голова УНРади П. Лимаренко зазначив, що саме цього року виповнюється 70-річчя створення Української Центральної Ради. Він згадав про тих, започаткував українську національну революцію, творив її та захищав [83, арк. 33]. Заслухавши, та ухваливши звіти голів парламенту та уряду президія УНРади висловила їм подяку за пророблену працю.

Перед 10 сесією УНРади була проведена реальна робота із поверненням низки партій до Державного центру УНР. Йшлося як про партії, які в силу різних причин вийшли із УНРади (ОУН, СЗСУ-СП) так і нові чи реорганізовані партії (Український демократичний рух (УДР), УДРП (колишній відлам УРДП з часів 6 сесії УНРади)).

10 сесія УНРади відбулася 16-19 червня 1989 р. у місті Савт Бавнд Брук (США). На сесії був розширений партійний сектор до якого увійшли делегати від ОУН, СЗСУ-СП, УДР, УДРП, УРДП, УНДО та УНДС. Виборний та номінаційний сектор представляли українці з США, Канади, Великої Британії, Австралії, Аргентини, Бразилії та Німеччини.

Сесію відкрив найстарший за віком член УНРади Іван Кедрин-Рудницький. Із вступним словом виступив Президент УНР Микола Лівницький, пізніше звітували голова президії УНРади Павло Лимаренко, голова уряду Я.Рудницький та окремі члени уряду. Після запитів та дискусій на пропозицію найвищої контрольної ради було висловлено вотум довіри для керівних органів ДЦ.

Було «переобрано Президента д[окто]ра Миколу Лівницького, а на віцепрезидента вибрано Миколу Плав'юка. Новим головою УНРади став проф[есор] Михайло Воскобійник. На голову уряду Президент УНРеспубліки в екзилі покликав проф[есора] Івана Самійленка, який має представити склад Уряду в найближчому часі» [93, арк. 14].

До його складу увійшли голова Іван Самійленко, заступник голови Михайло Пап, заступник голови і керівник ресорту юридичних справ Микола

Суховерський, державний секретар Наталя Пазуняк, керівник ресорту фінансів Кость Луценко, краєвих справ Михайло Герець, закордонних справ Володимир Жила, преси і інформації Володимир Марко, внутрішніх справ Юрій Іхтіяров, особливих доручень Микола Липовецький, Степан Ворох, Всеволод Саленко, директор Архіву ДЦ УНР Юрій Сальський.

Головою державного трибуналу ДЦ УНР став Ярослав Рудницький.

Склад президії УНРади: голова Михайло Воскобійник (УДРП), заступник Микола Світуха (Номінаційний сектор), секретарі Зенон Городиський (ОУН), Галина Сенишин (Виборний сектор), Роман Барановський (УНДО), Богдан Гнатюк (ОУН), Олександр Мельниченко (УРДП), Петро Крамаренко (УНДС), Павло Римаренко (УНДС), Зиновій Туркало (СЗСУ-СП), Олег Волянський (УДР), Юрій Криволап (УДРП), Борис Качуровський (В.С.), Антін Семенюк (В.С.), Арсен Степанюк (В.С.), Любомир Винар (Н.С.).

У Декларації сесії були сказані досить актуальні й зараз слова, про те, що «ми мусимо за всяку ціну продовжувати наші визвольні змагання й жити вірою, що одного дня світ зрозуміє потребу розв'язання українського питання, бо воно було і є ключовим для центрально-східної Європи. Без його справедливого вирішення тривалого миру у світі, зокрема в цій частині Європи, ніколи не буде. Цієї істини ще не зрозумів Західний світ, але її добре розуміє Москва, яка робить усе можливе, щоб злагіднити рух спротиву в Україні» [76, арк. 7].

Прийняття Верховною Радою України Декларації про суверенітет від 16 липня 1990 р. не могло пройти повз увагу української еміграції. В серпні цього ж року Державний центр у своїй заяві, оцінюючи цей документ, відзначав, що його прийняття є демонстрацією зрілості українського народу. Адже прийнята Декларація обмежувала досі необмежену владу загальносоюзних органів на території України. Вона проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і

неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах» [565, с. 1–2].

У зверненні зазначалося, що незважаючи на те, що Декларація не проголосила державної незалежності України чи виходу її із складу СРСР, вона заявила про зверхність у Республіці українських законів над загальносоюзними, право створення власних збройних сил для внутрішньої і зовнішньої безпеки, право мати власну грошову систему, банківську систему, окреме українське громадянство, встановлення прямих дипломатичних і економічних зв'язків із зовнішнім світом, проходження військової служби громадянами України на своїй території. Загалом схвально оцінювалася еміграцією намір України не брати участі у військових блоках та дотримуватися трьох принципів «не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

Проте заява звертала увагу і на негативні сторони Декларації, яка гарантувала кожному громадянину УРСР права на збереження громадянства СРСР, та як саме Декларація про суверенітет може бути використана для укладання нового союзного договору.

Застерігаючи Верховну Раду від подібних подвійних стандартів, Державний центр закликав комуністичну більшість пригадати досвід українських комуністичних лідерів 1920-30-х рр., які проміняли Українську Народну Республіку на УРСР і радянську федерацію і лише в Гулагах згадали про свою провину, не повторювати трагічних помилок минулого. «Майбутнє України, – наголошував ДЦ УНР, – може бути забезпечене лише у вільній, суверенній, незалежній демократичній державі українського народу, а не в советській федерації, підмальованій новими фарбами – з новим керівництвом московських централістів» [565, с. 1–2].

5 жовтня 1990 р. у Бавнд-Бруку (штат Нью-Джерсі) в приміщенні будинку культури при Соборі святого Андрія Первозванного відбулося пленарне засідання президії УНРади та уряду. В нараді брали участь: М. Плав'юк – в. о. Президента УНР, М. Воскобійник – голова УНРади,

З. Городиський – секретар УНРади, члени Президії: А. Семенюк, Р. Барановський, О. Волянський, З. Туркало, А. Степанюк, О. Мельниченко, Б. Качуровський, П. Крамаренко, П. Лимаренко. Представники уряду: І. Самійленко – голова уряду, М. Пап – заступник голови уряду, керівники ресортів: В. Жила – культури і науки, М. Герець – крайових справ, Ю. Іхтіяров – внутрішніх справ, В. Марко – преси й інформації, К. Луценко – фінансів, С. Ворох і В. Саленко [112, арк. 35].

Засідання відкрив голова УНРади М. Воскобійник. Він у своєму виступі звернув увагу присутніх на потребу в Державному центрі УНР і закликав усю українську громаду виступати організовано та спільними силами допомагати Україні завершити процес суверенізації – поновленням Української Народної Республіки, як вільної, соборної держави українського народу. М. Воскобійник у своїй доповіді зауважив, що нарада відбувається у винятково важливий час, коли в Україні відбуваються доленосні події, які все більше набувають революційного характеру і виходячи звідси завданням наради є концентрація зусиль усієї еміграції для надання допомоги визвольним силам.

Наступним доповідачем був Президент М. Плав'юк. Він у своєму виступі змалював сучасний стан боротьби українського народу за державну незалежність, подав характеристику політичних сил, що ведуть цю боротьбу, та вказав на роль і характер допомоги, яку може і повинен дати Державний центр УНР народів. Далі М. Воскобійник і З. Городиський прозвітувалися за діяльність президії після завершення десятої сесії. У звіті вони наголосили на проблемі зв'язків з діячами України, які в сучасних умовах борються за відновлення української державності.

Голова уряду І. Самійленко в своєму виступі закликав усі сектори УНРади – виборний, номінаційний і політичний, – щоб вони на цьому важливому етапі, коли вирішується доля рідного краю, надали найбільшу підтримку урядові в організаційному та фінансовому планах. Тому що лише

за таких умов він зможе виконати поставлені на нього завдання десятою сесією. Після звіту міністрів, президія задовільно оцінила роботу уряду.

Наступним етапом роботи зібрання стала розробка планів діяльності уряду на 1990-1991 рр. С. Ворох, голова бюджетної комісії запропонував мінімальний бюджет для забезпечення діяльності Державного центру. Інші члени Президії (А. Семенюк, В. Саленко, А. Степанюк) у своїх виступах висловлювали неприхований жаль у зв'язку з обмеженими фінансовими ресурсами на цьому важливому етапі історичного розвитку. Заступник голови уряду М. Пап виступив з інформацією про плани уряду на 1990-1991 рр. Цей план базувався на міжнародних та українських умовах, серед яких доведеться урядові діяти України.

Наприкінці наради М. Плав'юк закликав об'єднати в повсякденній співпраці зусилля уряду і президії УНРади на шляху виборення повної державної незалежності України. Тісна співпраця української діаспори, її політичного і громадського секторів, а саме Державного центру УНР з визвольними силами України, наблизять, на його думку, день коли він зможе передати свої повноваження, дані йому Актами 1917-1920 рр., вільно обраним Установчим Зборам Самостійної Соборної Держави українського народу й ними створеному уряду [112, арк. 38].

На закінчення своєї роботи нарада прийняла резолюцію. В ній мовилося: «Президія Української Національної Ради стверджує: 1) факт, що демократичні сили в Україні ведуть відкриту боротьбу за суверенну й незалежну Українську Державу, нав'язуючи до державних традицій УНР 1917-1920 років; 2) зріст національно-державної свідомости на усіх землях соборної України; 3) успіхи Української Народної Ради, яка на форумі Верховної Ради добила схвалення чотирьох визначних документів: а) декларації про державний суверенітет України; б) постанови про проходження військової повинности на території України; в) принципи економічної самостійности України; г) мораторію на будівництво нових атомних електростанцій та на розширення вже діючих.

Президія УНРади засуджує посилені намагання московського центру накинути Україні новий союзний договір, що діаметрально суперечить намаганням демократичних сил привернути Україні державну незалежність і суверенність. Президія УНРади вітає ініціативу демократичних сил в Україні створити спільний фронт з демократичними силами республік Союзу проти московського імперського центру» [89, арк. 82].

Напередодні референдуму 17 березня 1991 р. Державний центр УНР звернувся до українського народу з відозвою. Цей документ критикував керівника СРСР М. Горбачова за його цілеспрямоване порушення прав конституційних прав союзних республік, ставлення до яких простежувалося як у централізованій державі. У відозві зазначалося: «Імперський центр у Москві сподівається отримати підтримку голосуючих 17 березня ц. р. та примусити всі республіки погодитись на новий союзний договір» [78, арк. 46].

Відозва акцентувала увагу українців на збитки нанесені їм в економічному, політичному, культурному та соціальному аспектах за період перебування в складі СРСР. Звертаючись до народу з питань проведення референдуму керівництво Державного центру закликало: «Громадяни України! Голосуючи «проти», Ви докажете, що Ви, а ніхто інший, є господарями української землі, і лише Ви маєте право вирішувати майбутню долю України. ... Тільки повна державна незалежність України під проводом українських патріотів-державників забезпечить світле майбутнє українському народові!» [78, арк. 47].

Зрозуміло, що ця заява практично не вплинула на вибір мешканців України і через невелике інформаційне охоплення, яке вона мала і через стан суспільної свідомості на той момент. Але події розвивалися так швидко, що через шість місяців після цього референдуму підписання «нового союзного договору» стало неактуальним. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт про незалежність. Цей документ викликав широкий міжнародний резонанс. Відгукнулася на нього і українська еміграція.

президія УНРади зазначала: «Українська Національна Рада в екзилі вітає всіх тих, хто своєю невтомною працею, довготривалими зусиллями, а навіть своїм життям довели до здійснення мрій і стремлінь борців багатьох попередніх поколінь» [78, арк. 49].

Разом з тим УНРада закликає українців не зупинятися на досягнутому: «Потрібні невідкладні заходи для перебудови зруйнованої економіки України на основах приватної власності, вільної торгівлі і широкої ініціативи. Потрібна ліквідація бюрократичних пут, які десятиліттями в'язали Україну з московським центром, що вело до необмеженої експлуатації населення землі і природних багатств України» [78, арк. 50].

Для виконання цих завдань, на думку авторів, Україні необхідно створити уряд національної єдності на коаліційній базі, що був би сформований з патріотів, висококваліфікованих фахівців, представників демократичного табору. Але самій Україні виконати ці завдання не під силу і тому «Українська Національна Рада в екзилі закликає всі українські політичні партії, громадські, професійні та наукові організації в Україні і в діаспорі одностайно включитися в розбудову України. ... Не втраймо історичної нагоди закріпити справжню державність України!» [78, арк. 51].

8-10 листопада 1991 р. в приміщенні Культурного Центру при церкві святого Андрія Первозванного в Бавнд Бруку відбулися звітні річні засідання президії УНРади та уряду за участю Президента М. Плав'юка, голови УНРади М. Воскобійника та голови державного трибуналу Я. Рудницького. Головував на нараді М. Світуха, заступник голови президії. Згідно з вимогою статті 13/2 Тимчасового Закону, голова та члени уряду звітувалися за проведену ними роботу. Президія УНРади одноголосно висловила довіру урядові з побажанням вести роботу таким же чином і в наступному році. Після звіту уряду заслуховувався звіт голови контрольної ради П. Крамаренка.

Одним із шляхів втілення ідеї суверенітету було відродження в Україні Києво-Могилянської академії. Я. Рудницький у своєму виступі запропонував,

після відновлення Києво-Могилянської академії, передати цьому навчальному закладові наукові доробки УММАН з 1938 року по цей час [96, арк. 2].

Голова УНРади М. Воскобійник у своїй доповіді випромінював оптимізм щодо результатів майбутнього народного волевиявлення в Україні. Він висловив сподівання, що незабаром втілиться в життя вікопомне прагнення українського народу жити в у вільній державі, і сформулював завдання для Державного центру: «Сприяти розширенню дружніх взаємин між діаспорою і Батьківщиною. Між УНРадою Верховною Радою на базі конструктивної допомоги силам в Україні, що будують упорядковане життя в Україні. Тому вести «війну» проти українських бувших чи теперішніх комуністів, в тому числі і проти Кравчука, як можливого завтрашнього Президента України, треба uważати недоцільним» [96, арк. 8].

На думку М. Воскобійника, новообраному Президентові України, необхідно буде послідовно здійснювати п'ять засадничих принципів української політики: «1). Унезалежнення від Москви, добившись визнання нею повної державної незалежності України шляхом встановлення нормальних дипломатичних взаємин між двома незалежними, але приязними державами – Україною і Росією. 2). Добитись дипломатичного визнання України зі сторони США й інших держав, все ще головних опонентів нашої незалежності від Москви. 3). Забезпечити недоторканість українських територій, включно з Кримом й іншими південними і східними територіями. 4). Завершити економічну розбудову продуктивних сил України через приватизацію землі й індустрії. 5). [Налагодити] толерантну співпрацю із демократичним блоком на предмет створення уряду національної єдності України» [141, арк. 125–129].

На наступному засіданні 10 листопада президія УНРади прийняла дві постанови запропоновані головою правової комісії З. Городиським. Це була постанова про продовження терміну перебування ДЦ УНР у Філадельфії. Тут враховувались значні фінансові і організаційні проблеми, що могли б

виникнути при передислокації місця діяльності Державного центру на місце перебування Президента УНР, як це було передбачено Тимчасовим Законом. Також була прийнята постанова про вибори віце-президента УНР на черговій одинадцятій сесії УНРади. Але як показала практика, ці питання вже мало цікавили Державний центр УНР наступного року, оскільки основні зусилля були спрямовані на допомогу новій Українській державі і підготовці до передачі повноважень.

Висновки до розділу 5

Українська національна рада, як і передбачали «батьки-засновники» зреорганізованого Державного центру УНР в екзилі, стала основним елементом конструкції еміграційного центру у повоєнний період. УНРада ухвалювала закони, бюджет, обирала Президента, віце-президента, голову та президію УНРади, заслуховувала звіти уряду. На сесіях чи на засіданнях президії узгоджувалася більшість суперечливих чи конфліктних ситуацій, які виникали в ході діяльності Державного центру.

Будучи представницьким політичним органом – УНРада мала повноваження продукувати законопроекти «на перспективу», але вона обмежилася лише прийняттям кількох найнеобхідніших для функціонування ДЦ. Насамперед йдеться про «Тимчасовий закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі» та внесенням до нього змін. Діячі УНРади усвідомлювали, що їх повернення в незалежну Україну (коли б це не сталося), буде поверненням в іншу країну, а не в ту, яку залишили вони у 1920 чи 1944 роках. Тому, основним завданням еміграційного передпарламенту стало не ухвалення законів на майбутнє, а створення єдиного фронту для національно-визвольної боротьби. Для цього в УНРади були усі можливості, а умови єдності усіх її політичних складових.

Якщо із цього процесу винести за дужки українських монархістів, які із самого початку не приймали загальні правила нової політичної реальності на еміграції, то усі інші основні гравці долучилися до роботи в УНРаді.

Однак, вже через рік з'ясувалося, що найбільш чисельна група – ОУНР не змогла витримати партнерський політичний формат. Практично усі їх зусилля були спрямовані на домінування та підпорядкування собі Державного центру УНР. Після провалу такої політики і виходу із УНРади, ОУНР докладала усіх зусиль до дискредитації еміграційного уряду.

Вихід із ДЦ такої радикальної структури, якою була ОУНР дозволив на певний час досягти більшої стабільності у її роботі. Насамперед це стосується періоду між другою та шостими сесіями. Однак буде перебільшенням стверджувати, що упродовж усієї своєї діяльності еміграційний передпарламент мав рівне партійне та громадянське представництво. Досить складним стало десятиліття з 1979 по 1989 роки, коли значна частина повноважень Української національної ради була перерозподілена на користь Президента та уряду.

Зрештою, ця криза була подолана на десятій сесії УНРади, у якій взяли участь політичні сили, які до того часу в силу різних причин дистанціювалися від Державного центру. На заключному етапі своєї діяльності ДЦ УНР докладав усіх можливих зусиль для сприяння більш тісних стосунків між діаспорою та Україною, Верховною Радою і УНРадою для «конструктивного упорядкування державного життя» та пов'язання двох історичних етапів боротьби за державну незалежність – періоду 1917-20 рр. і державних зусиль Верховної Ради України в наші дні [140, арк. 125–129].

РОЗДІЛ 6

ПРЕЗИДЕНТ ТА УРЯД УНР У 1948 – 1992 РОКАХ

6.1. Президент

У повоєнний період у Державному центрі УНР було обрано чотири Президента УНР. Так сталося, що два з них були вихідцями із Наддніпрянщини – Андрій та Микола Ливицькі, а інші два репрезентували західні регіони України – Степан Витвицький та Микола Плав'юк. Таку ситуацію – представництво галицьких політиків на найвищих посадах в системі ДЦ УНР у міжвоєнний період важко було уявити через жорстке протистояння між экс-урядовцями ЗУНР та політиками екзильного уряду УНР. Тому, ми можемо стверджувати, що після Другої світової війни, попри усі суперечності та розбіжності в поглядах українських політичних емігрантів – ситуація із консолідацією навколо спільної мети виглядала значно краще.

17 січня 1954 року в Карлсруе помер Андрій Ливицький. Перед третьою сесією УНРади, яка розпочала свою роботу 6 березня 1954 року постало питання обрання нового Президента. Як зазначив головуєчий на сесії Іван Багрянний, у ситуації, що склалася, обов'язки Президента має виконувати (згідно ст. 22 Тимчасового Закону про реорганізацію Державного Центру) голова УНРади. Оскільки на той час посада голови УНРади через смерть Бориса Іваницького також була вакантна, сесія мала обрати голову Ради і Президента. 7 березня члени УНРади на цю посаду одногосно було обрано члена УНДО Степана Витвицького.

Він був активним учасником революційних подій 1918-1919 року в Галичині, в ЗУНР був призначений державним секретарем закордонних справ і на цій посаді перебував до 1923 року, аж до ліквідації уряду ЗУНР на еміграції. З 1924 року С. Витвицький займається активною політичною

діяльністю, обирається депутатом польського сейму. Після реорганізації ДЦ він стає заступником голови уряду та міністром закордонних справ (керівником ресорту). З 1951 року, УНРада призначає його представником уряду УНР в США.

Основні свої погляди новообраний президент проголосив в інавгураційній промові на Третій сесії УНРади: «Нашу незалежну українську державу хочемо побудувати на демократичному ладі, в якому буде пошановане достоїнство людини, її свобода і буде забезпечена можливість її матеріального добробуту і повного духовного розвитку. Народам, які живуть поруч нас на нашій землі, хочемо забезпечити їх повні національні та релігійні вольності» [318, с. 249].

Одним зі своїх основних завдань Президент УНР вважав налагодження і підтримку тісного контакту з українським громадянством. Під цим мався на увазі контакт з еміграційними осередками. У липні 1954 року С. Витвицький у супроводі членів виконавчого органу М. Хробака і М. Воскобійника відвідав українські табори в Регенсбурзі, Ландсгуті, Інгольмшадті, де виступив перед їхніми поселенцями. Він поінформував про діяльність і завдання Державного центру. У вересні президент з аналогічних питань уже зустрічався із українцями Парижа.

Степан Витвицький значну увагу приділяв об'єднанню українців на еміграції. У січні 1957 року Президент мав зустрічі з представниками ОУНз, Союзу гетьманців-державників. На зустрічі Витвицький пропонував цим організаціям вступити до передпарламенту на підставі чинного статуту, тобто до УНРади, як складника Державного центру УНР. Проте ці політичні сили вкотре відкинули пропозицію. Президент був переконаний, що «осяги нашої політичної акції за кордоном були б ще більші, якби українська політична еміграція була об'єднана в одному фронті, тобто в Державному Центрі. Слід зауважити, що той вид, який уявляє собою українська політична еміграція, зменшує успішність нашої політичної праці. Її внутрішні міжусобиці в значній мірі походять з хворобливої туги за Батьківщиною, а

деколи з гіпертрофії патріотичних почувань. До того ж міраж нашої мети відриває надто часто наші очі від реальної дійсності зовнішнього світу та його умов. Той патос патріотичних почувань двох поколінь (доби революції та доби другої світової війни – *В.Я.*) ..., міг би перенести гори, якби його вияви були зосереджені в одному центрі і ним керовані» [318, с. 250].

У березні 1962 року під час обговорення ситуації, яка склалася після П'ятої сесії УНРади він звертається до світового українства з Відкритим листом. Крім питань внутрішньої консолідації і порозуміння, він, як кадровий дипломат висловлює цілий ряд нових міркувань щодо зовнішньополітичної діяльності Державного центру. На його думку, урядові необхідно відмовитися від старої концепції відмежування від російського народу, яка до цього часу роздмухувалася деякими українськими колами в еміграції в плані того, що «російський народ (не уряд – *В.Я.*) ворог українського» [84, арк. 131зв.]. Далі він зупинився на необхідності перегляду і українсько-польських стосунків, на його думку, українці повинні підтримати нові польсько-німецькі кордони по Одеру і Нейсе, які історично склалися як польські землі.

На переконання С. Витвицького, запорукою успішної діяльності уряду було і буде налагодження стосунків з єврейською спільнотою, з якою українців пов'язують спільні історичні традиції та вікове гноблення. Спільні дії можливі за умови, що євреї мають розуміти боротьбу українців так як українці розуміють і підтримують боротьбу єврейського народу за самостійність Ізраїлю. Свідченням спільних дій українців і євреїв була їх діяльність в Українській Центральній Раді, коли майже всі провідні єврейські партії стали на платформу УЦР, яка дала їм рівні права з українцями. Проявом зміни стосунків між двома народами пропонувалося створення при виконавчому органі ресорту з єврейських справ на зразок колишнього міністерства Центральної Ради.

Він не полишає поза увагою стосунки із «західним світом». «У своїх визвольних щмаганнях ми не знаходимо ще належної моральної підтримки

західного світу, який у своїй розгрі з московським большевизмом не має точно означеної лінії своєї політики. ... У цілому світі лунає клич свободи, визволяються народи, що споконвіку не знали державного життя. Ми повинні стояти за національне самовизначення поневолених колоніалізмом та імперіалізмом народів, раціонально підтримувати їх супроти всіляких форм та методів колоніалізму, вириваючи їх з тенет большевицької пропаганди» [84, арк. 131зв.]. Цей Відкритий лист можна вважати, до певної міри політичним заповітом Президента Степана Витвицького.

22 березня 1967 року на Шостій сесії УНРади Президентом УНР був обраний Микола Лівицький. Четвертий Президент УНР в екзилі був не новою людиною в системі Державного центру. З юних років, він працював помічником Андрія Лівицького, прем'єр-міністра, а згодом Президента УНР в екзилі. Після війни він стає одним із лідерів УНДС – нової емігрантської партії центристського спрямування. Журналіст за професією, М. Лівицький залишив багату публіцистичну спадщину присвячену проблемам українського та міжнародного життя.

Обрання нового Президента сталося за умов жорсткого міжпартійного протистояння в середовищі українського передпарламенту в екзилі, спричиненого певним владним вакуумом – ДЦ, після смерті С. Витвицького 9 вересня 1965 року був без обраного президента. Умовою свого обрання Лівицький поставив чітке розмежування компетенції уряду та президента. Це було відображено у «Постанові про форми співпраці між Президентом і Головою уряду» від 22 березня 1967 року. Постанова передбачала:

«1. Напрямні політики Уряду (Виконавчого Органу УНРади) означають спільно Президент і Голова Уряду (Виконавчий Орган) (до цього вважалося, що це компетенція голови уряду за згодою Президента – *В. Я.*). 2. Президент має право (але не обов'язок) бути присутнім на всіх засіданнях Уряду і Президії УНРади з активною в них участю. 3. Президент має право, в узгодженню цього з Головою Уряду брати активну участь у тих чи тих акціях зовнішньої і внутрішньої політики. 4. Президент має обов'язок кожний свій

політичний почин узгоджувати з Головою Уряду і навпаки. 5. Президент перебуває в постійному взаємному контакті з Головою Уряду, одержуючи від нього звітування про всі справи поточної політики Уряду. 6. Голова Уряду, співпрацюючи з президентом згідно з відповідними статтями Тимчасового Закону про реорганізацію Українського Державного Центру й пунктами цієї постанови діє незалежно при виконванні окремих акцій у межах означених напрямних політики Уряду, відповідаючи за це перед Національною Радою» [65, арк. 76].

Новообраний президент на закритті сесії зазначив: «Я вважаю, що Державний Центр УНР має існувати і діяти так довго, доки не буде здійснена ідея незалежної України. Наша діяльність – і то діяльність, власне, хай і в екзильних, але державних формах – ця діяльність непокоїть окупанта і створює на нашій Батьківщині такий стан, який стримує Москву від остаточних ліквідаційних заходів щодо тої фіктивної форми української державности, яка там ще існує, стримує від повної ліквідації всього культурного українського життя» [94, арк. 36].

Українська еміграційна преса в основному схвально відгукнулася на обрання Миколи Лівичького. Так, газета «Свобода» писала: «На останній сесії розв'язано персональні справи, при чому в проводі Державного Центру, як президент УНР в екзилі, став давній його активний і цілою душею відданий визвольній справі діяч» [542, с. 2].

У зв'язку зі святом Злуки 22 січня 1918 року Президент М. Лівичький видав звернення до українського народу як на Батьківщині так і на чужині. Він вітав усіх зі святом Соборності, згадував про створення під час Лютневої революції національного революційного парламенту – Української Центральної Ради, проголошення IV Універсалом незалежності Української держави, боротьбу, що її вела УНР з ворожими російсько-більшовицькими силами, відхід війська УНР на чужину. «Діючи на чужині на підставі самостійницької концепції, – зазначав Президент – ми певні, що така концепція відповідає прагненням українського народу на батьківщині і

відповідає прагненням найкращих представників українського робітництва, українського селянства, української інтелігенції» [100, арк. 18]. Звернення М. Лівницького було передано по радіо й на Україну.

Кінець 1970 року характеризується черговим загостренням ситуації в Державному центрі. Представники політичних сил ОУНз – Б. Кордюк, УНДО – О. Яворський, УРДП – В. Гришко 10 грудня в кризі звинувачували Президента М.Лівницького. На їх переконання, Президент не став понадпартійним політиком, рівновіддаленим від усіх політичних партій і це стало головною причиною кризи в УНРаді. Він, на їх думку, намагався перетворити Державний Центр на свою «власну республіку і забезпечити собі в ній перманентну резиденцію» [101, арк. 57]. Це проявлялося, зокрема, у зволіканні зі створенням ресорту дослідів сучасної України, в гальмуванні заходів голови уряду А. Фіголя сформувати громадський сектор в УНРаді, виключення з УНРади легітимного представника УНДО і введення на це місце лояльної Президентові групи; створення фіктивної організації під назвою УРДП і введення її до Ради замість «правдивої» УРДП. Б. Кордюк, О. Яворський, В. Гришко в бідах УНРади звинувачували й її голову Я. Маковецького, який нібито в усьому потурав Президентові. Апогеєм кризи, на їх думку, було відсторонення урядом А. Фіголя від керівництва, що сталося з порушенням Тимчасового Закону.

Конфлікт між А. Фіголем та М. Лівницьким розпочався ще у 1968 році коли голова уряду намагався зняти з порядку денного президії УНРади справу Бюлетеня ОУНз за номером 9 за 1967 рік. У цьому виданні націоналісти висловлювалися за ліквідацію ДЦ УНР. Проти цього виступив Президент. Він у своєму листі І. Янішевському писав: «...Який він не був би активний і які б організаторські здібності не мав, але що з цих прикмет Д[окто]ра Фіголя буде користи для ДЦентру, якщо його зліквідують згідно з рецептов ОУНз» [102, арк. 3зв.].

Далі під час своєї поїздки до Канади в Торонто голова уряду говорячи про діяльність Ради, стверджував, що «в ній є партії по півтора чоловіка, які

гризуться і в тому вся суть роботи УНРади», що вона «довго не протримає. Сама помре разом із розсвареними людьми старшого віку. Ту смерть можна б прискорити тим, що не давати туди гроша на ту суматоху. Користі з тої суматохи для української справи ні в Україні, ні в чужині нема. Бо й не може бути. Тому шкода тепер на неї час витрачати і гроші» [102, арк. 6]. Слід зауважити, що попри критику та твердження про безперспективність існування ДЦ, А. Фіголь прагнув і надалі залишатися головою уряду.

Після цього Президент написав голові уряду листа в якому гостро критикував його за канадські висловлювання. Це, в свою чергу, викликало незадоволення з боку голови виконавчого органу. На одне із засідань президії УНРади А.Фіголь прийшов, не привітавшись з Президентом та головою Ради. У своєму виступі назвав М. Лівницького «нікчемним». Після висловлення йому недовіри, заявив, що на відставку не погоджується [102, арк. 10а]. Тим не менш з посади йому довелося піти.

Микола Лівницький розумів, що ДЦ стоїть перед «досить затяжною внутрішньою боротьбою». Він про це писав в одному із листів. «Мені закидають, що я чіпляюся за посаду і тому не хочу поступитися. я не знаю, що мені приносить ця «посада»? Славу? Гроші? Ви знаєте які «гроші» я маю, як «президентську», а раніше «прем'єрську» дотацію. ... Але я маю одне переконання: я чомусь вірю, що Державний Центр УНР є потрібний для української справи. І я переконаний, що його хочуть підступно ліквідувати. І я також бачу, що я ще більше маю енергії, щоб якимось тим плянам протиставитися» [102, арк. 10а].

Великих зусиль докладав М.Лівницький для об'єднання українських громад в різних країнах. Так, наприкінці 1973 на початку 1974 року Президент відвідав українські поселення в Австралії. Ця поїздка сприяла згуртуванню української громадськості континенту навколо Державного центру.

23 жовтня 1976 року під час відвідин США в присутності майже двохсот представників українських організацій Президент відкрив Дім

Державного Центру Української Народної Республіки у Філадельфії й передав його у користування новоствореної установи ДЦ УНР – Дослідного Центру Української Національної Революції і Державності.

У листопаді 1977 року Президент Микола Лівіцький перебував у США. Під час поїздки він зустрівся з митрополитом Української православної церкви в США Владикою Мстиславом. У Нью-Йорку Президент провів нараду з представниками УККА та УРДП під керівництвом Михайла Воскобійника та УНДО під головуванням Олекси Яворського. Організував цю зустріч і головував на ній С. Ворох. Останній отримав пропозицію Президента про вступ до УНРади, однак, відповів відмовою. 12 листопада Президент брав участь в роботі Об'єднання прихильників УНРеспубліки. Під час цієї зустрічі відбулося підписання україно-литовської угоди про співробітництво задля координації національно-визвольних змагань [560, С.1–2].

Початок 1980-х років характеризувався ускладненнями в роботі Державного центру, насамперед через розпорошення його членів по різних країнах світу. Це викликало значні проблеми (як організаційного так і фінансового характеру) в діяльності еміграційних керівних органів. Щоб виправити цю ситуацію 22 травня 1983 року М. Лівіцький видав «Декрет». У ньому, зокрема, мовилося: «З уваги на розкиданість членів уряду по різних країнах і навіть континентах та з метою кращої координації і справности дії органів Державного Центру Української Народної Республіки покликую до життя новий орган під назвою «Екзекутива Державного Центру Української Народньої Республіки». На чолі Екзекутиви, як голова, стоїть Віцепрезидент УНР Микола Степаненко, а до її складу автоматично входять голова уряду УНР Ярослав Рудницький і Голова Української Національної Ради Володимир Біляїв. Ці три особи кооптують до складу Екзекутиви кількох членів уряду, яких вважають за потрібне. Екзекутиві підлягають всі ресорти уряду і члени уряду без ресортів, а також Представництва ДЦ УНР у всіх країнах, де вони існують. З утворенням екзекутиви ДЦ УНР автоматично

перестає діяти Експозитура Уряду УНР на американському континенті. Екзекутива діє до часу відбуття 9-ої Сесії УНРади» [98, арк. 3].

1 вересня 1986 року Президент М. Лівіцький звернувся до Президента Австрії Курта Вальдхайма в справі допуску делегатів екзильного уряду УНР на Віденську Конференцію. Мотивувалося це тим, що представники України від українського радянського уряду не були допущені на підписання в 1975 році Гельсинських угод. 11 вересня 1986 року з канцелярії австрійського Президента прийшла відповідь, що звернення передано на розгляд Міністерства закордонних справ Австрії. Не отримавши відповіді від МЗС Австрії Президент УНР 6 листопада 1986 року доручив урядові скласти ноту протесту на адресу К. Вальдхайма. У ній, зокрема, зазначалося, що: «Недопущена до Гельсінського Процесу Україна чекає на «Гельсінкі-2» тобто на справедливу Гельсінкську конференцію, в якій будуть взяті до уваги та респектовані національні права поневолених тепер советською Росією народів» [91, арк. 18].

Президентство Миколи Лівіцького, є можливо одним із найбільш суперечливих періодів повоєнної історії ДЦ УНР. М. Лівіцький, все життя якого пройшло у праці на еміграційні урядові структури УНР, був досить авторитетним і, водночас, авторитарним лідером та переконаним захисником державної традиції УНР. Під кінець 1980-х років він усвідомлював, що політичні партії, які входили на той час до ДЦ, втрачали сили і ресурси, а отже, вплив. Тому, він намагався визначитися із союзниками, які б підтримали державну традицію у вигнанні.

Пізніше, вже після проголошення незалежності України Микола Плав'юк згадував, що Президент Микола Лівіцький вагався щодо вибору союзників. Він довгий час вів перемовини із середовищем ОУНР сподіваючись що вони підтримають його і він схилився до того, що б віддати під контроль «бандерівців» значної частини ДЦ УНР, за умови їхнього повернення. На думку М. Плав'юка, ОУНР вела супроти М.Лівіцького нечесну гру, оскільки вони постійно «конферували, «домовлялися», але

ніколи не домовилися. Вони ніколи не повернулися до складу Української Національної Ради, не взяли на свої плечі співвідповідальности за ведення тої установи, і використовували ті контакти щоби витворити в опінії громадськості української діаспори, що існують два політичні центри. УНР з його традиціями з 1918 року і т.зв. «Правління України» з 1940 року. По суті, вони хотіли замінити традиції 1918 року, традиціями 1941 року, що були абсолютно неспівмірними величинами» [173]. Зрештою, А. Лівіцький відходить від орієнтації на ОУНР і починає домовлятися з колишніми союзниками – ОУН та УДРП. Цей процес став значно успішнішим, оскільки усі сторони були зацікавлені в результаті, і 10 сесію УНРади було скликано із більшою кількістю еміграційних політичних партій. На цій сесії М. Лівіцький знову був переобраний Президентом, а віце-президентом обрано Миколу Плав'юка, який з осені 1989 року виконував обов'язки Президента УНР.

У грудні 1989 року після смерті Миколи Лівіцького він стає Президентом УНР. Йому судилося стати останнім екзильним Президентом УНР. Невдовзі після його обрання стався розпад Радянського Союзу і 24 серпня 1991 року Україна стала незалежною державою. Своє розуміння підходів українців на еміграції до боротьби за незалежність Української держави на тому етапі, він висловив ще 1987 року на одному із урочистих зібрань: «Справді українські державники, не резигнуючи із (не відходячи від – *В. Я.*) традицій нашого державного будівництва з доби УНР і визвольної боротьби веденої під прапорами ОУН, повинні включитися у ті форми дії і боротьби, яку діячі руху спротиву (дисиденти, правозахисники, українські патріоти) проводили в сучасній Україні. Бо це одинока (єдина. – *В. Я.*) реальна форма дійсної політичної дії. Якщо ми хочемо у неї включитися, то ми будемо партнером чи певним чинником, якщо ні, то ми останемось тільки декларативними спостерігачами, які будуть відірвані та ізольовані від тих процесів, які проходять в Україні» [173].

8-10 листопада 1991 року в приміщенні Культурного центру при церкві святого Андрія Первозванного в Бавнд Бруці відбулися засідання уряду під керівництвом його голови Івана Самійленка та президії УНРади під керівництвом голови УНРади М. Воскобійника, за участю виконуючого обов'язки Президента УНР Миколи Плав'юка і голови Державного трибуналу Я. Рудницького. М. Плав'юк у своїй заключній доповіді головним чином зупинився на подіях, які відбулися в Україні за останній рік. Щодо референдуму 1-го грудня 1991 р. він висловив переконання, що результати його будуть позитивними і буде підтверджено «вислів волі українського народу жити в незалежній Українській державі» [96, арк. 1].

Виходячи із цих оптимістичних прогнозів щодо результатів референдуму та загальнонародних виборів Президента Микола Плав'юк вважав, що в Україні назрівають правничо-конституційні і політичні обставини для припинення дії Державного центру УНР в екзилі.

У зв'язку з цим можливим сценарієм в. о. Президента запропонував такий план дій:

«1) Зобов'язати Президію УНРади увійти у контакт з Верховною Радою України в справі домовлення відносно прискішення схвалення нової конституції, пов'язуючи її із світлими традиціями минулої державности України. 2) Через Президію Верховної Ради України устійнити можливості співпраці між урядом України і ДЦ УНР в екзилі. 3) Домовитися про призначення офіційних уповноважених ДЦ УНР в Києві і представника України в США для контакту з ДЦ УНР в екзилі. 4) Розбудувати працю Українського Інформаційного Бюлетеню шляхом видавання місячника «Тризуб» у Києві. 5) Схвалити окремі повновасті Президентів УНР, Голові УНРади і Голові Уряду устійнювати справи, які будуть пов'язані з повищими напрямними, включно з правом намітити спосіб передачі мандату ДЦ УНР в екзилі і час скликання ліквідаційної Сесії УНРади для правно-конституційного переведення цих постанов і рішень» [96, арк. 7].

Ці завдання, на думку в. о. Президента, можуть бути реалізовані в залежності від динаміки розвитку подій в Україні. На завершенні свого виступу М.Плав'юк зазначив, що коли Україна після референдуму братиме участь ще в якихось загальносоюзних формаціях, то Державний центр і надалі боротиметься за визволення рідного краю. Це було сказано не випадково, оскільки у Державному центрі існували побоювання щодо «поспішної» передачі повноважень. Микола Плав'юк розумів можливі загрози повернення до нової форми «союзу», але, як досвідчений політик був переконаний, що такий акт (більшою мірою символічний) сприятиме зміцненню України як держави та незворотності процесів на шляху до отримання реальної незалежності.

Посаду президента Микола Плав'юк обіймав неповних три роки але вони виявилися насиченими на події та історичні кроки. Найголовніша з них – Державний центр Української Народної Республіки передав свої повноваження законній та легітимній владі України і припинив своє 72-річне існування. Попри те, що не вдалося законодавчо закріпити правонаступність України від УНР, М. Плав'юк намагався наповнити діяльність нової держави українським змістом. Він із принциповістю та наполегливістю сприяв становленню дипломатичних місій України в різних країнах світу, домогся створення нових гуманітарних установ – бібліотеки, архіву та видавництва. Він до останніх днів свого життя був головою Проводу ОУН – організації, яка зробила більш ніж вагомий внесок у відновлення незалежності України в ХХ ст.

Після відновлення незалежності України постало питання щодо передачі повноважень Державного центру УНР новоствореній українській державі. «Ми бачили, – згадував Президент Микола Плав'юк, – що не з діаспори, не з еміграції, але з нутра українського материка мусять вийти ті сили, які візьмуть на свої плечі відповідальність за відновлення державної незалежності України. Ми пробували з тими силами нав'язати контакти, що не було легко» [173].

Ще до цієї події Державному центру УНР в екзилі вдалося налагодити контакти з лідерами національно-демократичних сил, зокрема з Левком Лук'яненком, Іваном Драчем, Михайлом Горинем, Дмитром Павличком та іншими. «Переломною подією» назвав Микола Плав'юк свою зустріч з Левком Лук'яненком у липні 1989 року [173; 287, с. 241].

Левко Лук'яненко надіслав привітання Сесії Української Національної Ради, в якому підкреслював важливість підтримки традицій Української Народної Республіки, а також вказував на необхідність співпраці політичних сил, репрезентованих у ДЦ УНР і правозахисних організацій (зокрема, Української Гельсінської Спілки) та інших політичних формацій, що тоді вже творились в Україні. М. Плав'юк, зі свого боку, прагнув з'ясувати, чи така співпраця в принципі можлива і в яких формах вона може реалізуватись. Особливий сенс цьому надавав той факт, що у М. Плав'юка після зустрічей з іншими діячами з України складалося враження, що вони не мають чіткої концепції, як українські сили мають прийти до владного керма [287, с. 241]. До речі, така концептуальна дезорієнтованість та невизначеність і є тим свідченням «розірваності» пам'яті різних поколінь мешканців України в ХХ столітті.

Довга розмова Л. Лук'яненка й М. Плав'юка переконала останнього, що українські правозахисники «прямують до незалежності», але цей процес триватиме доволі довго і не всі до нього готові. Л. Лук'яненко пообіцяв проаналізувати можливості відтворення Української Народної Республіки на місці УРСР, а М. Плав'юк пообіцяв не узалежнювати співпрацю від результатів такого аналізу. Та фактично Левко Лук'яненко погодився представляти ДЦ УНР в Україні [287, с. 241].

Отже, не випадково Президент УНР в екзилі саме через депутата Верховної Ради, автора Акту про незалежність України, Левка Лук'яненка запропонував Президентові Леоніду Кравчуку передати, згідно з рішеннями Конгресу Трудового Народу від січня 1919 року, державні повноваження, які мав Державний центр Української Народної Республіки в екзилі.

Крім того, Микола Плав'юк письмово апелював до Леоніда Кравчука, підтверджуючи готовність Державного центру допомогти «на базі єдності всіх сил в Україні і в розсіянні, щоб через визнання незалежної України державами Світу запевнити її належне місце в «колі вільних народів» [89, 11]. М. Плав'юк також повідомляв про закінчення повноважень Державного центру в екзилі в зв'язку з проголошенням державної незалежності України. Він підкреслював готовність екзильних органів влади УНР передати свої владні регалії органам влади України [287, с. 241].

17 січня 1992 року Микола Плав'юк прибув до Києва. Формально він був у складі делегації, що мала взяти участь у Конгресі українців незалежних держав, запланованому на 21-22 січня. Крім М.Плав'юка, до складу делегації входили віце-президент СКВУ Ярослав Скрипник, генеральний секретар СКВУ Василь Верига, президент КУК Дмитро Ципівник, виконавчий директор КУК Василь Вербнюк, голова ККДУ США Богдан Бурачинський, голова Українського братського союзу Іван Олексин, а також представники політичних організацій діаспори Павло Дорожинський, Іван Вислоцький, Юрій Москаль [417, с. 505].

Для підсилення символічності моменту планувалося здійснити передачу повноважень 22 січня у 73-тю річницю Злуки УНР і ЗУНР. Проте Левко Лук'яненко зауважив, що Леонід Кравчук – «людина, яка, добре не обміркувавши, ніколи не поспішає. Навряд чи йому вистачить трьох днів» [518].

Проте вже за два дні відбулася зустріч двох президентів. Розмова йшла про те, що згідно із рішенням Конгресу Трудового Народу, після відновлення незалежної української держави – Державний центр Української Народної Республіки має припинити свою діяльність, а Президент УНР в екзилі має передати свої повноваження першому всенародно обраному Президентові Української держави.

У цій зустрічі брали участь депутати Верховної Ради Дмитро Павличко та Левко Лук'яненко. Позиція Державного центру УНР в екзилі, яку озвучив

Микола Плав'юк полягала в тому, що, подібно до того як і інші іноземні екзильні центри, ДЦ УНР готовий передати свій мандат урядові суверенної держави українського народу, і висловив свою готовність здійснити це 22 січня в день проголошення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, за яким Україна була проголошена самостійною державою.

Однак, Леонід Кравчук завагався, посилаючись на те, що Україна до цього ще не готова. Тоді Микола Плав'юк запропонував іншу дату – 17 березня 1992 року – річницю створення Української Центральної Ради. У відповідь на це Кравчук заявив, що нехай держава зміцнить суверенітет, а потім повернемося до цього питання [518].

У ході переговорів пропонувалися й інші дати для передачі повноважень. На думку Дмитра Павличка, могли б об'єднати українську діаспору 29 квітня – в день встановлення Гетьманату в 1918 році, чи 30 червня – в день Акту відновлення Української Державності у 1941 році.

На це Микола Плав'юк відповів, що він представляє інтереси Державного центру, легітимного органу і на ці дати не може пристати. Наприкінці дискусії Президент України погодився, що передача повноважень має бути тільки з рук представників ДЦ УНР і була прийнята компромісна дата – 24 серпня 1992 року, перша річниця проголошення незалежності України [469, с. 560]. Суть цієї дискусії промовисто свідчить про рівень обізнаності з проблемою навіть серед по-державницьки налаштованих народних депутатів, не кажучи вже про колишню компартійну еліту УРСР.

Після цього принципового рішення розпочалася підготовча робота до процесу передачі повноважень. Була узгоджена участь представників Верховної Ради України на сесії УНРади, яка відбулася 14-15 березня 1992 року в Баунд-Бруку. На цю Надзвичайну сесію прибули народні депутати України Лариса Скорик та Михайло Гришко.

У Декларації, що її прийняла сесія, зокрема, наголошувалось: «Актом передачі повноважень Державного центру УНР в екзилі дня 24 серпня 1992 року в Києві буде закінчено довгий і важкий шлях праці Державного центру

у вигнанні, а саме – Президента УНР, Української національної ради та Уряду УНР, що невтомно діяли для добра нашого народу й відновлення української державності, яку український народ своєю важкою боротьбою осягнув і тепер її закріплює за дуже складних обставин» [417, с. 509]. На сесії ухвалене рішення про передачу повноважень, затверджено усі необхідні документи та склад делегації Державного центру.

З українського боку вирішення організаційних питань щодо підготовки до передачі повноважень було покладено на керівника юридичного управління адміністрації Президента України Івана Тимченка. У ході підготовчої роботи виникали проблеми, які потребували принципових підходів та нестандартних правових і політичних рішень.

Першою постала процедура самої передачі повноважень. З правового боку для тодішньої української влади це було проблемою, оскільки країна жила за модифікованою Конституцією УРСР, яка, звичайно ж, подібних речей не передбачала. Крім того, у вересні 1991 року Верховна Рада під керівництвом Леоніда Кравчука прийняла Закон про правонаступництво, згідно з яким Україна проголошувала себе наступницею УРСР.

Проте, коли виникла дискусія, Микола Плав'юк заявив: «Постановою Трудового Конгресу 1919 року, яка була підписана Головою Директорії, виразно сказано про припинення діяльності Державного Центру УНР в разі проголошення незалежності Української Держави. Так що ми здійснимо цю Постанову незалежно від Вашого рішення. Але в якому Ви опинитеся становищі в разі зволікання цієї справи, то вже самі думайте» [518].

Ще однією проблемою прогнозовано стало несприйняття українською владою постаті Симона Петлюри. Під час погоджувальних засідань лунали пропозиції вилучити ім'я голови Директорії з усіх документів. Микола Плав'юк з цим категорично не погодився і заявив, що діяльність уряду УНР базувалася на рішеннях Трудового Конгресу, який давав повноваження Уряду схвалювати різні законодавчі акти. Однак ці документи набирали чинності лише за підписом Голови Директорії УНР Симона Петлюри. Таким

чином, на переконання Плав'юка, проігнорувавши С. Петлюру, ми б підірвали б легітимність всього акту. Представники Адміністрації Президента України після проведення додаткових консультацій з істориками визнали слушність аргументів Президента УНР в екзилі.

Невизначеність, яка супроводжувала ці перемовини, породжувала різноманітні чутки, наприклад, про те, що нібито прем'єр-міністр Вітольд Фокін рекомендував Президентові Леонідові Кравчуку взагалі не брати участі в тій церемонії передачі повноважень [518].

Складалося враження, що українські можновладці не знали що робити, а то і просто боялися отримати повноваження від Державного центру. Не в останню чергу через острах бути обвинуваченими у співпраці з націоналістами та можливого невдоволення з боку Росії. Свою роль зіграла і політична приналежність останнього Президента УНР – Організація українських націоналістів. Як відомо, ця структура довгий час в Україні була спозиціонована, як ворожа. Однак, саме чітка, виважена позиція Миколи Плав'юка призвела до того, що була розроблена процедура й відбулася сама передача.

Урочистим складенням повноважень Державного Центру Української Народної Республіки до рук Президента України Леоніда Кравчука в присутності Голови й депутатів Верховної Ради та Уряду України завершилася 22 серпня 1992 року сімдесятидворічна діяльність ДЦ УНР в екзилі. Ця діяльність тривала з кінця 1920 року, коли Голова Директорії УНР Симон Петлюра й Уряд були змушені залишити українські землі, але поза їхніми межами продовжували боротьбу за державну незалежність. Передача повноважень Уряду УНР першому президенту незалежної України означала закінчення протистояння урядів УНР і УСРР/УРСР, яке тривало з 1920-х років.

Очевидцями історичного акту складання повноважень, що відбувся під час урочистого засідання Верховної Ради України та її уряду в Палаці культури «Україна» в Києві для відзначення першої річниці проголошення

незалежності України, була присутня чисельна делегація ДЦ УНР та більше 2000 делегатів і гостей Всесвітнього Форуму Українців, які зібралися в столиці України з усіх її регіонів і двадцяти шести країн світу.

Промову Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка про те, що «проголошена 24 серпня й утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує національно-державні традиції УНР і є правонаступницею Української Народньої Республіки», всі присутні зустріли овацією.

У кінці своєї промови Микола Плав'юк проголосив: «Пане Президенте! Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні й розбудові незалежної, демократичної соборної України. Всьому народові України бажаю, щоб він, як Суверен своєї держави, як джерело її влади, стояв на сторожі її незалежності і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України – Києві!» [211, с. 108–109].

Цього ж дня Президент Леонід Кравчук прийняв повну делегацію ДЦ УНР у складі близько сорока осіб у Маріїнському палаці [211, с. 108–109]. Президентові України Леонідові Кравчуку і прем'єр-міністрові Вітольдові Фокіну були передані прапор ДЦ УНР, державна печатка та книги.

Дякуючи представникам Державного центру УНР за їхню багаторічну плідну діяльність в ім'я українського національного визволення Леонід Кравчук зазначив: «Так уже склалося, а надто в останні 70 з лишком років, що всіх, хто боровся за самостійну Україну, називали її ворогами. В цьому зв'язку я хочу особисто відзначити: Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язувала діаспору з Україною, ні на мить не розривалася» [211, с. 211–212].

6.2. Уряд

Як відомо уряд УНР разом з рештками українського війська змушений був вийти з боями за межі України 21 листопада 1920 р., щоб продовжити свою діяльність у статусі екзильного. Ні він, ні українське військо не капітулювали і не схилилися перед ворогом. Саме цей уряд, як і вся доба УНР, мав повноваження українського народу при посередництві вільно обраних українських парламентів – Української Центральної Ради та Українського Трудового Конгресу.

Ці повноваження не застаріли, і не втратили своєї легітимної сили, тому, що з того часу під московським окупаційним режимом не було жодних вільних виборів.

Як зазначав у своїй промові 16 липня 1948 року Президент А. Лівіцький: «Своїм законопроектом, прийнятим і ухваленим нашим Урядом, політичні угруповання зафіксували традицію і легальність нашого Державного Центру. Авторитетні організації без різниці світоглядів на 30-му році нашої визвольної боротьби одно згідно визнали, що Державний Центр Української Народньої Республіки є єдиною легальною репрезентацією України і великого українського народу» [211, с. 138].

Далі Президент дав короткий аналіз діяльності уряду у 1921-1948 рр. Він відзначив репрезентацію та популяризацію ідеї незалежної Української Державности, постійні протести проти екстермінаційної політики ворожої окупації, протести на міжнародному форумі, себто в окремих державах і перед Лігою Націй. Підтримання в еміграції як ідеї, так і самої організації українського війська. Зусилля по організації еміграційного життя. Такі справи, як переселення з однієї країни в іншу, влаштування на працю, створення учбових і навіть наукових закладів – все здійснювалось за безпосередньої участі уряду. Президент висловив сподівання, що новий уряд «доведе наш державний корабель до Самостійної Соборної пристані» [211, с. 138–144].

Виконавчий орган оновленого Державного центру був створений на першій сесії УНРади 19 липня 1948 р. головою уряду та міністром закордонних справ було обрано Ісака Мазепу. На його подання Президентіві, сесія затвердила усіх членів уряду: заступником голови Василя Мудрого, міністром внутрішніх справ Михайла Ветухова, міністром військових справ генштабу генерал-хорунжого Миколу Капустянського, міністром фінансів Любомира Макарушку, міністром преси і інформації Івана Багряного, державним секретарем Віктора Соловія, міністрами без портфелів Костя Паньківського, Панаса Феденка, Юрія Бойка, Миколу Шлемкевича та Спиридона Довгала [211, с. 354–355].

Перед кожним з міністерств (урядових ресортів) були чітко визначені завдання. Перед ресортом внутрішніх справ стояло завдання в'яснити хто з українців і чим може бути корисним для Державного центру. Для реалізації цього завдання ресорт мав по різних країнах досліджувати тамтешні українські організації, чим вони займаються, їх ставлення до Державного центру і чим вони йому можуть допомогти у справі визволення України. Це було непросте завдання, але його можна було виконати виходячи з наявних уже контактів з існуючими організаціями.

Іншим завданням ресорту була турбота про консолідацію українських політичних сил в межах УНРади, які визнають ДЦ УНР за репрезентанта і носія суверенітету української демократичної держави, яка була проголошена IV Універсалом Української Центральної Ради в Києві 22 січня 1918 р.

Завданням ресорту закордонних справ було проведення різноманітних акцій серед політичних та державно-урядових кіл країн Заходу з метою здобуття їхньої прихильності і підтримки для українського національно-визвольного руху. Уряд у своїй політиці мав звертати особливу увагу на великі держави Заходу, не забуваючи й про азійські та африканські, які мають свої представництва у столицях європейських держав. Предметом

уваги ресорту мали бути різні європейські рухи: Європейська лівиця, Центр європейської федералістичної дії, Ліберальний рух за об'єднання Європи.

Ресорт мав завдання продовжувати співпрацю та поглиблювати зв'язки з політичними центрами й об'єднаннями народів СРСР та Східної Європи, Лігою визволення народів СРСР (Паризький блок), яка об'єднувала еміграційні представництва неросійських народів СРСР, Асамблеєю поневолених європейських націй (АПЕН), що об'єднувала еміграційні представництва народів Балтії та інших союзних держав. Також планувалося підтримувати контакти з російською політичною організацією «Кронштадтська група». Передбачалося налагодження україно-єврейських стосунків, нормалізація яких була в площині національних інтересів обох народів. Через ресорт закордонних справ уряд мав проводити в демократичних країнах політико-дипломатичні й інформаційно-пропагандистські акції, звертаючи увагу на ознайомлення народів та урядів цих країн із поточною ситуацією в Україні.

Всі плани і наміри уряду формувалися з огляду на фінансові ресурси. Не маючи можливості користуватися позиками і кредитами уряд у фінансовому плані робив акцент на підтримці української громадськості. Громадянство, як говорив Є. Чикаленко, мусить любити Україну не лише до глибини душі, але й до глибини кишені. Але надходжень від громадськості поступало замало. То ж уряд поставив перед ресортом завдання шукати додаткові джерела фінансування. Основними джерелами фінансових надходжень були виплати у різній формі («Податок 22 січня», «Сталий податок» та «Добровільні датки» тощо).

До прикладу, 6 сесія УНРади (1967 р.) зобов'язала ресорт фінансів головним чином базуватися на «Сталому податку» та «Добровільних датках». Хто сплачуватиме сталий податок, той матиме право обирати представників до сьомої сесії УНРади. І не тільки обирати, але й бути обраним членом передпарламенту [67, арк. 11]. Передбачалося, що платники такого податку є повноцінними громадянами Української Народної Республіки, і беруть на

себе обов'язки реально підтримувати Державний центр УНР й забезпечувати його матеріально, щоб він міг провадити свою політичну й визвольну працю.

Ресорт військових справ мав займатися впорядкуванням справ українського воїнства. Українське воїнство розглядалося урядом не тільки як носії традицій визвольних змагань, живі учасники визвольної боротьби незалежної соборної Української Народної Республіки. Саме на них уряд покладав головні надії і сподівання на відродження державності.

Завданням ресорту преси й інформації було постачання українського й іноземного громадянства об'єктивною інформацією стосовно життя, діяльності та боротьби українського народу за своє визволення. Ресорт передбачав видання бюлетеня української преси на чужині, збірника «Інформація», який мав виходити чотири рази на рік. Передбачалося, що ресорт перейматиметься проблемою взаємозв'язків з друкованими органами країн світу, щоб вони на своїх шпальтах містили правдиву інформацію про Україну.

З метою якнайширшого ознайомлення іноземців з українськими справами уряд зобов'язував ресорт проводити прес-конференції, на яких мала надаватися інформація про діяльність Державного центру.

Державний секретаріат мав фіксувати події, вести протоколи засідання УНРади та виконавчого органу, поповнювати архів, вести листування з українськими представництвами в різних країнах світу.

Після приведення урядовців до присяги розпочалися дебати стосовно складу та структури уряду. Представник ОУН О. Бойдуник зауважив, що в складі уряду відсутні міністри юстиції, господарських справ, шкільництва та віросповідань. Обурився він порушенням паритету урядовців: «демократичний сектор має 6 місць, соціалісти – 4, націоналісти – 2; і теж не бачу заступленої тут фракції ОУНр» [211, с. 355–356].

З ним не погодився представник УНДС М. Ливицький, який зауважив, що не вважає що у справі творення уряду має дотримуватися принцип паритету. В унісон йому був виступ представника УРДП Ю. Лавріненка,

який зазначив, що уряд перш за все має володіти для цього діловими якостями, а не дотримуватися пропорційних норм.

Від імені ОУНР виступив І. Вовчук з заявою про те, що його організація не брала участі у процесі формування уряду не з сепаратних міркувань, а з того, що ресорт пропонований організацією був зігнорований. Думку УНДО представив В. Мудрий. Він висловив сподівання, що попри різну партійну приналежність урядовці солідарно виконуватимуть свої обов'язки. Представник Українського Соціалістичного Об'єднання Г. Денисенко висловив повну довіру пропонованій структурі та персональному складові уряду.

Далі С. Баран та С. Підгайний, зважаючи на те, що діяльність уряду відбуватиметься за різних умов, запропонували, щоб вищий виконавчий орган крім офіційної назви мав іншу – комітет. Подібна пропозиція викликала незгоду з боку О. Бойдуника, який в цьому побачив відсутність поваги до української справи. В унісон колегам був виступ М. Лівіцького. Він зазначив, що потреби у паралельному існуванні назви уряду немає через те «що визвольна боротьба є репрезентована законним Державним Центром. По-перше, з внутрішніх обставин; по-друге, на міжнародному форумі мусимо підкреслювати, що Уряд УССР є незаконний і узурпаторський, а протиставимо йому не Комітет, а законний Уряд, який існує з волі українського народу» [211, с. 359–361].

Найоптимальнішою більшості видалася пропозиція Василя Мудрого: «Національна рада уповажнює Уряд УНР в порозумінні з Головою Держави діяти назовні у виїмкових обставинах при допомозі спеціально утвореного органу під назвою Український Національний Комітет» [211, с. 360]. Вона й отримала найбільшу підтримку під час цього голосування.

Однак, ця тема отримала свій подальший розвиток. І на першій сесії УНРади, а згодом і на засіданнях її президії Ісак Мазепа, як голова уряду пропонував, щоб уряд УНР, зважаючи на міжнародні чинники виступав під назвою виконавчий орган УНРади. Після чергового обговорення цю

пропозицію було прийнято, не змінюючи нічого ні в його функціях, ні в завданнях визначених Тимчасовим Законом. Після цього члени екзильного уряду у своїй діяльності почали виступати від імені виконавчого (виконного) органу УНРади.

На другій сесії УНРади також були схвалені основи зовнішньополітичної діяльності уряду. Виходячи з них, Україна має бути включена до складу майбутньої об'єднаної Європи. Декретом УНРади 27 червня 1949 р. був створений другий виконавчий орган УНРади на чолі з професором І. Мазепою, який водночас очолював ресорт зовнішніх справ. Заступником голови уряду було обрано С. Витвицького, керівником ресорту внутрішніх справ – А. Рябишенка, військових справ – генерала М. Капустянського, юстиції – В. Соловія, юстиції та віросповідань – Ю. Бойка, господарських справ – С. Довгаля, фінансів – Л. Макарушку, преси і пропаганди – М. Лівицького, державним секретарем – С. Підгайного [59, арк. 98–99].

Основними завданнями уряду на той час вважалися: зміцнення й поліпшення контактів з населенням Української РСР, як шляхом належного спрямування радіоінформацій в Україну, так і удосконаленням інших форм контактів; організаційне зміцнення й активізація діяльності Ліги Визволення народів СРСР, відомої під назвою «Паризького блоку»; встановлення й плекання дружніх відносин та координація дій з організованими центрами народів, які ведуть боротьбу за своє визволення від радянського поневолення; просування українських позицій в «Об'єднаній Європі» [59, арк. 100–103]. В останньому пункті йдеться про можливе долучення до перших інституцій майбутнього ЄС – Рада Європи (1949 р.) та інші європейські об'єднання початку 1950-х років.

Якщо уряд першого скликання (між першою і другою сесіями) складався з 12 членів, то склад цього був скорочений до 10 осіб. Був також запроваджений принцип паритету – від кожної фракції УНРади було представлено по два члени. ОУНР не делегувала своїх представників до

складу уряду, домагаючись призначення свого представника на посаду керівника ресорту закордонних справ і заступника голови уряду. Всі інші фракції УНРади й голова уряду не погоджувалися з вимогами ОУНР, пропонували їй представникам інші ресорти, але згоди не було. Фракція ОУНР впродовж свого перебування в УНРаді перебувала в опозиції щодо більшості, проте, на сесії УНРади деякі важливі постанови були ухвалені одноголосно, серед них бюджет на 1950 р.

Навесні 1949 р. у складі уряду відбуваються чергові зміни. До Канади перебрався Семен Підгайний, а Анатоль Рябишенко помер. Замість них членами уряду 8 серпня 1949 р. обрали М. Смолянського (керівник ресорту внутрішніх справ) та І. Багряного (без ресорту). Обов'язки державного секретаря до січня 1950 р., до переїзду в Австралію, виконував В. Соловій. Керівництво ресортом юстиції здійснював І. Мазепа, виконання обов'язків державного секретаря було покладено на С. Довгаля.

Невдовзі уряд цього складу зазнав нових труднощів: на початку 1950 р. занедужав І. Мазепа, а згодом і його заступник С. Витвицький. Це призвело до призначення виконуючим обов'язки голови уряду Л. Макарушка.

Після одужання І. Мазепа подав заяву про відставку всього уряду. Це диктувалося необхідністю докомплектації виконавчого органу у зв'язку з від'їздом до США М. Смолянського, а також відставкою генерала М. Капустянського та Ю. Бойка. Президент А. Лівіцький 1 червня 1950 р. знову доручає І. Мазепі формувати новий уряд, але остаточно його сформувати вдалося лише в серпні того самого року. До цього уряду І. Мазепа увійшли: заступник голови і виконуючий обов'язки керівника ресорту закордонних справ С. Витвицький, заступник голови – І. Багряний, заступник голови і член уряду з окремих доручень у зовнішніх справах Д. Андрієвський, керівник ресорту внутрішніх справ В. Григоренко, військових справ – М. Капустянський, фінансів – Л. Макарушка, господарських справ С. Довгаль, преси та інформації – М. Лівіцький. Тоді ж були обрані заступниками керівника ресорту військових справ полковник І. Коваль та

полковник М. Шраменко, а заступником керівника ресорту фінансів – І. Лучишин [59, арк. 98–99].

Уряд цього складу працював до вересня 1951 р. Лише Л. Макарушка, через хворобу, ще в квітні 1951 р. взяв відпустку, потім відійшов від справ. Спочатку його обов'язки виконував І. Лучишин, а потім С. Довгаль. Та все ж суперечності між окремими фракціями УНРади і між членами уряду загострилися на ґрунті внутрішніх політичних стосунків. Це спричинило 30 вересня відставку І. Мазепи, а з ним і усього уряду.

Трохи раніше, 6 вересня 1951 р., ресорт преси й інформації уряду організував у залі готелю «Драй Кронен» в Аугсбурзі прес-конференцію на якій були присутні 20 іноземних та українських журналістів. Конференцію відкрив керівник ресорту преси й інформації М. Лівницький, який зупинився на поясненні суті та завдання Української національної ради. Вона «керує українською національно-визвольною політикою і єдино має право репрезентувати український народ в його боротьбі за визволення. Метою УНРади є відновлення самостійної Української Держави з Демократичним політичним устроєм і забезпеченням справедливого соціально-господарського ладу. Хоч УНРада діє на чужині, про те ми є певні, що її національно-державні домагання поділяє величезна більшість українського народу на батьківщині» [117, арк. 23].

Керівник ресорту закордонних справ С. Витвицький у своїй промові визначив основні засади української зовнішньої політики. Він заявив: «В конфлікті світів демократичного і тоталітарного, ми, українці, як і інші поневолені народи, стоїмо рішуче по боці демократії і свободи... Першим нашим завданням це звільнення території України від ворожої окупації та повернення демократичної влади Української Народної Республіки, створеної в 1918 р. Далі ширше наше завдання це майбутня перебудова сьогоденного ССРСР на підставі відновлення чи створення незалежних держав неросійських народів» [117, арк. 23].

Центральною подією конференції була заява І. Мазепи, який висловив позицію уряду стосовно шовіністично-імперських настроїв російських емігрантів-аникомуністів. Він зазначив: «В боротьбі проти російського імперіалізму всі народи, поневолені Советською Росією, стоять в одному фронті в своїх країнах та на еміграції. Однак російські емігранти всіх напрямків, від крайніх правих до найлівіших, хоч ворожі до комуністичного режиму, стоять за збереження російської великодержави в теперішніх границях ССРСР» [117, арк. 24]. Виступи урядовців давали сподівання, що діяльність української еміграції буде значно резонанснішою та дієвішою, ніж до Другої світової війни.

Серед різноманітних проблем своєї діяльності уряд переймався й проблемою перегляду кордонів, зокрема, україно-польських кордонів. 22 березня 1951 р. Радіо «Вільна Європа» інформувало своїх слухачів про проблему зі східними кордонами Польщі. По суті це була відповідь на анонімний лист, надісланий з Польщі. Його автор стверджував, що нез'ясована позиція США стосовно польських кордонів зводить нанівець симпатії поляків до Сполучених Штатів і сприяє антиамериканській пропаганді комуністів. У своїй заяві Національний Комітет для Вільної Європи (тут, очевидно, йдеться про Адміністрацію економічного співробітництва, яка була створена в США для адміністрування допомоги США європейським країнам у рамках Плану Маршалла. – *В.Я.*) стверджує, що ніщо не стоїть на заваді відносно відновлення східних кордонів Польщі на 1939 р. Разом з тим цей Комітет заявив, що подібних поглядів дотримується і Держдепартамент США [117, арк. 31].

6 жовтня 1951 р. виконавчий орган передав державному секретареві США Д. Ейчесону меморіал стосовно цього питання. Цей документ підписали Президент А. Лівіцький, голова УНРади Б. Іваницький, голова уряду І. Мазепа, заступник голови уряду й керманіч ресорту закордонних справ С. Витвицький. У ньому Державний центр висловлював рішучий протест щодо спроби перегляду існуючих кордонів і звертався з закликом

«забезпечити збереження принципів національної незалежності для Західної України» [117, арк. 33зв.].

Проте на заваді цій діяльності стала нова урядова криза, відбулося біля десяти засідань представників фракцій УНРади, на яких пробували домовитися щодо складу нового уряду, але не могли одностайно визначити кандидатуру голови. Тільки в січні 1952 р. фракції УНРади погодилися підтримувати кандидатуру С. Барана, якого запропонував Президент 17 січня 1952 р. До уряду нового складу увійшли: голова – С. Баран, керівник ресорту закордонних справ С. Витвицький, заступник голови уряду і заступник керівника ресорту закордонних справ Д. Андрієвський, заступник голови уряду М. Воскобійник, заступник голови уряду та керівник ресорту преси й інформації – М. Ливицький, внутрішні справи – В. Григоренко, військові М. Капустянський, господарські справи – С. Довгаль, фінанси – М. Хробак, без ресорту І. Мазепа, виконуючий обов'язки державного секретаря О. Юрченко. Пізніше заступниками голови уряду були обрані С. Витвицький та С. Довгаль.

Одним з пріоритетів у діяльності уряду був пошук союзників у боротьбі за відновлення української державності. 21-24 січня 1952 року в Лондоні відбулася міжнародна конференція представників народів Середньої та Східної Європи при Європейському русі. Українців до участі в ній не запросили. У ДЦ були переконані, що це сталося через негативне ставлення до України Генерального секретаря Європейського руху Джозефа (Юзефа) Ретінгера – англійського політика польського походження. Однак коли зачитувався лист-звернення до конференції від українського екзильного уряду в якому зазначалася позиція УНРади до Європейського Руху, та обґрунтування права українців на національне самовизначення, лист зустріли аплодисментами. Це було свідченням шанобливого ставлення цієї організації до України. Внаслідок цього 40 учасників конференції підписали звернення до керівництва про прийняття України до цієї організації. Після цього рішення голова конференції передав справу допуску України на розгляд

виконавчого комітету Європейського Руху. Українців було прийнято в статусі спостерігачів.

У роботі конференції представники уряду застосовували дві різні тактики. П. Феденко і Волинець, поступово шукаючи союзників для української справи, уособлювали тактику еволюційну. Сповідувана Панчуком «революційна» тактика полягала в активній протидії опонентам. Все це призвело до того, що було зібрано 25 підписів про допуск українців до Європейського Руху. Наступним досягненням було створення «Комітету за самовизначення» до складу якого вступали народи, які не мають свого представництва в Європейському Русі.

Паралельно з цим заступником ресорту зовнішніх справ Д. Андрієвським проводилися заходи щодо зближення з загальноєвропейськими рухами. Наслідком стало запрошення сімох українців діячів Державного Центру (Феденка, Волинця, Панчука, Семчишина, Добрянського, Мацяха і Поповича) до участі в роботі Федерації журналістів Середньої і Східної Європи.

Українська делегація мала на конференції доволі міцні позиції, але вона їх так і не реалізувала, знову ж таки через внутріполітичні розбіжності. Так Феденко і Волинець не захотіли брати участь у підготовці меморандуму української групи і відмовилися його підписати. Зокрема Феденко заявив, що не поставить свого підпису поряд з підписом Поповича [107, арк. 60–62]. На думку Панчука і М. Семчишина, саме поведінка Феденка і Волинця звела нанівець всі зусилля українців на конференції в Лондоні. Очевидно коріння цієї конфліктної ситуації лежать в давньому протистоянні між соціалістами та націоналістами. Особливо непримиренні позиції обстоював Панас Феденко. Пізніше, в середовищі еміграційного Державного центру його звинувачували у співробітництві із радянськими спецслужбами.

У рамках налагодження контакту з батьківщиною уряд часто передавав через вільні радіостанції до України різні повідомлення, відозви та інформацію. Прикладом цього є радіозвернення І. Мазепи 22 січня 1952 року

з нагоди свята Самостійності та соборності до українського народу. Те ж саме, роком пізніше робив С. Баран. С. Витвицький також звертався з промовами з нагоди різних свят через радіостанції «Голосу Америки» та «Голосу Канади». Вісті про діяльність уряду доходили з Риму, Мадриду, Буффало.

21-24 жовтня 1952 р. в Мюнхені відбулося засідання президії УНРади в роботі якого брали участь: Президент УНР А. Ливицький, голова УНРади І. Багрянний, члени президії: Ю. Бойко, Т. Хроновят, І. Лучишин, Є. Гловінський, заступник державного контролера І. Іножарський; члени УНРади В. Діберт, Ф. Гаєнко, П. Феденко; голова виконавчого органу С. Баран та його члени: Д. Андрієвський, М. Воскобійник, С. Довгаль, М. Ливицький, В. Григоренко, М. Капустянський, М. Хробак, О. Юрченко [49, арк. 2].

Першим питанням роботи президії був звіт уряду за 1951-1952 р. Голова виконавчого органу С. Баран зазначив, що звітний період був дещо специфічний у порівнянні попередніми. З території Німеччини, осідку Державного центру, до інших країн перебралося багато людей, і тому представницькі органи української еміграції стали відчувати брак кадрів. Стосовно проблеми міжнародної політики, то вона за словами С. Барана характеризується загостренням стосунків між США та СРСР, але це не повинно сіяти ніяких ілюзій для національної еміграції, тому що наша справа і наше становище залежатиме від нас самих.

Стосунки з сусідами, виходячи з матеріалів звіту, мали такий вигляд. З емігрантами росіянами досягти порозуміння практично неможливо, оскільки вони не визнають українські державні права. З поляками ситуація дещо зрозуміліша. Вони визнавали право на існування незалежної української держави. Але разом з тим усі польські еміграційні групи, за винятком колишнього польського прем'єра в еміграції С. Миколайчика, виступали за перегляд тодішніх україно-польських кордонів. Чеські еміграційні кола не відрікалися від претензій на Закарпаття.

Гостро критикував доповідач існування в середовищі української еміграції кількох державно-політичних центрів у вигляді ДЦ УНР, УГВР, ОУНР С. Бандери, та СГД. З огляду на це говорити про наявність консолідації передчасно, а тому необхідно використовувати будь-який прояв співпраці для налагодження оптимальних стосунків між представниками різних політичних сил.

Оцінюючи роботу ресорту господарських справ, голова уряду відзначив зусилля С. Довгаля, який залучив цілу групу науковців для розв'язання економічних проблем на рідних землях.

Критичні оцінки було дано ресорту внутрішніх і військових справ. Діяльність військового ресорту можлива тільки за умови настання відповідних політичних обставин. Не було таких причин, на думку доповідача, і для діяльності ресорту внутрішніх справ: адже на той час тільки Бельгія та Великобританія були тими країнами, де збереглися осередки компактного проживання української еміграції [49, арк. 2].

У ході обговорення звіту Ю. Бойко критикував уряд за відсутність конкретних досягнень у розгортанні національно-визвольної боротьби. І не погоджувався з головою уряду щодо браку сил для цього. Сили, на думку Ю. Бойка, були і це насамперед залишки ОУН на території України. Однак уряд на них вперто не звертав уваги і не надавав ніякої допомоги.

Іван Лучишин наголосив на активізації діяльності уряду в пропагандистській діяльності. Для цього, на його думку, необхідно стежити за українською пресою і оперативно реагувати на певні статті та матеріали. Також він закликав уряд шукати контактів із представниками українського підпілля на території УРСР. Керівник ресорту пропаганди М. Ливицький у відповідь на критику з боку І. Лучишина послався на те, що проблеми в діяльності його відомства пов'язані з відсутністю людей та коштів.

У цілому діяльність уряду схвалили, давши вказівку поліпшити роботу ресорту пропаганди.

25-26 лютого 1953 р. у Мюнхені відбулося засідання уряду на якому були присутні С. Баран, Д. Андрієвський, М. Воскобійник, С. Довгаль, М. Ливицький, В. Григоренко, М. Капустянський, М. Хробак, О. Юрченко. З інформацією про конференцію представників українського уряду з представниками білоруської та грузинської еміграції 14-15 лютого в Карлсруе виступив М. Ливицький.

13 листопада 1953 р. представник ОУН О. Бойдуник на засіданні фракцій УНРади висунув кандидатом на голову уряду діяча своєї фракції Ю. Бойка. Мотивація була така: соціалісти мали вже свого прем'єра, демократи також, тепер черга ОУН. Проте подібна аргументація не вплинула на учасників засідання і вони відхилили кандидатуру Ю.Бойка. У відповідь на це представники ОУН покинули залу засідань і через годину оголосили про свій вихід з уряду.

Після смерті Ісака Мазепи (а він залишався членом уряду без ресорту), у березні 1952 р. членом уряду без ресорту був обраний В. Діберт. Цей склад уряд функціонував до смерті голови Степана Барана до 10 червня 1953 р. Після цього ВО пішов у відставку, але продовжував виконувати свої обов'язки до 14 січня 1954 р. Тоді ж було призначено новий уряд на чолі з Степаном Витвицьким. До його складу входили заступник голови й керівник ресорту господарства С. Довгаль, військових справ – О. Удовиченко, внутрішніх справ – В. Григоренко, преси й інформації – М. Ливицький, фінансів – М. Хробак, члени уряду без ресорту – М. Воскобійник, В. Діберт, державний секретар О. Юрченко [59, арк. 101]. Після відставки Ю.Бойка з посади голови ресорту культури й освіти керівництво цим ресортом здійснював В. Кубійович, після нього ресортом керував безпосередньо голова уряду, аж до ліквідації цього урядового підрозділу.

За період між другою і третьою сесіями УНРади уряд провів 23 пленарних засідання. Скликати щотижня засідання всього уряду не було змоги, через те, що до переїзду виконавчого органу до Мюнхену в Аугсбургзі проживали два або три члени уряду, решта в інших містах Німеччини,

почасти досить віддалених. Звідси виникла необхідність мати президію виконавчого органу, яка була структурним підрозділом уряду за часів головування І. Мазепи.

Між травнем 1950 р. та березнем 1954 р. уряд пережив три затяжних кризи; перша з яких тривала з 30 травня до 26 серпня 1950 р., друга з 30 вересня 1951 до 17 січня 1952 р. і третя – від 10 червня 1953 до 12 січня 1954 р. Кризи виникали виходячи з різних причин: ідеологічні розходження в поглядах на політичні явища екзильної дійсності, які мали окремі політичні організації, що входили до УНРади; незадоволення розподілом функцій, які мали представники окремих політичних організацій у системі Державного центру та уряду; смерть голови, після якої уряд, згідно із Тимчасовим законом йде у відставку.

Коаліційна співпраця уряду мала свої як позитивні, так і негативні риси. Серед перших – готовність політичних груп, суб'єктів уряду, зректися частини своїх програмних засад в інтересах зосередження політичних сил, спрямованих до однієї мети, в даному випадку, об'єднання української еміграції та її політичних сил в системі Державного центру УНР, а також спрямування політичних дій, матеріальних засобів на боротьбу за українську державність.

З іншого боку, коаліція переставала бути дійовою і доцільною формою співпраці, коли об'єднані в ній групи висували свої відмінні завдання й намагалися їх нав'язати іншим, погрожуючи партнерам виходом з її складу, якщо їх умови не сприйматимуть. За таких умов виникала внутрішня боротьба між партнерами, яка часто абсорбувала всі сили об'єднаних груп і за таких умов втрачала основну мету і сенс свого об'єднання.

На нашу думку, є всі підстави стверджувати, що за період функціонування українських урядів була значно більше позитивних рис, аніж негативних. Були й визначні політичні досягнення: об'єднання різних організацій в УНРаді, скоординовані дії у зовнішньому та внутрішньому напрямках. Все це безперечно піднесло авторитет Державного центру як

політичної інституції. Громадянство пересвідчилося, що українські політичні партії не лише можуть конфронтувати, а й вміють співпрацювати та консолідовано боронити національні інтереси. Виразним виявом консолідаційних зусиль уряду стала постанова Української національної ради першої сесії від 20 липня 1948 р. У ній зазначалося, що з метою завершення об'єднання всіх творчих сил осіб українського походження по всіх країнах світу та для зосередження їхніх культурних і національних зусиль твориться Світовий союз українців. Для цього доручалося урядові УНР підготувати такі організаційні форми співпраці, які уможливили б для всіх українських громадських організацій світу взаємний обмін культурними і моральними досягненнями та дали б міцну основу для успішної всебічної підтримки українських визвольних змагань [59, арк. 103].

Виконуючи цю постанову, уряд ще в 1948 р. підготував проект статуту Світового союзу українців і підготував конференцію представників центральних організацій різних країн світу, яка відбулася в Лондоні з 31 грудня 1948 по 4 січня 1949 року. Тоді обрали центральні керівні органи Союзу на чолі з В. Мудрим, тодішнім заступником голови уряду, його заступником – Б. Панчука, головою контрольної комісії С. Созонтіва. Незабаром, після установчої конференції очільники організації перебралися до США. Через це вага європейських громадських організацій стала зменшуватися.

Під час роботи Третьої сесії УНРади багато уваги приділялося діяльності ресорту зовнішніх справ. Зауваживши це, О. Бойдуник закликав звернути увагу і на діяльність інших урядових підрозділів. У зовнішньополітичних зусиллях він пропонував орієнтуватися не тільки на поляків-емігрантів, як на найближчих сусідів, а й встановлювати тісні контакти з країнами, що мають великий вплив у європейській політиці: з Францією, Італією, Англією Бельгією. Також, на його думку, необхідно було зміцнювати стосунки й з Американським комітетом визволення народів від більшовизму. З Осипом Бойдуником не погодився Любомир Макарушка,

який стверджував, що на Францію нічого сподіватися, адже вона сама веде війни за збереження своїх колоній в Індокитаї, єдиним надійним союзником є США [318, с. 310].

Декретом Президента С.Витвицького від 12 березня 1954 р. був створений новий виконавчий орган у такому складі: С. Созонтів – голова, С. Довгаль – заступник голови й керівник ресорту фінансів та народного господарства, М. Лівіцький – заступник голови уряду й керівник ресорту закордонних справ, М. Хробак – керівник ресорту внутрішніх справ, М. Воскобійник – керівник ресорту преси та інформації, О. Юрченко – державний секретар. Перших два місяці уряд займався вирішенням поточних справ і розробкою планів своєї діяльності. 13-15 квітня на засіданні уряду керівники ресортів представляли плани своєї діяльності. 15 травня на спільному засіданні президії УНРади і уряду були затверджені плани роботи ресортів. З урахуванням різного роду зауважень плани ресортів були затверджені. Цього ж дня керівник ресорту закордонних справ М. Лівіцький склав з себе повноваження керівника ресорту. 7 травня з подібною заявою виступив і державний секретар О. Юрченко. У зв'язку з цим 8 червня 1954 р. президія УНДС, у своєму зверненні заявила, що причиною виходу із виконавчого органу УНРади своїх представників було розходження в поглядах щодо співпраці з Американським комітетом визволення народів від більшовизму між представниками УНДС і рештою членів уряду.

Уряд через Пресовий бюлетень Українського інформаційного бюро спростував цю заяву УНДС і заявив, що М. Лівіцький своїх розходжень не висловлював, а свою відставку пояснював особистими причинами [549, с. 1].

28 травня відбулося засідання представників УНРади в ході якого члени фракції УНДС заявили про своє повернення до уряду, оскільки їх зауваження стосовно співпраці з Американським комітетом визволення народів від більшовизму були враховані. М. Лівіцький обіцяв повернутися до виконання своїх функцій заступника Голови уряду й керівника ресорту закордонних справ, але повернення так і не сталося.

Після цього Президент С. Витвицький і голова уряду О. Созонтів докладали чимало зусиль щоб М. Лівицький та О. Юрченко повернулися до уряду для виконання своїх функціональних обов'язків, але їх зусилля були марними. Як зазначалося в урядовому зверненні «фракція УНДС перейшла в опозицію без поважних причин і тим викликала труднощі та перешкоди в нормальній праці Виконавчого Органу УНРади» [549]. Консультації голови С. Созонтова з представниками фракції УНДС, до якої належали вище названі члени уряду, не дали належних результатів.

Новий уряд у своїй діяльності зіткнувся із фінансовими проблемами. Для виходу із скрутної ситуації виконавчий орган 10 травня 1954 р. ухвалив рішення про скасування доплати членам президії УНРади та членам уряду. Зберігалася доплата лише для голови УНРади. Цей непопулярний крок дав можливість збалансувати реальний бюджет Державного центру УНР.

У липні 1954 р. голова уряду запропонував кандидатуру Дмитра Андрієвського на посаду керівника ресорту закордонних справ і 30 липня 1954 р. Президент С. Витвицький підписав указ про його призначення. В липні цього ж року до США перебрався Михайло Воскобійник, керівник ресорту преси й інформації. Замість нього на цей пост було призначено Ф. Пігідо, який ще й виконував обов'язки державного секретаря [56, арк. 82].

Впродовж листопада 1954 р. відбувалися переговори з представниками УНДС про повернення до уряду. Велися вони з ініціативи І. Лучишина, який приїхав із Швейцарії 30 жовтня і перебував у Мюнхені до 2 листопада. Він кілька разів зустрічався з членами ЦК УНДС. В результаті була скликана нарада з представників УНДС, УСП, УНДО, учасники якої детально обмірковували можливості співпраці у виконавчому органі.

Тоді від УНДС Є. Гловинський, О. Юрченко й М. Лівицький заявили, що їхня політична сила зможе повернутися до праці в уряді тільки після повної відставки діючого, що УНДС готовий співпрацювати з ОУН, тобто погоджується, щоб Д. Андрієвський був керівником ресорту закордонних справ. На цій нараді визначилося гостре протистояння між УНДС та УРДП.

І.Лучишин і С.Довгаль доводили, що необхідно відновити співпрацю між УНДС, УРДП, УНДО й УСП, відновити стан, що сформувався на третій сесії та який зруйнували представники УНДС своїм сепаратистським виходом з виконавчого органу без узгодження з партнерами по коаліції. Представники УСП не наполягали на тому, щоб вивести ОУН з уряду, але виступали за те, що ОУН необхідно виділити інший ресорт (військові справи, внутрішні справи чи державний секретаріат).

Ці наради не дали належного результату через те, що УНДС дуже специфічно ставила питання співпраці з іншими фракціями. Вирішили і надалі вживати заходів до залучення представників УНДС до роботи в уряді. Одна із причин такого демаршу УНДС, на нашу думку, полягала у невдоволенні амбіцій представників цієї партії, яка претендувала на пост голови уряду.

З позицією М. Лівіцького не погоджувалися навіть його найближчі соратники, але все-таки шляхом погроз щодо можливого свого виходу з лав УНДС він змусив їх до подальшого бойкоту. В пошуках виходу з цієї ситуації, президія ЦК УНДС, почала налагоджувати контакти з ОУН, ведучи переговори з О. Бойдуником, домовившись з ним, щоб він зустрівся з І. Багряним і переконав його в необхідності відставки С. Созонтова.

14-15 листопада 1954 р. О.Бойдуник зустрівся з І.Багряним і намагався переконати його, що діючий виконавчий орган мав би скласти свої повноваження. Це питання О.Бойдуник ставив перед І.Багряним без узгодження з Д. Андрієвським, який виступав за збереження діючого уряду. 20-21 листопада між О. Бойдуником і Д. Андрієвським відбулася гостра полеміка і їхні оцінки щодо діяльності виконавчого органу були діаметрально-протилежні [114, арк. 82]. І. Багрянний не погоджувався з О. Бойдуником щодо оцінки діяльності уряду, вважаючи, що він має право на існування, а УНДС має якомога швидше долучатися до роботи в уряді на загальних засадах. Склалася ситуація в ході якої О. Бойдуник (ОУН) і Є. Гловинський (УНДС) на засіданні президії УНРади виступали спільно

проти представників інших фракцій, а Д. Андрієвський повністю солідаризувався з членами уряду й захищав спільні позиції [114, арк. 82].

16-24 листопада голова уряду С. Созонтів, прибувши з Парижа, розпочав переговори з представниками УНДС. Уендесівці поставили вимогу надати їм пости в уряді заступника голови, ресорт закордонних справ і державний секретаріат. С. Созонтів не міг самотужки вирішити це питання і зініціював зустріч представників УНДС, УНДО, УРДП й УСП на 22 листопада, щоб вирішити питання повернення до уряду УНДС. Довгаль (УСП), Хробак (УНДО), Ф. Пігідо (УРДП) заявили, що вони вважають повернення до виконавчого органу УНДС можливим. Але умовою є перегляд ставлення до АКВБ, адже третя сесія УНРади постановила налагодити співпрацю з цією організацією. У відповідь на це М. Лівіцький заявив, що «три фракції не бажають співпрацювати з УНДС» [114, арк. 82–82зв.]. В одному з листів до Президента С. Витвицького С. Довгаль, який посідав досить помірковану позицію в ДЦ, про подібну заяву відгукнувся так: «Лівіцький і далі хоче домінувати у ВО, а не співпрацювати з іншими». Таким чином, уряд фактично працював, але проблема повернення однієї із партій-засновниць до ВО була не вирішена. Частково винуватцем цього був його голова Симон Созонтів, якому закидали занадто короткотермінові (один раз на три місяці) приїзди до Мюнхена з Парижа, де він мешкав. Крім того, на переконання С. Довгалья «голова ВО починає мішатися до тих справ, яких не розуміє». С. Довгаль переконаний, що «титул для С. Созонтова є ціна всіх фракцій, яку вони платять УРДП за співпрацю, інакше розуміти нашої «коаліції» неможливо [114, арк. 153].

Час від часу у Державному центрі ставалися певні непорозуміння щодо повноважень того чи іншого органу. У серпні 1954 р. в ході Конференції Паризького блоку голова передпарламенту О. Бойдуник звернув увагу на те, що члени виконавчого органу УНРади виступають не від імені ВО УНРади, а лише від самої УНРади. Він висловив протест проти такої практики, і дещо гіперболізуючи ситуацію назвав такий стан втратою у Державному центрі

УНР однієї інстанції, маючи на увазі УНРаду. Але такі ситуації швидко полагоджувалися на спільних засіданнях президії та уряду.

До перманентних проблем слід віднести проблеми зі складом уряду. У 1955 році з членів виконавчого органу після річного перебування вийшов Д. Андрієвський, і обов'язки керівника ресорту закордонних справ були перекладені на С. Довгала. Ситуація склалася таким чином що станом на червень в уряді залишилося лише чотири особи – С. Созонтів, С. Довгаль, Ф. Пігідо і М. Хробак [56, арк. 82а].

Попри всі організаційні та політичні негаразди уряд займатися й поточними проблемами. Так, з питання розвитку сільського господарства уряд співпрацював із професором І. Слобожанином, який підготував свою фундаментальну працю «Основні напрямки аграрної політики переходового періоду». На її публікацію ресорт фінансів не знайшов коштів, то ж автор видав її за власний рахунок.

Важливим був і ідеологічний напрям. Дбаючи про достойне відзначення 30 роковин загибелі Симона Петлюри, ВО взяв на себе ініціативу і утворив Організаційну комісію у складі віце-президента О.Удовиченка, експрем'єра Б.Мартоса та генерала Р.Дашкевича. Так, на засіданні комісії 15 грудня 1955 року, Б. Мартос звернувся до всіх політичних та військових організацій української еміграції створити комітет із вшанування пам'яті Голови Директорії УНР. Головою комітету було обрано ініціатора, Б. Мартоса, заступниками – Є. Гловінського і Ф. Пігідо, секретарем – Антіна Мельника, членами – М. Стечишина, Р. Ільницького та Д. Миськова [56, арк. 90]. Під керівництвом уряду представники української еміграції (незалежно від своїх партійних настанов) взяли активну участь у відзначенні 30-х роковин з дня смерті Головного Отамана. В усіх країнах, де проживали українці, відбувалися засідання з доповідями про життєвий шлях та діяльність С. Петлюри, різноманітні мистецькі заходи. Представництво виконавчого органу у США в співпраці з Українською вільною академією

наук (УВАН) видало збірку творів С. Петлюри. Вона містила його статті, листи та інші матеріали, які характеризують його творчість та діяльність.

Світові радіостанції різними мовами також висвітлювали цю подію. Щоправда, не обійшлося без прикроців. Російська редакція «Голосу Америки» 25 травня 1956 р. в своїй програмі під рубрикою «Голос історичної правди» допустила нетактовне висвітлення подій, пов'язаних з ситуацією навколо вбивства Голови Директорії. Це, зокрема, була спроба героїзувати постать єврейського поета, публіциста, анархіста, радянського агента Самуїла Шварцбарда, який за завданням ОГПУ СРСР вбив Петлюру.

Заступник голови уряду С. Довгаль зустрівся з Генеральним консулом США в Мюнхені й висловив протест проти фальсифікованого матеріалу поданого цією радіостанцією. Консул негайно зреагував на це звернення й доручив відповідним службам виправити цю помилку. Через кілька днів та ж сама редакція передала низку неупереджених матеріалів про відзначення роковин з дня загибелі Петлюри і пообіцяла в подальшій своїй роботі висвітлювати події стосовно української історії з дотриманням принципу об'єктивізму [56, арк. 90].

Не забув уряд і про іншого свого видатного діяча – Президента УНР в екзилі Андрія Лівичького. 16 січня 1955 року з ініціативи виконавчого органу відбулося урочисте засідання в Мюнхені з нагоди роковини з його смерті. З доповіддю виступив Є. Гловінський. Він відзначив внесок Президента в національну справу, особливо в найбільш драматичніший період української еміграції в роки Другої світової війни. Подібні акції відбулися в Нью-Йорку, Торонто та в інших містах заходами урядових структур та політичних організацій.

Діючий через представництво виконавчого органу в США, ресорт фінансів організував збірку серед українського громадянства на спорудження пам'ятника на могилі Президента А. Лівичького. Пам'ятник був побудований і 17 червня 1956 р. освячений у Вальцфрідгофі в передмісті Мюнхена, де була могила А.Лівичького. Отець П. Дубицький відслужив панахиду. З

промовами виступили С. Довгаль та представник Паризького блоку А. Кантемир.

У травні 1955 р. між СРСР і Австрією був підписаний двосторонній договір. Він містив у собі статтю 26, яка передбачала видачу австрійською владою радянських емігрантів, в тому числі й українців. Ця подія викликала досить жорстку й оперативну реакцію екзильного уряду. Президент УНР С. Витвицький разом з урядом звернувся до Президента США Д. Ейзенхауера з телеграмою, в якій просив «вжити свого авторитету й заходів, щоб було пошановане святе право екзильного, яке є одним із головних досягнень людської культури, та щоб була признана охорона безпеки» в Австрії українським громадянам [56, арк. 92].

Аналогічна ситуація виникла й після встановлення дипломатичних відносин СРСР з Федеративною Республікою Німеччини. Виконавчий орган звернувся з меморандумом до німецького уряду з проханням подбати права українців на їхній території. Разом з цим уряд звернувся з подібною заявою й до комісара ООН А. Роргольта. На свої листи й звернення уряд отримав відповіді представників згаданих країн із запевненнями, що вони не допустять ніякого примусу стосовно української еміграції на своїх територіях.

Уряд також звертався до різних міжнародних організацій з питань забезпечення українських емігрантів роботою відповідно до їх фаху. Представники урядів Західної Німеччини, Австрії, відгукнувшись на ці звернення, сприяли працевлаштуванню українців у своїх країнах. Сполучені Штати відповідно спростили умови в'їзду.

В полі зору уряду й надалі перебувала проблема українських кордонів. У вересні 1956 р. заступник голови виконавчого органу С. Довгаль брав участь в роботі наради країн Балтії з проблеми кордонів. У меморандумі, підготовленому учасниками наради і адресованому до ООН, визначалися майбутні кордони між Україною та Польщею, робився наголос на їх непорушності [56, арк. 110].

Завдяки зусиллям уряду з 30 жовтня 1956 року збільшилася з 20 до 30 хвилин трансляція української редакції «Голосу Америки» на територію України.

Уряд уважно стежив за міжнародними подіями, і оперативно реагував на них, коли це стосувалося національно-визвольних змагань народів. Так, з ініціативи угорської громадськості після брутального придушення збройними частинами радянського Союзу антикомуністичної революції в Угорщині Виконавчий орган практично одразу зреагував на ці події із своїм зверненням-відозвою від 25 жовтня 1956 р. до вояків-українців, які служили в радянській армії. Це звернення мало широкий резонанс, вона передавалася по радіо різними мовами і видрукована на сторінках української закордонної та чужинецької преси.

У «Відозві до вояків-українців, які служать в Советській Армії» зазначалося, що весь угорський народ бореться за свободу своєї Батьківщини проти московсько-комуністичних окупантів та їхніх місцевих прислужників, які опираються на збройну підтримку Радянської армії. «Ваші комуністичні зверхники женуть Вас убивати таких самих робітників і селян Угорщини, як Ви, сини поневоленої України. ... Ваше місце в рядах революціонерів Угорщини, які героїчно б'ються за визволення свого народу, за право жити по своїй волі на своїй землі. ... Україну теж збройною силою завоювали московські большевики й настановили свою комуністичну владу, яка вбивством, голодом, грабінництвом, терором, в'язницями й концентраційними таборами нищить свободолюбивий український народ. Ви найкраще знаєте, як комуністичний режим гнобить народи Советського Союзу, тому ми певні, що Ви не будете душителями свободи угорського народу. ... Ми певні, що Ви станете, в ряди героїчних повстанців і допоможете угорському народові здобути волю й незалежність та встановити демократичний лад в Угорщині» [58, арк. 7].

Зрозуміло, що донести цю відозву до адресатів було досить важко, зважаючи на «залізну заслону» та закритість радянської армії від зовнішніх впливів.

Тим не менш українська і угорська еміграція намагалися донести до людства правду про розстріляну угорську революцію. Утворений угорською еміграцією у Мюнхені у жовтні Комітет у справах Угорщини об'єднав у собі представників поневолених СРСР народів та представників еміграційних урядів т. зв. сателітних держав. Комітетом у справах Угорщини спільно з відділенням Паризького блоку у Мюнхені 11 листопада 1956 року там було організовано мітинг, за участю понад дві тисячі чоловік, на підтримку угорських повстанців. На ньому, серед інших промовців виступили Спиридон Довгаль та Микола Хробак, як представники Державного центру УНР [318, с. 374–375].

Четверта сесія на підставі ст. 20 п. 3 Тимчасового Закону з подання Президента С. Витвицького призначила головою виконавчого органу Миколу Лівницького. Голова уряду представив сесії уряд в такому складі: М. Лівницький – голова й керівник ресорту зовнішніх справ, О. Юрченко – заступник голови і керівник ресорту внутрішніх справ, Ф. Пігідо – заступник голови і керівник ресорту преси й інформації, С. Довгаль – член уряду без ресорту, М. Хробак – член уряду без ресорту, А. Вовк – керівник ресорту військових справ, М. Мельничук – керівник ресорту фінансів [552, с. 1].

Під час роботи сесії, як це вже було раніше представники ВО «заходили» на поле компетенції УНРади. На пропозицію С.Довгаля, з метою розподілу повноважень між суб'єктами Державного центру було ухвалено рішення щоб представники уряду під час декларації своїх поглядів висловлювали бачення проблеми лише своєю інституцією, і не зачіпали компетенцію парламенту [55, арк. 22–23].

Перше засідання нового уряду відбулося на другий день по закінченні роботи сесії, 22 березня 1957 р. в присутності Президента С. Витвицького. На

засіданні вирішувалися питання передачі справ новим ресортам, обговорювалися плани їх дій.

2 квітня 1957 р. в Мюнхені відбулося засідання Контактної комісії Паризького блоку. Член УНРади С. Довгаль, який до цього дня був у Комісії українським представником, представив М. Ливицького, як нового керівника зовнішньополітичного відомства уряду. Заступник голови Блоку А. Кантемир зазначив, що Ливицький не є новою особою в цій організації, бо належить до числа її творців і висловився за тісніше співробітництво українців у Блоці [56, арк. 39].

Новий уряд розпочав свою діяльність із спроби порозуміння з колишніми партнерами по парламентській діяльності – представниками ОУН. 3 квітня відбулася зустріч М. Ливицького, О. Юрченка, Ф. Пігідо, М. Хробака, і М. Мельничука, з представниками Організації українських націоналістів – М. Капустянським, О. Бойдуником і Я. Маковецьким. Головною темою розмови була можливість повернення ОУН до УНРади. З боку виконавчого органу була зроблена відповідна пропозиція. Представники ОУН відповіли, що на даному етапі таке повернення неможливе, але повністю не відкидали такої можливості. Проте була домовленість, що сторони відмовляються від взаємознищуючих звинувачень [56, арк. 40].

10 квітня 1957 р. в Мюнхені на запрошення виконавчого органу й після попередніх домовленостей голови уряду М. Ливицького та керівника ресорту внутрішніх справ О. Юрченка з представниками різних політичних груп відбулася нарада українських політичних партій. Крім членів уряду і представників фракцій УНРади в її роботі брали участь представники УГВР, ОУН, ОУНз, ЗЧ ОУН, СГД, УРДП, група «Вперед».

На порядку денному стояли питання про можливість загальної консолідації українських політичних сил; про проведення консультативних нарад з метою вироблення спільної позиції щодо національно-визвольної діяльності; про нормалізацію внутрішньополітичних стосунків серед української еміграції на засадах взаємної довіри.

Олександр Юрченко, відкриваючи нараду зазначив, що наявність загальновідомих проблем у середовищі української еміграції не повинна гальмувати поступу до втілення в життя головної мети – незалежності для рідного краю. Одним з кроків у цьому напрямі було об'єднання представників української еміграції навколо УНРади. З цією метою і скликалася нарада, щоб обмінятися думками з цих питань.

Назагал дискусії були конструктивними, слугували з'ясуванню позицій. Так, С. Нагай-Скалибог (СГД), у своєму виступі підкреслив, що гетьманці вступають до УНРади коли вона перестане бути складовою Державного центру УНР. Я. Бенцаль (ЗЧ ОУН) зазначив що в середовищі еміграції існують різні політичні орієнтації, які гіпотетично не можуть функціонувати в одній установі. Д. Андрієвський (ОУН) висловився за системність подібних зустрічей, адже вони руйнують атмосферу недовіри між їхніми учасниками. І. Черній (ОУНз) заявив, що його організація вважає неможливим вступ до УНРади до тих пір, поки вона стоятиме на засадах Державного центру. І. Майстренко (УРДП група «Вперед») висловив дві причини, які привели до того, що його організація намагається триматися від Національної ради якомога далі. Перша пов'язана з тим, що в свій час Рада стала на шлях виразного визначення соціальної платформи. Друга причина – орієнтація Національної ради на Захід, на США в першу чергу. Разом з тим він відзначив, що УНРада, як еміграційний фактор, має позитивне значення для української еміграції [116, арк. 17зв.]. Учасники визнали важливість подібних заходів для налагодження стосунків між ними і висловилися за необхідність проведення подібних нарад і надалі.

Період лютого-квітня 1957 р. характеризувався заочною полемікою між представниками Радянської України та Державним центром у екзилі. Поштовхом до її початку став виступ 26 лютого на засіданні спеціального політичного комітету Генеральної Асамблеї ООН представника УРСР Луки Кизи. Він звинувачував США в організації масових заворушень в Угорщині у 1956 р. Виступив з нападками на політичні організації українських емігрантів

та звинуватив їх у шпигунстві на користь США, проведення ними підривної діяльності проти «суверенної української держави».

У відповідь на цей виступ голова уряду М. Лівіцький 9 квітня 1957 р. в Мюнхені в приміщенні Українського Інформаційного Бюро організував прес-конференцію, на якій розкритикував «суверенну українську державу» радянського зразка. М. Лівіцький заявив, що очолюваний ним уряд є легітимним виходячи з політичних процесів, які мали місце в Україні 1918-1919 рр. Він зазначив, що виступ Кизі не є випадковим, адже він є свідченням остраху комуністичного режиму перед діяльністю української еміграції. Саме тому представники УРСР намагаються будь-якими методами дискредитувати представників української еміграції, обвинувачуючи їх навіть їх у фашизмі. М. Лівіцький заявив, що «український народ добре знає, що Українська національна рада, яка, разом із своїми попередниками, протягом сорока років несе на своєму прапорі слова «свобода, демократія і незалежність», нічого не має спільного з фашизмом» [116, арк. 16].

Далі М. Лівіцький звинуватив уряд УРСР, що він є нелегітимним і лише «виконавчий орган УНРади має право промовляти в імені українського народу і тільки цей Уряд мусів би репрезентувати суверенну українську державу перед Об'єднаними Націями» [116, арк. 16].

У червні 1957 р., в рік 40-річчя проголошення Української Народної Республіки, уряд М. Лівіцького дещо знижує градус внутріфракційного протистояння і виступає з низкою ініціатив, щодо поліпшення як своєї діяльності, так і всієї еміграції. Цю подію уряд пропонував відзначити на рівні Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Дана ідея, на думку голови уряду, змогла б мобілізувати українців навколо Державного центру. Найоптимальнішою датою, на думку М. Лівіцького, було б 22 січня 1958 року.

У зв'язку з цим уряд звертався з відозвами до українських представництв у різних країнах «розпочати працю з популяризації ідеї Конгресу («Світового конгресу вільних українців»), відбуту з цього приводу

міжорганізаційні наради, подавати свої думки і проєкти щодо способів і можливостей реалізації ідеї відбуття конгресу» [115, арк. 82].

На ці та інші заходи потрібні були додаткові кошти. Тому наступна пропозиція голови уряду полягала в організації фінансової акції для накопичення коштів на потреби Державного центру. Для цього необхідно залучити якомога більшу кількість людей, які б сплачували на потреби української справи щомісяця один долар. М. Лівіцький виходив з того, що в усьому світі знайшлося б щонайменше п'ять тисяч таких людей, що дало б п'ять тисяч доларів щомісяця на потреби Державного центру [115, арк. 82зв.].

У зовнішньополітичних заходах уряду важливою стала підготовка та створення «Міжнародного товариства приятелів свободи». Ця пропозиція була схвалена Паризьким блоком, але основний тягар щодо її проведення падав на українців, через пасивність інших суб'єктів цієї організації. Суть питання полягала в тому, що в кожній країні вільного світу були люди, які співчували українській справі, але вони діяли неорганізовано, не контактуючи між собою. Необхідно було підібрати в різних країнах певну кількість впливових та відомих політиків, професорів, літераторів, журналістів, які б погодилися на створення подібного Товариства. Вони могли б бути посередниками поміж представниками поневолених народів та політичними й урядовими колами різних країн [115, арк. 83]. Як показував досвід, що в багатьох випадках голос чужинців на захист поневолених народів мав більше значення, ніж власний голос.

Окремо розглядалося питання політики стосовно Радянської України. Головне завдання уряду боротися проти неї, головним чином через ООН, членом якого є УРСР. Голова уряду висловлювався категорично проти курсу на «усамостійнення» української держави, що ніби існує у формі УРСР, по причині безперспективності цього ілюзорного переконання. Курс має бути лише один – відновлення української держави на засадах УНР [115, арк. 162-164].

Прийняття Радянської України до ООН, на думку М. Лівіцького, не могло не звернути на Україну уваги всіх держав-членів ООН. Це відкриває колосальні можливості для пропагування справи України за посередництвом терену Об'єднаних Націй. Проте, не в спосіб переконування чужинців, що УРСР – це українська держава, а даючи докази, що справжня Україна, яка б мусила бути в ООН, там в дійсності не репрезентована. Ми б мусіли так інтерпретувати подію допущення УРСР до ООН, що «цим актом міжнародний світ визнав українську державу в принципі, прийняв до ООН Україну, а не визнав чи допустив до ООН саме той утвір, що носить назву УРСР. ... Україна є фальшиво в ООН репрезентована, що делегація УРСР не є справжнім речником українського народу і його держави [115, арк. 166].

На п'ятій сесії УНРади виконавчий орган був сформований на засадах компромісу між більшістю фракцій. Декретом Президента УНР від 23 листопада 1961 р. він був призначений у такому складі: голова і керівник ресорту закордонних справ – М. Лівіцький, заступник голови й керівник ресорту преси й інформації – Д. Андрієвський, керівник ресорту фінансів – Ф. Пігідо. 20 серпня 1962 р. до складу уряду увійшов А. Вовк, згідно з декретом Президента УНР він був призначений керівником ресорту військових справ. 11 листопада 1962 р. помер Ф. Пігідо. На його місце керівником ресорту фінансів був призначений І. Тарасюк. У такому складі уряд працював аж до Шостої сесії УНРади [62, арк. 1]. Частина партій, входячи до УНРади не давала своїх представників до ВО.

Слід визнати, що діяльність уряду у цій каденції була мала свої складнощі через причини, пов'язані зі смертю в серпні 1963 р. віце-президента І. Багряного, а в жовтні 1965 р. Президента УНР С. Витвицького. Голова УНРади, занедужав під час своєї поїздки до США і передчасно помер у квітні 1966 р. Урядовий апарат складався весь час із однієї секретарки-друкарки, секретаря уряду (він же й виконував обов'язки секретаря президії УНРади), бібліотекаря і співробітника ресорту військових справ. Заробітна плата залишалася незмінною: голова уряду отримував 350 німецьких марок

на місяць, члени уряду – по 300. За таких низьких окладів Президент, віцепрезидент і голова УНРади (згідно рішень президії УНРади) отримували надбавку до зарплати у розмірі 170 марок [62, арк. 1].

Разом з тим, уряд зосередив свої зусилля на відтинках зв'язків з Батьківщиною, діяльності з українським громадянством у західному світі, української церкви, зовнішньої політики та кількох інших.

Зовнішньополітична діяльність була пов'язана у першу чергу із співпрацею з «Паризьким блоком» (Лист до новообраного президента США Д. Кеннеді щодо проголошення ним «Тижня поневолених націй», турне М. Ливицького Північною Америкою, де він репрезентував також і Паризький блок, переговори із АКБВ щодо подальшої співпраці та відновлення англомовного видання Блоку – часопису «Проблеми»).

Також були проведені зустрічі із Є.Петровим-Скитальцем, лідером російської «Кронштадської групи», яка визнавала права неросійських народів на утворення національних держав. Правда, росіяни були б не росіянами, якби вони не висували ідею створення «Співдружності» держав навколо Росії. Однак, на той період, входження до такої «Співдружності» було виключно добровільне.

Крім того, ВО продовжував утримувати зв'язки з АПЕН (Асоціацією поневолених європейських народів) куди входили албанський, болгарський, естонський, латвійський, литовський, польський, румунський, угорський та чехословацький еміграційні центри та представництва [62, арк. 14зв.–16].

Початок 1960-х рр. характеризувався Карибською кризою, що поставила світ перед фактом найбільшої з часів Другої світової війни військової загрози. Не залишився осторонь цих проблем і уряд. 26 серпня 1963 р. М. Ливицький від імені уряду звернувся до Президента США Д. Кеннеді, Президента Франції Шарля де Голля і Прем'єр-міністра Великобританії Г. Макміллена. У зверненні зазначалося, що в сучасних умовах при наявності засобів військової техніки майбутня війна може привести до планетарної катастрофи. Як відомо, керівництво Сполучених

Штатів Америки та Радянського Союзу шляхом взаємних компромісів зупинило наростання загрозливих військових приготувань. Проте, на думку уряду, загроза війни від цього не зникла, а «тривалий мир не буде встановлений аж доти, доки Москва не відмовиться від панування над підбитими нею численними неросійськими народами та доки не відмовиться від своїх планів запанувати над іншими, нині вільними, народами» [550, с. 1].

Після закінчення роботи шостої сесії при формуванні складу нового виконавчого органу виникло кілька проблем, які були спричинені розколами у політичних партіях. У цьому уряді УНДС прагнув мати собі два місця: ресорт військових справ для генерала М. Шраменка і членство у виконавчому органі без ресорту для доктора Т. Леонтія. Прем'єр Атанас Фіголь і деякі фракції вважали, що ресорт військових справ треба ліквідувати і що впровадження членів уряду без ресорту є недоцільним. Підтриманий фракцією УРДП і Президентом М. Лівіцьким (він вважав, що ресорт військових справ в жодному разі ліквідувати не можна), УНДС домогся призначення генерала Миколи Шраменка міністром військових справ, а УРДП – призначення І.Тарасюка керівником ресорту фінансів [65, арк. 77].

У результаті довгих переговорів (що гальмувало формування нового уряду) був створений новий виконавчий орган. До нового уряду входили представники всіх великих партій УНРади. Для соціалістів (з ініціативи С. Довгаля) було зарезервовано місце заступника голови уряду і керівника ресорту преси. Соціалісти, незважаючи на те що минуло вже два місяці від їхнього демаршу, не висловили своєї позиції. З багатьох міркувань участь соціалістів у діяльності уряду була бажана по причині необхідності збалансування сил в УНРаді.

Подальші суперечки викликало обговорення бюджету. На сесії представники всіх фракцій акцентували увагу на недостатності фінансових засобів Державного центру. Представники ОУН навіть зобов'язувалися вжити заходів для збільшення фінансів Державного центру. При цьому вони висловлювали незадоволення І. Тарасюком, який критикував їх за

недостатній внесок у бюджет. На той момент бюджет ДЦ складав 80 тисяч німецьких марок, або 20 тисяч американських доларів. Голова уряду наполягав на зменшенні витрат бюджету, представники УРДП і УНДС, за підтримки Президента М. Лівіцького, виступали проти зменшення бюджету, наголошуючи на тому, що не годиться починати роботу із зменшення розмірів бюджету. Дійшло навіть до того, що таке зменшення могло потрактуватися, як виправдання майбутньої бездіяльності уряду через брак коштів [65, арк. 77зв.–78]. Зрештою, бюджет залишився незмінним.

На засіданні президії УНРади 14-15 червня 1969 року після звіту голови уряду А. Фіголя, йому було висловлено недовіру і відправлено у відставку.

Початок 1970-х років характеризувався посиленням політичних репресій в УРСР проти учасників правозахисного руху, проти інакодумців і критиків комуністичного режиму. Екзильний уряд повідомляв світову громадськість про ці події на батьківщині. Так 20 березня 1971 р. керманіч ресорту закордонних справ уряду В. Федорончук надіслав Генеральному секретареві ООН У Танові ноту в якій звертав увагу на порушення прав людини на території Радянської України, що, зокрема, проявлялося в повторному суді над істориком Валентином Морозом. Нота містила вимоги щоб ООН провела ревізію процесу Мороза та інших засуджених українських патріотів, щоб Генеральний секретар приєднався до протесту українців проти постійного порушення радянським урядом Хартії ООН і Декларації прав людини.

18 грудня 1972 р. сьома сесія УНРади обрала уряд у такому складі: голова уряду і керівник ресорту зовнішніх справ – Василь Федорончук, заступник голови і керівник ресорту внутрішніх справ Теофіль Леонтій, заступник голови і керівник ресорту зовнішньої інформації – Маруся Бек, керівник ресорту культури і внутрішньої інформації – Ростислав Єндик, керівник ресорту фінансів – Ананій Никитин, керівник ресорту військових справ – Василь Филонович, секретар – Григорій Ткаченко. Також було

призначено і заступників керівників ресортів: зовнішніх справ – В. Біляїв і Я. Мусіянович, внутрішніх справ – П. Лимаренко, військових справ – А. Валійський і П. Сумароков [118, арк. 15].

У зв'язку із кризою, яка виникла в Державному центрі, Президент М. Ливицький декретом від 7 березня 1978 р. розпустив УНРаду. Організація виборів згідно Декрету покладалася на уряд. Крім того, уряд в обхід вимог Тимчасового Закону змінив його положення у бік значного підсилення повноважень Президента УНР та виконавчого органу, який у результаті цих змін офіційно отримав назву «уряд».

Восьма сесія УНРади, яка відбулася у червні 1979 року, була скликана за зміненням Тимчасовим законом ДЦ УНР і де було рекордно мале партійне представництво. Сесія обрала новий уряд на чолі з Теофілем Леонтьєм. До складу уряду увійшли В. Федорончук, Я. Рудницький, А. Широкопест, К. Мандзенко, У. Самчук, О. Сосна, П. Лимаренко, М. Липовецький, К. Луценко, Р. Багатюк, Т. Онуферко.

Екзильні уряди УНР і Річипосполитої Польської 28 листопада 1979 року у Лондоні підписали спільну українсько-польську декларацію. З українського боку декларацію підписали Президент Микола Ливицький, голова уряду Теофіль Леонтьєв та керівник ресорту зовнішніх справ Ярослав Рудницький. З польського Президент Едвард Рачинський, голова уряду Казимир Саббат і віце-міністр закордонних справ Тадеуш А. Ласко.

Декларація стверджувала, що український та польський народи прагнуть визволитися з-під «совєтського» імперіалізму і побудова демократичних та незалежних України і Польщі це є їх спільна мета. «Замість чужої домінації повинні домінувати на тих просторах (Східної Європи – *В.Я.*) суспільна справедливість та пошанування прав народу й одиниці (людини. – *В.Я.*), що виникають із взаємної пошани, солідарности, і демократичної рівности народів [545, с. 1]. Для України така декларація була корисна у контексті українсько-польських кордонів, проблема яких час від часу піднімалася в еміграційних колах Польщі.

У лютому 1980 р. відбулися незначні зміни в уряді: Олександр Сосна став заступником голови та керівником ресорту внутрішніх справ, Олег Лисяк – преси й інформації, Улас Самчук – культури, Василь Федорончук – для особливих доручень [541, с. 1]. У травні 1980 року керівником уряду було призначено Ярослава Рудницького, який залишив за собою ресорт зовнішніх справ.

Уряд, продовжував консультації між політичними середовищами. Робота в межах Контактної комісії з ОУНР не мала особливих досягнень. ОУНР наполягала на Державі 30 червня 1941 р., як останній формі української державності на території України, ДЦ УНР кваліфікував цю подію, як «проголошення української державності на західних землях України». Разом з цим Я. Рудницький інформував президію УНРади про постанову уряду поновити діяльність Контактної комісії з ОУНР з метою остаточного в'яснення позицій націоналістів щодо повернення до парламенту, співтворцем якого вони були у 1948 р.

Така заява Рудницького покликала за собою пропозицію члена президії УНРади О. Питляра відновити працю Контактної комісії на північно-американському терені, а також утриматися від будь-яких заяв, що могли б викликати загострення конфронтації між ДЦ УНР і ОУНР [98, арк. 2]. Ця пропозиція була внесена на розгляд, але для втілення в життя не набрала необхідної кількості голосів. Після невдалого голосування голова уряду заявив, що він і інші члени уряду не мали і не мають наміру робити будь які заяви, наслідком яких було б загострення відносин між ДЦ УНР і ОУНР, що Державний центр в своїй політиці керується потребою коректних ділових відносин з усіма українськими самостійницькими угрупованнями.

У січні 1984 р. в Монреалі з нагоди 35-річчя Загальної декларації прав людини відбулася зустріч голови уряду Я. Рудницького з представниками Польської ради народової в Канаді А. Кавчаком і Л. Курчем. Крім поточних справ та обміну думками про стан з правами людей на території України та Польщі, обговорювалося й питання про польсько-українські взаємини в дусі

Лондонської декларації обох екзильних урядів у 1979 р. Сторони в ході переговорів прийшли до висновку що на даному етапі вони мають спільного ворога в особі СРСР. У боротьбі з ним, сторони відмовилися від взаємних претензій щодо українсько-польських кордонів, встановлених по завершенню Другої світової війни.

Дев'ята сесія УНРади, що відбулася у липні 1984 р., призначила уряд у такому складі: голова уряду та керівник ресорту зовнішніх справ – Я. Рудницький; заступники – А. Штефан, М. Липовецький, М. Никіш; керівники ресортів: фінансів – К. Луценко; військових справ – Р. Богатюк; внутрішньої інформації – І. Самійленко; державний секретар – Т. Онуферко [318, с. 719]. Виконуючи рішення сесії, уряд створив Консолідаційну комісію, завданням якої було об'єднання українських політичних груп та організацій навколо Державного центру. До її складу увійшли члени уряду: І. Самійленко, Т. Онуферко, Р. Богатюк [569].

22 грудня 1985 р. відбулися перемовини між Президентом УНР М. Ливицьким, головою ПУН М. Плав'юком та головою УРДП М. Воскобійником. Вирішувалися питання консолідації зусиль політичних партій суб'єктів УНРади. Результатом цієї зустрічі стало порозуміння в питаннях функціонування Державного центру. Відбулося обговорення щодо представництва через усі три сектори (із збільшенням ваги партійного), можливих змін Тимчасового Закону у розумінні повернення до редакції, яка діяла на 6 сесії, розглядалося й питання щодо назв «Уряд» чи «Виконний орган УНРади». Домовились про доцільність використання цих термінів, як зазначалося у Тимчасовому Законі в редакції 1948 р.: «Залишається термінологія «Уряд», а окремим декретом чи зобов'язуючою постановою Президії УНРади буде введена формуловка (формулювання. – В.Я.) що одне чи друге окреслення (Уряд чи В. О.) будуть вживатись в залежності від доцільності і потреб в окремих ситуаціях беручи до уваги сучасні обставини в яких проводиться дія ДЦ УНР і УНРади. Документ був не до поширення серед широкого загалу. Остаточна редакція була за Миколою Плав'юком,

однак, до нього була додана окрема думка Президента М. Лівіцького, де серед іншого зазначалося, що він готовий піти з поста Президента, попри існуючі твердження протилежного характеру [86, арк. 118–119]. Ця зустріч мала позитивний вплив на подальшу міжпартійну комунікацію і сприяла скликанню наступної сесії УНРади у більш широкому форматі.

17 травня 1987 року в Торонто в Домі УНР відбулося засідання президії Української національної ради, де одним із головних питань був звіт уряду. Крім членів президії на засіданні були присутні Президент М. Лівіцький, голова уряду Я. Рудницький, його заступники І. Самійленко та М. Никіш, редактор Бюлетеня УІБ Т. Носко-Оборонів, керівники ресортів: фінансів К. Луценко, культури й освіти В. Жила, голова правничої комісії М. Липовецький, голова представництва ДЦ УНР в Бразилії М. Рубінець.

Звіт голови уряду Я. Рудницького охоплював діяльність уряду від липня 1986 р. Вона відбувалася у двох напрямках: внутрішньополітичному і зовнішньополітичному. Перший включав справу відзначення тисячоліття хрещення України, 70-річчя створення Української Центральної Ради та підготовку до чергової сесії УНРади.

Другий напрям – це діяльність на міжнародній арені, участь уряду УНР у заходах по захисту прав людини, зокрема, вимога щодо можливості для екзильного уряду брати участь в Гельсінських нарадах. Також була затверджена нота протесту уряду до керівництва Ізраїлю у справі І. Дем'янюка, якого обвинуватили у масовому знищенні в концентраційних таборах євреїв в роки Другої світової війни. Уряд вимагав допустити до процесу акредитованого свого представника на судовий процес [83, арк. 33]. Заслухавши, та ухваливши звіти голів парламенту та уряду президія УНРади висловила їм подяку за пророблену працю.

Уряд УНР вислав меморандум до Генерального секретаря ООН Хав'єра Переса де Куельяра щодо скасування тогорічних засідань Комісії з прав людини через брак коштів в організації. У меморандумі «вказується на трагічний стан «людських» – тобто індивідуальних і колективних

(національних) прав у Союзі й конечність (необхідність. – В. Я.) виносити їх на міжнародний форум». Уряд звертався до Генсека ООН із наполегливим проханням переконати країни-учасниці поновити фінансування роботи Комісії з прав людини, зважаючи на важливість дотримання прав людини, «а зокрема під сов[єтською] окупацією» [83, арк. 33].

У жовтні 1988 р. відбулася епістолярна дискусія між головою ПУН Миколою Плав'юком та Президентом Миколою Лівіцьким щодо представництва на майбутній 10 сесії УНРади, підготовка до якої була не оптимальною, а її проведення постійно відкладалося та ролі у цьому процесі уряду. Основне вістря критики з боку голови ПУНу було спрямоване особисто проти голови уряду: «Професор Я. Рудницький, якого я шаную як визначного науковця, опинився в повній ізоляції від тих українських політичних сил, на які хочемо поширити політичну базу УНРади і ДЦ УНР. При тому він виявив максимум нетерпимости до інших думок, навіть якщо вони були критичні супроти деяких його неfortunних потягнень на міжнародному відтинку (польсько-українські взаємини, горезвісна переписка з Вселенським Патріархом)» [87, арк. 6–9].

Його постійні потягання речинця Сесії, безпрецедентні намагання цикльостилевим циркуляром «запрошувати» неіснуючі фракції, висилати своїх представників до уряду і самочинне «проголошення себе віцепрезидентом» тоді, коли Тимчасовий Закон виразно каже що іншого – викликало не лише у мене, але і в інших мені відомих керівників українських політичних формацій переконання, що проф[есор] Я. Рудницький пробує всіх нас ставити перед доконані факти. Очевидно що така тактика ані йому, а головню ДЦ УНР не принесе жодного хісна. Такої політики ми не лише не одобримо, але маємо сумніви чи проф[есор] Я. Рудницький є здібний працювати колегіально і підчинитись рішенню більшости» [87, арк. 9]. Микола Плав'юк робив висновок, що віддаленість голови уряду від осідку

ДЦ та стиль його роботи викликає необхідність шукати іншу кандидатуру на посаду голови уряду.

М.Лівицький ознайомив із змістом листа Я.Рудницького, який організував роз'яснення для членів уряду. Українське інформаційне бюро у зверненні до членів уряду й голови УНРади звинуватило голову ПУНу в тому, що він «ізолюваний від ДЦ УНР й тим самим непоінформований про поточні внутрішні й зовнішні справи, виявив не тільки незнання Тимчасового Закону й прецеденсів минулого, але якусь неоправдану зловмисність супроти голови уряду, який з посв'ятою виконує свої обов'язки вже десять років» [87, арк. 13].

Ярослав Рудницький, перед тим звернувся 30 липня 1988 р. до Президента з проханням дати пояснення його статусу. 22 серпня 1988 р. М. Лівицький відповів: «На ваш запит відповідаю щодо становища, яке витворилося після резигнації з днем 30 липня ц. р. віце-президента Ю. Бойка-Блохина зі свого становища в ДЦ УНР таке:

Коли Віцепрезидент з тих чи інших причин відходить, то його функції і титул переходять автоматично до Голови уряду УНР, себто в даному випадку до Вас, Пане Прем'єре. Оскільки за якийсь час відійде з тих чи інших причин і Президент УНРеспубліки (зрезигнує чи помре), то Голова Уряду стає виконуючим обов'язки Голови Держави, себто Президента УНРеспубліки в екзилі.

Так ситуація вже існувала в ДЦ УНР в минулому, коли не зрезигнував, але помер в 1963 р. тодішній Віцепрезидент І. Багрянний, то я як тодішній Голова Уряду, став виконуючим обов'язки віце-президента, хоч таким титулом не послугувався. Коли після того в 1965 році помер Президент Степан Витвицький, то я став виконуючим обов'язки Голови Держави, себто президентом УНРеспубліки в екзилі і був на цьому становищі (одночасно залишаючись і Головою Уряду) аж до 1967 року, коли 6-та Сесія УНРади обрала мене Президентом УНРеспубліки в екзилі» [87, арк. 13].

Зрештою, Я.Рудницький залишався у статусі виконуючого обов'язки віце-президента та голови уряду ще понад 9 місяців – до наступної 10 сесії, де подав у відставку. Очевидно, що з цього часу, події почали розгортатися за сценарієм Миколи Плав'юка.

Стрімкі суспільно-політичні процеси в Україні, де проглядалися виразні інтенції до набуття незалежності викликали потребу реакції уряду. Ярослав Рудницький у вступі до брошури «Вивід прав нової України (Проект 1989/90)» писав: «Нова» Україна – Україна 21-го століття має перед собою ряд пекучих проблем, що їх треба розв'язати після розпаду советсько-російської імперії 20-го ст. Одна з найголовніших справ – проблема правового, конституційного оформлення нової держави» [140, арк. 49]. Він справедливо говорить, що в Україні не так багато конституційних актів, які б можна було брати за взірць для конституції сучасної України. Серед них – Конституція УНР ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 року. «Закріплена й доповнена пізнішим законодавством, конституція УНР не втратила досі своєї актуальності. Керуючися цими засновками й переконаннями, що під сучасну пору національних зрушень в Україні й у цілому СРСР треба мати ясний і конкретний план дії на всіх фронтах» [140, арк. 49]. Тому уряд в екзилі 9 січня 1989 року сформулював своє бачення процедурно-правових заходів у разі проголошення незалежності (чи відновлення УНР, чи базуючись на УРСР) для вироблення і прийняття конституції нової України.

Десята сесія УНРади, яка працювала 16-19 червня 1989 р., обрала новий уряд. Він був кардинально оновлений, оскільки до УНРади повернулася частина опозиційних партій, яка тривалий час не брала участі в роботі передпарламенту і ДЦ загалом. До його складу увійшли голова Іван Самійленко, заступник голови Михайло Пап, заступник голови і керівник ресорту юридичних справ Микола Суховерський, керівник ресорту фінансів Кость Луценко, краєвих справ Михайло Герець, закордонних справ Володимир Жила, преси і інформації Володимир Марко, внутрішніх справ

Юрій Іхтіяров, особливих доручень Микола Липовецький, Степан Ворох, Всеволод Саленко. Попередній голова уряду посів посаду голови Державного трибуналу ДЦ УНР [318, с. 721].

Через три місяці, 15 вересня 1989 р. у Філадельфії відбулося чергове засідання уряду під головуванням І. Самійленка. Серед присутніх був голова УНРади М. Воскобійник та члени уряду: М. Суховерський, В. Марко, Ю. Іхтіяров, В. Саленко, М. Пац, В. Жила, М. Горець, К. Луценко, М. Липовецький, С. Ворох.

На початку виступу І. Самійленко зачитав листа від Президента М. Ливицького, датованого 1 вересня 1989 р. у якому він писав, що у зв'язку з хворобою складає з себе обов'язки Президента і передає їх віце-президентові М. Плав'юку. В результаті обговорення було відхилено прохання М. Ливицького про відставку і була прийнята ухвала такого змісту:

«1. Прийняти до відому узгоднення Віце Президента з головою Уряду. Вважати, що з днем 1-го вересня 1989 р. Віце-президент М. Плав'юк перебрав функції «т. в. о. Президента».

2. Скласти 5-тичленну делегацію від Уряду і Президії УНРади, яка відвідає хворого Президента в шпиталі передасть йому наше спільне привітання та побажання скорішого ви здоровлення, а одночасно проситиме його згоди аби він відтягнув свою резигнацію та погодився з рішенням, що віце-президент М. Плав'юк перебирає лише функції т. в. обов'язки Президента на час його лікування.

3. Виготовити відповідне пресове повідомлення та після узгоднення з Президентом і віце-президентом подати його до публічного відому» [111, арк. 38].

5 жовтня 1989 р. у Бавнд Бруці (штат Нью-Джерсі, США) в приміщенні Будинку культури при Соборі святого Андрія Первозванного відбулося засідання уряду. На порядку денному стояли питання про діяльність уряду, бюджет, та план діяльності на 1990-1991 рр.

У нараді взяли участь: М. Плав'юк – в. о. Президента УНР, М. Воскобійник – голова УНРади, З. Городиський – секретар УНРади, члени президії: А. Семенюк, Р. Барановський, О. Волянський, З. Туркало, А. Степанюк, О. Мельниченко, Б. Качуровський, П. Крамаренко, П. Лимаренко. Представники уряду: І. Самійленко – голова уряду, М. Пап – заступник голови уряду, керівники ресортів: В. Жила – культури і науки, М. Герець – крайових справ, Ю. Іхтіяров – внутрішніх справ, В. Марко – преси й інформації, К. Луценко – фінансів, С. Ворох і В. Саленко [112, арк. 35–36].

Звітував про діяльність уряду І. Самійленко. Він вказав на проблеми, такі, як відсутність кваліфікованих фахівців для діяльності в різних урядових починаннях, ознайомив учасників зібрання з успіхами в діяльності його команди, особливо в закордонному ресорті з урахуванням подій в Україні. Значну увагу він приділив організаційним і фінансовим справам. Наголошував на необхідності розбудови мережі представництв ДЦ в різних країнах розселення української діаспори, про поширення інформації і співпраці з українською громадою та належну репрезентацію ДЦ перед урядами країн українського діаспорного розселення. Представництва Державного центру повинні не тільки інформувати громаду про свою діяльність, але також організувати для Центру моральну і матеріальну підтримку. Поряд з цим голова уряду вказував також на труднощі в завершенні повної консолідації на базі ДЦ УНР, шляхом залучення до УНРади тих організацій, які ще досі стоять поза Державним центром.

Особливий акцент в доповіді було зроблено на необхідності поглиблення зв'язків з тими силами відродження в Україні, які виступають за національно-державну самостійність в дусі принципів УНР. На закінчення свого звіту І.Самійленко закликав уряд до активізації своєї діяльності на цьому важливому етапі історичного відтинку.

М. Герець, керівник ресорту крайових справ, у своєму виступі поділився враженнями від поїздки в Україну, закликав допомагати як

окремим особам так і організаціям, які стоять на засадах національного суверенітету. Особливу увагу на його думку необхідно звернути на діяльність Народного Руху України, як організації що найпослідовніше втілює в життя ідеї українського самостійництва.

В. Жила, керівник ресорту культури й науки, у своєму виступі закликав діячів діаспори всебічно освітлювати у своїй діяльності політичні, культурні та соціальні проблеми сучасної України. Про діяльність ресорту внутрішніх справ звітував Ю. Іхтіяров. Він, говорячи про проблеми консолідації національних сил в еміграції, констатував факт відсутності позитивної відповіді з боку представників ОУНР на пропозицію входження до УНРади. В. Марко, керівник ресорту преси й інформації, вказав на необхідність посилення діяльності його напрямку, виходячи з потреби надсилання інформації до України, яка в ній має нагальну потребу. К. Луценко, керівник ресорту фінансів, зазначив, що всі напрями діяльності уряду зможуть бути реалізовані за умови надходження коштів і звернувся до присутніх шукати шляхи наповнення урядового бюджету.

Виходячи з вище названих звітів діяльність уряду була оцінена схвально. Як зазначалося на засіданні уряду, особлива роль у цей важливий для Батьківщини період належить ресорту крайових справ. Його керівник М. Герець запропонував план дій очолюваного ним відомства. Пропонувалося на підставі існуючої дійсності в Україні кожночасно перевіряти, а якщо є потреба, то й пропонувати ревізію взаємовідносин між ДЦ УНР, який перебуває в екзилі, та сучасною Україною. Необхідно вивчати процеси, що відбуваються, та в міру можливостей скеровувати їх в корисному, для державницького будівництва, напрямку, а також слідкувати за подіями в Україні та на них відповідно реагувати. Нарешті, йшлося про потребу організувати допомогу, як моральну так і матеріальну, тим формаціям в Україні, які активно сприяють процесу удержавлення України, хоча (можливо з тактичних чи інших причин) вони ще не стали виразно на самостійницьких позиціях. Наголошувалось на необхідності вживати заходів

для наладження систематичного інформування як західної, так і східної преси про події в Україні, дбати про те, щоб ці події були відомі широкому загалові в Україні [112, арк. 175]. Учасники засідання схвалили план роботи ресорту.

21 липня 1990 р. у Філадельфії в Домі УНР відбулися наради членів уряду за участю Президента М. Плав'юка та голови Найвищої Контрольної ради П. Крамаренка. Відкриваючи наради, голова уряду УНР в екзилі І. Самійленко акцентував увагу на подіях в Україні та необхідності консолідації визвольних сил усієї української спільноти в Україні та діаспорі. Ця тема була провідною у виступах керівників Крайового і Внутрішнього ресортів М. Герця, Ю. Іхтіярова, С. Вороха. Детальний аналіз останніх політичних подій в Україні та проблемам консолідації політичних сил подав у своєму виступі Президент М. Плав'юк.

Особливу увагу в ході дискусії було звернено на Декларацію про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною радою УРСР 16 липня 1990 р. і викликала різні тлумачення в Україні та українській діаспорі. За результатом наради була ухвала такого змісту:

«1. В справі сучасних подій в Україні та «Декларації про державний суверенітет України» : якнайскоріше оголосити в пресі Становище ДЦ УНР.

2. В справі консолідації прийняти до відома переговори Президента М. Плав'юка з проводом ОУН (р) в Лондоні; почекати відповіді цього проводу на лист Президента УНР, датований уже після лондонської зустрічі 1 липня ц. р. Одночасно Консолідаційна комісія ДЦ має продовжувати контакти з тими політичними середовищами, які на сьогодні ще поза УНРадою» [554, с. 2].

Позиція ДЦ УНР була оприлюднена за підписами Президента, голови УНРади та голови уряду. У ній йшлося, що «Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі, як легальний наслідник і продовжувач влади демократичної Української Народньої Республіки протягом 70 років, веде активну політичну і дипломатичну акцію за повернення громадян України, до всіх тих прав, які їм забезпечувала Конституція УНР. Ми переконані, що

привернення тих прав є в інтересі всіх робітників, селян й інтелігенції українського народу, всіх національних меншин, які проживають на території України. Відновлена на таких основах незалежна державам буде справді добром всіх її громадян. Незалежна українська держава, що матиме в своїй основі традиції й конституційні принципи Української Народньої Республіки, буде зразком мирного співжиття із всіма Республіками та країнами Європи» [140, арк. 50].

Далі голова уряду проінформував про перше засідання в Бавнд Бруці 14-15 липня 1990 р. Академічної ради. Уряд УНР вітав групу українських науковців, які виявили бажання віддати свої знання для національно-визвольної ідеї України. Координатором Академічної ради було обрано професора Кентстейтського Університету Любомира Винара. На засіданні уряд висловив сподівання, що ряди цієї організації збільшуватимуться для допомоги ДЦ УНР в опрацюванні проектів зовнішньої та визвольної політики України. Висловлювалося побажання, щоб Академічна рада вже приступала до вивчення таких проблем: основи Конституції УНРеспубліки (українською і англійською мовами); дипломатична діяльність уряду УНР в екзилі в 1920-1990 роках; біографія Симона Петлюри – популярна брошура для України; меморандум до ООН та урядів західних країн про демографічну політику імперіяльної Москви в Україні, зокрема про заселення росіянами південних степів України [554, с. 3]. Також уряд висловив побажання, щоб Академічна рада підготувала наукову конференцію, присвячену 70-й річниці УНР в екзилі. Програму конференції передбачалося опрацювати в світлі сучасних визвольних процесів в Україні.

Уряд пристав на пропозицію І. Самійленка створити комітет для відзначення 70-ї річниці з дня виходу в екзиль Армії УНР. Цей ювілей мали відзначати під гаслом «Відновлення самостійної, ні від кого незалежної, вільної, суверенної і соборної української держави – Української Народньої Республіки» [554, с. 3].

Нарада з ентузіазмом прийняла звістку про розширення сфери діяльності Державного центру на Венесуелу і рішенням уряду призначила репрезентантом у цій країні Н. Коберник. Також нарада прийняла відставку І. Каменецького, який тимчасово виконував обов'язки керівника ресорту зовнішніх справ під час лікування М. Папа.

6-7 жовтня 1990 р. в Бавнд Бруці відбулося засідання президії Української національної ради. В її роботі брали участь 12 членів Президії та 9 членів уряду. Значну частину роботи нарада присвятила урядовим проблемам.

Керівник ресорту крайових справ М. Герець, звітуючи про роботу очолюваного ним підрозділу, зазначив, що політика уряду стосовно України складалася з чотирьох напрямів: зміна акцентів щодо ситуації в Україні; вивчення і опрацювання процесів, які там мали місце; організація моральної та матеріальної допомоги тим групам в Україні, які працюють в напрямі національного визволення краю; інформація різних країн світу про ситуацію в Україні [89, арк. 74].

Голова ресорту фінансів К. Луценко проінформував, що рішенням 9-ої сесії УНРади, починаючи з січня 1990 р., сума внесків для прихильників Державного Центру визначалася в таких рамках: США – 100 доларів, Канада – 100, Англія – 100, Австралія – 50. Далі навів дані бюджету Державного Центру за період з 15 червня 1989 р. до 30 вересня 1990 р.: приходи – 78 023, 06, видатки – 65 512, 90 [89, арк. 75–76].

Голова ресорту культури й науки В. Жила проінформував присутніх що за звітній період вислав 85 листів і 24 привітання. Крім цього розроблялися рекомендаційні проекти в напрямі утвердження державного статусу української мови в Україні.

Член уряду без ресорту В. Саленко висловив обурення політикою США стосовно України, вказуючи на спроби Президента Джорджа Буша зберегти радянську імперію в існуючому вигляді. Також був підданий критиці Держдепартамент США за те, що на підтримку польської «Солідарності»

виділяв по два мільйони доларів на рік, а на підтримку України ні копійки [89, арк. 75–76].

Вислухавши звіт уряду, нарада, вказавши на недоліки в його діяльності, все-таки висловила йому довіру і доручила і надалі виконувати свої обов'язки, зазначивши в резолюції: «Президія УНРади стверджує, що Уряд УНР за звітний час діяв згідно з декларацією і резолюціями 10-ої сесії УНРади, добившись чималих успіхів у праці ресортів крайових справ та культури й науки. Нова політична ситуація вимагає розбудови ресорту зовнішніх справ і посилення організації необхідних фінансових засобів для проведення в життя схваленого плану діяльності на 1991 рік [89, арк. 82].

21 листопада 1990 р. уряд звернувся до українського народу у зв'язку подією 70-річної давнини – виходом Директорії УНР в еміграцію. У зверненні коротко йшлося про історію ДЦ в екзилі та робився аналіз сучасної ситуації в Україні. Зокрема наголошувалося, що попри великі зрушення продовжує діяти 6 стаття Конституції УРСР про комуністичну партію, як керівну і спрямовуючу силу, до уряду входять виключно комуністи, які й надалі саботують демократичні перетворення. Зазначалося також, що «слухняний уряд УССР під натиском Москви може легко підписати новий союзний договір всупереч інтересам українського народу». Також зазначалося, що на останніх виборах демократичні сили отримали понад чверть місць у Верховній Раді й створили демократичну опозицію – Народну Раду. З огляду на це, екзильний уряд «висловлює надію і глибоку віру в перемогу волелюбних сил, що діють в народі та твердо стоять за перемогу демократії і відновлення вільної і незалежної народоправної соборної Української Народньої Республіки» [80, арк. 53–57].

9-10 лютого 1991 року у Філадельфії в Домі УНР відбулося засідання виконавчого органу з метою підбиття підсумків за 1990 рік і вироблення планів на поточний 1991 рік. В роботі засідання брали участь Президент М. Плав'юк, голова уряду І. Самійленко, секретар УНРади З. Городиський, керівники ресортів Ю. Іхтіяров, М. Герець, С. Ворох, М. Липовецький,

М. Суховерський, В. Марко, К. Луценко, Н. Пазуняк – секретар канцелярії УНР [80, арк. 81].

Одним з перших було організаційне питання. За пропозицією Миколи Плав'юка до складу уряду на посаду державного секретаря було введено Наталю Пазуняк. Далі розпочалися звіти голів ресортів за проведену роботу за звітний період. М. Герець доповів про розширення контактів з Україною, зокрема з її південно-східними областями. Міністерству освіти України було передано в дар 100 тисяч екземплярів Біблії українською мовою з метою прилучення земляків до слова Божого рідною мовою. На думку М.Герця, на засіданнях уряду українські справи, а не місцеві проблеми, мали перебувати на першому місці. С. Ворох інформував про створення Координаційного комітету в якому він увійшов до Контрольної комісії. До керівництва увійшли ще й М. Герець та Н. Пазуняк. Очолював комітет Б. Бурачинський.

М. Суховерський, керівник ресорту юстиції, налагодив контакти з представниками демократичних сил О. Грицяком та В. Чорноволом, а також з членами демократичних організацій – Української республіканської партії та Української народно-демократичної партії, які прагнуть національної незалежності України.

Президент у своєму виступі відзначив позитивні дії уряду, зокрема участь М. Папа в роботі II з'їзду Руху в Києві. Налагодження урядом зв'язків з українськими депутатами, членами фракції Народної Ради у Верховній Раді України І. Драчем, Д. Павличком, Б. Горинем. Заслугою уряду, за словами доповідача, було урочисте відзначення Акту Злуки 22 січня 1990 року в Україні. Засідання ухвалило рішення звернутися до президії УНРади скликати нараду всіх політичних партій з метою створення координаційної акції для допомоги Україні.

8 листопада 1991 р. в приміщенні Культурного центру при церкві святого Андрія Первозванного в Бавнд Бруці відбулося засідання уряду під керівництвом його голови І. Самійленка за участю Президента М. Плав'юка, голови УНРади М. Воскобійника та голови Державного трибуналу

Я. Рудницького. Голова уряду надав вичерпний звіт про діяльність уряду, від жовтня 1990-го до листопада 1991 р. Голова відзначив у своїй доповіді роботу Академічної Ради при уряді УНР, очоленої Л. Винарем, та її внесок в розробку теоретичних засад майбутньої незалежної української держави. Зокрема, Рада провела 27 квітня 1991 р. в Торонто конференцію на тему «Україна вчора, сьогодні і завтра», в ході якої було заслухано шість доповідей, а з-поміж них і доповідь Л. Лук'яненка. Конференцію привітав депутат Верховної Ради України Л. Танюк і передав привіт від членів Народної Ради [96, арк. 4].

Діяльність уряду проходила під гаслом «Лицем до України», відбулися поїздки в Україну керівника ресорту краєвих справ М. Герця, преси й інформації В.Марка, правничих справ М.Суховерського. Керівник ресорту краєвих справ І. Герць встановив співпрацю з інформаційним центром «Предиктор» та започаткував справу видання журналу «Тризуб» у Києві. Результатом співпраці уряду з Україною було опублікування на сторінках друкованого органу Спілки письменників України «Літературної України» статті М. Ливицького «Слово про Петлюру» та Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. президія УНРади одногосно висловила довіру урядові з побажанням вести роботу таким же чином і в наступному році [96, арк. 1–2].

Однак, весь наступний рік став і для уряду УНР і для всього Державного центру, роком підготовки до передачі повноважень новобраним владним інституціям України на вільних всенародних виборах. Згодом, робота якою займалися діячі Державного центру до отримання незалежності – була переведена в площину співпраці між громадськими і політичними організаціями діаспори та українським суспільством на Батьківщині.

Висновки до розділу 6

Попри те, що в українській політичній практиці 1917-1921 років не було досвіду, а тим більше традицій, такої державної інституції як президент Республіки, ця посада виявилася досить органічною в політичному ландшафті Державного центру УНР на еміграції. Логіка політичного процесу

1919 – 1921 рр. щодо перетворення колективного революційного органу – Директорії УНР в одноосібну інституцію досить швидко окреслили потребу зміни назви вищої державної посади в УНР. Неофіційно титул президента вживався в ДЦ УНР ще у міжвоєнний період, а з 1948 р. він був закріплений у законодавстві рішенням першої сесії Української національної ради.

Як і УНРада, Президент УНР в екзилі, відігравав важливу роль в системі Державного центру УНР. Практично усі важливі рішення ДЦ потребували затвердження Президентом, також він міг ініціювати зміни в уряді, його відставку або розпуск еміграційного передпарламенту. Політична постать Президента мала уособлювати певні символи, важливі для національно-визвольної боротьби – відданість ідеям незалежності, соборності та традиціям УНР. У повоєнний період обрані президенти репрезентували як Наддніпрянщину, так і західні території України.

Уряд УНР в екзилі провадив практичну роботу на багатьох напрямках діяльності. Упродовж повоєнного періоду кількість ресортів змінювалася, але головними завжди залишалися питання зовнішніх справ, інформаційної, військової політики та фінансової складової. На перших етапах роботи, до уряду призначалися міністри періоду Української революції (І. Мазепа, С. Витвицький, С. Баран та ін.).

Державний центр УНР в екзилі у 1948-1991 рр. у досить складних умовах еміграції витримав започатковану на першій сесії УНРади структуру і попри внутрішні суперечності та політичні дискусії залишався носієм ідеї та традицій української державної незалежності в світі. Президент, Українська національна рада та уряд здійснювали свою діяльність на політичному, зовнішньополітичному, медійному, культурному та інших напрямках. Крім того, важливою ділянкою роботи залишалася підтримка наукових досліджень про Україну та збереження великої кількості історичних документів, які стосувалися національно-визвольної боротьби українців за відновлення незалежності своєї держави.

ВИСНОВКИ

Як було показано в цьому дослідженні, лідери Державного центру УНР на еміграції завжди виходили з того, що в разі постання незалежної України, екзильний уряд УНР визнає національний Уряд у Києві й передасть йому свої повноваження, отримані в роки боротьби за Українську Народну Республіку. Звісно, за зізнанням Миколи Плав'юка, ніхто в українській діаспорі «не очікував повного розвалу радянської системи за сценарієм, який зреалізувався у майбутніх роках» [173].

Тим не менш, ретельно аналізуючи ситуацію, що складалася в Україні з кінця 1980-х років, діячі ДЦ УНР зробили цілком обґрунтований висновок, що йдеться про спробу демонтажу існуючої в Радянському Союзі системи, а зрештою може дійти до відтворення української державності.

Було очевидно, що «оксамитові революції» [526, с. 510] деморалізуюче вплинули на радянську номенклатуру й підбадьорили опозиційні їй сили в СРСР. В економічній сфері вони гранично прискорили глибоку кризу усієї системи торгово-економічного співробітництва між країнами «соціалістичної співдружності» і суттєво звузили можливості для маневру та обмежили ресурси команди реформаторів на чолі з Михайлом Горбачовим.

У соціальній сфері зростання вимог населення східноєвропейських країн до якості життя практично автоматично переорієнтувало значну частину жителів Радянського Союзу на більш високі життєві стандарти. Це зумовило зростання рівня суспільних очікувань, помітно активізувало процес осмислення громадською думкою реального стану.

У культурній сфері переоцінка на хвилі демократизації донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки; повернення традиційних цінностей національної культури; проникнення та адаптація на національному ґрунті комплексу ідей західної цивілізації призвели до поглиблення кризи культури, до втрати нею ролі синтезатора суспільного досвіду, інтегратора суспільних сил та стабілізатора суспільних процесів. Це

зумовило певну ерозію соціальної мотивації, збільшило соціальну напругу у східноєвропейському суспільстві. Імпульси цих неоднозначних зрушень у культурній сфері в різні способи, але доволі швидко, досягали меж СРСР. Тут знаходили ґрунт для сприйняття, розгортання та поглиблення. Серед широких мас завирувало невдоволення фантастичним розривом між задекларованими гаслами і конкретними результатами радянської моделі правління.

Заразом політики, як їх називали, «УНРівського середовища» чудово усвідомлювали, що після ліквідації СРСР нова незалежна Україна навряд чи буде творитися за лекалами Української Центральної Ради чи Директорії УНР. З огляду на відсутність досвіду державотворення, стану суспільства, ворожого зовнішнього середовища взірці були далеко не бездоганними.

Однак, діячі УНР твердо і постійно сподівалися на затребуваність, у процесі творення нової держави, ідеології незалежності, яка була присутня у період Української революції 1917-1921 років. Іншими словами, як ідеологія Першої республіки (Української Центральної Ради) та Другої республіки (Директорії УНР) буде втілена в ідеологію державотворення Четвертою республікою.

Третьою республікою, очевидно, можна вважати УСРР/УРСР, яка за формальними ознаками також була українською квазідержавою з республіканською формою правління та обмеженим суверенітетом. Принагідно треба нагадати, що більшовики певний час використовували також і назву УНР, але згодом були змушені відмовитися від неї. Це сталося, головним чином, через ідеологічні та формальні причини: більшовицька «УНР» програвала за упізнаваністю та популярністю правдивій УНР. Можна стверджувати, що такий прийом був одним із елементів тодішньої «гібридної» війни Росії проти України наприкінці 10-х рр. ХХ століття.

Гібридна складова тієї війни була значно меншою в порівнянні із сучасним збройним конфліктом. Але і спосіб встановлення влади «фейкових» республік – у великому промисловому та культурному центрі

України на межі з Росією; подібні до УНР сучасні назви («ДНР», «ЛНР», а також назви «народних республік», які не відбулися – Харків, Одеса та ін.) свідчать про те, що сценарії вторгнення в 2014 року багато в чому повторюють події майже столітньої давнини. Теперішні «сценаристи» просто не врахували новий внутрішній та міжнародний контекст, за якого Україна є більш потужною державою із сильними зовнішньополітичними союзниками, ніж це було у 1917–1921 роках.

Лідери УНР на еміграції розраховували, що на момент відновлення незалежності буде збережена історична, суспільна пам'ять, а отже – існуватиме українська національна ідентичність на території України. Про те, що стало цьому на заваді, буде йтися дещо згодом. Носіями ідеології УНР, ідеології незалежності були політики, представники державної влади, військові, частина інтелігенції, студентства, представники професійних спілок, іншими словами – активне громадянство, а також – велика частка українських селян. З огляду на відомі причини, найбільш активна частина прихильників ідеї самостійності України була витіснена за її межі.

Як було показано в цьому дослідженні, люди, які вийшли на еміграцію, зуміли створити феномен держави у вигнанні попри цькування і терор більшовицьких спецслужб, протидію учорашніх союзників, відсутність сталих традицій творення держави, інколи невелику прихильність влади країн перебування, відсутність належних умов для повноцінної політичної діяльності тощо. Вони не просто «бавилися у державу», як це намагалися представити опоненти упродовж їхню понад сімдесятилітню діяльність, вони зберігали інституційну пам'ять (державні інституції – президент, парламент, уряд, армія, суд), історичну пам'ять (дослідницькі установи, освітні установи, центри, із великим науковим потенціалом та доробком), зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні ЗМІ, міжнародні політичні та громадські форуми, різноманітні заходи та інші дискусійні майданчики. Аналіз переконливо доводить, що без здобутків ДЦ УНР в екзилі важко було б уявити процеси

осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства.

Більша частина adeptів УНР, яка залишилася в Україні, змушена була перейти в підпілля, або з часом прийняти ідеологію переможця. Збройний опір окупантам у 1920-х роках, коли він виникав, був досить яскравим і безкомпромісним, але в силу відомих причин – нетривалим у часі.

Кожне наступне, після визвольних змагань 1917–1921 років, десятиліття робило свій «внесок» у нищення носіїв ідеології УНР: процес СВУ, колективізація, Голодомор, великі репресії 1930-х, Друга світова війна та новий голод 1946-1947 років, добровільні та примусові переселення з України, міграція до України представників інших народів СРСР, насамперед росіян, нові, так звані, м'які репресії, природній процес зміни поколінь у наступні десятиліття.

Все це підсилювалося впливом радянської пропагандистської машини. Цей вплив був тотальним і різноплановим. Якщо йшлося про пересічних громадян, то тема УНР була для них табуована. Не заохочувалися та заборонялися навіть згадки про ці події.

На рівні масової свідомості вдалося практично змаргіналізувати події в Україні 1917–1921 років, а особливо тогочасних українських лідерів. Тема визвольних змагань практично не висвітлювалася в шкільній та університетській програмах. Так, наприклад, у 80-ті роки минулого століття на історичному факультеті столичного університету студенти не отримували повного курсу історії України, слухаючи окремі лекції з найменш проблемних питань української історії. Натомість досить ґрунтовно вивчалися історія Російської імперії та Радянського Союзу.

Говорити про Українську революцію 1917–1921 років і про еміграцію можна було лише невеликому колу перевірених «ідеологічних бійців», що вели активну боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму». Перша категорія – це були партійні функціонери, які визначали стратегію згаданої боротьби. Друга категорія – викладачі суспільних наук, зокрема

історики. Третя – письменники, кінематографісти, наступна – працівники ЗМІ та журналісти. Дуже часто вони могли діяти у співпраці з представниками радянських спецслужб, насамперед КДБ, які ретельно контролювали доступ до архівів і мали власні закриті архіви.

Таким чином, влада створювала вакуум в історичній пам'яті із подальшим його заповненням знаннями далекими від правдивої історії. Зупинило цей процес ослаблення і подальший розпад «червоної імперії», який супроводжувався небувало високим сплеском зацікавленості історичними знаннями у другій половині 1980 – початку 1990 років. Правда і цей процес мав свої особливості, особливо на початку. Інформація була досить дозованою і стосувалася більше спільної радянської історії, а все що проливало світло на українське минуле і надалі залишалося під забороною або час від часу коригувалося у «потрібному напрямку». На урядових посадах (йдеться насамперед про сферу освіти і культури) з'являлися люди, які були носіями радянської, або пострадянської ідеології. Наслідки були відповідними.

У силу практично повної відсутності в українському суспільстві в 1991-1992 роках розуміння важливості передачі повноважень від ДЦ УНР легітимній владі незалежної України, ця подія пройшла попри усі урочистості майже непоміченою для суспільства. Переважна більшість суспільства не розуміла про що йдеться. Здається, вона не сприйняла цей історичний факт належним чином. Меседжі, які посилали учасники цього заходу, мали мізерну кількість адресатів поза стінами палацу «Україна». Більше того, можна стверджувати, що вони не усіма сприймалися й у самому тодішньому політичному і державному істеблішменті.

Не буде перебільшенням сказати, що ця подія, як це не виглядає контраверсійно, випередила свій час. Реконструкція історичних подій 1917–1920 років у пересічної людини, яка цікавилася цією добою, переважним чином відбувалася за допомогою спогадів Володимира Винниченка [197; 198; 199]. Книга, яка завбачливо була репринтно перевидана «Політвидавом

України» ще 1990 року грішила тенденційністю й односторонністю висвітлення подій, фактів та оцінкою персоналій. Вона толерувала ліві комуністичні гасла, які сповідував автор та нищила його опонентів. З цих спогадів формувався образ Симона Петлюри – такого собі претендента на роль новітнього Наполеона, на тлі «попівщини та отаманщини», лише на які нібито спирався Головний Отаман. Доповнював загальну картину образ Симона Петлюри як «ідеолога» єврейських погромів в Україні. Той самий образ, над формуванням якого до того старанно попрацювали більшовицькі спецслужби. З таким штучно створеним бекграундом дуже важко посісти достойне місце у пантеоні українських героїв.

Історія не має умовного способу. Не має сенсу говорити про те, щоб було, якби українці 1991 року обрали менш компліментарний шлях стосовно Росії і визнали як факт окупацію УНР більшовицькою Росією, із усіма відповідними наслідками. Тодішня еліта обрала пострадянський статус новопосталої держави, лише на словах визнаючи взаємозв'язок і спадковість з українською історією і традиціями. Для формування нових державотворчих ідеологем відбиралося все те, що не несло крові, або рани вже були «загоєні»: «спільна колыска» Київська Русь, період Козаччини і т. ін. І надалі акценти часто розставлялися суголосно до російської офіційної історіографії: трактування минулого практично завжди йшло на користь Росії, навіть якщо це шкодило стосункам з іншими державами.

У виборі, «якою вважати Україну – пострадянською чи постколоніальною», і переважна більшість українського суспільства, і правлячий клас обрали перший варіант. Він давав ефемерні надії на якийсь вищий статус: потужний промисловий та аграрний потенціал, ядерна зброя та велика армія, очікування на активи СРСР, неконфронтаційні стосунки із Російською Федерацією, завищена самооцінка соціальних відносин створювали ілюзію виграної стартової позиції в порівнянні із постколоніальним статусом. У цю парадигму практично не вписувалися отримані повноваження від УНР – держави, яка воювала з імперсько-

більшовицькою Росією, обстоюючи свою незалежність.

Подальший перебіг подій засвідчив, що все (чи майже все) було втрачено: і економічний потенціал, і ядерна зброя, і армія, і активи, і «дружба» з Росією. Відповідно був втрачений і відносно високий рівень соціального забезпечення людей. Пострадянський статус як вектор розвитку мав абсолютно провальні наслідки.

Набуття постколоніального статусу відкривало інші перспективи, включно із висуненням обґрунтованих претензій за період окупації. Однак, обрання такої політики виглядало малоімовірним з огляду на вже зазначені причини.

У кожного свій шлях до реалістичного сприйняття історії. Хтось це зробив ще за комуністичного режиму, хтось сприйняв це досить швидко наприкінці 1980 – початку 1990-х років, комусь цей процес дався важче, хтось і зараз розривається між двома паралельними сюжетами та ідентичностями – російсько-радянською і українською. Було б наївним вважати, що розставання з пострадянським мисленням буде даватися легко і швидко. Якась частина мешканців України навряд чи сприйме українську історію без радянських ідеологічних нашарувань.

Більшості громадян України знадобилося чверть століття, три революції й нова війна з Росією, щоб лише почати сприймати Українську революцію 1917–1921 років, як не відсторонені події, а як частку своєї невігданої національної історії. Хоча цей процес ще далекий від свого завершення. Очевидно, що важливими і безпрецедентними на цьому шляху був і Указ Президента України, і Розпорядження Кабінету Міністрів України щодо заходів з відзначення на державному рівні 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. До 2019 року це були не «порожні» документи, а ціла програма державних дій з відновлення національної пам'яті та вшанування тих подій.

З усім цим різко контрастує діяльність Державного центру УНР, про яку йшлося у цьому дослідженні. Як було показано автором, ця діяльність,

маючи в різні періоди специфіку й відповідні акценти, проходячи крізь притаманну політиці боротьбу не лише ідей, а й конкретних людей, тим не менш ніколи не зраджувала свого ключового завдання – збереження державницьких традицій, відновлення української державності.

Саме тому політико-історичний феномен ДЦ УНР став чи не найпереконливішим аргументом на користь тези про те, що у серпні 1991 року було не *проголошено* незалежність України, а було фактично *відновлено* цю незалежність, попри те, що в документах 1991 року про це так і не було сказано.

Тут доцільно нагадати, що у первісному рукописному варіанті автора Акту про незалежність Левка Лук'яненка його назва була відображена, як «Акт відновлення української державності». Однак, документ був ухвалений у новій редакції, фактично під впливом комуністичної більшості, без голосів якої це рішення неможливо було прийняти у Верховній Раді.

Інший важливий урок діяльності ДЦ УНР полягає у його перманентних спробах сконсолідувати українські політичні сили, що були наявними в діаспорі. Як відомо, в усі часи питання консолідації, єдності дій грало в Україні особливу, можна сказати екзистенційну роль. Діячі Державного центру, як показано у цій дисертації, це добре розуміли і прагнули виносити уроки з минулого. Через різні причини це вдавалося не завжди, але найголовнішою є сама наявність і спроби реалізації такого прагнення. Певна умовність діяльності Державного центру УНР дозволяла сильнішим політичним гравцям української еміграції диктувати своє бачення, як тоді було прийнято говорити – «визвольної концепції», і не погоджуватися на компроміси заради спільної мети. Це стосується повною мірою Союзу гетьманців-державників, представників радикальних напрямів ОУН (революціонерів та «двійкарів») та частково ОУН.

Проаналізований матеріал дає підстави ще для одного висновку: для діячів ДЦ УНР у всі періоди його існування вкрай важливо було доносити правдиву інформацію про постання, існування, причини поразки та

перспективи відродження незалежної Української держави. Це руйнувало міфи, що їх стосовно України створювали країни, що сповідували так звану реальну політику (від німецького *Realpolitik*), коли практичні міркування відсувають на другий план ідеологічні та моральні імперативи.

Нарешті Державний центр УНР ніколи не відмовлявся від підтримки і співпраці з тими силами всередині самої України, які не припиняли боротьбу за національне та соціальне визволення, протистояли російсько-комуністичній «червоній імперії».

Проведене дослідження показує, що діяльність Державного центру УНР не була позбавлена помилок і недоліків. На наше переконання, було б пейоративно не бачити цього чи ігнорувати це. Однак причини слід шукати не лише в самому еміграційному уряді, а й у тому середовищі, в якому він діяв. Відсутність сталої державної традиції в українському суспільстві провокувало неповагу до тих форм державності, які мали українці в недавньому минулому. Лише одиниці діячів ДЦ мали практику парламентської діяльності в іноземних державах. Тому інколи члени УНРади аж надто формалістично ставилися до норм Тимчасового Закону, регламенту роботи сесії та інших документів на шкоду духу еміграційного законодавства та співпраці.

Попри те, що делегатами УНРади, як правило, обирали досвідчених людей, із вищою освітою, носіїв вчених звань та ступенів, правничою практикою, траплялося так, що партійні корпоративні інтереси чи бажання впливати на той чи інший напрямок роботи Державного центру переважали прагнення досягти вирішення тієї чи іншої проблеми. Інколи на вищі посади в ДЦ обиралися люди, які були переконані у власній непогрішимості та важко корелювали свою поведінку відповідно до суспільних запитів.

Не варто також відкидати й зовнішні впливи на діяльність Державного центру. Об'єктивно, у злагодженій та ефективній роботі такого політичного утворення як еміграційний уряд, був не зацікавлений Радянський Союз, де розуміли усі загрози його існування та діяльності. Тому, не виключена

інфільтрація агентів впливу радянських спецслужб до політичних середовищ, які входили до УНРади. На нашу думку, на цю проблематику (як на зовсім невивчену) треба звернути особливу увагу дослідникам у подальших розробках цієї теми. На глибоке переконання автора цих рядків, тут на нас чекають неабиякі відкриття і пояснення багатьох сюжетів непростой історії Державного центру УНР.

На завершення доцільно поставити запитання: чи є сенс у поверненні до питання справжнього правонаступництва від УНР до сучасної України? Тут складно відповісти однозначно. З одного боку, пройшло досить багато часу з моменту передачі повноважень від Державного центру УНР, ухвалено закон «Про правонаступництво України», укладено низку договорів із Росією, які формально закріплюють рівноправний статус екс-колонії і екс-метрополії. З іншого боку, фактична політика Російської Федерації щодо України до 2014 року та одностороннє порушення північним сусідом усіх міжнародних зобов'язань і двосторонніх угод, прояв військової агресії та окупація українських територій створює сприятливий ґрунт для повернення до цього питання. У будь-якому разі, дана проблема потребує додаткового вивчення як з погляду історичного процесу, так і з погляду можливостей міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та
управління України

Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих,
солдатських і селянських депутатів

Опис 1.

1. Спр. 2. Протоколи засідань ЦВК рад України.
2. Спр. 14. Постанови про організацію центральних державних установ,
заходи по боротьбі з бандитизмом

Ф.4. Народний комісаріат закордонних справ УСРР

3. Спр. 15. Матеріали про організацію торгівельних представництв за
кордоном і укладення торгових договорів; про діяльність російських і
українських емігрантів за кордоном. Положення про повноважне
Представництво УСРР при уряді РСФРР. Грудень 1920 р. – серпень 1923 р.
4. Спр. 28. Інструкція представникам про проведення амністії солдатам і
офіцерам колишніх білогвардійських армій. Копії наказів Головної команди
військ УНР. 22 липня 1921 р. – 18 квітня 1922 р.
5. Спр. 74. Копії наказів по Повноважному представництву УСРР в
Німеччині і переписка інформаційного характеру. Доповідь референта
представництва П.Ф.Барченка про українські фонди, що знаходяться в
Австрії та Німеччині. 5 серпня – 19 жовтня 1922 р.

6. Спр. 613. Доповідь про припинення репатріації інтернованих петлюрівців із Польщі. 1923.

Ф.1065. Рада народних міністрів УНР

Опис 2.

7. Спр. 47. Закони і постанови Ради народних міністрів УНР.
8. Спр. 293. Матеріали комісій для вироблення Конституції.
9. Спр. 296. Протоколи засідань комісії для вироблення Конституції.
10. Спр 507. Закон про асигнування в розпорядження керуючого міністерством освіти 12.000.000 гривень на видачу допомоги культурно-освітнім організаціям. 28 травня – 13 липня 1921 р.

Ф.1072. Міністерство ісповідань УНР

Опис 2.

11. Спр. 20. Закони Ради республіки та листування Голови Директорії Петлюри про завдання міністрів і Ради республіки.

Ф.1075. Військове міністерство Української Народної Республіки м. м. Київ, Тарнов

Опис 1.

12. Спр. 59. Закон про вище військове управління в УНР.
13. Спр. 73. Закон про вище військове управління в УНР. Проект ухвалений Вищою військовою радою 29 квітня 1921 р.
14. Спр. 125. Копії постанов Ради народних міністрів. 1921 – 1923 рр.

Опис 2.

15. Спр. 145. Вища військова рада. Законопроекти, ухвали.

16. Спр 473. Закони Ради Міністрів, інспекторський огляд і рапорти командуючих про стан армії УНР. Реєстри старшин і урядовців, інтернованих в таборі Стршалково. 20 серпня – 29 грудня 1921 р.
17. Спр. 474. Наказ військам дієвої армії УНР. Копія протоколу наради торговельно-економічної місії у Польщі. Листування про інтернованих і умови їх таборового життя. 21 квітня – 13 вересня 1921 р.
18. Спр. 827. Звіт про роботу військового міністерства. Листування з генеральним штабом про становище інтернованих.
19. Спр. 838. Списки співробітників Генерального штабу, військового міністерства, Головної військової управи. Січень-вересень 1922 р.
20. Спр. 873. Листування з групою військ, інтернованих в таборах. Зведення і відомості. Січень-грудень 1922 р.

Опис 3

21. Спр. 14. Копії доповідей, доповідних записок, рапортів, листів, надісланих до канцелярії Української Народної Республіки. 23 жовтня 1919 р. – 16 вересня 1920 р.

Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР

Опис 1.

22. Спр. 4. Універсали, накази Директорії і Головного Отамана військ УНР.

Опис 2.

23. Спр. 32. Доповідь Петлюри про відступ Армії УНР в Польщу. 1921 р.
24. Спр. 39. Листування з міністерством Ісповідань про діяльність Всеукраїнської церковної ради та її чергові завдання, організацію автокефальної Української православної церкви, церковний склад та інше. Витяги з протоколів з'їзду військового духовенства. 7 червня 1920 – 28 грудня 1921 р.

25. Спр. 81. Протоколи і матеріали засідань Ради Республіки і Ради народніх міністрів. 1921 р.
26. Спр. 121. Списки урядових осіб при Директорії УНР. Обрахунки та кошторис витрат по канцелярії Директорії. 2 січня 1921 р. – 25 лютого 1922 р.
27. Спр. 142. Доповідь та листування з Міністерством закордонних справ і представника місій УНР за кордоном Австрією, Італією, Бельгією, Німеччиною, Францією, Румунією, Швейцарією про взаємовідносини, підготовку повстання проти Радянської влади та підтримку його з боку Західної Європи. Меморандум Всеукраїнської спілки діячів місцевих народних само врядувань комітету спасіння України про Національний український комітет в Парижі. 6 січня – 29 липня 1922 р.

Ф. 2439. Групи інтернованих військ армії УНР.

Опис 1

28. Спр. 35. Накази по головній команді військ УНР, циркуляри по дивізії, доповіді про стан армії Врангеля та емігрантів, роботу гетьманських агентів серед населення та програма навчання на курсах і в школах старшин і списки їх. 7 червня 1921 – 10 липня 1923

Ф. 3172. Штаб Дієвої армії УНР.

Опис 5

29. Спр. 20. Листування з міністерствами, Головним Отаманом і військовими частинами. 1920-1921.

Ф. 3204. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР

Опис 1

30. Спр. 11. Доповіді секретних співробітників і розвідувальні зведення про армію УНР, повстанські організації в Україні. Телеграми про формування Галицьких частин. Є документ про суд над Голубовичем. Лютий 1921 – грудень 1921.

Ф. 3323. Бюро біженців з України в м. Тарнові, м. Тарнів (Польща)

Опис 1

31. Спр. 17. Касова книга скарбника Тарнівської філії Товариства допомоги біженцям. 29 лютого 1921 р. – 10 лютого 1923 р.

Ф. 3619. Посольство УНР в Німеччині: м. Берлін. 1919-1923

Опис 1

32. Спр. 28. Листування з іншими дипломатичними представництвами, українськими емігрантськими організаціями. 1922 р.

Ф. 3656. Рада Республіки УНР

33. Спр. 6. Проект Закону й положення петлюрівської Ради міністрів про буржуазно-націоналістичну Раду Республіки, про стан петлюрівської держави, міжнародне становище.

34. Спр. 8. Постанови петлюрівської Ради міністрів про скликання засідання буржуазно-націоналістичної Ради Республіки. Положення петлюрівської Рад Республіки про скликання та відкриття.

35. Спр. 13. Протоколи засідань пленумів Ради Республіки.

Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР

Опис 1.

36. Спр. 24. Листування делегації чужоземних зносин з Польщею.

37. Спр. 124. Листування про дипломатичні відносини з Польщею.

Опис 2.

38. Спр. 171. Листування з головою Директорії Української Народної Республіки, Радою Народних Міністрів УНР, Міністерствами фінансів, преси і пропаганди Української Народної Республіки про облік українських емігрантів за кордоном, зміни в персональному складі дипломатичних місій та матеріальне забезпечення співробітників місій за кордоном та інших організаційних і фінансових проблем. 10 травня 1920 р. – 23 травня 1924 р.

39. Спр. 404. Огляд сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики уряду УНР. 1920-1921 р.

40. Спр. 405. Стратегічний огляд операції на польсько-українському фронті, доповідь голови секції по військових справах при дипломатичній місії в Річі Посполитій Польській генерал-поручника Земенського, журнал засідання Ради Народних Міністрів. 26 травня 1920 р. – 11 липня 1924 р.

41. Спр. 430. Інформаційні повідомлення голови делегації у Ризі. 1921 р.

Опис 3

42. Спр. 49. Матеріали про діяльність посольства УНР в Туреччині та надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі. Січень 1919 р. – 13 липня 1921 р.

Ф. 3805. Колекція документальних матеріалів про діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій РУП-УСДРП. 1901 – 1929 рр.

Опис 1

43. Спр. 41. Особисті листи членів партії УСДРП з редакцією журналу «Вільна Україна» у Львові на літери «Н» – «Я». 15 лютого 1921 р. – 20 червня 1922 р.

Ф. 3809. Особовий фонд Симона Петлюри

Опис 2.

- 44. Спр. 2. Листування Петлюри з міністрами тощо.
- 45. Спр. 5. Вирізки з газет і журналів про вбивство С.Петлюри.
- 46. Спр. 9. Копії листів І. Мазепи. Листи Петлюри тощо.

Ф.3833 Крайовий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях

Оп 1

- 47. Спр. 80. Листи (копії) і повідомлень про діяльність українських емігрантів напередодні і на початку війни. 1 лютого 1940 р. – 9 квітня 1944 р.
- 48. Спр. 107. Відкритий лист Бульби-Боровця до С.Бандери. Звернення ЦК так званої Української національно-демократичної партії до українського народу. Червень – 6 грудня 1943 року.

Ф.5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі

Опис 1.

- 49. Спр. 8. Протоколи засідань президії УН Ради та її виконавчого органу та документи до них (запрошення, звіти ресортів та ділових комітетів) 1952-53 рр.
- 50. Спр. 14. Протоколи засідань III сесії УН Ради та документи до неї (брошура з матеріалами сесії, протоколи пленарних засідань, доповідь про роботу УН Ради, привітальні побажання, листи) 1954 р.
- 51. Спр. 30. Меморіяли у справах відношення Союзу гетьманців-державників до УНРади. 18 липня 1948 – 12 грудня 1949 р.

52. Спр. 32. Постанова УН Ради про зміну й доповнення Тимчасового закону про реорганізацію Українського державного центру. 10 червня 1948 р.
53. Спр. 40. Документи про роботу I та II сесій УН Ради (постанови, декларація, протоколи засідань) 1948-1949 рр.
54. Спр. 58. Листування з керівником ресорту фінансів про підготовку та проведення засідань фінансово-господарчої комісії по вирішенню питань бюджету; протокол засідання фінансово-господарської комісії. 6 січня – 26 серпня 1950 р.
55. Спр. 83. Стенографічний звіт (протоколи засідань IV сесії УН Ради). 1957 р.
56. Спр. 85. Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (листування з представниками політичних партій: Союзу конструктивно-творчих сил України, Української селянської партії про участь членів партії у роботі виконавчого органу УН Ради, статут Української селянської партії, декларації IV сесії УН Ради з приводу 40-ї річниці створення Центральної Ради, доповідь заступника голови виконавчого органу УН Ради про діяльність виконавчого органу з 12 березня 1954 р. по 12 березня 1957 р. 15 січня – 24 серпня 1957 р.
57. Спр. 242. Документи фінансово-господарчої комісії (постанови, пояснювальні записки до проектів постанов, пояснення до кошторисів, тарифи та інш.) 1948-1951 рр.
58. Спр. 251. Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (листування з членами УН Ради про проведення засідання виконавчого органу УН Ради, порядок денний засідання; відозва виконавчого органу УН Ради до вояків-українців, які служать в советській армії в зв'язку з подіями в Угорщині; звіт про роботу ресорту преси й інформації та інш.) 13 січня 1955 р. – 18 лютого 1957 р.
59. Спр. 302. Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (документи комісарату позички визволення України (гасла, звернення); звіти

ресортів: внутрішніх справ, фінансів, народного господарства, військових справ; доповідь С.Довгаля «Від II до III сесії УН Ради»). 1954 р.

60. Спр. 339. Документи про роботу ресорту преси та інформації (завдання та план роботи ресорту; інформація про фінансовий стан Державного центру УНР; порядок денний V сесії УН Ради; правильник комісій УН Ради і звернення Державного центру УНР в екзилі до українського громадянства в Західному світі та інш.). Січень 1955 р. – 29 грудня 1961 р.

61. Спр. 350. Бюлетені Українського інформаційного бюро та листування ресорту преси та інформації.

62. Спр. 372. Загальний звіт про діяльність виконавчого органу УН Ради та ресорту закордонних справ. 1966 р.

63. Спр. 391. Документи про політичну діяльність (листування з керівником ресорту преси та інформації про підготовку до відзначення 40-ї річниці Української революції та видання збірника документів, присвяченого цій даті. 11 червня 1957 р. – 28 травня 1960 р.

64. Спр. 396. Документи блоку українських демократичних партій (протоколи засідань блоку українських демократичних партій та документи до них). 4 жовтня 1950 – 15 грудня 1952 р.

65. Спр. 412. Документи Українського національно-демократичного союзу в США (УНДС) (статут, звернення, постанови про взаємини з виконавчим органом УН Ради; роковини трагічної смерті С.Петлюри; 5-ту річницю заснування УНДС; обіжники. Статут центрального комітету вшанування пам'яті С.Петлюри в США та інш.). 7 жовтня 1951 – 10 серпня 1982 рр.

66. Спр. 431. Документи представництва виконавчого органу УН Ради у Великобританії (листування, звіти, реферати, протоколи, резолюції, статут та ін.). 2 серпня 1948 – 4 липня 1952 рр.

67. Спр. 456. Експозе голови виконавчого органу УН Ради проф. С.Довгаля, виголошене на засіданні УН Ради 2 серпня 1969 р. 1969 р.

68. Спр. 459. Документи про роботу президії УН Ради (листування з головою УН Ради та мандатною комісією про проведення засідань президії

УН Ради, порядок денний засідання, про прийняття в члени УН Ради представників демократичних партій; повідомлення голови УН Ради про поточний момент та роботу Ради). 20 лютого – 5 грудня 1954 р.

69. Спр. 462. Документи про роботу президії УН Ради (листування президії з Президентом УНР, головою виконавчого органу УНРади, ресортом військових справ про військові нагороди УНР; проекти законів про встановлення «Воєнного хреста УНР» в пам'ять сорокових роковин відродження збройних сил та затвердження за воєнною відзнакою «Залізний хрест» постійної назви «Орден Залізний хрест»; позиції Союзу Земель Соборної України – Селянської партії в справі налагодження стосунків і співпраці між політичними партіями заступленими в УН Раді та інш. 6 серпня 1956 – 19 жовтня 1960 рр.

70. Спр. 530. Листування С. Довгаля з різних політичних та громадських питань та листування з Я. Зозулею в справі Феденків 15 жовтня 1955 р. – грудень 1970 р.

71. Спр. 536. Листування членів Державного центру УНР з приводу політичного становища та розпаду Державного центру, про відхід С.Довгаля з посади голови виконавчого органу УН Ради та інш. 6 січня – 10 грудня 1971 р.

72. Спр. 560. Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (документи та фотографії з'їзду еміграції УНР 1968 року; правильник представництв виконавчого органу УН Ради; склад президії УН Ради на 1981 рік; повідомлення для преси про діяльність Державного центру УНР; автобіографічні дані Михайла Миколайовича Крата та Олександра Вишнівського) 1946-1981 рр.

73. Спр. 852. Статті та доповіді різних авторів: доповідь Боровця на спільній конференції демократичних партій; М. Добрянський «Українська рухова держава», Остап Тарнавський «Політичний дороговказ Симона Петлюри»; П. Гринюк «Питання, що потребують роз'яснення і виправлення». 20 травня 1950 – 29 січня 1957 р.

74. Спр. 912. Документи про роботу Державного центру УНР (законодавчі акти, промови, повідомлення, заклики та інш.). 1951 – 1969 р.
75. Спр. 919. Документи про діяльність Державного центру УНР (заклики, списки членів-платників, промова Президента УНР М.Лівицького на VII сесії УН Ради, інформації, листи). 1965 – 1973 рр.
76. Спр. 929. Документи про роботу УН Ради (декларації X сесії УН Ради; статті М.Світухи; виступ промова Президента УНР М.Плав'юка на річному засіданні президії УН Ради; проєкт напрямів зовнішніх зв'язків в Державному центрі УНР; листи М. Воскобійника, М.Світухи, Г. Сенишин та інш.). Б/д
77. Спр. 932. Протоколи нарад українських політичних партій і організацій та документи до них. 15 березня, 6 липня 1991 р.
78. Спр. 935. Документи про роботу Уряду УНР та Державного центру УНР (політичні статті, комунікати, заклики, протоколи засідань різних товариств, листи). 1951, 1961, 1964-1992 рр.
79. Спр. 1002. Документи про роботу Державного центру УНР (бюлетень Українського Інформаційного Бюро про VIII сесію УН Ради; Фінансовий звіт ресорту військових справ Уряду УНР; протокол результатів виборів в члени УН Ради від Канади; список осіб, що склали національний податок; листування). 1979 р.
80. Спр. 1006. Документи про роботу Державного центру УНР («Оттавський Договір» в 60-ліття Екзильного Уряду УНР; протокол засідання будівельного комітету пам'ятника М.Лівицькому; додаток до Конституції УНР; статті про архіви УНР; запрошення на концерт по вшануванню пам'яті С.Петлюри; звіт про діяльність керівника ресорту крайових справ Уряду УНР; протокол засідання Уряду УНР в екзилі від 9-10 лютого, 15 березня, 20 квітня 1991 р. звіт голови Уряду УНР про подорож до Європи; звернення до народу України з приводу 70-річчя виходу Уряду УНР й армії в екзилі; листування). 1989-1991.

81. Спр. 1009. Документи про роботу Українського конгресового комітету Америки (доповіді, тексти статей конференції, Центральної та Східної Європи 21 січня 1952 р.; листування). Укр. та англ. мовами. 1952 р.
82. Спр. 1011. Документи про роботу ресортів УН Ради (звіт керівників ресортів зовнішніх справ, культури й науки, преси й інформації, контрольної ради Державного центру УНР; голови УН Ради Я. Маковецького; звіт про роботу секретаріату виконавчого органу УН Ради; листування). 1950 – 1989 рр.
83. Спр. 1034. Тексти статей в обіжниках Об'єднання прихильників Державного центру УНР в Канаді. 1984 – 1989 рр.
84. Спр. 1062. Документи різних союзів, товариств, комітетів, об'єднань в США (огляд V п'ятого з'їзду прихильників УНР; протокол Громадського комітету українських громадських та політично-ідеологічних організацій; інформаційний бюлетень бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі зі статтю про С. Петлюру; заклики до української еміграції в Америці про збір податку та будівлю бібліотеки ім. С. Петлюри; відкритий лист Президента УНР в екзилі з приводу націоналізму, внутрішнього розкладу та кадрової політики в УН Раді; листування). 22 лютого 1962 р. – 6 вересня 1965 р.
85. Спр. 1079 Продовжується підготовка до 8-ої Сесії УНРади
86. Спр. 1186. Підсумки розмов М. А. Ливицького, Президента УНР, М. В. Плав'юка, голови ПУН, М. Г. Воскобійника, Голови УРДП в справі консолідації українського політичного життя на базі Української Національної ради і необхідних змін в ДЦ УНР, яка відбулась в дні 22 грудня 1985 року у Філадельфії, США
87. Спр. 1188. Документи про політичну діяльність голови УН Ради Павла Лимаренка (тексти статей на політичні теми; звіти про діяльність; правильники нарад УНРади; листи з організаційних питань; декларації узгоджень та інш.). Т.1. 1984 – 1987 р.
88. Спр. 1190. Те саме. Т.5. 1987 – 1989 р.

89. Спр. 1204. Документи про політичну діяльність М.Плав'юка (тексти статей «Декларація X сесії УН Ради Державного центру УНР в екзилі»; Інформації про Президента УНР в екзилі М. Плав'юка «Переказ протоколу з II засідання президії УН Ради 6-7 жовтня 1990 р.», «Годівниця для ідеологів», «Чорнобиль – де знайдемо істину?» та інш.; листування з різними кореспондентами). 1991 р.
90. Спр. 1232. Документи про політичну діяльність В. Жили (статті «Звернення Державного центру Української Народної Республіки до всіх українців на Батьківщині та в розсіянні суцях», «Уряд УНР у справі Чорнобиля 1986 р.»; листування з Головою Уряду УНР в екзилі Я. Рудницьким). 1986 – 1990 рр.
91. Спр. 1233. Документи про політичну діяльність В. Жили (статті на політичні теми; Інформації Українського Інформбюро; листування з головою Укрінформбюро п. Тетяною Носко-Оборонів). Укр. та англ. мовами. 1986 – 1990 рр.
92. Спр. 1235. Те саме (домовленість між комісіями Державного центру УНР і КУППО у справі змін тимчасового закону Державного центру УНР; пропозиції, декларації узгоджень, проекти перебудови Державного центру УНР). 1987 р.
93. Спр. 1258. Документи про роботу X ювілейної сесії УН Ради 17-19 червня 1989 р. (програма, список делегатів; протокол виборчої комісії; тексти виступів; інформаційні бюлетені). 1989 р.
94. Спр. 1264. Документи про співпрацю В.Жили з Президентом УНР М.Лівицьким (стаття-спогади про першу зустріч з М. Лівицьким, текст промови до 60-річчя Президента УНР; передмова до праці В.Жили «Президент М.Лівицький і наша сучасність»; листування з питань роботи ресорту культури УН Ради). 1977, 1987 – 1990 рр.
95. Спр. 1269. Документи про співпрацю Організації українських націоналістів-революціонерів (ОУНР) з Державним центром УНР

(Документи засідань УН Ради; закон про державний трибунал УНР; текст тимчасового закону Державного центру УНР; листування). 1971 – 1991 р.

96. Спр. 1275. Комунікат звітних річних нарад президії УН Ради, що відбулися 8-10 листопада 1991 р. 1991 р.

97. Спр. 1282. Документи про роботу ліквідаційної комісії Державного центру УНР (рекомендації; план роботи; статті «Всесвітній форум українців», «Україна потребує сильної президентури на базі сильної економіки»). 9 листопада 1991 р. – 15 червня 1992 р.

98. Спр. 1302. Документи, надіслані до Державного Центру УНР д-ром Миколою Степаненком – віце-президентом УНР (листи, тексти статей та інформацій). 1978 – 1992 рр.

99. Спр. 1411. Документи про роботу Головної управи Об'єднання прихильників Державного центру УНР в Канаді (статті на політичні теми, інформації, листування). 6 січня – 31 грудня 1984 р.

100. Спр. 1458. Інформаційний лист та бюлетені виконавчого органу УН Ради в Канаді. 1 – 8 грудня 1972 р.

101. Спр. 1473. Документи про роботу V з'їзду УНДС у Лондоні, Головної управи УНДС у Канаді (протоколи, звіти, доповіді, заяви. Листування та інш.). 31 грудня 1965 р. – 9 квітня 1971 р.

102. Спр. 1485. Листування Президента УНР М.Лівицького з головою УНДС у Канаді І.Янішевським про роботу та фінансову діяльність УН Ради, організацій, установ та відділів УНДС. 8 квітня 1968 р. – 26 травня 1986 р.

103. Спр. 1502. Бюлетені Українського інформаційного бюро за 1966/70 р.; інформаційні листи представництва виконавчого органу УН Ради за 1973-1975 рр. Тижневик «Тризуб» за 25 травня 1928 р.

104. Спр. 1627. Спогади В. Филиновича з часів визвольної боротьби українського Закарпаття 1919 р. та історична довідка Т. Бульби-Боровця про створення повстанської армії УНР («Поліська січ» та інш.). Б/д.

105. Спр. 1634. Документи про роботу блоку антибільшовицького боротьби народів Білорусі, Кавказу, Туркестану та України (брошури, резолюції, листівки). 30 травня 1951 р. – 25 лютого 1952 р.
106. Спр. 1668. Документи про створення Європейського руху для захисту політичних, економічних та культурних цінностей народів Європи та участь України в ньому (резолюції, відомості, інформація, листування) 10 лютого 1949 р. – 31 січня 1952 р.
107. Спр. 1724. Документи з основної діяльності ЦК УСП (проекти резолюцій, заяви, повідомлення, листування). 22 січня – 5 жовтня 1967 р.
108. Спр. 1828. Документи про реорганізацію Державного центру УНР (обіжники, регуляміни, листування). 2 квітня – 21 травня 1972 р.
109. Спр. 1873. Документи про роботу Уряду УНР (статті на політичні теми, проєкт закону про військові ордени та статут ордена «Визволення України»; Правильник Уряду УНР в екзилі; стаття М. Деркача про 4-й світовий конгрес вільних українців; текст устрою конгреса українських політичних партій і організацій (КУППО), листи). 1919 – 1985 рр.
110. Спр. 1890. Документи про роботу Державного центру УНР (статті на політичні теми в газетах, брошурах про візит С. Витвицького в Міннеаполіс та Сейнт-Пол, листи окремих осіб, 6 фото). 1946-1947; 1962 – 1983 рр.
111. Спр. 1911. Протокол пленарного засідання новообраного уряду УНР в екзилі у Філадельфії (США) та документи до нього. 1982, 1989-1990 рр.
112. Спр. 1912. Статті на політичні теми: про політичні аспекти економічної реформи в Україні; роль церкви у відродженні держави; промова М. Плав'юка на річному засіданні президії УН Ради і Уряду УНР; декларація про державний суверенітет РРФСР; договір про співпрацю; союзний договір; звіт про діяльність голови ресорту крайових справ Уряду УНР; листи. 1990 р.
113. Спр. 1922. Статті-спогади д-ра Степана Витвицького «В 75-ті роковини віденської «Січі», «УНР в рр. 1918-1923», «Східна Галичина у міжнародній політиці 1914-1923 рр.». Машинопис з авторською правкою. 1940 р., 1963 – 1965 рр.

114. Спр. 1931. Листування Президента УНР С.Витвицького з керівником ресорту зовнішніх справ виконавчого органу УН Ради Д.Андрієвським; Головою УН Ради І.Багряним; Я.Білінським; Головою УН Ради О.Бойдуником; Р.Борисевичем; редактором Р.Голяном; польським публіцистом К.Грабиком; Я. Гриневичем; М.Добрянським; керівником ресорту фінансів виконавчого органу УН Ради С.Довгалем, членом Європейської спілки федералістів С.Драгомановим з питань роботи УН Ради. 1953 – 1963 рр.
115. Спр. 1954. Заяви, меморандуми та інформації УНРади з політичних питань. Укр. та англ. мовами. 1945 р., 1950 – 1964 рр.
116. Спр. 2005. Статті про IV та V сесію УН Ради надруковані у газетах та журналах: «Мета», «Свобода», «Українські вісті», «Український голос». 1957 – 1961 рр.
117. Спр. 2008. Статті та повідомлення про різні політичні події надруковані в пресовому бюлетені Українського інформаційного бюро «Вісті». 1951 – 1954 рр.
118. Спр. 2133. Документи про роботу УН Ради (повідомлення про відкриття VII сесії УН Ради та промова Президента М.Лівицького; протокол VII сесії; звернення до українського громадянства з нагоди 50-річчя загибелі С.Петлюри; брошура з інформацією до 2000-річчя Києва та 1600-річчя української держави та інш.). 1951, 1972 – 1982 рр.
119. Спр. 2146. Документи про проведення VIII та IX сесій УН Ради (протоколи нарад, звіти голови УН Ради; склад УН Ради дев'ятого скликання, привітання, листи). 1979 – 1984 рр.

Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ).

Фонд 35 «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі».

Опис 1

120. Спр. 9. Тимчасовий закон ДЦ УНР в екзилі зі змінами та доповненнями. Проекти та варіанти. Маш. з рук. прав., копії з рук. прав. 10 червня 1948 – [1992].
121. Спр. 12. Листування Президії УНРади з ген.-хорунжим Капустянським М., Росохою С., Степаненком М., Приходьком В. та ін. з організаційних питань. Автогр. маш. рук. 12 серпня 1948 – 1 вересня 1949.
122. Спр. 13. Протоколи засідань Президії УНРади. У справі є автографи Іваницького Б., Степаненка М. Маш., рук. 16 серпня – 3 грудня 1948.
123. Спр. 14. Проект постанови УНРади «Про тимчасовий порядок фінансування ДЦ УНР» та прелімінарний кошторис на 1949/50 бюджетний рік ДЦ УНР в екзилі. Маш. з рук. прав. Серпень 1948 – 20 травня 1949.
124. Спр. 15. Документи (постанови, ухвали, розпорядження тощо) Президії УНРади. У справі є автографи Витвицького С. і Стахова М. Друк. типогр., маш. 30 серпня 1948 – 20 травня 1949.
125. Спр. 19. Документи (відозви, комунікати, промови, тощо) ДЦ УНР в екзилі та УГВР періоду між II-ю та III-ю сесіями УНРади (англ., рос., укр., фр.). У справі є автографи Макарушки Л., Поповича І. Друк типогр., гектогр., маш., рук. 8 липня 1949 – листопад 1953.
126. Спр. 20. Бюлетені про становище в СРСР та країнах Європи (англ.). Гектогр. 20 лютого 1952 – 4 лютого 1954.
127. Спр. 21. Документи (постанови, листи та ін.) ДЦ УНР між III-ю та IV-ю сесіями УНРади (англ., укр., фр.). Маш з рук, прав., рук. 19 серпня 1952 – [1956].
128. Спр. 22. Документи про відносини ДЦ УНР з Антикомуністичним блоком (англ., ісп., укр.). У справі є автограф Лівницького М. Друк типогр., маш. 9 квітня 1954 – 11 липня 1960.
129. Спр. 23. Записки з перебігу нарад лідерів фракцій УНРади від 7 грудня 1955 р. Маш. 7 грудня 1955.

130. Спр. 25. Документи (листи, звіти, повідомлення та ін.) політичних нарад фракцій УНРади. Маш., з рук. прав. 10 квітня 1957 – 13 листопада 1961.
131. Спр. 26. Документи (статті, бюлетені УІБ, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР між IV-ю та V-ою сесіями УНРади (рос., укр.). Друк. типогр., гектогр., маш. копії з рук, прав. липень 1957 – 21 листопада 1961.
132. Спр. 27. Конспіративне листування про становище в УРСР та переправлення туди книг. Маш. з рук. прав. 29 вересня 1958 – 2 листопада 1960.
133. Спр. 27. Документи (постанови, резолюції, звіти та ін.) V сесії УНРади 17 – 23 листопада 1961 р. (м. Мюнхен, Німеччина). Гектогр. маш. 17 – 23 листопада 1961.
134. Спр. 30. Доповіді «УНРада (до 15-ліття її заснування)», «Революція і відродження України в роках 1917 – 1918» та ін. Друк типогр., гектогр., копії з рук. прав. 13 січня 1963 – 12 березня 1967.
135. Спр. 37. Документи (статті, звернення, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР в екзилі між VI-ю та VII сесіями. (англ., італ., укр.). Друк типогр., гектогр., маш., копії з рук. прав. 21 травня 1967 – 8 грудня 1972.
136. Спр. 38. Бюлетені УІБ (англ., нім., укр.). Друк типогр., гектогр. 4 червня 1967 – 2 грудня 1971.
137. Спр. 46. Документи (статті, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР між VIII-ю та IX-ю сесіями (англ., укр.). Друк типогр., гектогр., маш., копії з рук. прав. 19 червня 1979 – [1984].
138. Спр. 48. Документи (кошторис, списки жертводавців, ескіз та ін.) про відкриття пам'ятника Петлюрі С. Маш., копії з рук. прав. 31 січня 1980 – 27 жовтня 1992.
139. Спр. 55. Листування президента УНР в екзилі Плав'юка М., з різними особами між X-ю та надзвичайною сесіями (англ., укр.). У справі є автографи Войновського П., Завади І., Зибачинської М., Лук'яненка Л., Самійленка І. та ін. Комп'ют. наб. з рук. прав., факс. 24 серпня 1989 – 30 грудня 1990.

140. Спр. 56. Документи (статті, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР в екзилі між ІХ-ю та Х-ою сесіями. Англ., нім., укр. Друк. типогр., гектогр., копії з рук., прав., рук., факс. 16 вересня 1989 р. – 10 листопада 1990 р.

141. Спр. 57. Документи (доповіді, листи, статті, звіти та ін.) нарад та засідань ДЦ УНР в екзилі (англ., укр.). Комп'ют. наб., маш. копії з рук. прав., рук., факс. 16 вересня 1989 – 10 листопада 1990.

142. Спр. 64. Листування президента УНР в екзилі Плав'юка М. з різними особами (англ., укр.). У справі є автографи Винара Л., Жили В., Пазуняк Н, Плав'юка М., Поліщука І., Самійленка І., Римського О., Фокіна В. та ін. Комп'ют. наб., копії з рук. прав., маш., рук., факс. 16 березня 1992 – 8 жовтня 1996.

143. Спр. 70. Документи передачі повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. У справі є «Грамота передачі повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі»; Автографи Воскобійника Г., Плав'юка М., Самійленка І. Друк. типогр., маш., копії з рук., прав., рук., факс.

Центральний державний історичний архів України м. Львів (ЦДІАУ у Львові)

Ф.146. Галицьке намісництво

Опис 6

144. Спр.123. Відозва командування військ УНР з закликом вступати до війська.

145. Спр.123. Лист польського міністра до Української військової місії у Варшаві.

Ф. 370: Особовий фонд Р. Лашенка

Опис 1

146. Спр. 21. Листи до Петлюри

Колекція мікрофотокопій документів № 9 – Матеріали архіву Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві

147. Архів Є. Архипенка. Особисті документи Є.Архипенка і його дружини Ганни Істратової. Автобіографічні матеріали. Щоденники, записники, блокноти. 1916 – 1924 рр. – М/ф 79909, 675 арк.

148. Міністерство закордонних справ УНР. Матеріали про діяльність закордонних місій УНР в Австрії, Великобританії, Німеччині, Чехо-Словаччині та інших країнах (1919 – 1925 рр.). – М/ф 87286, 697 арк.

Бібліотека народова у Варшаві (Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie)

Фонд мікрофільмів (Товариство ім. Т.Шевченка)

149. М/ф 68754. ППШ. Матеріали головного військового прокурора Є. Мошинського. Матеріали полковника відділу кадрів Військового міністерства УНР Д. Кузьменка.

150. М/ф 68755. ППШ. Розпорядження, інструкції, рапорти, відозви, бюлетені і кореспонденція Ю Тютюнника.

151. М/ф 68845. ППШ Матеріали Ю Тютюнника та інформаційно-пресового бюро. Документи Ю. Фолюшняка.

152. М/ф 68846. ППШ. Накази, рапорти, звіти, анкети, кореспонденція Ю Тютюнника.

153. М/ф 68847. ППШ. Матеріали організаційної діяльності.

154. М/ф 68848. ППШ. Проекти, організаційні рішення, інструкції, накази, рапорти і донесення в основному розвідки.
155. М/ф 68849. ППШ. Рапорти і повідомлення про ситуацію в Радянській Україні. Розташування частин Червоної армії.
156. М/ф 68863. ППШ. Матеріали про розташування повстансько-партизанських сил і частин Червоної армії.
157. М/ф 68864. ППШ. Рапорти про особовий склад, організаційні зміни, рапорти, накази і огляди військової ситуації.
158. М/ф 68865. ППШ. Рапорти і донесення про розміщення сил Червоної армії в Україні. Карти.
159. М/ф 68866. ППШ. Ситуація в Радянській Україні. Пропагандивна і пресова діяльність штабу, його органів і експозитур. Рапорти, донесення, проекти відозв, бюлетені, пресові комунікати.
160. М/ф 68867. ППШ. Рапорти і донесення про військову і політичну ситуацію. Таємний наказ про долю підрозділу Ю Тютюнника.
161. М/ф 68868. ППШ. Реєстраційний журнал оргвідділу штабу, накази, кореспонденції й ситуаційні рапорти.
162. М/ф 69011. ППШ. Щоденники. Спогади.
163. М/ф 69012. ППШ. Щоденники. Спогади.
164. М/ф 79910. ППШ. Кабінет народних міністрів УНР.
165. М/ф 87285. ППШ. Канцелярія Директорії УНР.
166. М/ф 87286. ППШ. Міністерство закордонних справ УНР.
167. М/ф 87499. ППШ. Канцелярія уряду УНР.

Центральний військовий архів у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe)

Ф. 380. Інтернована українська армія

Опис 2

168. Спр.101. Рукопис П. Шандрука: «Україна в боротьбі проти Москви за державність».

169. Спр.103. Рукопис праць П. Шандрука.

Опис 3

170. Спр.101. Канцелярія Головного Отамана.

171. Спр.103. Канцелярія Головного Отамана.

172. Спр.106. Канцелярія Головного Отамана.

Архів дисертанта

173. Діаспора перед і після проголошення (відновлення) незалежності України. Спогади Миколи Плав'юка. Аудіокасети № 10.

Опубліковані джерела, документи, нормативно-правові та законодавчі акти

174. Альманах-Календар Союзу Українців-католиків Америки «Провидіння на рік Божий», 1982. Філадельфія, 1981. 274 с.

175. Андрієвський В. Дві зустрічі з Симоном Петлюрою. Український інвалід. 1926. Ч. 9–10. С. 6–8.

176. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині) : у 3-х ч. Берлін : Укр. слово, 1921. Ч.1. 157 с.; Ч.2. 211 с.; Ч.3. 219 с.

177. Андрієвський В. З минулого (від Гетьмана до Директорії) : у 2-х ч. Берлін : Укр. слово, 1923. Ч.1. 263 с.; Ч. 2. 308 с.

178. Андрієвський В. Проти провокації. Відповідь проф. С. Шелухіну на книжку «Варшавський договір». Каліш, 1927. 31 с.

179. Андрієвський В. Симон Петлюра. Календар «Дніпро». 1927. С. 7–13.

180. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державність. 1917 – 1966. Торонто: На чужині, 1966. 221 с.
181. Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною» // Дніпро. 1992. № 10–12. С. 176–179.
182. Багрянний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, есе. Київ: Смолоскип; Фундація ім. Івана Багряного, 2006. 854 с.
183. Багрянний І. Чи розламає нас ворог? Б.м., 1952. 24 с.
184. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. Лас-Вегас, 1997. 373 с.
185. Бандера С. Слово до Українських Націоналістів-революціонерів за кордоном. Видання Пресового Бюро ЗЧ ОУН. 1948. 69 с.
186. Баран З. Східна Галичина і союз Пiлсудський – Петлюра // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepstwa. Torun. 1997. S. 177–190.
187. Бачинський Л. Наші за дротами // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 6. С. 5–7.
188. Бачинський Є. Яблуня цвіте (дещо з давніх споминів про Петлюру і особисте знайомство з ним у Женеві) // Тризуб. 1938. Ч.22 (622). С. 15 – 23; Ч. 25 (625). С. 3 – 8.
189. Бедрій А. Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Гербовий. Дрогобич, 1995. С. 61.
190. Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ. 1926. 28 травня.
191. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920 – 1931 рр. / склав П. Зленко. Прага, 1932. 153 с.
192. Бойдуник О. На переломі. Париж: Націоналістичне видавництво, 1967. С. 128.
193. Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. Лондон: Ukrainian Publishers Limited, 1982. 300 с.
194. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: Поклик сумління, 1993. 164 с.

195. Верига В. Визвольні змагання в Україні (1914 – 1923) : у 2-х т. Жовква : Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1998. Т. 1. 524 с.; Т.2. 502 с.
196. Верига В. Листопадовий рейд. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1995. 190 с.
197. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.] Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 1. 226 с.
198. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.] Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 2. 226 с.
199. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.] Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 3. 542 С.
200. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Дніпро. 1992. № 2–3. С.105–122.
201. Винниченко В. Конкордизм. Невідомий Винниченко // Хроніка – 2000. Вип. 82. Київ, 2010. С.26–257.
202. Від Уряду Української Народної Республіки (про десятиліття Четвертого універсалу Української Центральної Ради) // Тризуб. 1928. Ч. 4–5 (110-111). С. 1–4.
203. Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди (27 березня 1933 р.). Галаган М. З моїх споминів (1980-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. С. 534–538.
204. Вітковський О. Симон Петлюра – ідеологія і заповіт // Тризуб. 1936. Ч. 29–30 (533-534). С. 9–10.
205. Вітошинська О. Симон Петлюра – публіцист і журналіст // Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали. Мюнхен; Париж, 1980. С. 84–106.

206. Воропай О. В дорозі на захід. Щоденник утікача. Українська Видавнича Спілка. Лондон, 1970. 281 с.
207. Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. Чикаго, 1964. 143 с.
208. Гирський Д. Дивні способи виправдовування антидержавної політики. Торонто: «Батьківщина», 1973. 184 с.
209. Голова УНРади Я. Маковецький зрезигнував, на виконуючого обов'язки голови обрано д-ра П. Белея // Свобода. 1971. №103.
210. Городиський З. Українська Національна Рада. Київ, 1993. 48 с.
211. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Гол. ред. Л. Винар; заст. гол. ред. Н. Пазуняк /Любомир Винар, Наталія Пазуняк. Інститут дослідження модерної історії України. Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри, Веселка, Фундація Родина Феценко-Чопівських, 1993. 494 с.
212. Десята сесія Української Національної Ради (16-19 червня 1989 р.). Матеріали й документи. Б. м.: Українське інформаційне бюро, б. д. 32 с.
213. Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. Б. м.: Видавництво «Українські Вісті», 1955. 64 с.
214. Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді. Збірник 1969 / ред. М. Добрянський. Мюнхен: «Logos G. m. b. H.», 1969.
215. Документы к истории русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1919 – 1939) / Сост. Эденек Сладек, Любов Бнлошевская. Прага: Славянский институт АН ЧР, Еурославика, 1998. 344 с.
216. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця ДП «ДКФ», 2006. 236 с.
217. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Упорядн. К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 352 с.
218. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901-1914). Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. 167 с.
219. Жегуц І. Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. 147 с.

220. Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930 – 1940). Прага, 1940. 70 с.
221. Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів, Червона Калина, 1993. 327 с.
222. Жуковський А. Петлюра в Франції // Збірник Українського Вільного Університету, присвячений 75-літтю проф. В. Янева. Мюнхен, 1983. С. 418 – 429.
223. Жуковський А. Симон Петлюра і завдання еміграції // Український історик. 1999. № 2 – 4. С. 173 – 183.
224. Жуковський А. Як творилася Українська Повстанська Армія. Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 25-26 серпня 1992. Київ, 1992.
225. Загачевський Є. Спогади фронтовика. Мюнхен, 1952. 238 с.
226. Заповіт Симона Петлюри: «Пам'яті полеглих за державність» // Тризуб. 1927. Ч. 4. С. 2–4.
227. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Прага, 1930. 259 с.
228. Збірник студійно – наукової конференції в Парижі (травень 1976) : статті, замітки, матеріали. Мюнхен; Париж, 1980. 240 с.
229. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. Торонто: Накладом «5-ої Станиці Бувших Українських Вояків», 1952. 258 с.
230. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879 – 1926. Київ: Наукова думка, 1993. 255 с.
231. Ідеї і люди визвольних змагань 1917 – 1923. Нью-Йорк, 1968. 399 с.
232. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. Детройт - Нью-Йорк - Торонто, 1993. 600 с.
233. Коваль Б. Симон Петлюра в перспективі історії. Ідеї і люди визвольних змагань 1917 - 1923. Нью-Йорк, 1968. 276 с.
234. Ковальський М. Прокляте питання (про шляхи виборювання самостійності та соборності України) // Тризуб. 1926. Ч.47. С. 3–7.

235. Комарницький В. Президент чи диктатор? // Новий шлях. 1972. 5 лютого.
236. Корбут С. Симон Петлюра. Львів-Краків: Українське Видавництво, 1941. 52 с.
237. Косенко І. Симон Петлюра в Парижі // Тризуб. 1936. Ч. 21-22 (525-526). С. 24 – 27.
238. Криза в Державному центрі. Вияснення і заява. ЗСА-Канада. 1978. 16 с.
239. Лазурко Р. На шляхах Європи. Чикаго, 1971. 368 с.
240. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923 – 1928). Упорядкування, вступ та коментарі Інни Старовойтенко. Київ: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2003. 108 с.
241. Лівницький А. Листування (1919-1953 роки) / Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019. 688 с.
242. Лівницький М. Вимушена відповідь. Neu-Ulm, Donau: „Ukrainiski Wisti“, 1960. 32 с.
243. Лівницький М. Відносини Захід-Схід і проблеми поневолених Москвою націй. Мюнхен: Видання Українського Інформаційного Бюро в Мюнхені, 1975. 408 с.
244. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філадельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.
245. Лівницький М. Перспективи української визвольної політики. Українська Народна Республіка – дороговказ на майбутнє. Нью-Йорк: Об'єднання Прихильників УНР в ЗДА, 1965. 48 с.
246. Лівницький М. Проблеми української міжнародної дії. [б. м.] : [б.в.], 1963. 25 с.
247. Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри. Париж, 1930. 26 с.
248. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри: Промова на жалібній академії в Празі 29 травня 1926 р. // Тризуб. 1926. Ч.35. 36. С. 6–12.

249. Лотоцький О. Симон Петлюра в українській еміграції. // Тризуб. 1928. Ч. 20–21 (126–127). С. 8–16.
250. Лотоцький О. Симон Петлюра про культурну працю еміграції // Тризуб. 1931. Ч.20–21 (278–279). С. 8–23.
251. Лотоцький О. Симон Петлюра як політик і державний муж. Париж, Лондон, 1951. 76 с.
252. Лотоцький О. Симон Петлюра. [Б. м.]. 1936. 118 с.
253. Лучишин І. Український націонал-комунізм на еміграції. Мюнхен, 1963.
254. Лучишин І. Якою ціною родина Феденків «виграла» судовий процес проти українця? Цюрих-Мюнхен, 1978. 19 с.
255. Мазепа І. Підстави нашого відродження : у 2-х ч. Прага : Прометей. Ч.1. 1946. 180 с.; Ч.2. 1949. 163 с.
256. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917-1921. Ч. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У.Н.Р. Прага: Українське Видавництво «Пробоем», 1943. 235 с.
257. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / Упорядн. В. Яблонський. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
258. Марченко В. Пам'яті полеглих за державність // Тризуб. 1926. Ч.15. С. 2–3.
259. Мацієвич К. Перед поворотом на Україну // Тризуб. 1932. Ч. 28–29 (336–337). С. 10–26.
260. Мацієвич К. Світлій пам'яті незабутнього Симона Петлюри // Тризуб. 1926. Ч. 41. С. 3–7.
261. Мацієвич К. Симон Петлюра і сучасність // Тризуб. 1933. Ч.35 (393). С. 5–12.
262. Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. Мюнхен-Лондон, 1955. 184 с.
263. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. Торонто: Ліга визволення України, 1954. 79 с.

264. Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів: Документальне історичне видання. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1995. 155 с.
265. Мудрик-Мечник С. Початок невідомого: Спогади 1945-1954. Мюнхен: Українське видавництво, 1984. 265 с.
266. Нагороди України: історія, факти, документи: в 3 т. / Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко [та ін.]. Т. 1. Київ: Українознавство, 1996. 288 с.
267. Наддніпрянець В. Українська Національна Рада. Мюнхен-Нью-Йорк: Спілка Визволення України, Орг-Бюро на Німеччину, 1961. 16 с.
268. Напасті на ДЦ УНРеспубліки. Проти гуляйпільщини в політичній дії. Мюнхен, Філядельфія, Оттава. 1981. 16 с.
269. Наріжний С. Українська еміграція. культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.
270. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919 – 1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; Головне архівне управління України / Л.Яковлева (упоряд.). Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
271. Онацький Є. Творення дипломатичної місії при Ватикані за Карманського і Тишкевича. Бюлетень // Матеріяли IV-ї наукової конференції НТШ. Торонто, ОНТ., Канада, 1953. Ч. 1 (4). С. 33–60.
272. Отмарштайн Ю. До історії повстанського рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопад 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. 7–8. С. 17–20.
273. ОУН: минуле і майбутнє. Київ, 1993. С. 176.
274. Паньківський К. Від держави до комітету. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1970. Серія «Життя і Мислі», кн. 10. 150 с.
275. Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1968. Серія «Життя і Мислі», кн. 9. 284 с.

276. Передова [стаття] // Тризуб, 1931. Ч.5–6 (263–264). С.2.
277. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. Щепйорно, 1923. 83 с.
278. Петлюра С. Перед широким світом // Тризуб. 1925. Ч.1. С. 5 – 9.
279. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. I. 480 с.
280. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк, 1979. Т. II. 519 с.
281. Петлюра С. Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.
282. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 3 / [упоряд. В. Сергійчук]; Ін-т дослідж. модер. історії України в США, Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 614 с.
283. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.IV. 704 с.
284. Пиріг Р. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.12: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Празі» (Полтава, жовтень 1998 р.). Київ, 1999. С. 77 – 87.
285. Пігідо Ф. Консолідація і т. зв. Непередрішенство. Новий Ульм: Видавництво «Українських вістей», 1958. 20 с.
286. Підпільні українські організації в Україні в 1920–1941 роках, розгром української еліти і селянства. Лондон: Укр. видавнича спілка, 1973. 125 с.
287. Плав'юк М. Україна – життя моє. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. Т.1: Терен В., Хорунжий Ю. Від селянського сина – до державника. 352 с.
288. Плав'юк М. УНР та її історичне значення. Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 4–24.
289. Полтава Л. Симон Петлюра. Альбом-біографія. Париж: Бібліотека ім. Симона Петлюри, 1949. 16 с.

290. Попов П. Петлюровское подполье на Правобережной Украине // Літопис Революції. Харків. 1926. Ч. 2 (17). С. 31–42.
291. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. Каліш, 1930. Кн. 13. С. 57 – 68.; 1931. Кн. 16. С. 74 – 90; 1932. Кн. 17. С. 70 – 78.
292. Прокопович В. Остання подорож. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 210–215.
293. Прокопович В. Свято незалежності // Тризуб. 1931. Ч. 4 (262). С. 4–8.
294. Промова Пана Головного Отамана (промова Андрія Лівницького на зібранні однієї з еміграційних колоній) // Тризуб. 1933. Ч.11 (369). С. 2–8.
295. Проти гуляйпільщини в політичній дії. Мюнхен-Філядельфія-Оттава: ДЦ УНР – Дім УНР, 1981. 24 с.
296. Прохода В. Записки непокірливого. Торонто, 1967. 434 с.
297. Прохода В. Петлюра – символ збірного чину нації // Тризуб. 1936. Ч. 21–22 (525–526). С. 7–10.
298. Прохода В. Українська еміграція в Чехословаччині // Тризуб. 1937. Ч. 1–2 (551–552). С. 16–17.
299. П'ята сесія Української Національної Ради (17-23 листопада 1961 р.). Матеріали і документи. На чужині: Українське інформаційне бюро, 1962. 122 с.
300. Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. Саскатун; Саскачеван, 1938. 40 с.
301. Рудницький Я. В 65-річчя екзильного уряду УНР (1920 – 1985 рр.). Оттава, 1986. 24 с.
302. Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. Оттава: Архівний комітет УНР, 1994. 96 с.
303. Симон Петлюра. Гайденав: Видавництво «Заграва», 1946. 24 с.
304. Симон Петлюра. Символ нашої державности. Буенос-Айрес: Видавництво «Рада», 1959. 32 с.

305. Степан Витвицький Президент Української Народної Республіки в екзилі: Документи і матеріали / Упорядник О. Кучерук. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. 248 с.
306. Стецько Я. 30 червня 1941: проголошення відновлення державности України / Редагування: І. Вараниця, Р. Малащук; Передмова Д. Донцова. Торонто: «Гомін України», 1967. 465 с. (Політична бібліотека Ліги визволення України. Ч. 26).
307. Терлиця М. Націоналістичні скорпіони. Київ: Радянський письменник, 1963. 205 с.
308. Тимошик-Сударикова А. Паризький журнал «Тризуб». 1925-1940 роки: формування та функціонування: монографія / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. Київ: Наша культура і наука, 2013. 408 с.
309. Тимчасовий Закон ДЦ УНРеспубліки. Філадельфія: ДЦ УНР – Дім УНР, 1979. 24 с.
310. Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі. Міннеаполіс: Об'єднання прихильників ДЦ УНР, 1991. 20 с.
311. Третя сесія Української Національної Ради (6-12 березня 1954 р.). Матеріали і документи. На чужині: Українське інформаційне бюро, 1954. 64 с.
312. Українська Народня Республіка. Уряди УНР на Батьківщині й в екзилі. Філадельфія: ДЦ УНР – Дім УНР, 1980. 16 с.
313. Українська Національна Рада: Документи, матеріали, статті, інформації. Лондон, 1949. 32 с.
314. Українська Національна Рада. Матеріали, постанови, комунікати. На чужині, 1950. 58 с.
315. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. Київ, 2008. 928 с.

316. Українська революційно-демократична партія (УРДП – УДРП): Збірник матеріалів і документів / Упоряд. О. Коновал. Фондація імені Івана Багряного, 1997. 856 с.
317. Українська революція: Документи 1919–1921. Джерела до новітньої історії України / упор. Т. Гунчак. Нью-Йорк: УВАН у США, 1984. 478 с
318. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
319. Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 269 с.
320. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. Лондон: Наше слово, 1954. 228 с.
321. Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки. Львів; Республіка Комі; Дубно: Б. в., 2002. 69 с.
322. Феценко-Чопівський І. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. Визначні діячі НТШ. Ч 8. 2000. 296 с.
323. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної ради та Директорії. Житомир, 1992. 122 с.
324. Четверта сесія Української Національної Ради (16-21 березня 1957 р.). Матеріали і документи. На чужині: Українське інформаційне бюро, 1957. 76 с.
325. Шандрук П. Армія УНР і її боротьба за незалежність // Гуртуймося. Прага, 1932. Ч.9. С. 7-15.
326. Шандрук П. Українська Національна Армія // Сурма. 1995. №1-4. С. 7.
327. Шаповал М. Большевизм і Україна. Прага, 1926. 60 с.
328. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Прага, 1923. 186 с.
329. Шаповал М. Занепад УНР. Прага: Видавництво «Вільна Спілка», 1928. 44 с.
330. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 335 с.

331. Шелухін С. Лист до Петлюри про Ризький договір. Париж: Поступ, 1948. 14 с.
332. Шемердяк В. Думки з течії // Самостійна Україна. 1951. Ч. 10. С. 10–18.
333. Шеф К. Петлюровская авантюра в октябре – ноябре 1921 г. // Армия и революция. 1922. № 8. С. 15–19.; № 9. С. 16–21.
334. Шоста сесія Української Національної Ради. Матеріали і документи. На чужині: Українське інформаційне бюро, 1967. 16 с.
335. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. Відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 1998. 352 с.
336. Шульгин О. Державність чи гайдамащина?: зб. ст. та док. Париж: Меч, 1931. 48 с.
337. Шульгин О. Завдання української еміграції. Париж, 1930. 96 с.
338. Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. 1931. Ч.1 (259). С. 5–10.
339. Юрій Тютюник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. К.: «Дух і літера», 2012. 616 с.
340. Яковлєва Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. 1994. № 3–6 [26]. С. 120–122.
341. Яковлів А. До питання про легальність уряду УНР // Тризуб. 1928. Ч. 43(149). С. 5–15.
342. Яковлів А. Історичні традиції української державності. Париж, 1937. 26 с.
343. Яковлів А. Основи Конституції У. Н. Р. Нью-Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1964. 63 с.
344. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Париж. Видавництво «Меч», 1935. 63 с.
345. Choulguine A. L'Ukraine contre Moscou 1917. Paris, 1935. 220 p.
346. Choulguine A. L'Ukraine et le cauchemar rouge: les massacres en Ukraine. Paris, 1927. 222 p.

347. En notre ame et Conscience. La verite sur Simon Petlura. Comite pour la defense de la memoire de S.Petlura. Paris. 1958. 100 p.
348. Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren. 1918-1923. Berlin, 1934.
349. Pavlo Shandryk. Arms of Valor. New York 1959. 320 p.
350. Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History. Ed. by Peter L. Rudnytsky. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University Of Alberta, 1987. 499 p.

Наукова література

351. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ, 1997. 328 с.
352. Бровченко Т.С. Політика Чехословацької Республіки щодо іммігрантів (20-30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 16 с.
353. Варшавський договір між поляками й Петлюрою. Лондон, 1982. 41 с.
354. Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939). Київ-Ужгород, 1998. 256 с.
355. Верстюк В.Ф. Союз Ю.Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії // Наукові записки НаУКМА: Історичні науки. 2005. Т. 41. С. 61–65;
356. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. Монографія. Київ: К.І.С., 2006. 370 с.
357. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). НАН України; Інститут історії України. Київ, 1994. 84 с.

358. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 3. Київ, 1993. С. 36–56.
359. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 1997. 108 с.
360. Віднянський С.В. Українське питання в поглядах Т.Г.Масарика та політиці першої Чехословацької Республіки. Т.Г.Масарик і нова Європа: Матеріали першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (Київ, 7-8 квітня 1998 р.). Київ, 1998. С. 20–33.
361. Вовк О., Дзейко Ж. Політично-громадські органи Української Народної Республіки в 1920-1992 рр. (історико-правовий аспект) // Часопис Київського університету права. 2002. №4. С.65–72.
362. Вронська Т. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого // Інформація і право. 2018. № 2(25). С.142–157.
363. Гаврильченко О., Коваленко А. Штрихи до літературного портрета Івана Багряного // Багряний Іван. Сад Гетсиманський. Київ, 1992. С. 5–18.
364. Галушко К. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ: «Темпора», 2002. 288 с.
365. Герус О. Українці в опінії американського уряду 1919 – 1927 років // Український історик. 1974. Ч.1-3. С. 187 – 204.
366. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
367. Грушевський М. С. Український П'ємонт. Твори: у 50-ти т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. НАНУ, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львів: Світ, 2002. Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». С. 444–447.

368. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. 678 с.
369. Гунчак Т. У мундирах ворога. Київ: Час України, 1993. С. 93.
370. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941–1944 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 261 с.
371. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках. Київ: «Оріяни», 1998. 240 с.
372. Дмитрук К. Приречені. Львів : «Каменярь», 1981. С. 29.
373. Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки). Київ: ФАДА, ЛТД, 2002. 343с.
374. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919 -1923 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАНУ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиції. Львів, 2000. С. 188 – 194.
375. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. Львів, 1991. 120 с.
376. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. 260 с.
377. Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія. Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 25-26 серпня 1992. Київ, 1992. 240 с.
378. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
379. Йосипишин Я. Віднайдено передвоєнні архіви Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі // Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. Ч. 62. 1999. С. 32–33.

380. Йосипишин Я., Палієнко М. Українська бібліотека Симона Петлюри в Парижі в світлі джерел та спогадів. Київ; Париж, 2006. 123с. VII с.
381. Каменецький І. УНР і українська закордонна політика між двома світовими війнами // Український історик. 1993. № 1/4. С. 78–97.
382. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 624 с.
383. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. Львів: Принт-інформ, 1997. С. 73.
384. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів: «Добра справа», 2003. С. 346.
385. Ковач А. Українська визвольна боротьба і «власовщина». Німеччина, 1953. 56 с.
386. Козельський Б. Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство). Харків: Держвидав України, 1927. 148 с.
387. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст. Українці Хорватії. Документи і матеріали. Книга Перша. Загреб, Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреба, жовтень 2002. С. 21–37.
388. Колісник Р. Від дивізії «Галичина» до Української Національної Армії під командуванням генерала Павла Шандрука // Вісті комбатанта. 1995. №1. С. 63.
389. Колянчук О. Вояки армії Української Народної Республіки, інтерновані в Польщі (1920-1924) // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Torun, 1997. S.306.
390. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. 278 с.
391. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

392. Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.). Київ: Стилос, 1998. 278 с.
393. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля / вступ. ст. О. Оглоблина. Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1956. 78 с.
394. Кугутяк М. Діяльність Українського громадського комітету в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія і сучасність: Матер. міжн. наук. конф., присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. Львів, 1992. С. 309 – 319.
395. Липинський В. Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ; Філадельфія, 1995. 580 с.
396. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т.1. 520 с.; Т.2. 573 с.
397. Литвин С. Варшава–Париж: переїзд тривалістю в десять місяців. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 117 – 120.
398. Литвин С. Варшавський (українсько-польський) договір 1920 року. Воєнна історія Галичини і Закарпаття: зб. пр. Всеукр. наук. військ.-іст. конф. 15 квіт. 2010 р. (м. Львів). Київ : Центр. музей Збройних сил України, 2010. С. 208–214.
399. Литвин С. Симон Петлюра й українська еміграція. Історіографія проблеми. Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2000. №1. С. 167–175.
400. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 2018. 680 с.
401. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. 480 с.
402. Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного

- життя української еміграції // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2007. Вип. 12. С. 287–308.
403. Маркусь В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза // Сучасність. 1986. Ч. 12. С. 70–84.
404. Маркусь В. Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-х рр. в УРСР // Сучасність. 1986. Ч.2. С. 64–84.
405. Маркусь В. Досвід і традиції дипломатії УНР // Правничий вісник 1963. Кн. 2. С. 29–42.
406. Маркусь В. Україна в міжнародних взаєминах 1917-1921 // Правничий вісник. Нью-Йорк. 1971. С. 42–58.
407. Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945-1955 рр. // Сучасність. 1984. Ч. 10. С. 64–79.
408. Маркусь В. Французька книга про Симона Петлюру «Українська проблема і Симон Петлюра: вогонь і попіл» // Сучасність. Мюнхен, 1962. Ч.9 (21). С. 120–122.
409. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен, 1985. Т. 1. 432 с.
410. Миронюк Д., Миронюк Н. Симон Петлюра – засновник «Тризуба». Чернівці: Букрек, 2006. 272 с.
411. Музика І. Документальна спадщина ДЦ УНР в екзилі як пам'ятка правової думки // Правова держава. 2018. Вип.29. С.505–514.
412. Мушинка М. Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. Київ : Державний комітет архівів України, 2005. 158 с.
413. Мушинка М. Симон Наріжний і Музей визвольної боротьби України в Празі // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи, вип.12: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998. Київ, 1999. С. 35 – 48.

414. Національні відносини в Україні у XX столітті: документи. Київ, 1994. 560 с.
415. Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х – початок 90-х років XX століття) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2008. Вип. 11. С. 90–112;
416. Недужко Ю. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 90 с.
417. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років XX століття): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 620 с.
418. Нетреба Ю.Б. Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921 - 1922 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2009. 18 с.
419. Павленко М. Допомога української громадськості біженцям з великої України (1921-1923) // Проблеми слов'янознавства. 2000. Вип. 51. С. 107 – 111.
420. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924). Київ, 1999. 352 с.
421. Панова І. Утворення Державного центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект // Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. 2009. №3. С. 78–85.
422. Парандій В. Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920–1944 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.
423. Парандій В. Діяльність Державного Центру УНР в роки Другої світової війни // Педагогічний вісник: науково-методичний журнал. 2015. №1(39). С. 13–17.

424. Парандій В. Передумови формування державної інституції ДЦ УНР в екзилі // Порівняльно-аналітичне право. 2017. №3. С. 44–47.
425. Піскун В. Діяльність українських політичних емігрантів у міжнародних громадських організаціях // Вісник Київського національного університету. Українознавство. 2004. Випуск 8. С. 40–42.
426. Піскун В. До питання по формування ідеологічної бази української політичної еміграції 20-х рр. ХХ ст.: особистості, чинники // Історія української науки на межі тисячоліть. Вип. 14. Київ, 2004. С. 135–150.
427. Піскун В. Зміновіхівство як засіб формування більшовицько-радянського типу людини // Антропоцентризм і віталізм: сучасний синтез: Монографія. Луцьк: «Надстир'я», 2000. С. 244–252.
428. Піскун В. Історичні засади «зміновіхівства»: проблема термінології та змісту // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я.Пилипчук, Вип. 6. 2001. С. 132–139.
429. Піскун В. Незалежність України як визначальний чинник національної ідентифікації українців // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919). Збірник. Київ: ІПіЕНД, 2004. С. 49–63.
430. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): монографія. К.: МП «Леся», 2006. 672 с.
431. Піскун В. Українська політична еміграція 20-х рр. ХХ ст. на сторінках «Українського історика»: генеза та історична тяглість // Український історик. 2004. № 1–2. С. 52–63.
432. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.
433. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Київ, 1995. 448 с.
434. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.

435. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 204 с.
436. Сергійчук В. Симон Петлюра. Київ: Вид-во Україна, 2004. 448 с.
437. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. Видання друге, доповнене. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
438. Сидорчук Т. До питання формування української національної ідентичності в умовах міжвоєнної еміграції: історіографічний огляд і концепція (на прикладі Австрії і Німеччини) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина II. XX століття: збірник наукових трудов. Одеса; Львів: [б. в.], 1999. С. 94 – 100.
439. Сидорчук Т. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919 – 1925): Австорєф. дис. канд. іст. наук 07.00.03 / НАН України; Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1995. 22 с.
440. Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: зб. наук. пр. Фастів: Поліфаст, 1999. 228 с.
441. Сідак В. Микола Чеботарів: його життя, спогади та епістолярна спадщина. Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. С. 5–20.
442. Сідак В. Місце унерівської спільноти в політичному протистоянні української еміграції у міжвоєнний період на європейському терені // Десять років незалежності України: Минуле та сучасне державотворення : Наук. зб. / Ред. В. Смолій, О. Реєнт, Ю. Терещенко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 264-277.
443. Сідак В. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921р.). Київ: Ін-т СБУ, Ін-т історії України НАН України, 1995. 66 с.

444. Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти (Військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926 – 1936 рр.). Київ: Темпора, 2003. 240 с.
445. Срібняк І. Генерал В.Павленко vs міністра О.Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ZNiO та ЦДАВО України). Емінак. Науковий щоквартальник, № 2 (22) (квітень-червень). Том 2. С. 40–44.
446. Срібняк І. З історії діяльності української військової дипломатії в Польщі у другій половині 1920 року (за документами Центрального військового архіву Польщі // Архіви України. 2020. Вип. 2 (323). С. 86–102.
447. Срібняк І. Каліш – центр громадсько-політичного життя українських комбатантів у Польщі (перша половина 1920-х рр.): за матеріалами нових розшуків у польських та українських архівосховищах // Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин. Зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин / наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ, 2019. С. 108–126.
448. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філядельфія, 1997. 129 с.
449. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919-1924 рр.): становище, організація, культурно-просвітницька діяльність. Київ, 2000. 323 с.
450. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
451. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття / післямова Володимира Сергійчука. Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995. 258 с.
452. Трофимович В., Мартинюк Н. Зовнішньополітичні аспекти діяльності еміграційного уряду УНР в країнах Європи та Північної Америки (1924 –

- 1940 рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 29. С. 15–24.
453. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України, Ін-т соціології: Відп. ред. В. Євтух. Київ: Інтел. 1994. 260 с.
454. Трощинський В. Проти вигадок про так званий «антифашистський рух Опору» українських націоналістів // Український історичний журнал. 1988. №5. С.76–87.
455. Файзулін Я., Яблонський В. Заходи радянських органів держбезпеки із дискредитації очільника ДЦ УНР Симона Петлюри // Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки». 2020. Вип. 10. С. 149–181.
456. У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: зб. пам'яті Симона Петлюри / уряд. : В.Михайльчук і Д. Степовик. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. 302 с.
457. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 15: Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
458. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Збірник наукових праць. НАН України, Інститут соціології / гол. ред. В. Ворона. Київ, 2015. Випуск 2 (16). 524 с.
459. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б. Лановик, М. Траф'як, Р. Матейко та ін. Тернопіль, 1999. 511 с.
460. Українська Національна Армія. Матеріали до історії: збірник статей / упорядкування Р. Колісника / Передмова М.Слабошпицького. Київ: Ярославів вал, 2013. 232 с.
461. У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: зб. пам'яті Симона Петлюри / уклад. В. Михальчук, Д. Степовик. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 302 с.
462. Хміль І. Правдиво – значить конкретно-історично і всебічно (про місце і роль України у Великій вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.) // Україна у

Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27 – 28 жовтня 1994 р.). Київ, 1995. С. 34–48.

463. Шаповал Ю.І. Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 362 с.

464. Шаповал Ю. Трагедія на вулиці Расіна: пошук істини триває. Діалог. Історія, політика, економіка. 2002. № 2. С. 107–111.

465. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 366 с.

466. Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності. Київ, «Либідь», 1999. 480 с.

467. Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності // Український історичний журнал. 2014. №2. С. 131–143.

468. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ: «Альтерпрес», 2001. 160 с.

469. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.

470. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі на завершальному етапі Другої світової війни (1944–1945 роки) // Zaporizhzhia Historical Review. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Вип. 2(54). С. 195–202.

471. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 рр.: історіографія проблеми // Український історичний журнал. 2020. №4. С. 155–165.

472. Яблонський В. Державний центр УНР в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Том 24. С. 327–337.

473. Яблонський В. Діяльність уряду ДЦ УНР в екзилі в Лізі Націй (1920-ті – початок 1930-х рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2020. № 2. С. 77–83.

474. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2001. Вип. 5. С. 42 – 55.
475. Яблонський В. М. Зовнішня політика Директорії УНР як чинник збереження держави (1920) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 24. Зовнішня політика і дипломатія: інституціоналізація, трансформація, традиціоналізм. Частина I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В. Г. Ціватого, Н.О. Титаренко. Київ, 2017. С. 106–112.
476. Яблонський В. Ідеологія відновлення незалежності України урядом у вигнанні у міжвоєнний період (1921–1939 pp.) // Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność). Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. S. 284-298.
477. Яблонський В. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції. Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали Всеукраїнської наук. конференції (Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р.) / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 93 – 105.
478. Яблонський В. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри Історії України. С. 353-362.
479. Яблонський В. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-

- Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т.23.: На пошану професора С.А. Копилова. С. 380-387.
480. Яблонський В. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. Т.25. С. 362–370.
481. Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей. 2014. Вип. 10. С. 330–348.
482. Яблонський В. Лист Д. Скоропадського до Дм. Андрієвського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 16 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. Київ.: Вид. центр КНЛУ, 2011. С. 81–86.
483. Яблонський В. Листи з провідних кругів УНР // Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. Випуск 2. С. 152–161.
484. Яблонський В. М. Міжеміграційний рік: Директорія та уряд УНР у 1920 році // Іван Огієнко і сучасна наука і освіта : науковий збірник : серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 223–228.
485. Яблонський В. Національно-визвольна боротьба Державного центру УНР в екзилі й ідеологія «непередрішенства» у 1950-х роках // Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 4 (31). С. 192–201.
486. Яблонський В. Особливості сприйняття УНР в Україні після проголошення незалежності // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2017. Вип. 20. С. 163–171.

487. Яблонський В. Представницькі інституції в системі Державного центру УНР в екзилі // Українська революція 1917 – 1921: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2013. С. 519–532.
488. Яблонський В. Рада Республіки і Українська Національна Рада – еміграційні передпарламенти України // Розбудова держави. 2012. № 1. С. 18 – 26.
489. Яблонський В. Тоталітаризм чи демократія: боротьба ідей в українському еміграційному середовищі (20-30 рр. ХХ ст.) // Українознавчий альманах. Випуск 13. Київ, Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2013. С. 185-191.
490. Яблонський В. М. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінюка. С. 600–610.
491. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і літера, 2003. 767 с.
492. Bruski J. Między prometeizmem a realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926. Krakow: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2010. 416 s.
493. Bruski J. Petlurowcy. Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Krakow: ARCANA, 2000. 600 s.
494. Bruski J. Rada Republiki – parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (luty-sierpień 1921 r.). Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Torun, 1997. S. 337–347.
495. Critchlow J. Radio Liberty: Radio Hole-in-the-Head. Washington: The American University Press, 2006. 216 p.
496. Hunczak T. Simon Petlura et les Juifs. Paris 1987. 70 p.

497. Jablonskyj V. Symon Petlura et les problemes de consolidation de l'emigration politique ukrainienne de 1947 a 1950. Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine. 24 novembre 2004. Journée d'étude internationale. Paris-Kyiv, 2008. p. 23–31.
498. Karpus Z. Russian and Ukrainian prisoners of war and internees kept in Poland in 1918-1924. Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2001. 190 s.
499. Karpus Z. Zolnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w obozach internowania w Polsce w latach 1920 – 1924. Третій Міжнародний Конгрес Україністів, 26 – 29 серпня 1996. Історія. Харків, 1996. С. 55–64.
500. Karpus Zbigniew. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Torun, Wydawnictwo Adam Marszalek, 1997. 210 s.
501. Kuzio T. Ukraine: The Unfinished Revolution. London, 1992. 210 p.
502. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918 - 1925. Gdansk, 1991.
503. Kolanczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz ; Przemyśl ; Lwów : [s. n.], 1995. 96 s.
504. Kolanczuk A. Zolnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920 – 1924). Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Torun, 1997. S. 274–307.
505. Pisuliński, J. Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 120–124.
506. Pisuliński, J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 480 s.
507. Polska i Ukraina : sojusz 1920 roku i jego następstwa / red. nauk. Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. Torun, 1997. 562 s.
508. Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939). Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 1996. T. 3. S. 190–206.

509. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń: MADO, 2004. 752 s.
510. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920 – 1939. Torun, 2000. 324s.

Електронні публікації

511. Акт проголошення незалежності України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
512. Гаврик В. І. Мазепа в суспільно-політичному житті української еміграції повоєнного періоду (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.). Режим доступу: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/10317/1/28_23_Gavruk.pdf
513. Енциклопедія історії України : в 10 т. : електронна версія видання / Нац. акад. наук України; голова ред. кол. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>
514. Жабуровська М. М. Участь організації українських націоналістів (бандерівців) у переговорах щодо консолідації українського національно-визвольного руху та створення єдиного політичного еміграційного центру. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 271-280. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2014_12_30
515. Іванова А. Про правонаступництво, окупацію, культурно-історичну спадщину та деякі тенденції і недоліки вітчизняного законопроекування. Інформаційний портал «Права людини в Україні». Харківська правозахисна група. Режим доступу: http://khpg.org/1522912037#_ftn5
516. Іванова А. Ю. Проблема юридичного оформлення історико-культурної спадщини УНР // Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 18–27. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_5

517. Парандій В. Діяльність військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі (1926-1936 рр.). Юридичний науковий електронний журнал. 2015. №6. С. 27–31. [Режим доступу: http://lsej.org.ua/6_2015/7.pdf](http://lsej.org.ua/6_2015/7.pdf)
518. Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. Режим доступу: http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk_2.htm.
519. Сідак В. Військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926-1938 рр.). Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm
520. Солдатенко В. Варшавський договір 1920 року. Сучасний історіографічний дискурс. Україна дипломатична. 2011. Вип. 12. С. 766—794. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_194.pdf
521. Стецько Я. Спогади / Відредагований текст розмов достойного Ярослава Стецька з д-ром Анатолієм Бедрієм, переведених і записаних на 12 касетках від 17 до 23 червня 1985 року. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15403/file.pdf>
522. Тетеріна-Блохін Д. Незалежна асоціація дослідників советської теорії і практики в національних проблемах. Ю. Бойко-Блохин – засновник незалежної асоціації. Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=2312>
523. Яблонський В. Ідея соборності в суспільно-політичній діяльності Державного центру УНР у 1920 – 1930 рр. Європейські історичні студії. 2020. № 17. С. 166-182. Режим доступу: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17>

Довідники, енциклопедії

524. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.
525. Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., дооп. і доповн. Київ: Генеза, 2001. С. 1136.

526. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 808.
527. Союз Гетьманців Державників. Енциклопедія українознавства. Львів, 2000. Т. 8. С. 2973.

Періодичні видання

528. XVII асамблея Унії Товариств для Ліги Націй: Комунікат Українського Т-ва для Ліги Націй // Тризуб. 1933. Ч. 24 (382). С. 4–7.
529. Америка. 1948. 22 жовтня.
530. Америка й Україна. Ще про внесення сенатора Копеланда // Діло. 1929. Ч.285. С.1.
531. Бойко Ю. Під прапором незалежної науки // Українське слово. 1954. 10 жовтня. С. 2.
532. Бондаренко К. Націоналізм // Нова хвиля. 1997. №1. С. 12–16.
533. Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з УРДП // Самостійна Україна. 1952. Ч. 6. С. 30–31.
534. Важлива постанова Президії та Виконавчого Органу Української Національної Ради // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1961. 6 червня. С. 1.
535. Від Закордонної Делегації Української Партії Соціалістів-революціонерів // Борітеся-поборете. 1921. Ч. 9. С. 1–7.
536. Відбулася восьма сесія Української Національної Ради // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1979. Ч.6(317). С.1.
537. Відбулася зустріч представників ДЦ УНР, ОУН (м) і УРДП // Мета. 1987. Ч. 8 (258). С.1.
538. Відповідь Українського Клубу прем'єрові Барлеві // Діло. 1930. Ч.12. С.1.
539. Гайовий Г. Історія задзеркалля чи віддзеркалення історії // Вісті комбатанта. 1994. Ч. 4. С. 100–101.

540. Геродот Д. Філія Українського Товариства Ліги Націй // Тризуб. 1926. № 22. С. 16–20.
541. Дальший розподіл функцій в уряді УНРеспубліки // Свобода. 1980. Ч. 41. С. 1.
542. Державний Центр УНР на новому етапі // Свобода. 1967. Ч. 56. С. 2.
543. Ділові засідання 6-ої Сесії Української Національної Ради // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1967. №3/204. С. 2.
544. До відома українського громадянства: вияснення фракцій УНРади // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1972. Ч.4(262). С. 1–2.
545. Екзильні уряди УНР і Річипосполитої Польської підписали спільну декларацію // Свобода. 1979. Ч. 278. С. 1.
546. Євшанський М. [Лівицький М.]. Акція ДЦ УНР перед американськими чинниками в 1929 році // Свобода. 1985. Ч. 120. С. 2, 4.
547. Євшанський М // [Лівицький М.]. Екзильний уряд УНРеспубліки – на боці західних союзників. Свобода. 1985. Ч. 109. С. 2–3.
548. Женеvecь. Пан-європейський союз та сесія Ради Ліги Націй // Тризуб. 1931. Ч. 5–6 (263–264). С. 18-21.
549. З приводу виходу представників УНДС з Виконавчого Органу // Пресовий Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1954. 19 липня. С. 1.
550. Звернення Виконавчого Органу УНРади до голів урядів трьох західних держав // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1963. №6(180). С. 1.
551. Лівицький М. УНДС на тлі новітньої української дійсности. Український національно-державний союз (УНДС). Збірник. Ч.1. 1952. С. 3–15.
552. Котович П. Четверта Сесія УНРади // Мета. 1957. Ч.2(18). С. 1.
553. Мірчук П. Причини загибелі УНР: від Другого до Четвертого Універсалу // Державність. 1992. № 2. С. 60–62.; 1993. №2. С. 42–44.

554. Народи членів уряду УНР // Бюлетень українського інформаційного бюро. Ч. 9/62. С. 2.
555. Новий уряд УНРеспубліки відбув перше засідання // Свобода. 1978. Ч. 181. С. 1–2.
556. Олещко Н. Повчальні наслідки одного процесу // Визвольна Політика. 1949. Ч. 20. С. 23–33.
557. Петлюра С. Компетентне признание Чубаря // Тризуб. 1926. Ч. 31. С. 3–6.
558. Петлюра С. Ловці душ // Тризуб. 1926. Ч.26–27. С. 2–10.
559. Повідомлення українського пресового бюро // Тризуб. 1939. Ч. 40–41 (690–691). С. 24–26.
560. Подорож През. М. Ливицького до США // Мета. 1977. Грудень. С.1–2.
561. Принципи української зовнішньої політики // Свобода. 1978. Ч. 210. С. 2, 4.
562. Резолюції Дев'ятої Сесії Української Національної ради в липні 1984 р. Мета // 1984. Ч. 8(222). С. 1.
563. Смаль-Стоцький Р. Московський університет і АКВБ // Свобода. 1955. Ч. 192. С. 2.
564. Становище до подій в Україні і в світі // Свобода. 1973. Ч. 196. С. 1, 2.
565. Становище Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі в справі Деклярації Верховної Ради УРСР про Державний суверенітет України // Бюлетень українського інформаційного бюро. 1990. Ч. 9/62. С. 1–2.
566. Стахів В. Декілька нез'ясованих фактів із минулого ОУН // Український самостійник. 1960. Ч.1. С. 22–28.
567. Трембіцький В. Правні підстави Екзильного уряду України (1920–1985) // Око світу. 1986. № 2. С. 31–42.
568. Україна й Сполучені Штати Північної Америки // Тризуб. 1929. Ч. 50 (206). С. 6–7.
569. Уряд УНР створив Консолідаційну комісію // Мета. 1984. Ч. 10 (224).

570. Устійнення щодо регуляміну громадсько-виборчого списку // Бюлетень українського інформаційного бюро. Мюнхен. 1972. Ч. 4(262). С.2.
571. Шлемкевич М. Сумна пісня // Листи до приятелів. 1955. Ч. 1. С. 10.
572. Шульгин О., Удовиченко О., Косенко І. До українського громадянства // Тризуб. 1939. Ч. 36 (686). С. 15-16.
573. Юриняк А. Партийність і державність // Свобода. 1975. Ч. 243. С. 2, 4.
574. Divide et impera // Вісті комбатанта. 1970. Ч. 3–4. С. 37-43.